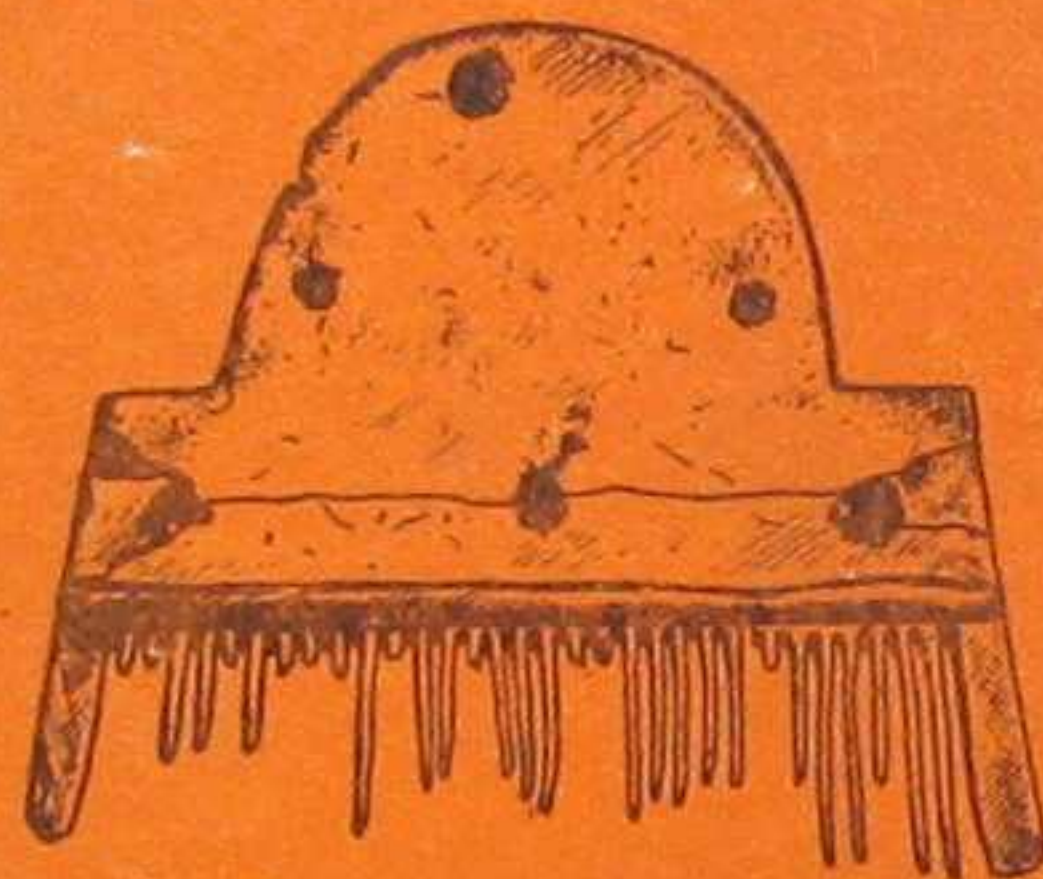

3 крб. 70 коп.

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА

Монографія присвячена дослідженню черняхівської культури — одного з найбільших і скраєво варяжених соціально-економічних утворень на території Південно-Східної Європи другої чверті I тисячоліття н. е. Розглядається матеріальна культура черняхівських племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя.

Дається характеристика поселень житлового і господарського будівництва, могильників і окремих поховань на всій території поширення черняхівської культури. Автор проводить аналіз та класифікацію ліпного і гончарного посуду, виробів з металу, кістки, каменя; досліджуються питання економіки і соціальної організації черняхівського суспільства, походження черняхівської культури, її локальні відмінності, етнічна належність черняхівського населення, взаємозв'язки з населенням римських провінцій та іншими сусідніми народами. Значна увага приділяється виділенню слов'янських пам'яток у складі черняхівської культури та визначенню їх місця у формуванні слов'янських культур раннього середньовіччя.

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА

В. Д. Баран

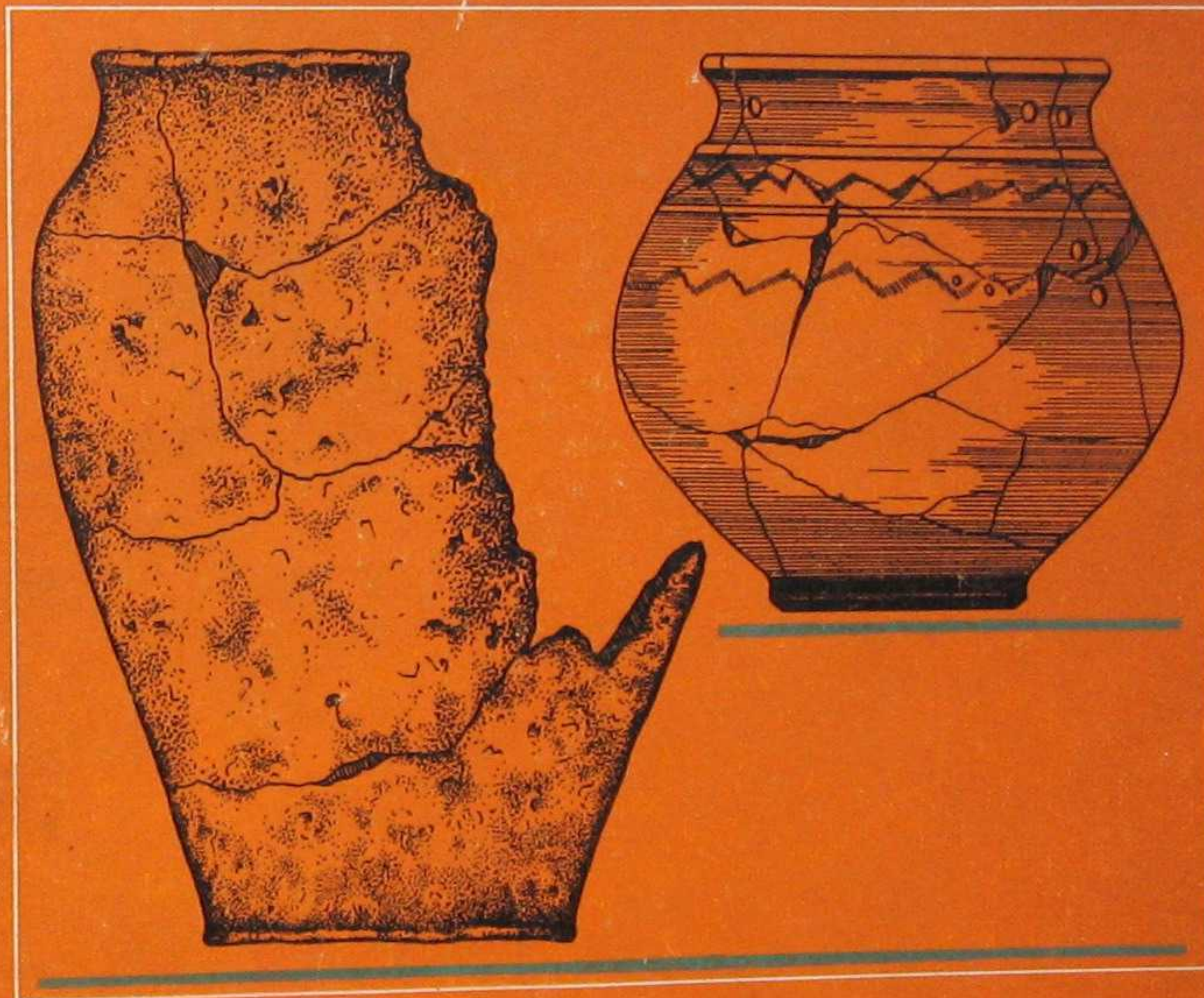
В. Д. Баран

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА

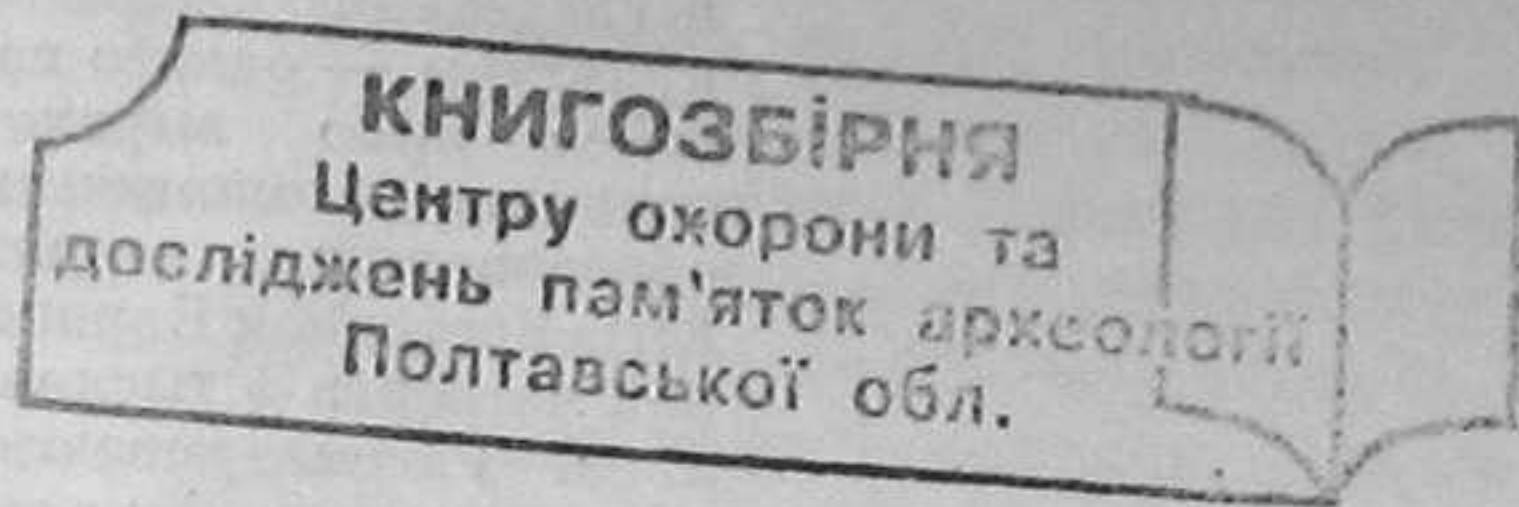
„Наукова думка“

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ
ПАМ'ЯТОК
ПОСЕЛЕННЯ
МОГИЛЬНИКИ
КЕРАМІКА
СКЛЯНІ ВИРОБИ

ОБРОБКА МЕТАЛУ,
КІСТІН І КАМЕНІ
ДАТУВАННЯ ПАМ'ЯТОК
ПОХОДЖЕННЯ
ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ
ЧЕРНЯХІВСЬКА
КУЛЬТУРА
І СЛОВ'ЯНСЬКІ
СТАРОЖИТНОСТІ
V—VI ст. н. е.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

В. Д. Баран

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА

За матеріалами
Верхнього Дністра
і Західного Бугу

ВСТУП

Монографія посвящена дослідженню черняхівської культури — одного із найбільш яскраво виражених соціально-економічних образів на території Юго-Восточної Європи другої чверті I тисячелеття н. е. Розглядаються її матеріальна культура, питання походження, місцеві відмінності, етнічна належність населення, зв'язки з населенням римських провінцій та іншими сусідніми народами. Значущу увагу приділяється вивченню славянських пам'яток в складі черняхівської культури та визначенню їх місця в формуванні славянських культур раннього середньовіччя.

Для археологів, істориків, краєведів, викладачів, студентів історичних факультетів.

Відповідальний редактор
Є. В. МАКСИМОВ

Рецензенти
Н. М. КРАВЧЕНКО,
Д. Н. КОЗАК

Редакція літератури
з соціальних проблем
зарубіжних країн,
археології
та документалістики

Б 10602 — 045 49—80 0507000000
М221(04)—81

© Видавництво
«Наукова думка», 1981

Черняхівська культура — одне з найбільш яскраво виражених соціально-економічних та культурних утворень першої половини I тисячоліття н. е. на території Південно-Східної Європи. Вона виникла на північній периферії Римської імперії поряд з античною хорою і такими центрами античної культури Північного Причорномор'я, як Ольвія, Тіра, Роксолани та ін. Територія, на якій сформувалася черняхівська культура, була заселена в перших століттях нашої ери в основному племенами скіфів-сарматів, пам'ятки яких простежені від Чорного моря, Кримського півострова і Дунаю на півдні до Сули та Сіверського Дінця на північному сході і Верхнього Подністров'я на північному заході. Північніше, у Верхньому Подніпров'ї, жило населення зарубинецької культури, між Дністром і Західним Бугом — пшеворської, на півдні, між Дністром, Прутом, Дунаєм, відкрито пам'ятки типу Лукашівки, а дещо північніше, на лівому березі Дністра — старожитності липицької культури, пов'язані з фракійським етносом (рис. 1).

Схрещення згаданих культур, взаємопроникнення різнокультурних елементів та їх інтеграція в окресленому регіоні — перша характерна особливість періоду напередодні виникнення черняхівської культури. Її формування було досить тривалим і охопило період II—III ст., що характеризується посиленням провінціалістичних впливів на населення Південно-Східної Європи після переможного завершення Марком Аврелієм маркоманських війн. Активні взаємозв'язки населення степової та лісостепової смуги Південно-Східної Європи з римськими провінціями сприяють виникненню тут різних галузей ремесел, у тому числі великих центрів гончарного і металургійного ремесла. В торговий обіг місцевого населення з римською імперією поступово було введено римську монету як грошову одиницю. Все це надавало черняхівським старожитностям рис, близьких до провінціалістичної культури, що є другою важливою її особливістю і особливістю цієї епохи в Південно-Східній Європі.

Для цього періоду характерне також переселення готів, а з ними і частини пшеворського населення з Нижнього Повіслення до берегів Чорного моря, виразно зафіксоване Йорданом та іншими джерелами, в тому числі й археологічними

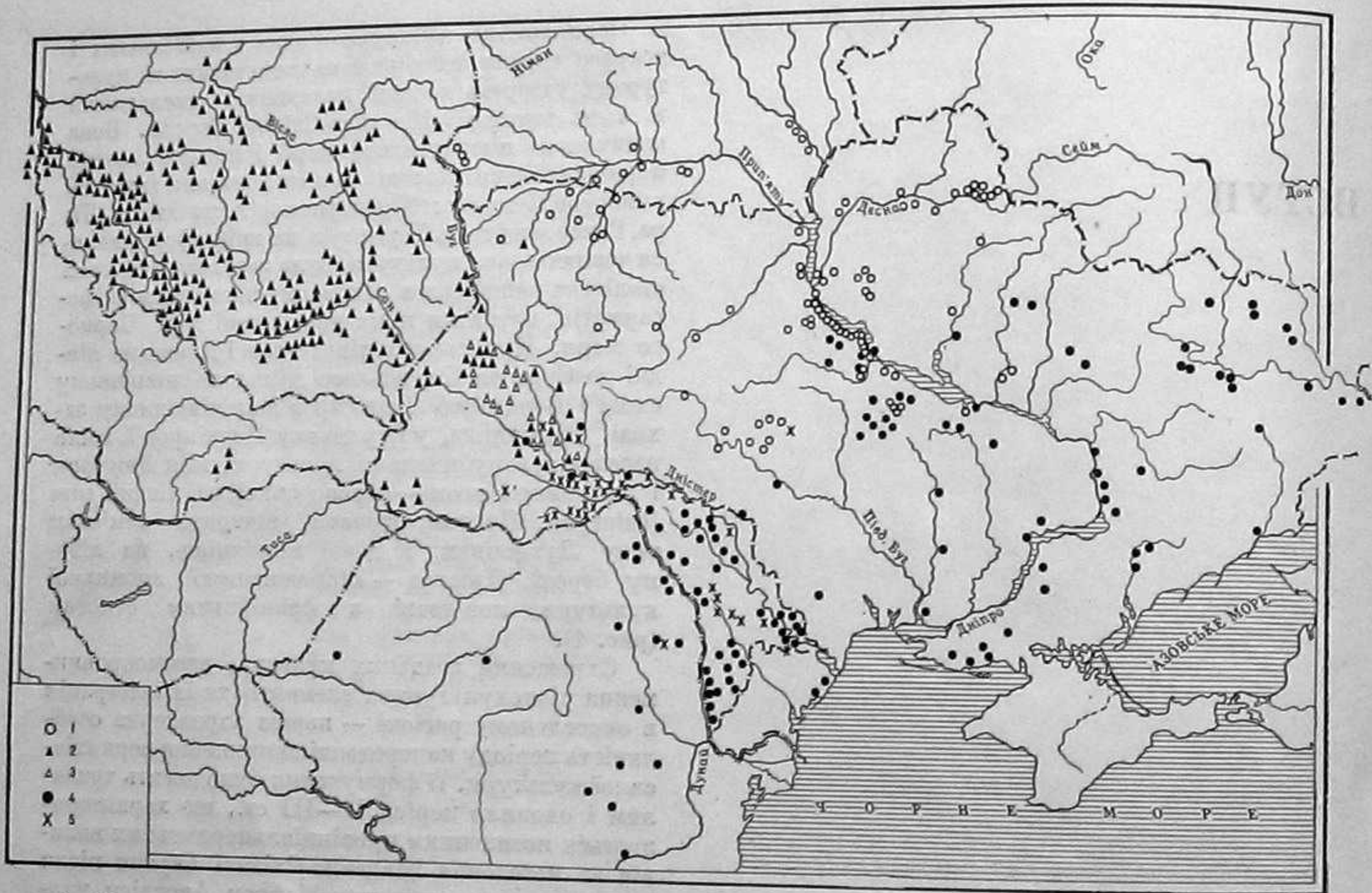

Рис. 1. Карта-схема поширення археологічних культур на території Південно-Східної Європи напередодні виникнення черняхівської культури.

Пам'ятки зарубинецької (1), пшеворської (2), липицької (3) культур; 4 — сарматські пам'ятки; 5 — пам'ятки типу Лукашівки.

ми¹. На шляху свого переселення готи проникають на територію поширення черняхівської культури, що знаходилася в процесі формування. Це і обумовило привнесення в неї нових елементів.

Все це створило історичну ситуацію на землях Південно-Східної Європи, при якій діалектично поєднувалися дві суперечності. З одного боку, наприкінці II — на початку III ст. тут спостерігаються етнокультурна строкатість, що обумовлює ба-

гатоскладовість черняхівської культури, з другого — різноетнічні своєрідності нівелюються провінціально-римськими впливами, які, за влучним виразом П. М. Третьякова, ніби «вуаллю» прикривають етнокультурну багатолічність Південно-Східної та Центральної Європи. Це, очевидно, і стало причиною того, що одні дослідники розглядають черняхівські пам'ятки в плані їх єдності, а інші підкреслюють їх багатокомпонентність. Звідси випливають усі суперечності й невтихаюча полеміка щодо етнічної належності пам'яток черняхівської культури. Одні вважають їх готською, інші — слов'янською, а треті — багатоетнічною культурою. Нагромадження і вивчення величезного матеріалу черняхівської культури показало повну неможливість простих вирішень її етнічної атрибуції. Нові археологічні матеріали спростовують концепцію її готської належності, проте вони не підтверджують концепції про виключно слов'янське походження черняхівської культури. Багато складних і невирішених питань включає концепція про її багатоетнічність. Зокрема, дискусійним залишається питання про те, які етнічні групи входили до черняхівської культури і в яких регіонах вони найкраще виражені в археологічному матеріалі, чи можна виділити в ній окремі локальні групи, питання формування черняхівської культури та яке місце в цих процесах займали сармати, фракійці, слов'яни і готи; з якими елементами культури їх можна пов'язати. Ще не вирішене питання історичної долі черняхівських племен та їх роль у формуванні слов'янських культур раннього середньовіччя. Можна було б назвати й інші питання, пов'язані з дослідженням черняхівської культури, які ждуть вивчення, але й цих достатньо для того, щоб показати актуальність поставленої теми та її вагомість для вирішення етнокультурних та соціально-економічних процесів на території Південно-Східної Європи в першій половині I тисячоліття н. е.

В цій праці ми ставимо перед собою завдання публікації та аналізу матеріалів, здобутих автором у процесі двадцятирічних досліджень черняхівських пам'яток у верхів'ях Дністра та Західного Бугу, розкрити характер культури та процеси її формування, відношення до більш ранніх старожитностей на цій території і сусідніх культурних груп, показати зв'язки з римськими провінціями. У центрі праці стоїть проблема участі черняхівського населення у процесах формування слов'янської культури раннього середньовіччя.

Для вирішення поставлених питань використано археологічні джерела, а також за необхідністю — результати досліджень інших дисциплін, писемні дані. Особлива увага приділяється вивченню тих складових частин матеріальної культури населення згаданого регіону (ліпна кераміка, житлове будівництво, риси поховального обряду), які найкраще відбивають етнографічні особливості певних етнічних спільностей і визначають зайняту ними територію. Ці особливості вивчаються на широкому матеріалі з використанням порівняльного методу з необхідними статистичними підрахунками.

Джерельна база в останні десятиліття поповнилась новими матеріалами як із розкопок черняхівських пам'яток, так і з пам'яток суміжних синхронних культур, а також більш ранніх і пізніх старожитностей: могильників вельбарської культури на Волині, поселень пшеворської культури в межах річки Дністра та Західного Бугу і пам'яток київського типу; слов'янських пам'яток V—VII ст. Все це сприяє вивченню закономірностей розвитку черняхівської культури і визначенню її місця в етнокультурних та соціально-економічних процесах Південно-Східної Європи. І все ж таки археологічні матеріали, які ми вивчаємо, мають багато прогалин, тому ряд питань, поставлених в праці, не виходять за межі дискусій, вимагають спеціальних розробок і додаткового обґрунтування.

¹Йордан. О происхождении и деяниях готів. Пер. И. Т. Сакраганской. М., 1960.

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК І ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

Дослідження пам'яток черняхівського типу на території Верхнього Подністрів'я і Західної Волині почалися наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. До першої світової війни їх проводив професор Львівського університету К. Гадачек, який поряд з вивченням пам'яток трипільської культури і скіфського часу чимало уваги приділяв пошукам пам'яток першої половини I тисячоліття н. е.

Крім К. Гадачека, дослідження окремих черняхівських поховань здійснювали професор Краківського університету В. Демитрикевич, антрополог І. Коперницький, геолог Г. Осовський. Проте, за виключенням поселення в Неслухові, це були невеликі рятівні розкопки, які проводились на місцях земляних робіт, що руйнували могильники.

В останній чверті ХІХ ст. І. Коперницький і В. Пшебиславський відкрили поховання з тілопокладенням у кам'яному ящику поблизу с. Городниці Городенківського району Івано-Франківської області на Дністрі, Г. Осовський виявив декілька поховань в с. Мишкові та поховання в с. Увислі Тернопільської області, В. Демитрикевич провів рятівні розкопки неподалік с. Теревовлі цієї ж області. Виявлені матеріали були опубліковані авторами розкопок в антропологічних збірниках у Кракові в 70—90-х роках ХІХ ст.¹ Проте вони довгий час залишались розрізненими, оскільки ніхто з них не провів аналітичної роботи по зведенню матеріалів у певну культурно-хронологічну групу.

У 1898—1899 і 1903 рр. К. Гадачек провів розкопки відомого багаточислового поселення в Неслухові Буського району Львівської області у верхів'ї Західного Бугу. Це були перші планомірні розкопки поселення черняхівського типу, причому проведені на значній площі. Крім житлових і господарських споруд, тут виявлено виробничі комплекси, зокрема гончарні горни, зібрано значний матеріал.

¹ Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem.— ZWAK, 1878, t. 2, s. 56—57; Ossowski J. O grobach nieciałopalnych w Myszkowie.— ZWAK, 1878, t. 2, s. 91—98; Ossowski J. Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicji w r. 1890.— ZWAK,

1891, t. 15, s. 35—38; Demitrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim.— MAAE, 1904 t. 4, s. 93—94.

У 1900 р. К. Гадачек опублікував звіти про розкопки цього поселення. Автор подає опис відкритих об'єктів (на жаль, без виявленого в них матеріалу, що так і залишився неопублікованим), розкриває процес розкопок. У цих працях Неслухівське поселення розглядається відірвано від інших синхронних пам'яток Подністрів'я. К. Гадачек недостатньо розібрався в стратиграфії поселення. Він відніс до комплексу «культури полів поховань» усі виявлені пам'ятки I тисячоліття н. е., включаючи сюди і матеріали раннього середньовіччя, а також давньоруські споруди ХІІ—ХІІІ ст. Окремо виділив лише поховання доби бронзи, які вважав більш ранніми. Пізніше, після додаткових розкопок, М. Ю. Смішко виділив на цьому поселенні матеріали трьох хронологічних періодів: доби бронзи, полів поховань і феодального періоду². До пам'яток черняхівського типу на Неслухівському селищі він, за К. Гадачком, зарахував 18 житлових споруд, а також 19 так званих пекарських печей. Ці дані без перевірки використав М. Ю. Браїчевський, який пише: «Єдине поселення, розкопане повністю,— у Неслухові на Львівщині,— мало 18 домогосподарств»³. Отже, він не тільки приймає названу цифру (18 жител) як доведену, але з невідомих причин стверджує, що це поселення невелике за розмірами і розкопане повністю. На цій основі М. Ю. Браїчевський робить далекосяжні висновки демографічного характеру.

З такою характеристикою поселення в Неслухові ніяк не можна погодитися. Поселення, як показало наше обстеження, має великі розміри і займає два сусідні урочища — Грабарку і Лісковцю. Сам К. Гадачек вказує, що лише урочище Грабарка займає 22 га. Отже, не може бути й мови про повне його дослідження протягом трьох сезонів, що, зокрема, показали розкопки М. Ю. Смішка у 1946 р. Крім того, К. Гадачек, як видно з опублікованих ним звітів, досліджував поселення шляхом прокладення траншей. Він від-

² Hadaczek K. Grabarka Niesłuchowska.— Teka konserwatorska. Lwów, 1900, rocz. 2, s. 48—59, 71—78; Смішко М. Ю. Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові у 1946 р.— АП УРСР, 1948, т. 1, с. 189—205.

³ Браїчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964, с. 18.

кривав лише ті об'єкти, що потрапляли в траншею, і то до певної міри вибірково, залежно від наявності в них добре збереженого посуду, металевих виробів і т. п. Площа між траншеями залишалась не дослідженою. При такому методі розкопок, зрозуміло, виділити домогосподарства неможливо. Кількість розкопаної площі К. Гадачек не визначає, але вона становить, очевидно, незначну частину, принаймні не половину і не третину всієї площі поселення. На основі вивчення звітів К. Гадачека та зібраного ним на Неслухівському поселенні матеріалу*, а також даних з розкопок цього ж поселення М. Ю. Смішка, тут, крім поховань доби бронзи та пам'яток черняхівського типу, можна виділити житлові і господарські споруди третьої чверті I тисячоліття, комплекси ХІІ—ХІІІ ст.

До пам'яток черняхівського типу другої чверті I тисячоліття із значною долею вірогідності можна віднести п'ять напівземлянкових жител, дев'ять заглиблених споруд, у заповненні яких був шар опаленої обмазки, шість господарських ям, три гончарні і дві господарські печі.

Із слов'янськими і давньоруськими пам'ятками можна пов'язати п'ять напівземлянок, чотири господарські ями і 19 печей, що, найбільше ймовірно, є залишками слідів наземних жител ХІІ—ХІІІ ст. Серед слов'янських матеріалів є рання ліпна кераміка, вірогідно, VII—VIII ст., більш пізня кераміка, виготовлена на ручному гончарному крузі, та посуд ХІІ—ХІІІ ст.

Нам не вдалося визначити культурну належність чотирьох напівземлянок та господарських ям, двох печей і вогнищ, оскільки за конструктивними особливостями їх важко віднести до якої-небудь із згаданих груп пам'яток, а ті відомості, які подає про них К. Гадачек, не включають ніяких даних про виявлений в них матеріал.

У 1909 р., під час проведення земляних робіт, було відкрито могильник у Псарах Рогатинського району Івано-Франківської області. У тому ж році

* Матеріали зберігаються у Львівському історичному музеї; вони не пов'язані шифрами з об'єктами.

тут провів розкопки К. Гадачек⁴. Він відкрив чотири поховання з тілопокладенням, що супроводились гончарною і ліпною керамікою, фібулами та іншими предметами. Усі інші поховання, яких тут було не менше п'ятдесяти, що виявилось із розмови К. Гадачека з робітниками, вже були знищені. Могильник в Псарах К. Гадачек відніс до IV ст. н. е.

Після розкопок могильника в Псарах до середини 20-х років ніяких помітних археологічних досліджень пам'яток черняхівського типу на території західних областей України не велося.

Нагромаджені матеріали першої половини I тисячоліття н. е. (у 1889—1890 рр. був розкопаний Липицький могильник) і, зокрема, праці В. В. Хвойки, в яких були опубліковані матеріали черняхівського могильника і дана перша їх інтерпретація та датування (II—V ст. н. е.)⁵, спонукали К. Гадачека провести подібну роботу і щодо пам'яток Верхнього Подністров'я.

У 1911 р. у доповіді, присвяченій вивченню пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. в Подністров'ї, прочитаній на засіданні філологічного відділу Польської академії наук, згаданий дослідник зробив спробу розділити їх на хронологічні етапи, визначити культурну та етнічну належність. К. Гадачек вважав, що Липицький могильник являє собою окрему культурну групу перших століть нашої ери. Він визначає й інші поховання, синхронні Липицькому могильнику на Подністров'ї, як пам'ятки липицької культури. При цьому дослідник допустив ряд неточностей і відніс до цієї групи окремі поховання пшеворської культури.

При визначенні культурної належності пам'яток перших століть нашої ери у Верхньому Подністров'ї К. Гадачек брав до уваги лише дві ознаки — час їх існування та похоронний ритуал, не враховуючи характер інвентаря. Це обумовило помилки не лише у визначенні культурної належності окремих пам'яток, зокрема відкритих у той

час поховань, але й території поширення археологічних культур. Він занадто розширив територію липицької культури, включивши сюди все Поділля.

Поселення в Неслухові, поховання в Городищі, Псарах та інші синхронні їм пам'ятки К. Гадачек відносить до окремої, більш пізньої культурно-хронологічної групи, і на основі найбільш типових знахідок пов'язує з пам'ятками Подніпров'я типу Черняхова. Цей культурно-хронологічний поділ пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. Верхнього Подністров'я не втратив значення і зараз.

Таким чином, дослідження К. Гадачека у Верхньому Подністров'ї, як і археологічні роботи В. В. Хвойки в Подніпров'ї, який приблизно в той же час відкрив і дослідив могильник в Зарубинцях, Черняхові, Ромашках, являють собою певний етап у вивченні пам'яток черняхівської культури. Їх значення для того часу посилюється ще й тим, що він за В. В. Хвойкою, О. О. Спіциним та М. Біляшевським⁶ розглядав поселення і могильники другої чверті I тисячоліття н. е. на Дністрі як пам'ятки місцевого слов'янського населення. В той час з'явилась стаття П. Рейнеке, який намагався довести належність Черняхівського і Ромашківського могильника виключно готам⁷, тому підтримка концепції В. В. Хвойки сприяла утвердженню її в європейській історіографії, зокрема серед дослідників слов'янських країн.

Опублікована доповідь К. Гадачека⁸, в якій він особливо наголошував на потребі дальшого вивчення пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., хоч і справила певне враження на археологів, не привела до нових досліджень цих пам'яток. У польській історіографії цих років немає жодної праці, спеціально присвяченої їх вивченню. Німецьких археологів пам'ятки черняхівського типу цікавили більше в плані вивчення експансії готів і гепідів з Нижнього Повіслення у Північне Причорномор'я. Е. Бреннер та Е. Блюме підтримали

концепцію П. Рейнеке⁹. Е. Блюме, помітивши неузгодженість у часі виникнення черняхівської культури (II ст. н. е.) та переходу готів у Північне Причорномор'я, вважав, що черняхівський могильник та могильник у Ромашках належав представникам германського племені гепідів.

Події, що розгорнулися на західноукраїнських землях, пов'язані з першою світовою війною та наступною окупацією їх буржуазною Польщею, не сприяли археологічному вивченню краю. У 20—30-ті роки розкопки пам'яток черняхівського типу у Подністров'ї і на Волині носили епізодичний, випадковий характер і, як правило, проводились привагидно під час дослідження інших пам'яток, переважно більш ранніх періодів.

У літературі є згадки про розкопки в 1928 р. О. Кандибою одного поховання у с. Ланівцях Тернопільської області. Виявлену кераміку він називає «готською»¹⁰. У 30-х роках було розкопано ще три поховання: два з них відкрили Г. Цегак-Голубовичева¹¹ та Т. Сулімірський в Романовому Селі, а одне — в с. Терпилівці Тернопільської області. У 1931 р. Т. Сулімірський відкрив по одному наземному житлу на трьох поселеннях поблизу сіл Голігради, Новосілка Костюкова та Максимівка цієї ж області. У Новосілці Костюковій шляхом шурфування він простежив ще три наземні споруди¹². Якщо додати кілька поховань черняхівського типу, виявлених випадково під час земляних робіт (Почапинці, Целіїв та ін.), то цим ми вичерпаємо всі матеріали згаданої культури, здобуті на Верхньому Дністрі в період між двома світовими війнами.

Поселення, відкриті Т. Сулімірським, довгий час були об'єктом суперечок археологів. Автор розкопок до пам'яток другої чверті I тисячоліття відносив лише селище в Новосілці Костюковій і Максимівці. Голіградське поселення він датував пізньолатенським часом. М. Ю. Смішко поселення в Голіградах і Новосілці Костюковій якийсь час вважав належним до липицької культури, і лише

römischen Kaiserzeit. Würzburg, 1912, S. 197.

⁹ Brenner E. Die Stand der Forschung über die Kultur der Merowingerzeit, Bericht der römisch-germanischen Kommission, VII. Frankfurt am Main, 1912, S. 262—267.

¹⁰ Blüme E. Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur

¹¹ Кандиба О. Дослідя на Галицькому Поділлі.— Записки НТШ. Львів, т. 154, с. 5.

¹² Сегак-Голубовичева Н. Пробне wykopaliska w powiecie

в 30-х роках усі три поселення були справедливо визнані ним черняхівськими, а здобуті на них матеріали другої чверті I тисячоліття виділені а більш ранніх комплексів¹³.

У 1936 р. вийшла стаття М. Ю. Смішка, в якій підведено підсумки вивчення пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на території Подністров'я і Волині. В ній автор підкреслив необхідність вивчення пам'яток цього періоду з точки зору виявлення слідів місцевого слов'янського населення¹⁴.

Важливе місце в польській історіографії займає також стаття Т. Реймана, що вийшла в світ того ж 1936 р.¹⁵ В ній дано зведення пунктів із сусідньої території — Верхнього Повіслення, де була зібрана гончарна «сива кераміка», а також зроблена спроба розробки питання технології гончарного посуду, виявленого у великій кількості в гончарних горнах Тропішова. Т. Рейман вказав на культурний зв'язок пам'яток Південно-Східної Польщі з синхронними пам'ятками України і висловився проти належності їх германським племенам готів, гепідів або вандалів. Появу пам'яток черняхівського типу у Верхньому Повісленні він пояснював поступовим переміщенням слов'янського населення черняхівської культури на захід. Проте ця точка зору не знайшла належного визнання в польській історіографії. Провідні польські археологи — Ю. Костжевський, В. Антоневич, Л. Козловський та ін.¹⁶ — опинились у полоні концепцій Рейнеке, Бреннера і Блюме, яких у 20—30-х роках активно підтримували дослідники К. Таккенберг, М. Еберт, Г. Коссіна, К. Дікулес-

Zbaraskim.— WA, 1936, t. 14, s. 59—70.

¹² Sulimirski T. Trzy chaty przedhistoryczne.— Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego Południowo-Wschodniej Polski. Lwów, 1934, s. 33—48.

¹³ Smiszko M. Osady kultury lipickiej.— Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego Południowo-Wschodniej Polski. Lwów, 1934, s. 14—21.

¹⁴ Smiszko M. Ю. Раннеславянская культура Подністров'я в свете новых археологических данных.— КСИИМК, 1952, вып. 44, с. 76.

¹⁵ Smiszko M. Stan i potrzeby

badań nad okresem cesarstwa rzymskiego w Południowo-Wschodniej Polsce.— WA, 1936, t. 14, s. 125—139.

¹⁶ Reymann T. Problem ceramiki siwej na kole toczzonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły.— WA, 1936, t. 14, s. 147—173.

¹⁷ Antoniewicz W. Archeologia Polski, s. 177—187; Ślady kultury gotkiej na ziemiach słowiańskich do najazdu hunów. Warszawa, 1934; Kostrzewski J. Zagadnienie, t. zw. kultury gotkiej na ziemiach dawnej Polski.— Tydzień o Pomorzu, 1934; Kozłowski L. Zarębski pradziejów Polski Południowo-Wschodniej. Lwów, 1939, s. 94—103.

⁴ Gałaczek K. Kultury dorzecza Dniestru w erze cesarstwa rzymskiego.— МААЕ, 1912, t. 12, s. 23—33.

⁵ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье.— ЗРАО, Спб., 1901, т. 12, вып. 1/2, с. 172—190.

⁶ Хвойка В. В. Вказ. праця, с. 190; Спицын А. А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным.— Журнал министерства народного просвещения. Спб., 1889, кн. 8;

⁷ Беляшевский Н. Поля погребальных урн.— Археологическая летопись Южной России. Киев, 1904, с. 1—2.

⁸ Gałaczek K. Kultury dorzecza Dniestru., s. 23—50.

⁹ Reinecke P. Aus russischen archäologischen Literatur.— Mainzer Zeitschrift. Mainz, 1906, S. 42—50.

¹⁰ Blüme E. Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur

ку¹⁷. Концепція германської належності пам'яток черняхівської культури, яка дістала назву «готської теорії», незважаючи на повну відсутність серйозної аргументації з боку її творців, що пізніше було доведено в працях М. Ю. Смішка¹⁸, стала панівною в польській археологічній літературі, як і в європейській історіографії. Правда, між концепціями В. Антоневича, з одного боку, і концепціями Ю. Костжевського та Л. Козловського — з другого, були певні розходження. Одні з них підтримували Рейнеке і Браннера, інші — Блюме і Коссіну. Якщо Антоневич усі пам'ятки черняхівського типу вважав готськими, то останні деякі з них пов'язували з племенами гепідів. Ю. Костжевський, зокрема, вважав, що гепідам належать усі ті поховання Подністров'я, в яких знайдені фібули з високим приймачем (Городниця, Грицівці, Жабинці, Псари, Романове Село). Крім того, Л. Козловський та інші, слідом за М. Ебертом, на відміну від своїх попередників, вважали, що серед населення черняхівської культури були і слов'яни, які, на їх думку, представляли нижчі верстви суспільства.

Таким чином, завначені дослідники, некритично сприйнявши погляди німецьких археологів, підтримали пангерманістські теорії, згідно з якими роль творчого елемента на слов'янських землях належала германським племенам готів і гепідів, а слов'яни виступали у ролі споживачів культурних надбань останніх.

Окремої думки в питанні етнічної інтерпретації шеворської, зарубинецької і черняхівської культур дотримувався відомий чеський дослідник-славист Л. Нідерле. Він вказував на недостатність джерел, якими оперували археологи, їх фрагментарність і невизначеність¹⁹. Для нього залишалося неясним співвідношення згаданих культур, територія їх поширення і етнічна належність. Л. Нідерле визнавав, що до кінця римської доби східних слов'ян «археологічно трудно показати...», але при цьому перебування їх у першій половині I ти-

сячоліття н. е. на території, яку займала зарубинецька і черняхівська культури, вважав аксіомним. Він не сумнівався, що серед пам'яток цих культур мусять бути слов'янські. Повз його увагу не пройшов і той факт, що готи в Подніпров'ї з'являються не раніше 200 р. н. е., а зміни матеріальної культури тут відбуваються в основному в II ст. н. е. і проходять під знаком інтенсивних впливів римської культури, зокрема в часи Августа і Траяна, коли кордони римської імперії розширились до Семигородських Карпат і Середнього Дністра.

Таким чином, хоч Л. Нідерле і не підтримав повністю концепції В. В. Хвойки і К. Гадачека, він відмежувався від «готської теорії», створеної представниками німецької націоналістичної школи, що для того часу (20—30-ті роки) мало позитивне значення.

Новий етап у вивченні пам'яток черняхівського типу Верхнього Подністров'я і Західної Волині відкривають дослідження, які під керівництвом М. Ю. Смішка проводить Львівський відділ археології Інституту археології АН УРСР, а пізніше Інститут суспільних наук, створений після воз'єднання західних областей України з Українською РСР. Участь у розкопках бере і Львівський обласний історичний музей та інші обласні краєзнавчі музеї. Випадкові знахідки і окремі дослідження змінюються тепер планомірними систематичними розкопками та розвідками, що особливо розгортаються після Великої Вітчизняної війни, значна увага приділяється дослідженням поселень.

У 1940 р. М. Ю. Смішко провів розвідкові розкопки на поселенні у Великих Вікнинах Тернопільської області, де частково було відкрито два наземні житла. Тут разом з матеріалами черняхівського типу виявлено ліпну кераміку вельбарської і шеворської культур²⁰. У 1946 р. М. Ю. Смішко провів контрольні розкопки поселення в Неслухові²¹. Виявлені матеріали підтвердили багато-

поховань.— МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 59—76.

19 Niederle L. Slovanská starožitnosti. Praha, s. 231—240.

20 Смішко М. Ю. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих.— Археологія, 1947, т. 1, с. 111—121.

21 Смішко М. Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів

17 Tachenberg K. Zu den Wanderungen der Ostgermanen. Mannus, 22. Leipzig, 1930, s. 268—295; Kossina G. Germanische Kultur im Jahrtausendach. Mannus Bibliothek, 50. Leipzig, 1932, Ab. 267; Ebert M. Südrusland im Altertum. Bonn, Leipzig,

1921, p. 262—264; Diclesku C. Die gepiden. Halle (Saale) 1922, p. 39—40; Diclesku C. Die Wandalen und Goten in Ungarn und Rumanien. Leipzig, 1923, p. 16.

18 Смішко М. Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів

шаровість цієї пам'ятки та значні розміри поселення. Залишки трьох наземних споруд були виявлені ним на Черняхівському поселенні поблизу с. Костянець Ровенської області у 1947 р.²²; тут знайдено також слов'янську кераміку другої половини I тисячоліття. Автор розкопок вважав, що це одне з найбільш пізніх поселень черняхівського типу.

У 50-х роках дослідження пам'яток другої чверті I тисячоліття у верхів'ях Дністра і Західного Бугу стають ще більш масштабними — на ряді поселень проведено багаторічні широкі розкопки. У 1950 р. М. Ю. Смішко та О. О. Ратич розкопали велике двокамерне наземне житло з глиняною піччю біля с. Сухостав Тернопільської області²³. Нами у 1954—1956 рр. на площі 1184 м² виявлено 8 заглиблених жител і 14 ям неподалік с. Черепин Львівської області²⁴. У 1954 і 1956—1957 рр. Г. І. Смірнова та К. К. Черниш здійснили розкопки відомого багатопарового поселення в Незвиську Івано-Франківської області. Вони відкрили заглиблене житло та дев'ять ям черняхівського типу²⁵. Ліпну і гончарну кераміку та інші знахідки черняхівського типу виявив на цьому поселенні у 1953 р. М. Ю. Смішко.

У 1955 р. в зв'язку з дослідженням площі, де випадково трапилося багате поховання липицької культури²⁶, автором цих рядків досліджено два заглиблених житла і дві ями черняхівського типу на поселенні в с. Чижиків Львівської області. Ще два напівземлянкових житла простежено у стінках силосних траншей.

Значні за масштабами археологічні дослідження проведені нами на поселенні черняхівського типу Ріпнів II Львівської області на Західному Бугу²⁷. Неподалік від цього поселення, між селами Ріпнів та Ракобути, а також поблизу с. Купче відкрито ще три синхронні поселення, які разом із Неслухівським селищем складають певну групу пам'яток, розташованих на незначній віддалі одна від одної. На поселенні Ріпнів II у

22 Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури «полів поховань» у Західних областях УРСР в 1947 р.— АП УРСР, 1952, т. 3, с. 365—378.

23 Смішко М. Ю., Баран В. Д. Племена черняхівської культури.— В кн.: Населення

Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976, с. 63—83.

24 Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. К., 1961, с. 20. 1 сл.

25 У праці неправильно визначено два житла, що трактуються

1957—1961 рр. досліджено площу розміром 6027 м², виявлено 28 житлових заглиблених споруд, 35 господарських ям, гончарну піч та ряд вогнищ. Дві заглиблені споруди черняхівського типу знайдено нами частково в 1961 р. у контрольному шурфі, прокладеному на поселенні Ріпнів III. На поселенні в Ракобути у 1958—1960 рр. відкрито шість заглиблених споруд, три з яких, судячи за їх розмірами, могли використовуватися як житла, три інші являли собою господарські ями. Одне напівземлянкове житло на цьому поселенні у 1958 р. розкопав І. І. Ляпушкін²⁸.

У 1971 р. Л. І. Крушельницька виявила два черняхівські поселення поблизу с. Святизів Сокальського району Львівської області і с. Заставне Волинської області на Західному Бугу, на яких дослідила заглиблені споруди з комплексом ліпної і гончарної кераміки²⁹.

Цікаву групу поселень черняхівського типу відкрито нами на р. Гнилий Липі — лівій притоці Дністра, в зоні будівництва Бурштинської ДРЕС Галицького району Івано-Франківської області. Вони також розташовані на незначній віддалі одне від одного, поблизу сіл Бовшева (два поселення), Дем'янова (два поселення), Коростович (одне поселення). Три з цих поселень розміщені на незначних підвищеннях у поймі ріки.

На поселенні Бовшів II у 1962—1964 р. розкопано площу в 2700 м². Виявлено 8 заглиблених жител, 47 господарських ям і 19 вогнищ, розміщених за межами споруд. Чотири напівземлянкових житла і яму господарського призначення відкрито нами в 1968 р. на поселенні Дем'янів II³⁰.

як наземні. Насправді це залишки глиняної обмазки — перекриття двох напівземлянок.

25 Смірнова Г. І. Поселення у с. Незвиську в перше тисячоліття н. е.— МИА, 1964, № 116, с. 202—206.

26 Смішко М. Ю. Богатое погребение начала нашей эры во Львовской области.— СА, 1957, № 1, с. 238—243.

27 Баран В. Д. Памятники черняхівської культури басейна Західного Бугу.— МИА, 1964, № 116, с. 213—250.

28 Там же, с. 250—252.

29 Крушельницька Л. І., Оприк В. Г. Поселення східноморсько-мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу.— Археологія, 1975, 18, с. 79.

30 Баран В. Д. Поселення черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї.— Археологія, 1971, № 1, с. 103—113.

Баран В. Д. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу.— В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 35—45.

Поряд з вивченням поселень черняхівського типу в цей період певні роботи ведуться і по дослідженню могильників. Окремі поховання з тілопокладенням і тілопокладенням виявлено в селах Ромоші Львівської та Колоколинні Івано-Франківської областей. І. П. Герета провів розкопки могильників в селах Чистилів і Чернелів Руський поблизу Тернополя³¹.

Найбільш широко на Верхньому Дністрі розкопані могильники в с. Острівці Городенківського району Тернопільської області, де проводив дослідження у 1968 і 1972 рр. М. Ю. Смішко³². Матеріали цього могильника мають важливе значення для вивчення поховального ритуалу населення черняхівської культури Верхнього Подністров'я. Тут уперше на згаданій території досліджено значну групу поховань. Крім того, в процесі польових досліджень зроблено кваліфіковані детальні спостереження і проведена належна фіксація виявлених матеріалів — тобто все, чого бракує для характеристики багатьох інших могильних комплексів цього району. В цілому у верхів'ях Дністра і Західного Бугу виявлено близько 100 пам'яток черняхівського типу, з них досліджено в більшій або меншій мірі близько 20.

У післявоєнні роки Інститут археології АН УРСР, Інститут археології АН СРСР та працівники вищих навчальних закладів і музеїв здійснили широкі розкопки пам'яток черняхівської культури на Середньому Дністрі, у Подніпров'ї та Молдавії³³. Дослідження проблем слов'янського етногенезу, соціально-економічних процесів, що підготували виникнення слов'янських державних утворень, та ранньої історії слов'ян в цілому, яке після війни стало в центрі радянської археології, не могло обійтися без всебічного вивчення пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., в тому числі й черняхівської культури. Остання в територіальному і хронологічному відношеннях пов'язана з найважливішими історичними подіями, що

мали місце в першій половині I тисячоліття н. е. на території Східної і Центральної Європи. Польові роботи велися в двох напрямках: виявлення нових пунктів з матеріалами черняхівської культури шляхом розвідок та стаціонарні дослідження поселень і могильників.

На Поділлі і Середньому Дністрі дослідження проводили С. М. Бібіков та М. О. Тіханова (Лукаврублівська), І. С. Винокур (Бакота, Киселів, Ружичанка, Бернашівка, Рідкодуби та ін.), Г. І. Смірнова (Незвисько), Л. В. Вакулєнко (Сога), В. М. Цигилик (поселення Оселівка), Г. Ф. Нікітіна (Романківці, Оселівка — могильник). Понад сто пам'яток черняхівської культури виявив у межах Чернівецької області Б. О. Тимошук. На деяких із них він провів розвідкові розкопки. На Південній Волині В. К. Воляник проводив розкопки на поселенні і могильнику в Бережанці і Воробіївці, на поселенні в Синівцях і Печірній. У Подніпров'ї значні роботи по дослідженню черняхівських пам'яток здійснила Є. В. Махно (Ягнятин, Жуківці, Максимівка, Кантемирівка, Компанійці, Успенка), А. Т. Сміленко (Микільське, Волоське, Леськи разом з М. Ю. Браїчевським, Башмачка), Е. А. Симонович (Ломовате, Журівка, Грушівка, Синицівка — Сабатинівка, Кам'янка, Гаврилівка, Черняхів, радгосп Придніпровський та ін.). Значну групу пам'яток виявили на Нижньому Подніпров'ї Е. О. Симонович, Л. М. Славін, А. В. Бураков та інші дослідники. В останні роки в цьому районі систематичні планомірні розкопки проводять А. В. Гудкова і Б. В. Магомедов. Близько 650 черняхівських пам'яток відкрито на території Молдавської РСР³⁴. Їх дослідження проводили Г. Б. Федоров, Е. А. Рікман та І. А. Рафалович, які широко розкопали ряд поселень і могильників (Лопатна, Будешти, Малаешти, Петрикани, Далакеу, Данчени та ін.).

Рікман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. М., 1975; Браїчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. К., 1984; Федоров Г. Б. Население Пруто-Дніпровского междуречья. — МИА, 1980, № 89; Рікман Э. А. Памятник эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967;

Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. К., 1972; Гудкова А. В. К истории культурной атрибуции памятников черняховского типа степной зоны СССР. — Материалы по археологии Северного Причерноморья. 1976, вып. 8, с. 119—131. Рікман Э. А. Этническая история населения..., с. 74.

Називаючи ці вражаючі цифри, що свідчать про великий розмах роботи по вивченню пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., слід відзначити, що в різних районах поширення черняхівської культури вони досліджувалися нерівномірно і в обмежених масштабах, крім того, деякі пам'ятки на Волині, Лівобережжі Дніпра і в Причорномор'ї можна віднести і до інших культурних груп, синхронних черняхівській культурі, хоч кількість їх невелика. За підйомним матеріалом ці пам'ятки важко виділити.

Велику роботу провела Є. В. Махно по картографуванню пам'яток черняхівської культури на території України, створивши в 1960 р. карту пам'яток черняхівського типу, в яку ввійшло більше тисячі пунктів³⁵. Зараз вона склала нову карту, на яку нанесла понад 2500 пунктів з матеріалами черняхівської культури.

У результаті широких розкопок багатьох поселень і могильників черняхівської культури, проведених, зокрема, протягом останніх двадцяти років, нагромаджено величезний матеріал, який набагато перевищує попередні дані не тільки за обсягом, але й якістю наукового опрацювання та вмістом наукової інформації. Він дає можливість по-новому поставити ряд питань, пов'язаних з характеристикою культури в цілому та її локальних особливостей.

Здобуті в межах СРСР матеріали доповнюються даними нових досліджень пам'яток черняхівського типу на території Румунії, де зафіксовано понад 500 пам'яток, проведених Р. Вульпе, Б. Мітреа, М. Константину, Г. Діакону та іншими дослідниками³⁶.

Надзвичайно важливими для розуміння черняхівської культури є відкриття і дослідження на Україні синхронних їй пам'яток типу Дитинич-Трішина (М. Ю. Смішко, Ю. В. Кухаренко), поселення провінціалноримського типу із скляною майстернею в с. Комарові на Середньому Дністрі (М. Ю. Смішко)³⁷, а також більш пізніх, V—

35 — Махно Є. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР. — МИА, 1960, № 82, с. 9—83. Вульпе Р. Izvoare. Bucuresti, 1957; Konstantiniu M. Săpăturile de la Străulești — Măicănești. — Cercetari arheologice in

Bucuresti, t. 2, 1965, p. 174—189. Diaconu Gh. Problema ale culturii Sîntana Cernișow pe teritoriul RPR in lumina cercetărilor din necropola de la Tîrgșor. — SCIV, 1961, anul XII-2, p. 273—289; Моричу Х. Новый облик дакийской культуры в римскую эпоху. — Dacia, 1961, t. 5; Мітреа В.

VII ст.) слов'янських пам'яток, які заповнюють хронологічний розрив між піаньоримськими і ранньосередньовічними культурами на території Східної і Центральної Європи. Ряд питань, і зокрема питання походження черняхівської культури, не можна було б поставити без досліджень пам'яток зарубинецької культури в Подніпров'ї і на Волині (П. М. Третяков, Ю. В. Кухаренко, Є. В. Максимов), липицької в Подністров'ї (М. Ю. Смішко, В. Д. Баран, В. М. Цигилик) та пшеворської (М. Ю. Смішко, Д. Н. Козак), що здійснюються в післявоєнний час в широких масштабах³⁸. Одночасно з нагромадженням матеріалів першої половини I тисячоліття н. е. в нашій країні проведено значну роботу по їх публікації³⁹. Питанням економіки і соціальної організації населення черняхівської культури присвячені монографії М. Ю. Браїчевського, В. Й. Довженка та В. В. Кропоткіна⁴⁰. Важливе значення для датування пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. має праця О. К. Амброза, в якій дана роз-

Săpăturile de la Sat Nou. — MSA, 1959, t. 6.

37 Смішко М. Ю., Свешніков І. К. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області. — МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 89—113; Кухаренко Ю. В. Вольнская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 57—58.

38 Третяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.; Л., 1966; Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура. — САИ, 1964, вып. ДІ-19; Максимов Е. В. История населения Среднего Приднепровья на рубеже нашей эры. Автореф. канд. дис. Киев, 1968; Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель у першій половині I тисячоліття н. е. Торжество історичної справедливості. Львів, 1968, с. 14—27.

39 Третяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953; Третяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне... Федоров Г. Б. Население Пруто-Дніпровского междуречья; Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. К., 1960; Винокур І. С.

Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е. — Праці комплексної експедиції Чернівецького державного університету. Чернівці, 1960, том 8, серія археол., вип. 1; Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя (II—V ст. н. е.). К., 1972; Рікман Э. А. Памятник эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967; Рікман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. М., 1975; Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черешин. К., 1981; Вакулєнко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. К., 1977.

40 Браїчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964; Браїчевський М. Ю. Римська монета на території України. К., 1959; Кропоткін В. В. Клады римских монет на территории СССР. — САИ, 1961, вып. Г-4; Кропоткін В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. М., 1967; Кропоткін В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.). — САИ, 1970, вып. ДІ-27.

31 За матеріалами Інституту суспільних наук АН УРСР (розкопки В. В. Ауліха). Герета І. П. Новые исследования в Чернеліве Русском. — АО, 1977 г. М., 1978, с. 310—311.

черняхівського могильника в Верхнем Поднестровье — АО, 1968 г. М., 1969, с. 313.

робка хронології фібул⁴¹. Якщо до цього додати праці, присвячені спектроаналітичним дослідженням металів і археомагнітному датуванню пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на території Європейської частини СРСР, здійснені лабораторією Інституту археології АН СРСР⁴², то можна зробити висновок, що в післявоєнні роки ведеться велика цілеспрямована робота, мета якої підготовка ґрунту для теоретичних узагальнень. Координується вона Інститутом археології АН СРСР під керівництвом Б. О. Рибаківа, з ініціативи якого проведено дві наради, присвячені питанням дослідження черняхівської культури (Київ, 1957; Львів, 1967).

Таким чином, черняхівська культура вивчається вже понад 80 років. Протягом цього часу порушено багато питань, що стосуються території поширення культури, хронології, топографії поселень і могильників, характеру житлового будівництва і поховального ритуалу, вивчення кераміки та інших категорій знахідок, економіки і соціальної організації та етнічної належності її носіїв, відношення до інших синхронних, більш ранніх і пізніх культур і т. п. Проте чіткої і повної характеристики пам'яток черняхівського типу до останнього часу ми не маємо. У вступі до збірника «Проблеми изучения черняхівської культури», присвяченого матеріалам наради по вивченню черняхівських пам'яток, що вийшов у 1970 р., зазначено: «Немає повної ясності у визначенні самої черняхівської культури, як археологічного цілого, погано виявлені локальні варіанти культури, недостатньо чітко аргументовані хронологічні рубежі як окремих комплексів, так і культури в цілому⁴³. І це цілком справедливо. До недавнього часу не була розкрита і сама сутність пам'яток черняхівської культури, що особливо яскраво проявилось у запереченні заглиблених жител на поселеннях другої чверті I тисячоліття у межиріччі Дніпра і Дністра і ліпного посуду, який нібито був витіснений гончарною керамікою. На основі

розкопаних у довоєнні роки пам'яток навіть ряд радянських археологів довгий час уявляли собі всі поселення черняхівського часу однотипними, з наземними житлами і сіроглиняною гончарною керамікою⁴⁴.

Останні дослідження пам'яток черняхівської культури показали, що вони не становлять однотипну культурну групу, позбавлену будь-яких відмінностей. Ця видимість єдності матеріальної культури населення лісостепової частини Південно-Східної Європи у другій чверті I тисячоліття н. е. створюється за рахунок не стільки внутрішніх, скільки зовнішніх факторів, зумовлених впливами провінціалістичної культури, характерними для всієї північної периферії римської імперії.

Зараз у межиріччі Дністра і Дніпра, а також на території Румунії відкрито поселення з виключно заглибленими житлами, на яких, крім гончарної кераміки, яка у другій чверті I тисячоліття н. е. для великої частини Європи є, властиво, ознакою епохи, виявлено у значній кількості і своєрідний ліпний посуд, вивчення якого проливає нове світло на характер черняхівської культури в цілому і дає можливість по-новому підійти до розв'язання питання про її походження, внутрішню структуру та етнічну належність.

Найбільш істотні розходження у поглядах дослідників, як і раніше, виявилися в питанні історичної інтерпретації черняхівської культури, зокрема визначення її етнічної належності та пов'язаних з цим питань хронології і території поширення.

До 50-х років в радянській історіографії домінуючою залишалась слов'янська концепція Хвойки. Підтримана О. О. Спіциним і розвинута в працях Б. О. Рибаківа, П. М. Третьякова, М. І. Артамонова та М. Ю. Смішка, вона була беззастережно сприйнята Є. В. Махно, А. Т. Сміленко, М. Ю. Браїчевським, Е. О. Симоновичем та іншими археологами і увійшла в такі узагальнюючі

праці, як «Нариси стародавньої історії Української РСР» і «Очерки истории СССР»⁴⁵. Якийсь час слов'янськими вважалися не тільки всі пам'ятки черняхівської і зарубинецької культур, але й липицька культура на Верхньому Дністрі. Деякі дослідники (М. Ю. Браїчевський), крім липицьких пам'яток, до черняхівської культури відносили карпатські кургани, синхронні їй пам'ятки всієї південної Польщі і Сілезії, а також Словаччини⁴⁶.

Таке розширене трактування черняхівської культури в середині 60-х років породило нову концепцію її багатоступовості⁴⁷. П. М. Третьяков, обґрунтовуючи згадану концепцію, писав, що черняхівські старожитності охоплювали «весь простір України» за виключенням її північних лісних областей, поширювались в Польщу, Словаччину, Угорщину, Румунію. Вони, на його думку, не могли «належати якійсь одній етнічній групі, а об'єднували багатоступово населення східної і північної території римських володінь»⁴⁸.

Детальне вивчення археологічного матеріалу пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. півдня Східної Європи показало, що вони піддаються як територіальному, так і хронологічному членуванню. В межах згаданої території виділяються певні етнографічні області, матеріальна культура яких має свої специфічні риси.

Працями львівських археологів доведено, що липицькі пам'ятки і карпатські кургани треба розглядати як окремі культури⁴⁹. Липицька культура відрізняється від пам'яток черняхівського типу не лише за характером матеріалу, але й відноситься до більш раннього часу. В окрему етнокультурну групу виділяються пам'ятки типу Дитинич-Трищина на Волині, що визначають до певної міри характер всієї волинської групи поховань⁵⁰. А. Т. Сміленко намагалася виділити із черняхівської культури синхронні їй пам'ятки Нижнього Подніпров'я⁵¹. Немає сумніву, що пам'ятки другої чверті I тисячоліття н. е. Південно-Східної

Польщі і Словаччини, крім того, що вони синхронні черняхівській культурі і насичені елементами провінціалістичної культури, вираженими у «сірій» гончарній кераміці та металевих виробках, характерних для всієї північної периферії римської імперії, не мають з нею нічого спільного⁵² (рис. 2).

Виділення згаданих областей з території поширення черняхівської культури не знімає питання її поліетнічності. Дослідження пам'яток засвідчує наявність у черняхівському масиві поряд із слов'янськими елементами культури скіфо-сарматських, фракійських і германських племен. Деякі з них вдається локалізувати в певних територіальних межах Північного Причорномор'я і межиріччя Нижнього Дністра та Дунаю⁵³, що звужує коло компонентів на основній території поширення черняхівської культури в межиріччі Дніпра, Дністра і Верхньої Вісли.

Виявлення на Волині пам'яток вельбарської культури (Тришин, Дитиничі, Любомль, Машів та ін.), пов'язаних з германськими племенами го-

с. 56—77; Браїчевская А. Т. Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в раннеантском обществе. Автореф. канд. дис. Киев, 1952; Браїчевский М. Ю. Основные вопросы археологического изучения антов.— Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, с. 60—81; Симонович Е. А. Про культуру поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в Луці-Врублевецькій).— Археологія, 1951, т. 5, с. 105—115; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957, с. 322—355; Очерки истории СССР. 1958, т. 2, с. 63—82.

46 Браїчевський М. Ю. Біла джерел слов'янської державності, с. 6—16.

47 Третьяков П. Н. Некоторые итоги изучения восточнославянских древностей.— КСИА АН СССР, 1969, вып. 118, с. 23—24; Третьяков Н. П. У истоков првенерусской народности. Л., 1970, с. 43—52.

48 Третьяков П. Н. Некоторые итоги изучения восточнославянских древностей, с. 23—24.

49 Смішко М. Ю. Східнослов'янські племена на території західноукраїнських

земель..., с. 17—18; Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., 1960; Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат. К., 1977.

50 Смішко М., Свещніков І. К. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі..., с. 89—113; Кушаренко Ю. В. Волинская группа полей погребений..., с. 57—58.

51 Браїчевская А. Т. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі (за матеріалами розкопок останніх років).— Археологія, 1957, вып. 11, с. 3—137.

52 Chmielewski W., Jazdzewski K., Kostrowski J. Pradzieje Polski. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965, s. 272—292; Schmidlova M. Romerzeitliche siedlungskeramik in der Südostslowakei.— SA, 1969, XVII-2, s. 403—491; Budinsky-Križna V. Sídliško z doby fimskej a zo začiatkov stahovania narodov v Prešove.— SA, 1963, XI-1, s. 5—15; Kolník T. Popelnice pohreblako z mladšej doby fimskej počatku doby stahovania narodov v Očkove pri Pešťanoch.— SA, 1956, N 2, s. 233—300.

53 Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья, с. 152—172.

41 Амброз А. К. Фибулы Юга Европейской части СССР.— САИ, 1966, вып. 1—20.

42 Волосенская Г. А. Обработка железа у племен черняхівської культури.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 34—38; Черных Е. Н., Барцева Т. В.

Спектроаналитические исследования цветного металла черняхівської культури.— КСИА, АН СССР, вып. 121, с. 95—103; Бурлацкая С. П., Нечаева Т. В., Петрова Г. П. Археомангнитное датирование керамических изделий. Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, с. 252.

43 Голубева Л. А. Совещание, посвященное проблемам черняхівської культуры и ее роли в ранней истории славян.— СА, 1957, № 5, с. 274—277; Проблемы изучения черняхівської культуры.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 1 і сл.

44 Артамонов М. И. Вопросы расселения восточных славян и советская археология.— В кн.: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, с. 47.

45 Спицын А. А. Поля погребальных урн.— СА, 1948, т. 10, с. 89; Рыбаков В. А. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 43 і сл.; Рыбаков В. А. Анты и Киевская Русь.— ВДИ, 1939, № 1; Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1943, с. 158—172;

Артамонов М. И. К вопросу об этногенезе в советской археологии.— КСИИМК, 1949, вып. 39, с. 14—16; Смішко М. Ю. Доба поховань в західних областях УРСР.— Археологія, 1948, т. 2, с. 98—130; Махно Є. В. Пам'ятки культури поховань черняхівського типу.— Археологія, 1950, т. 4,

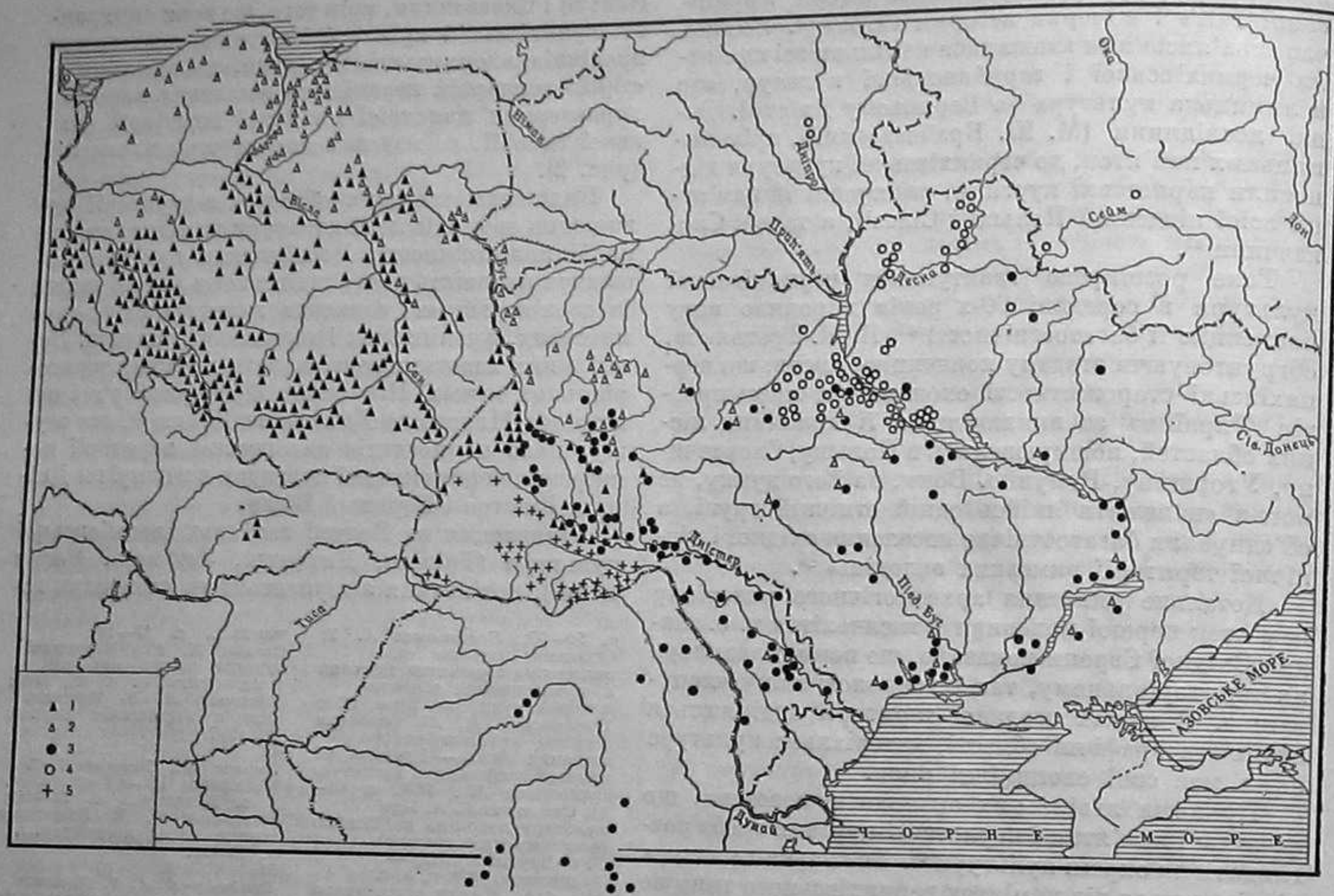

Рис. 2. Карта-схема поширення пам'яток черняхівської культури, на яких проведено археологічні розкопки, і синхронних сусідніх культур.

1 — пам'ятки пшеворські; 2 — вельбарські; 3 — черняхівські; 4 — київського типу; 5 — карпатських курганів.

то-генетичів, дуже підірвало концепцію готської належності черняхівських старожитностей. Цілковита відмінність пам'яток вельбарської культури від пам'яток черняхівського типу, незважаючи на синхронність обох культур, що простежується, зокрема, у ліпній кераміці і якоюсь мірою у поховальному ритуалі та житловому будівництві, свідчить, що це дві різні етнокультурні групи⁵⁴. Готи принесли на Волинь свою самобутню культуру і, ли-

⁵⁴ Смішко М. Ю. Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель... с. 24—25; Баран В. Д. Етнокультурні процеси у межириччі Дніпра і Вісли

в першій половині I тисячоліття н. е. у світлі археологічних досліджень.— УІЖ, 1970, № 10, с. 44—52.

ше просуваючись далі на південь, у Північне Причорномор'я, вступили в контакт з черняхівськими племенами, що створило ситуацію, при якій відбувалося взаємопроникнення елементів обох культур, зокрема, в районах їх стику. Це засвідчено матеріалами таких могильників, як Раковець Чеснівський, Журівка, Компанійці, Касанове, Рижівка та ін., розташованих у межириччі Дніпра і Південного Бугу. Таким чином, «готській теорії», яка завжди бралася під сумнів майже всіма археологами, які безпосередньо займалися дослідженням пам'яток черняхівської культури і штучність побудови якої ґрунтовно доказана М. Ю. Смішком⁵⁵, завдано непоправного удару. У світлі досліджень останніх років виявилось, що кількість пам'яток черняхівської культури (понад три тисячі), територія їх поширення, що тягнеться від Північного Дінця до Верхньої Вісли і від верхів'я правих притоків Прип'яті і до Дунаю, а також час виникнення ніякою мірою не відповідають тим історичним даним про готів, які приводять Йордан та інші античні автори.

Вивчення вельбарської культури, представленої на Волині пам'ятками типу Дитиничі-Тришин, дає можливість уточнити місце готів і їх роль в історії племен Східної Європи, яка перебільшувалась, а подекуди ще й зараз перебільшується деякими дослідниками⁵⁶. На основі археологічних даних останнім часом критика «готської теорії» зайняла належне місце на сторінках історичних праць⁵⁷. З другого боку, виділення пам'яток

другої чверті I тисячоліття н. е., які раніше зараховувалися дослідниками до черняхівської культури, та виділення областей, де домінуючими в цій культурі були не слов'янські, а скифо-сарматські і фракійські елементи, дало можливість намітити той район, у межах якого археологічні пошуки слов'ян могли бути найбільш перспективними. Ним виявилась територія у межириччі Дніпра, Середнього Дністра та Західного Бугу.

Дослідженнями, проведеними нами в 50—60-х роках у Верхньому Подністров'ї і верхів'ях Західного Бугу, виявлено групу поселень черняхівського типу з заглибленими житлами і ліпним посудом, які досить чітко виділяються серед інших пам'яток черняхівської культури⁵⁸. Аналогічні поселення були відкриті Е. О. Симоновичем і А. Т. Сміленко в Подніпров'ї⁵⁹. Успішному виділенню їх серед інших черняхівських старожитностей, з одного боку, сприяло широке стаціонарне дослідження поселень, з другого — виявлення ролі і значення зв'язків населення черняхівської культури з причорноморськими та придунайськими римськими провінціями, без чого специфіка цих пам'яток була б незрозумілою.

Матеріали, які на сьогодні відомі з пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е. Верхнього Подністров'я і Західної Волині, можуть служити основою для проведення аналітичного вивчення черняхівської культури в цілому і з'ясування етнокультурних процесів на території Південно-Східної Європи.

⁵⁵ Смішко М. Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань... с. 59—65.

⁵⁶ Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962, с. 45—49; Артамонов М. И. Вопрос о расселении восточных славян и советская археология.— В кн.: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, с. 46—50; Вернер И. В. К происхождению и распространению антов и склавинов.— СА, 1972, № 4, с. 102—114; Kostorzewski J. Czerniachowska kultura.— Słownik starożytności słowiańskich, 1962, t. 1, s. 296—

297; Coddowski K. Ukraina w okresie Późnolateńskim i wpływów rzymskich.— Ukraina, terazniejszość i przeszłość. Kraków, 1970, s. 187—201; Preda C. Necropole din secolul al IV—lea e. n. in Muntenia. Bucuresti, 1966, p. 153—160.

⁵⁷ Łowmianski H. Początki Polski. Warszawa, 1964, t. 2, s. 223—228.

⁵⁸ Баран В. Д. Раннеславянские памятники на Западном Буге. Братислава, 1965, XIII-2, с. 363—370; Баран В. Д. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волины.— AR, 1968,

XX-5, с. 283—288; Баран В. Д. О соотношении культур римского и раннесредневекового времени на территории Северного Прикарпатья и Юго-Западной Волины.— Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. Warszawa, 1969, t. 2, s. 238—248; Баран В. Д. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу.— В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 35—45; Баран В. Д. Етнокультурні процеси у межириччі Дніпра—Вісли в першій половині I тисячоліття н. е. у світлі

археологічних досліджень.— УІЖ, 1970, № 10, с. 44—52.

⁵⁹ Симонович Э. А. О единстве и различиях памятников черняховской культуры.— СА, 1959, XXIX—XXX, с. 86.

Симонович Э. А. Работы на черняховских памятниках в Приднепровье.— КСИА АН СССР, 1963, вып. 94, с. 80—82; Симонович Э. А. Племена Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э., М., 1971, с. 12—17; Брайтеская А. Т. Черняховские памятники Надпорожья.— МИА, 1960, № 82, с. 159—160.

Поселення черняхівської культури найчастіше розташовані на пологих схилах невеликих річок і потічків, поблизу джерел питтєвої води та невеликих водоймищ. На деяких притоках Дністра, зокрема на Гнилій Липі, вони знаходилися на невеликих підвищеннях в заплаві ріки (Бовшів II, Бовшів III, Коростовичі, Лучинці) (рис. 3). Безпосередньо на берегах великих рік (Дністра, Західного Бугу) поселення черняхівського типу трапляються дещо рідше (Незвисько, Ракобути), хоч вони тяжіють до цих рік, групуються на берегах їх приток або на близькій відстані від них. У районах вододілів, розташованих далеко від рік, цих поселень відкрито значно менше.

Поселення займали південні, південно-східні або південно-західні схили; північні схили заселялись дуже рідко. Виключення становить селище черняхівського типу Ріпнів II, що займало як південний, так і північний схили над заплавою невеликої р. Рудки. Слід відзначити, що північний схил був заселений менш інтенсивно і, очевидно, пізніше, ніж південний. Можливо, його почали заселяти лише тоді, коли на південному схилі вільної площі для спорудження житлових і господарських споруд стало обмаль.

У верхів'ях Дністра і Західного Бугу поселень черняхівської культури багато, розміщені вони досить густо, але нерівномірно на всій території. Картографування показало, що в деяких місцях їх майже немає. Це стосується, зокрема, правобережжя верхньої частини Дністра, а також підгірських районів, зайнятих населенням синхронної їм культури карпатських курганів. У інших районах поселення скупчуються, утворюючи певні територіальні групи. Дві такі групи поселень відкрито, зокрема, між селами Неслухів — Ріпнів — Купче на Західному Бугу (п'ять поселень) та у трикутнику між селами Бовшів — Коростовичі — Дем'янів на Гнилій Липі, де виявлено також п'ять поселень, розташованих на близькій відстані одне від одного. В цілому на Верхньому Дністрі і верхів'ях Західного Бугу черняхівських поселень менше, ніж у межиріччі Дністра і Прута або окремих районах Середнього Подністров'я. Це впливає не лише із стану досліджень, але якоюсь мірою відбиває реальну картину. Під поселення обиралися чорноземні райони з широкими луками, найбільш вигідні для землеробства і скотарства.

Ця риса характерна для всієї черняхівської культури лісостепової зони. У районах з піщаними ґрунтами, на відміну від деяких попередніх культур, зокрема бронзової доби, поселень майже немає. До речі, помітне тяжіння населення Верхнього Подністров'я до чорноземних ґрунтів спосте-

казали дослідження І. С. Винокура та Е. А. Рікмана, у згаданих регіонах черняхівські поселення тягнуться смугами довжиною 2—3 км при ширині 200—300 м¹. Так, поселення Собар і Лукашівка в Молдавії займають площу 25 га, а Будешти — 35 га. Проте поряд з великими селищами існували

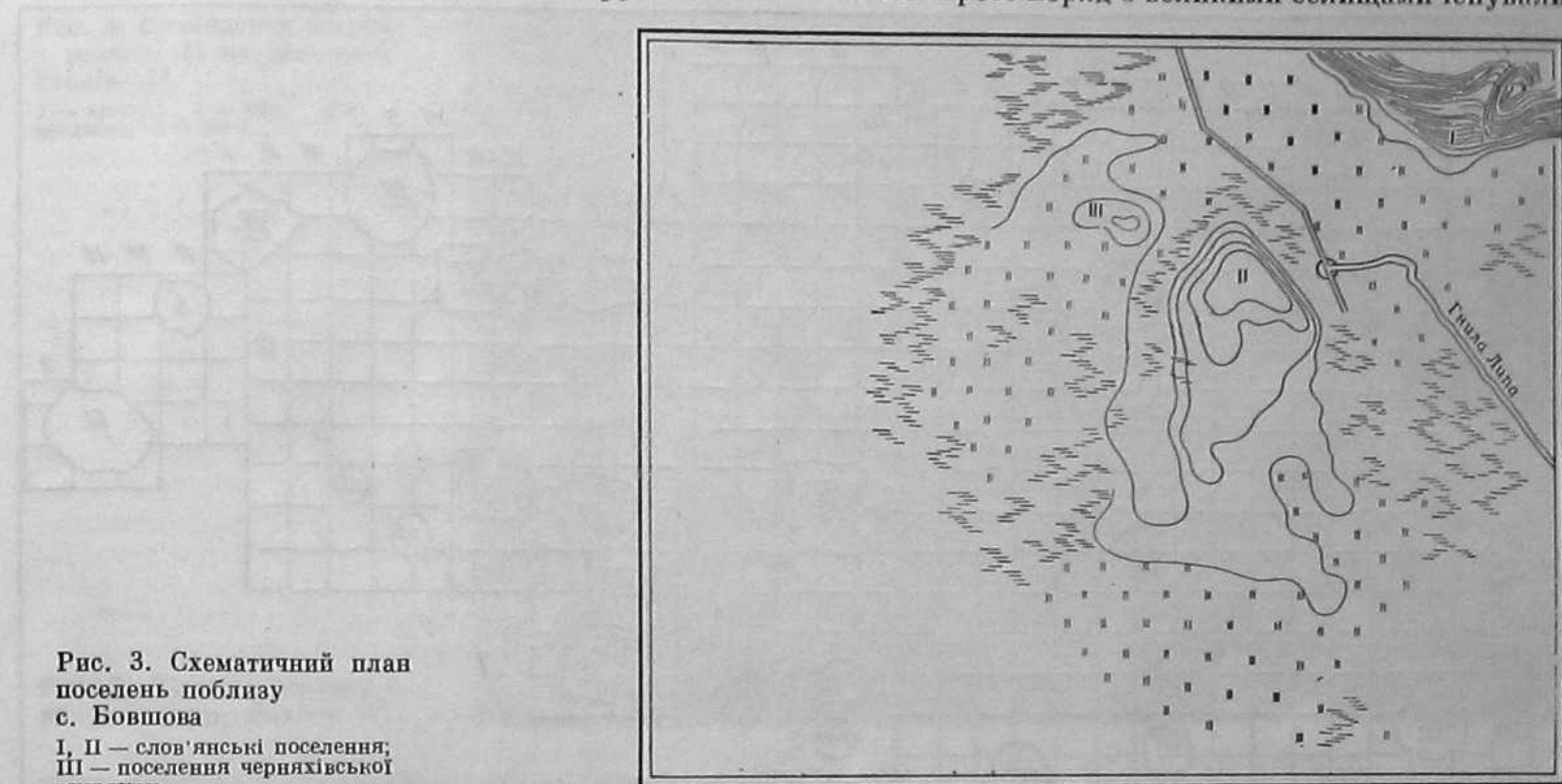

Рис. 3. Схематичний план поселень поблизу с. Бовшова

I, II — слов'янські поселення;
III — поселення черняхівської культури.

рігається, зокрема, ще в ранньозалізному періоді. Найчастіше поселення тягнуться смугою шириною в 100—120 м, вздовж річки або потічка, займаючи, як правило, середню частину схилу (Ріпнів II, Ріпнів III, Дем'янів). Довжина поселень 300—400, дуже рідко перевищує 500 м. Загальна площа більшості з них становить 3—4 га (Бовшів, Дем'янів, Черешин). Значно більші поселення в Неслухові і Ріпневі II, що за розмірами наближаються до поселень Середнього Подністров'я і Молдавії. Як по-

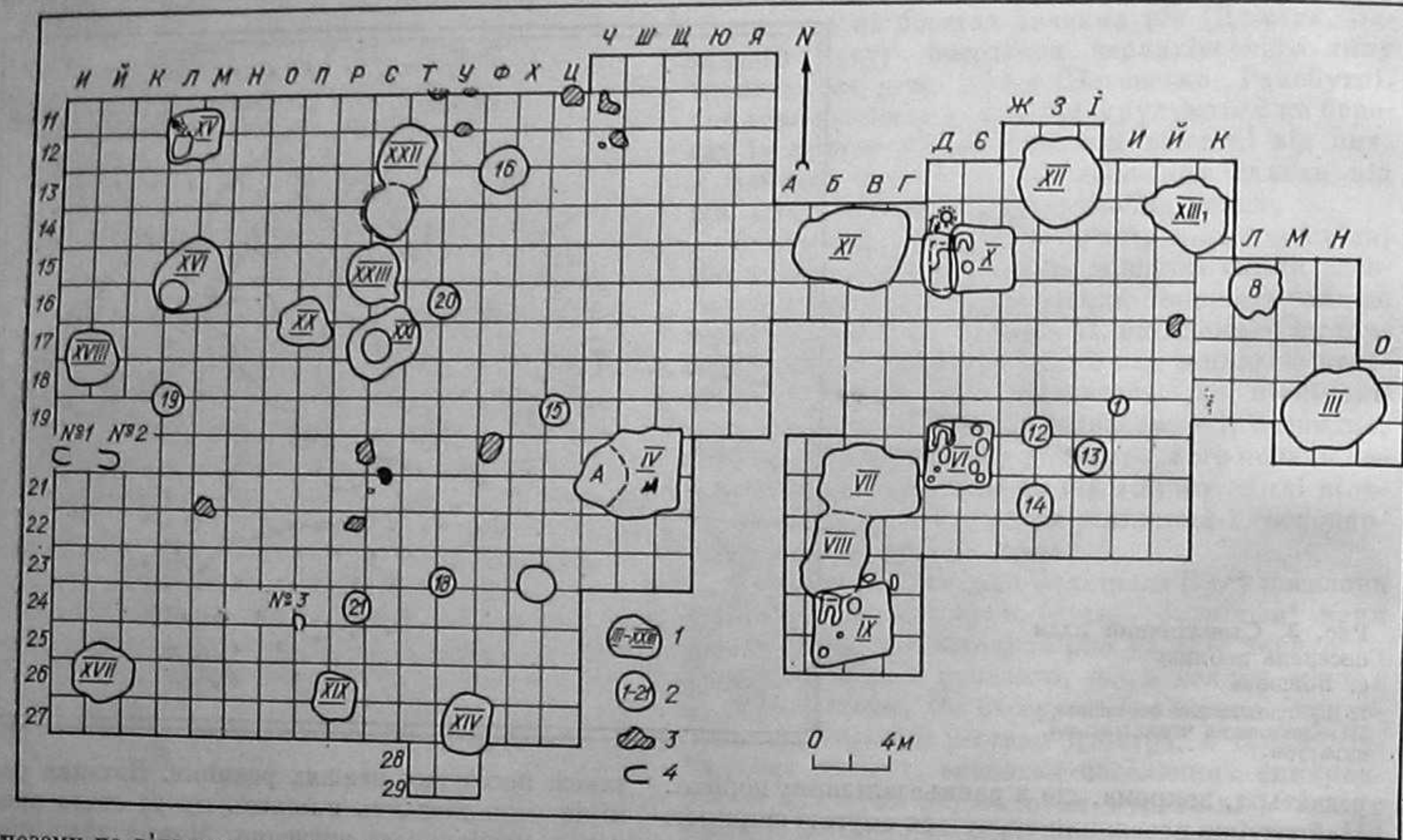
також поселення менших розмірів. Питання розмірів черняхівських поселень ще не стало предметом спеціального вивчення. Можна лише припустити, на основі наявних даних, що у верхів'ях Дністра і Західного Бугу поселень значних розмірів дещо менше, ніж у південно-східних районах черняхівської культури.

У верхів'ях Дністра і Західного Бугу широким археологічним дослідженням було піддано сім поселень. Крім того, на ряді поселень прове-

¹ Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен..., с. 31; Рікман Е. А. Этническая история населения..., с. 76—78.

дені розвідкові розкопки. В результаті відкрито близько 80 жител і понад 120 господарських ям, 38 вогнищ, 10 печей за межами споруд, 4 гончарних горни та інші виробничі і господарські споруди. Завдяки тому, що поселення черняхівського типу розміщені здебільшого на місцях залягання чор-

на тих селищах, де відкрито великі ділянки. До них передусім відноситься поселення Ріпнів II. Тут у розкопі II, відкритому на площі 1812 м², незважаючи на те, що залишки жител та інших виявлених споруд черняхівського типу не є одночасовими, про що свідчать як стратиграфічні спо-

нозему на в'язкому глинистому матеріку, нижня частина споруд — яма — зберігається відносно добре, отже, можна з певною мірою вірогідності встановити планування споруд у межах поселення та простежити внутрішні деталі.

Якусь певну систему в плануванні житлових і господарських споруд можна простежити лише

стереження (факт перекривання одних споруд іншими), так і довготривалість поселення, яке проіснувало понад 200 років, в їх розміщенні спостерігається певний порядок. І житла, і господарські ями розташовані двома більш-менш паралельними рядами, що тягнуться вздовж схилу з південного заходу на північний схід. Між рядами будов існу-

вала вільна площа, на якій містилися печі і вогнища, споруджені за межами жител. Так, у західній частині розкопу II розташовані три глиняні печі і чотири вогнища, одне вогнище такого ж типу знаходиться в східній частині розкопу. Крім того, ще шість таких же вогнищ містилися дещо північ-

прокладених у цій частині поселення траншеях, проходить південніше і також приблизно паралельно до першого. На площі між житлами і господарськими ямами виявлено печі і вогнища. Отже, тут спостерігається та ж сама система розміщення будов, що і в розкопі II.

Рис. 4. Розміщення споруд в розкопі II на поселенні Ріпнів—II.

1 — житла; 2 — ями; 3 — вогнища; 4 — печі.

Рис. 5. Ділянка розкопу I на поселенні Бовшів II.

ніше верхнього (північного) ряду споруд, тобто вони винесені на окраїну поселення. В розкопі II відкрито також одну гончарну піч, що розташована поблизу житла № 11 і не виходить за межі північного ряду будов (рис. 4).

У розкопі IV цього ж поселення розміром 2984 м², закладеному на північному схилі протилежного берега р. Рудки, житла і господарські ями розташовані приблизно в один ряд уздовж схилу в напрямі зі сходу на захід. Другий ряд споруд, судячи по виявлених об'єктах у двох

На поселенні Бовшів II, розташованому в заплаві р. Гнила Липа, незважаючи на те, що розміри розкопу досить значні (2700 м²), не вдалося простежити якоїсь чіткої системи в розташуванні жител. Здається, найбільш вірогідним буде припущення, що житла споруджувалися на підвищених місцях, яким найменше загрожувало затоплення. На найбільш високій ділянці поселення знаходилися і господарські ями, також винесені з цієї причини. Мабуть тому, що нами відкрита саме ця частина поселення, на 8 жител припадає

47 господарських ям (рис. 5). По одній лінії, вздовж схилу розташовані напівземлянки на поселенні Дем'янів II, хоч на основі чотирьох виявлених жител поки що важко передбачити планування згаданого поселення (рис. 6).
В археологічній літературі, присвяченій ви-

Рис. 6. Розкоп I на поселенні Дем'янів II.

вченню пам'яток черняхівської культури, останнім часом стало досить модним при всіх умовах виділяти певні господарські комплекси, що трактуються як окремі індивідуальні господарства². На поселеннях Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя, за окремими виключеннями, виділити такі господарські одиниці неможливо. Лише в кількох випадках на поселеннях Ріпнів II і Черепин окремі житла і ями можна вважати зв'язаними

територіальне розміщення господарських споруд ніякою мірою не дає можливості розділити їх на окремі індивідуальні господарчі комплекси. На інших поселеннях верхів'їв Дністра і Західного Бугу господарчі комплекси не виділені взагалі. Правда, М. Ю. Брайчевський вважає, що такі комплекси існували на поселенні в Неслухові. Він навіть називає їх кількість — 18. Насправді вони існують лише теоретично в одній із праць згаданого

² Брайчевський М. Ю. Біла джерел., с. 272—277; Мажо С. В. З історії дослідження поселень черняхівської культури. — В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 34.

між собою в господарському відношенні, оскільки вони розташовані поруч і територіально відокремлені від інших жител і господарських споруд. Однак це явище аж ніяк не можна узагальнювати і вважати нормативним для всіх виявлених жител і господарських ям. На згаданих поселеннях те-

автора³. Практично ніхто і ніколи їх не визначав. Ми вже зазначали, що К. Гадачек проводив розкопки цього широко відомого поселення методом закладання траншей, між якими площа залишалась не розкопаною. Цілком зрозуміло, що при такій системі розкопок, коли відкривались лише ті споруди, які знаходились на шляху прокладання траншей, не може бути й мови про виділення яких-небудь окремих самостійних господарських одиниць — дворів. До речі, автор розкопок (К. Гадачек) ніколи їх не виділяв. Про існування таких комплексів не згадується і в працях М. Ю. Смішка, який також проводив дослідження Неслухівського поселення. Як зазначено, на Неслухівському селищі черняхівського типу виявлено лише 14 жител. З цим шаром можна пов'язати лише шість господарських ям. Отже, поселення в Неслухові не тільки не може служити взірцем для розуміння соціально-економічної структури селищ черняхівського типу у верхів'ях Західного Бугу, його дані, через недосконалість методики розкопок К. Гадачека, не завжди можуть бути використані як повноцінний джерельний матеріал при постановці і менш серйозних питань соціального характеру.

Розміщення господарських ям та інших господарських споруд на поселеннях черняхівського типу Верхнього Подністров'я та Західного Побужжя, на нашу думку, свідчать про те, що тут у другій чверті I тисячоліття індивідуальні господарства лише почали виділятися. Особливо виразно це спостерігається на поселенні Бовшів II, де більшість господарських ям розміщено в одному місці окремо від жител, що дає можливість припускати їх спільне використання членами общини. Разом з тим ми розуміємо, що в межах всієї території поширення черняхівської культури могли і повинні бути відмінності у соціально-економічній структурі. Очевидно, у межиріччі Верхнього Дністра і Західного Бугу вона була більш архаїчна, ніж у районах, що знаходилися ближче

³ Брайчевський М. Ю. Біла джерел., с. 18.

до античних причорноморських центрів. Наші спостереження не можна поширювати на всю територію черняхівської культури.

Житла на черняхівських поселеннях Верхнього Подністров'я переважно заглиблені в ґрунт. Лише на селищах, розташованих в основному нижче р. Серет, поряд із заглибленими житлами виступають наземні будівлі. На деяких поселеннях (Новосілка Костюкова, Максимівка, Голігради, Сухостав) останні являються єдиним типом житла. Однак слід взяти до уваги, що перелічені поселення досліджені досить фрагментарно на незначній площі, тому повна відсутність на них заглиблених жител без дальших розкопок не може бути доведена.

До розгляду питання про житла на всій території поширення черняхівської культури ми ще повернемося, а зараз приступимо до характеристики житлобудівництва у верхів'ях Західного Бугу і Дністра.

Провідним типом жител у цьому районі були заглиблені будівлі, нижня частина яких впущена у материк. Їх можна розділити на два типи: напівземлянки і землянки. Напівземлянкові житла відкрито на всіх поселеннях, де проводились розкопки. На деяких поселеннях (Дем'янів II, Черепин, Незвисько, Верхній Іванів) вони становлять єдиний тип житла. Але на найбільш широко розкопаних поселеннях (Ріпнів II і Бовшів II) напівземлянки і землянки виступають разом. На поселенні Ріпнів II із 28 відкритих жител лише 11 можна вважати напівземлянками, у Бовшові із восьми — п'ять являють собою напівземлянки. Найзвісніть напівземлянкових і землянкових жител є однією із характерних рис поселень черняхівського типу на згаданій території. Відсутність землянкових жител в Черепині* і Дем'янові II можна пояснити тим, що ці поселення розкопані лише частково, тому наша характеристика стосується лише відкритої площі, яка порівняно невелика (відповідно 700 і 1184 м²). При дальших розкопках цих поселень можуть бути виявлені нові

* У Черепині в 1960 р. розкопки проводила Л. І. Крушельницька на площі за межами поселення черняхівського типу. Вона відкрила споруди ранньозалізного віку і перших століть нашої ери.

землянкові житла. В цілому на поселеннях черняхівського типу окресленої території напівземлянкові житла становлять більшість.

Напівземлянки заглиблені в ґрунт на 0,65—1,80 м від сучасної і на 0,35—1,40 м від давньої поверхні. У ряді напівземлянок, розташованих на

схилах, для вирівнювання долівки одна частина житла опускалась трохи нижче в материк. Ями напівземлянок, як правило, мають чотирикутну форму з заокругленими кутами, і лише в окремих випадках (на поселенні Ріпнів II) вони овальні. Житла на більшості поселень (Ріпнів II, Дем'янів

II, Черепин, Чижиків) орієнтовано стінками за сторонами світу, інколи з незначним відхиленням. На поселенні Бовшів II усі житла орієнтовані кутами за сторонами світу. Так само орієнтоване напівземлянкове житло на поселенні в Незвиську⁴. Розміри жител коливаються від 10 до 24 м²,

проте три житла на поселенні Ріпнів II мали менші розміри (6—9 м²). Одне житло на Черепинському поселенні було досить велике — близько 38 м² (рис. 7). Стінки жител, вирізані в материк, вертикальні; донизу звужені, долівка, як правило, рівна і добре утоптана.

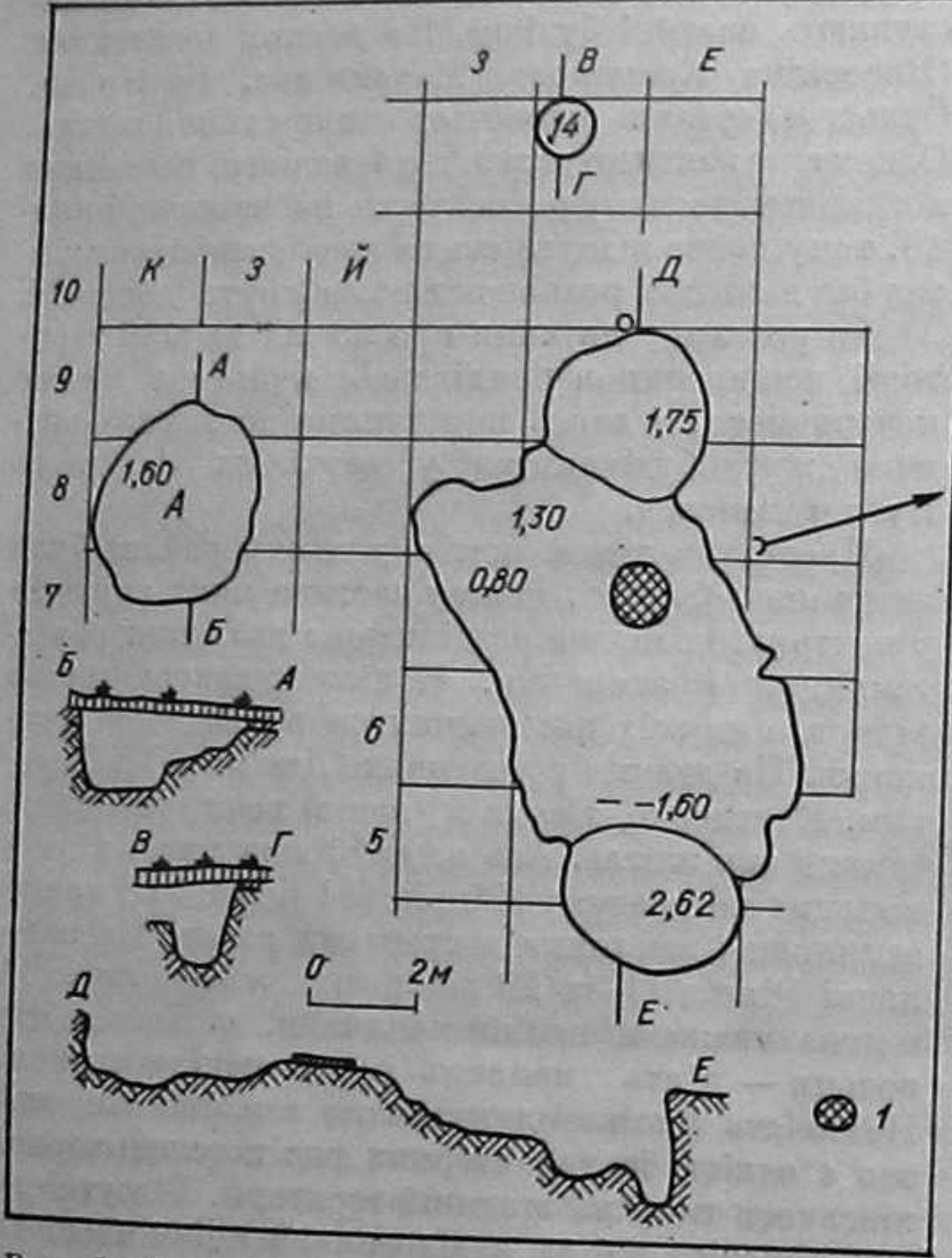

Рис. 7. Черепин. План і розріз житла № 5; 1 — вогнище.

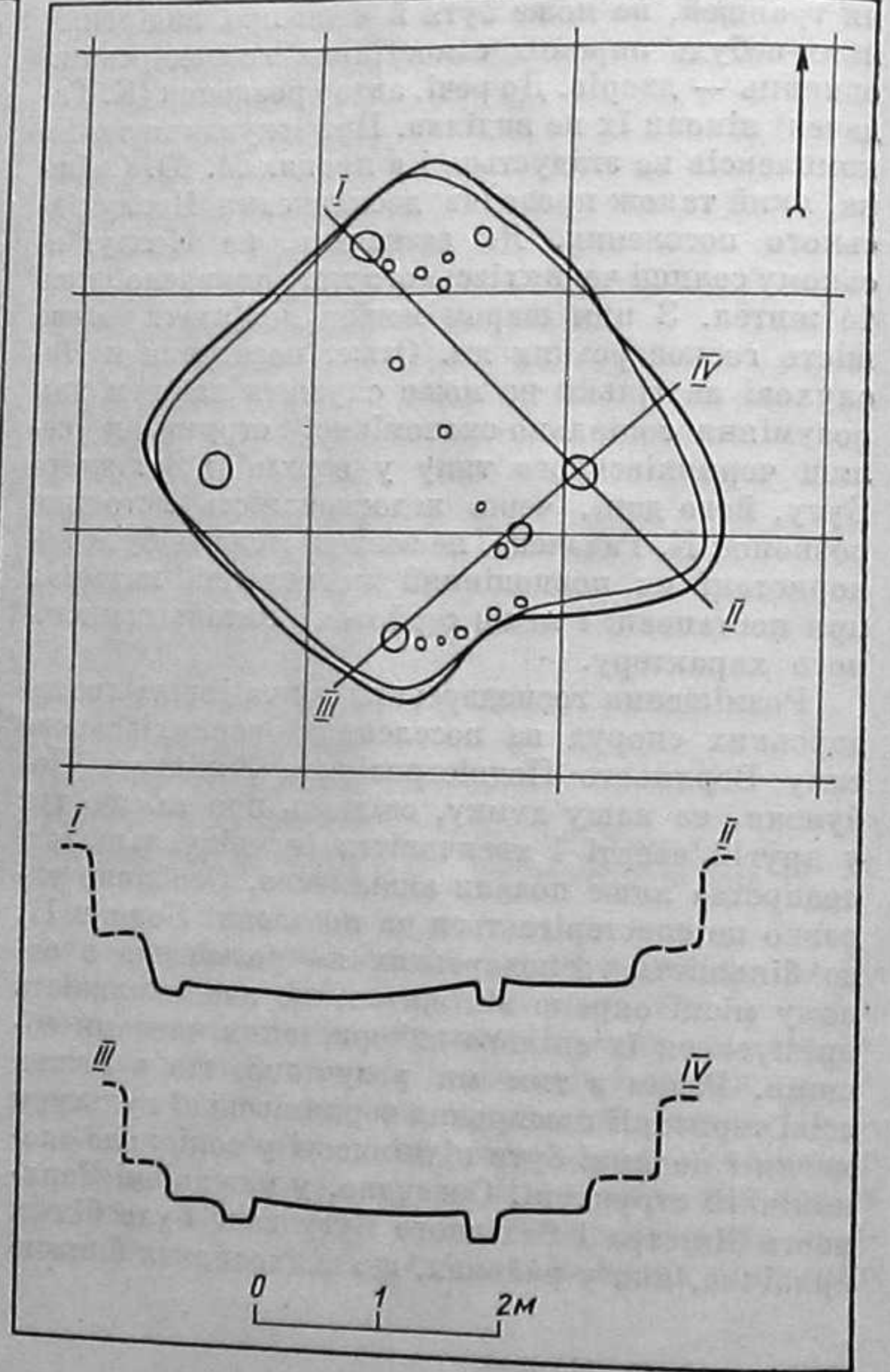

Рис. 8. Ракобути II. План і розріз житла № 1 (розкопки І. І. Ляпушкіна).

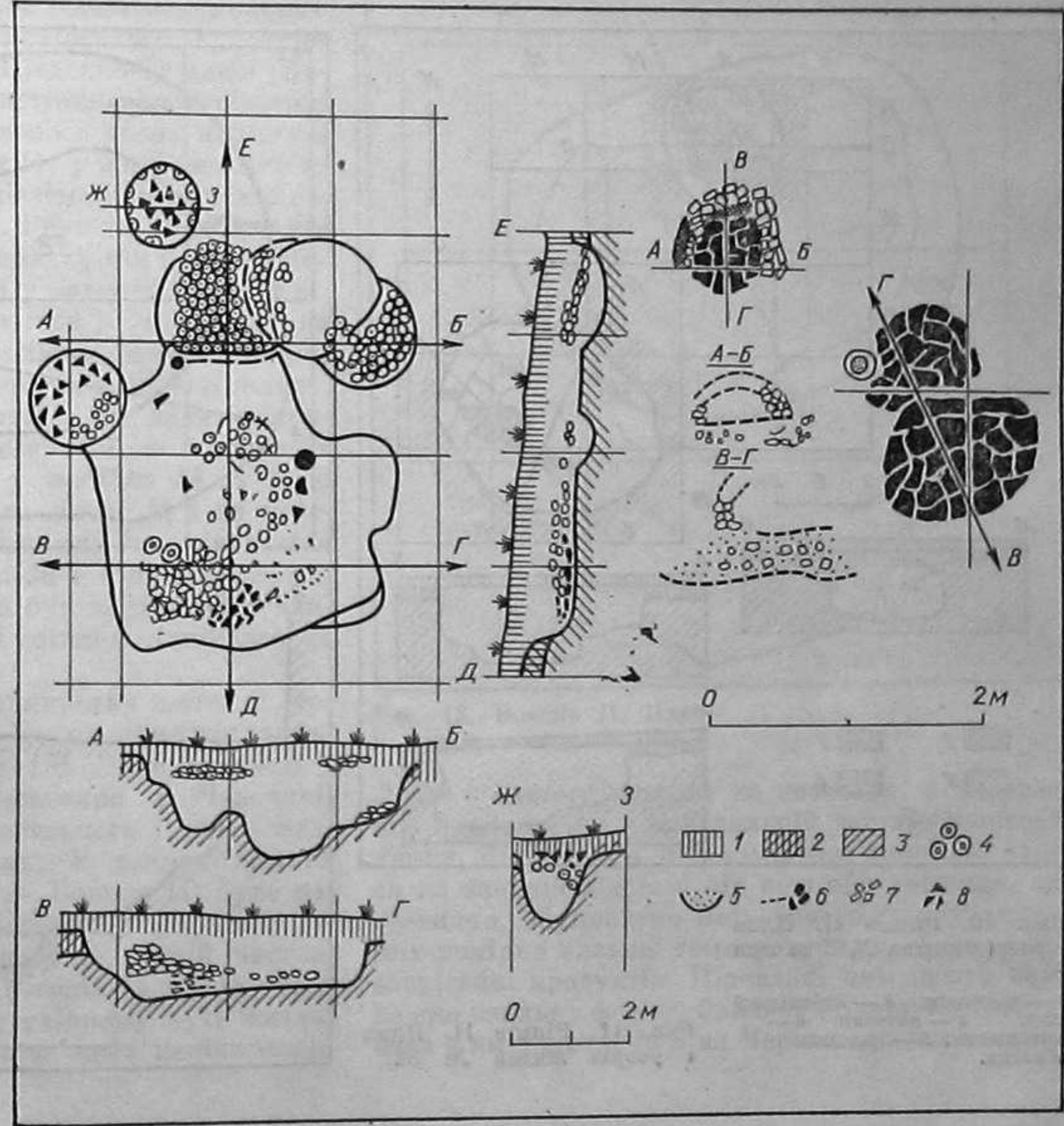

Рис. 9. Черепин. План і розріз житла № 8 і ями № 1:

1 — чорнозем; 2 — перехідний шар; 3 — материк; 4 — глиняна обмазка; 5 — попіл; 6 — чернінь; 7 — каміння; 8 — кераміка.

⁴ Смірнова Г.І. Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення. — МДАПВ, 1959, вип. 2, с. 91—93.

У п'яти житлах на поселенні в Ріпневі II, в окремих житлах на поселенні в Черепині та одному на поселенні в Ракобутах простежено вхід у напівземлянку, що мав овальну форму і знаходився з південного або південно-східного боку. В одному випадку на поселенні в Черепині та напівземлян-

ці, розкопаній І. І. Ляпушкіним у Ракобутах, вхід являв собою напівовальне заглиблення, вирізане у стінці (рис. 8; 9). У п'яти житлах Ріпнівського поселення, зокрема у тих, що впущені глибоко в материк, для входу в напівземлянку вирізались в одній із стінок два або три виступи —

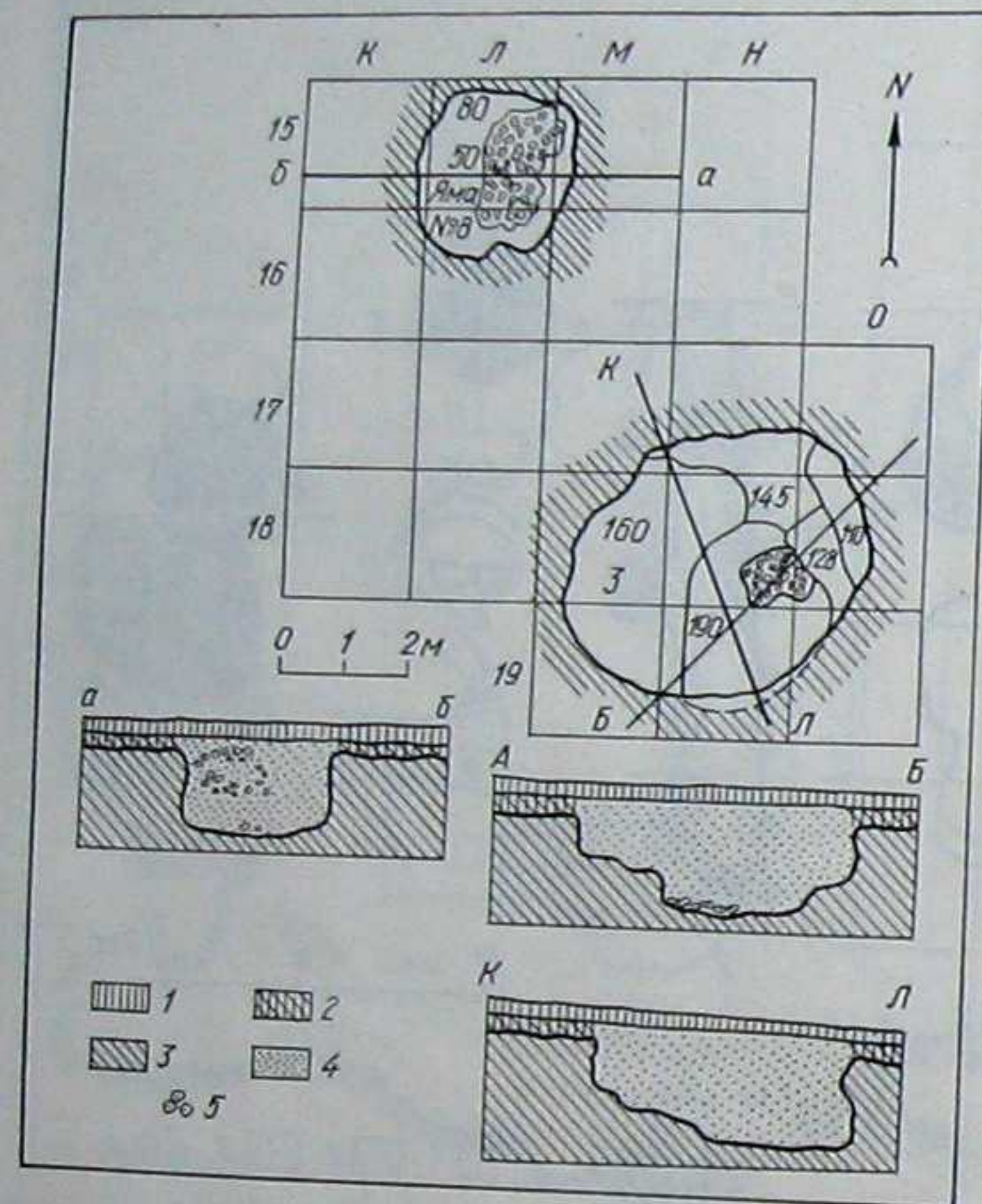
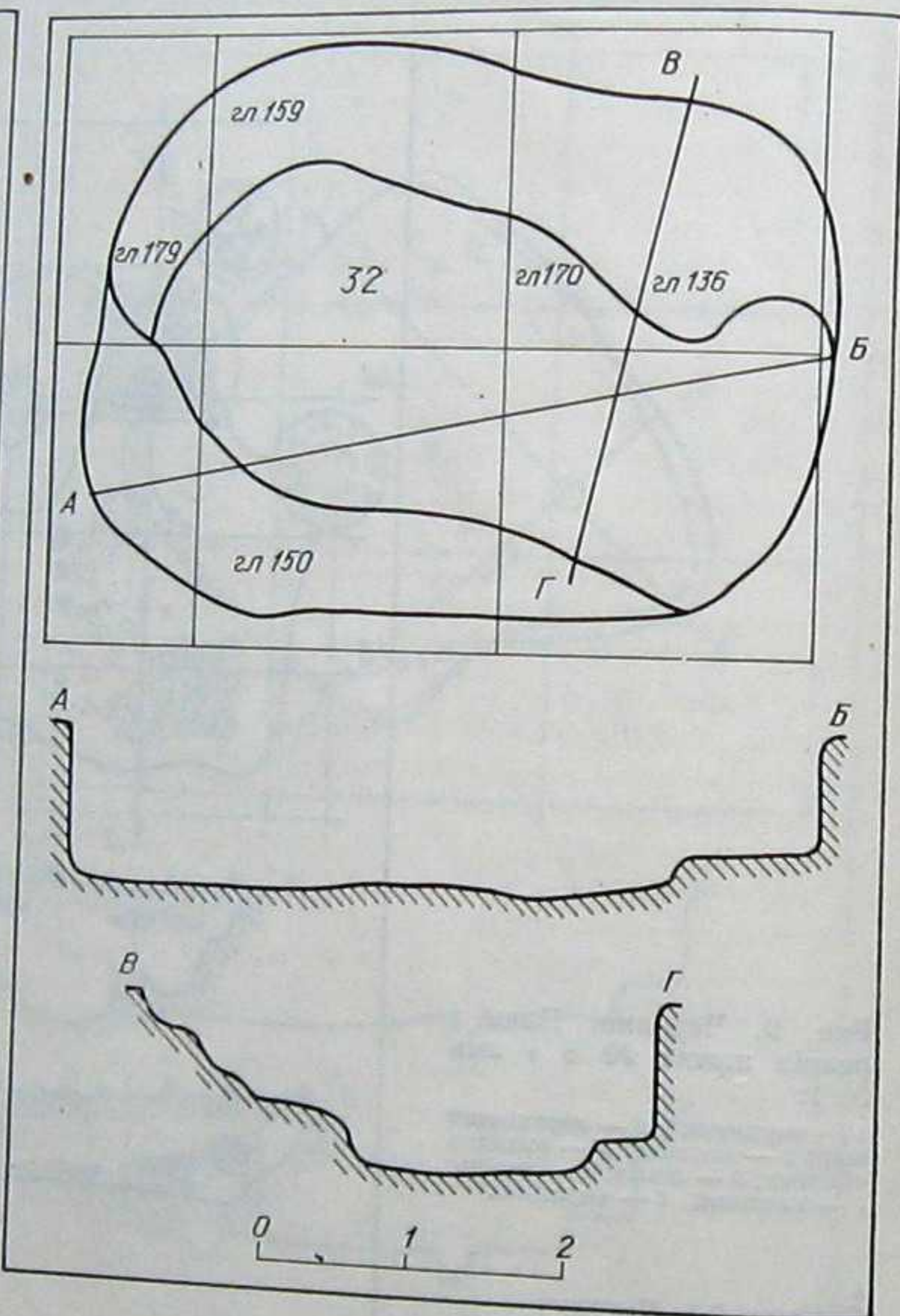

Рис. 10. Ріпнів II. План і розріз житла № 3 та ями № 8:

1 — чорнозем; 2 — перехідний шар; 3 — материк; 4 — заповнення; 5 — глиняна обмазка.

Рис. 11. Ріпнів II. План і розріз житла № 32.

східці. Найнижчий виступ інколи мав досить великі розміри і служив рівночасно лавою або навіть лежанкою (рис. 10). Очевидно, ці виступи були закріплені дерев'яними плахами, відбитки яких подекуди простежувались. Виступи-східці розчищено і в двох житлах на поселенні в Черепині.

Однією із своєрідних рис напівземлянкових жител на поселеннях черняхівської культури Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині є наявність у них пристінних виступів-прилавоків. Такі виступи виявлено в трьох напівземлянках на поселенні Ріпнів II, у житлі на Дем'янівському поселенні та напівземлянці на поселенні у Черепині (рис. 11—14). Вони знаходилися під однією-двома, а в одному випадку під трьома стінками житла і були вирізані у материковій глині. Виступи-прилавки піднімаються в середньому на 0,20—0,50 м над рівнем долівки напівземлянки, але завжди нижчі від материкової стінки житла. Вони могли використовуватись як лави, наприклад, на Черепинському поселенні, де ширина їх невелика, або як лежанки у житлах № 34 і 36 на поселенні в Ріпневі II та житлі № 1 на поселенні в Дем'янові II, де ширина їх коливається від 0,68 до 1,32 м. У житлі № 7 Ріпнівського поселення пристінний виступ був вирізаний у найбільш високій материковій стінці і піднімався на 0,9 м над рівнем долівки.

При розчистці напівземлянкових жител у верхів'ях Дністра і Західного Бугу часто трапляються підвальні ями (рис. 15—19). Вони виявлені у шести напівземлянках поселення в Черепині, трьох напівземлянках Ріпнівського і трьох житлах Бовшівського поселень. У деяких житлах (№ 8 у Черепині та № 15 — Бовшів II) було навіть дві підвальні ями. Спостерігається певна закономірність у їх розміщенні в певній частині житла. Так, на поселенні Бовшів II в усіх трьох випадках ями містилися у східному куті житла, причому частково виходили за межі напівземлян-

ки. В одному випадку у південно-східному куті знаходиться яма на поселенні в Черепині (житло № 8), дві інші ями на цьому поселенні розташовані у південно-західному куті. У південно-західному куті або в західній частині житла розміщені всі три підвальні ями на поселенні Ріпнів II.

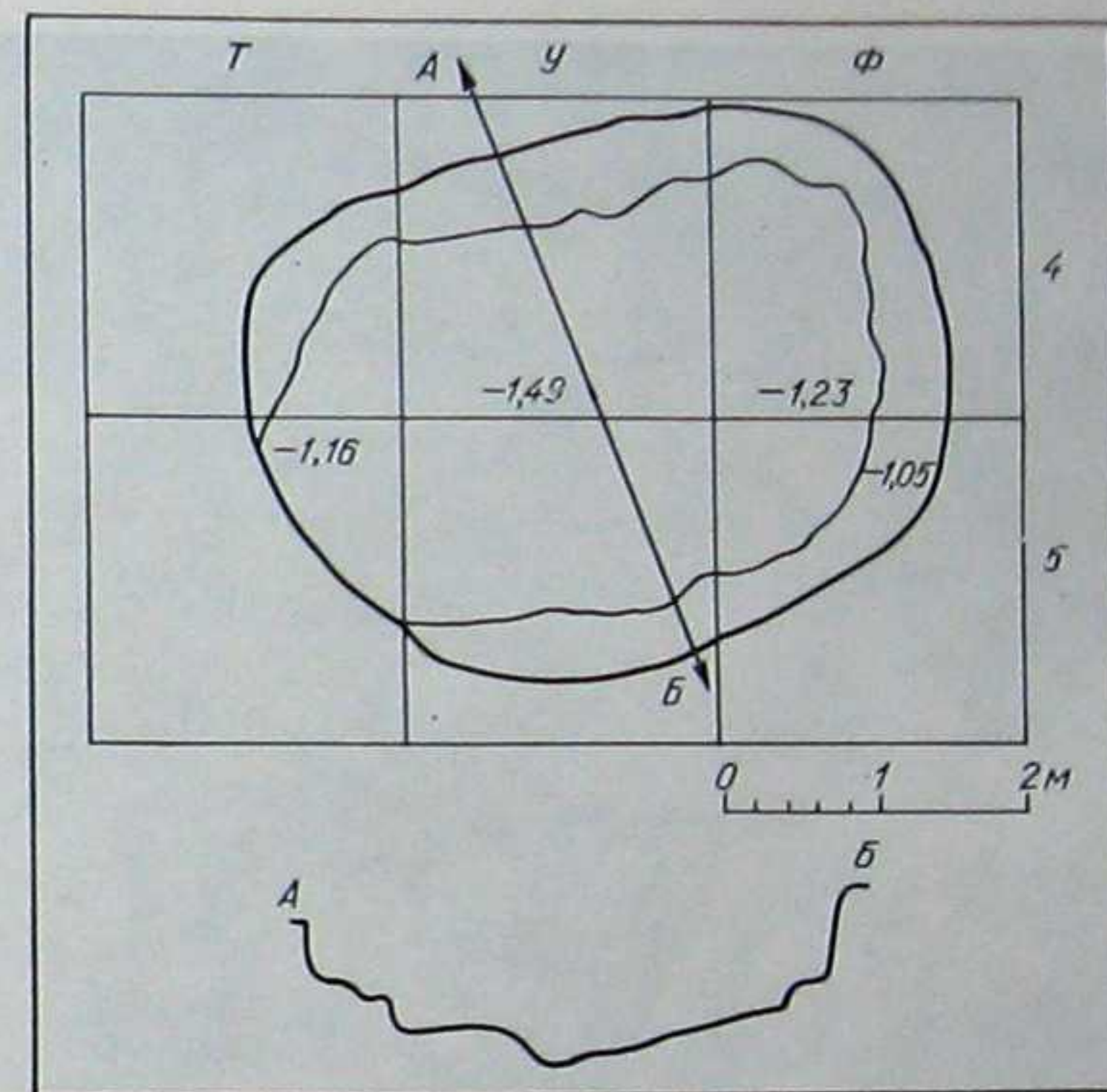

Рис. 12. Бовшів II. План і розріз житла № 10.

Лише в одному випадку на поселенні в Черепині яма знаходиться в центральній частині напівземлянки. Як правило, підвальні ями споруджувалися на значній відстані від печі або вогнища, що, очевидно, обумовлено потребою підтримування у них помірно низької температури, необхідної при зберіганні продуктів. Підвальні ями мають переважно овальну форму, близьку до округлої. Лише одна з ям у житлі № 8 на Черепинському поселен-

ні — неправильної форми. Їх діаметр — 0,85—2,25 м, проте найбільш поширений діаметр ям — 1,75—1,80 м, глибина ям — 0,5—1,66 м від рівня долівки. Найбільшою за розмірами і найглибшою виявилася підвальна яма у житлі № 12 на поселенні в Черепині (рис. 16). Її діаметр у

Привертають увагу дві ями в житлі № 5 на Черепинському поселенні. Вони мають напівовальну форму і вирізані у материкових стінках у східній і західній частинах житла. У напрямку цих ям долівка напівземлянки поступово понижувалась, тому вони виглядають ніби ніші (рис. 7). Їх діаметр

кінчуючи розгляд допоміжних господарських приміщень та споруджень у напівземлянкових житлах, слід відзначити ще наявність невеликої ніші, вирізані на рівні долівки у південно-східній стіні житла № 12 на поселенні Ріпнів II. Ймовірно, підвальні ями на рівні долівки були перекриті

дерев'яними плахами, проте слідів такого перекриття не вдалося простежити.

Більшість напівземлянок на поселеннях мали вогнища, в одному з жител Бовшівського поселення було навіть два вогнища, лише в окремих поодиноких житлах стояли печі. Вогнища містилися

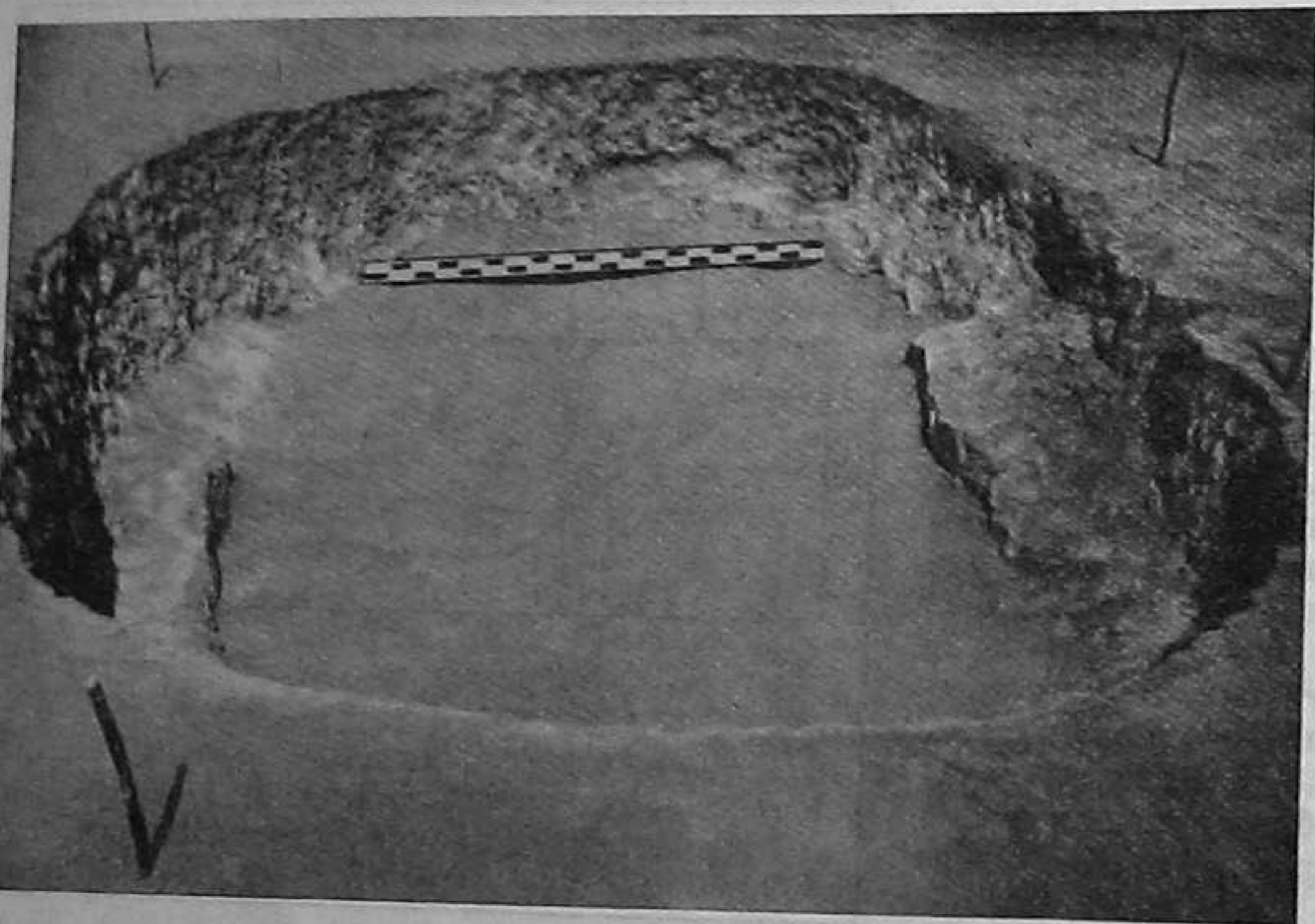

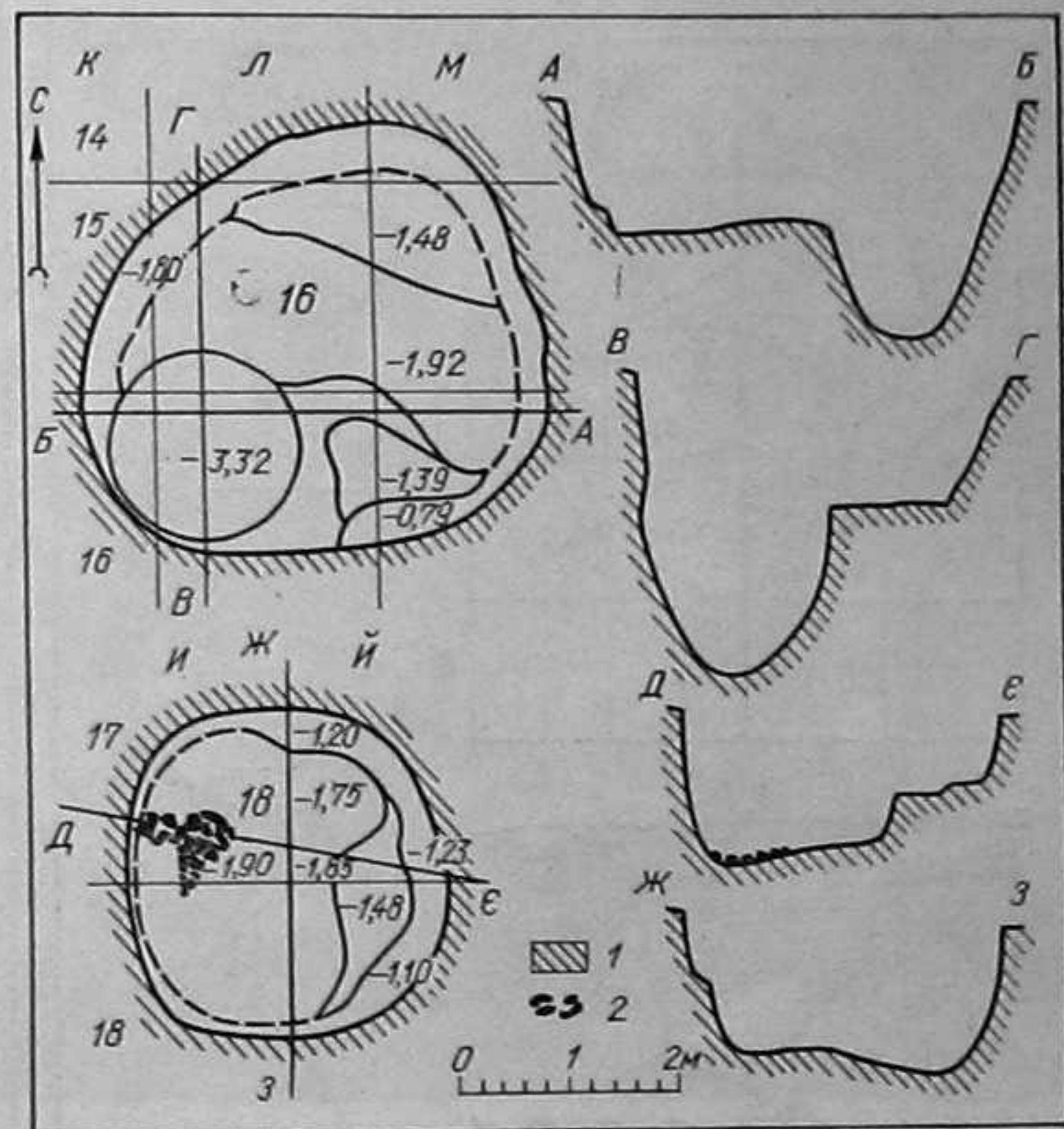
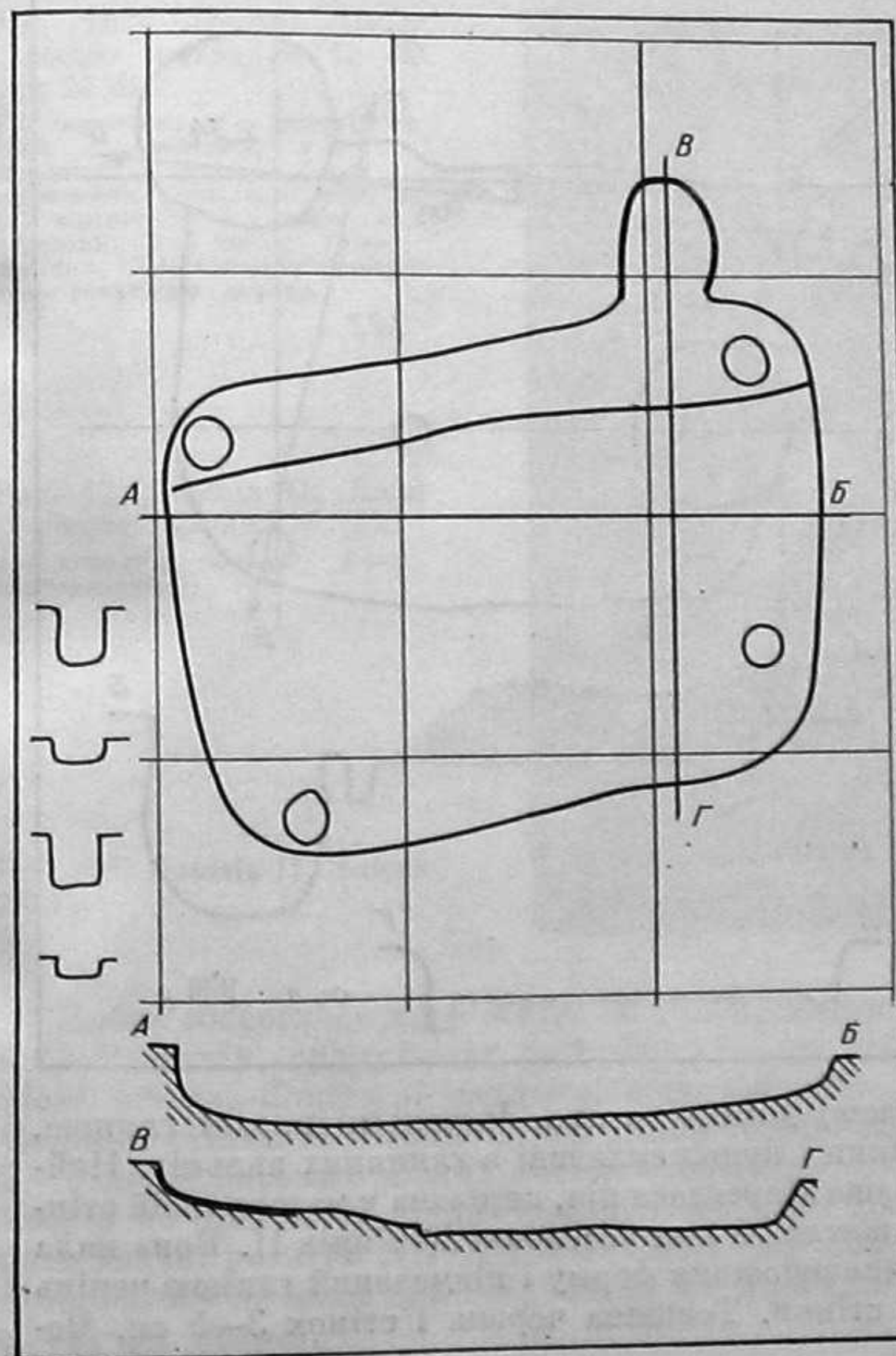
Рис. 13. Бовшів II. Житло № 10.

Рис. 14. Дем'янів II. План і розріз житла № 1.

Рис. 15. Ріпнів II. План і розріз жител № 16, 18: 1 — материк; 2 — череп.

верхній частині — 3,15 м, у нижній — 1,2 м, глибина — 1,9 м від рівня долівки житла. Одна із стінок ями була досить полого і мала три вирізані в материк виступи-східці. Виступи-східці знайдено і в підвальній ямі житла № 24 на поселенні Ріпнів II. Материкові стінки ям здебільшого донизу звужуються, в окремих випадках вони в середній частині випуклі, що надає ямі бочкоподібної форми. Деякі ями на поселенні в Черепині і Ріпневі II мали у нижній частині опалені стінки.

метр — 1,80 м, глибина — 0,37—1 м від рівня долівки. У цьому житлі виявлено і жорнове спорудження. Воно мало вигляд площадки, викладеної з каменя і зверху підмазаної глиною та опаленої. Вона піднімалась на 0,3 м над рівнем долівки. Її розміри 0,5 × 0,8 м. Біля площадки на долівці лежав жорновий камінь округлої форми з прямокутним отвором у центрі. Можна вважати, що саме жорнове спорудження містилося поблизу площадки, на яку, очевидно, ставили посудини з зерном для розмолу та готовою продукцією. За-

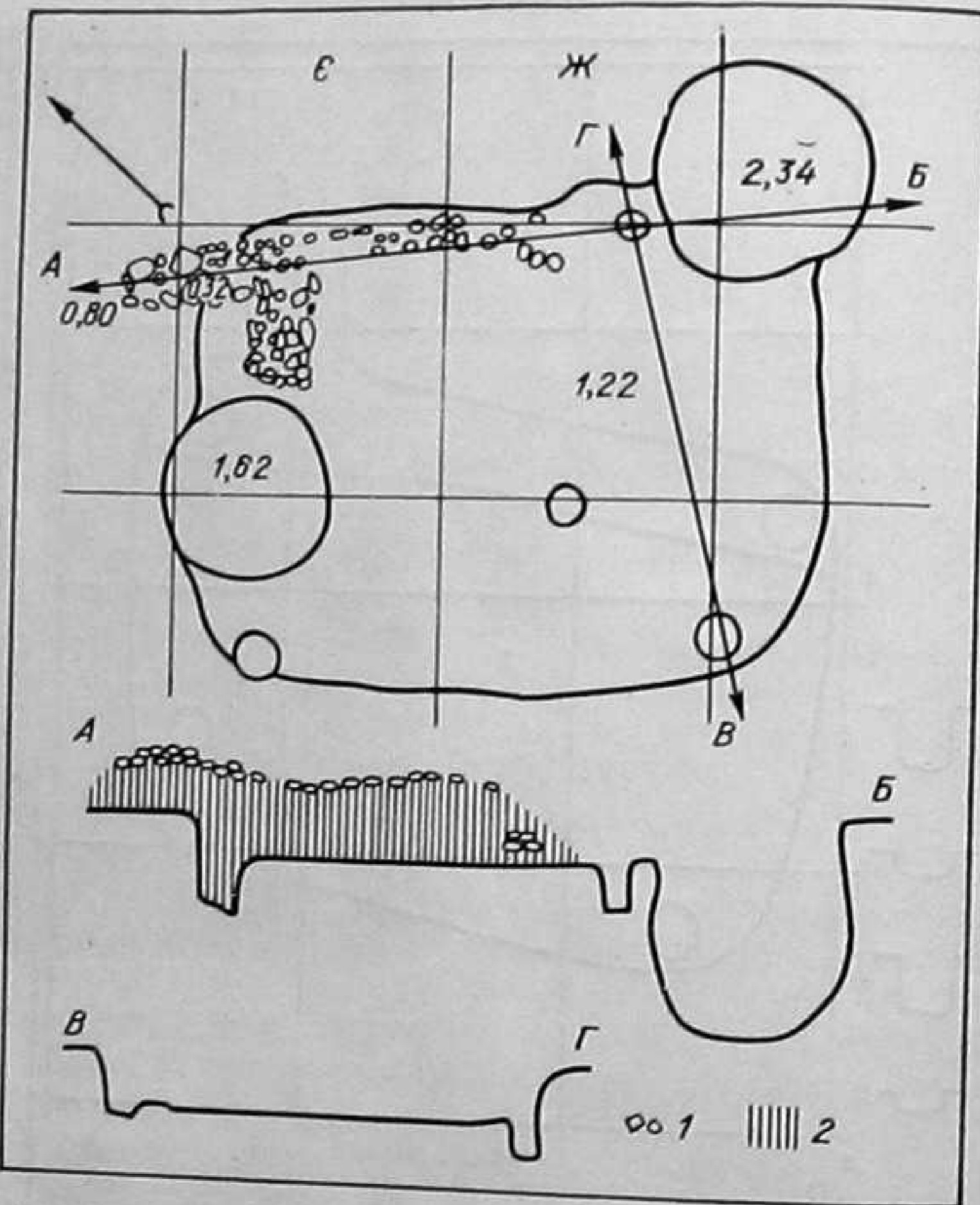
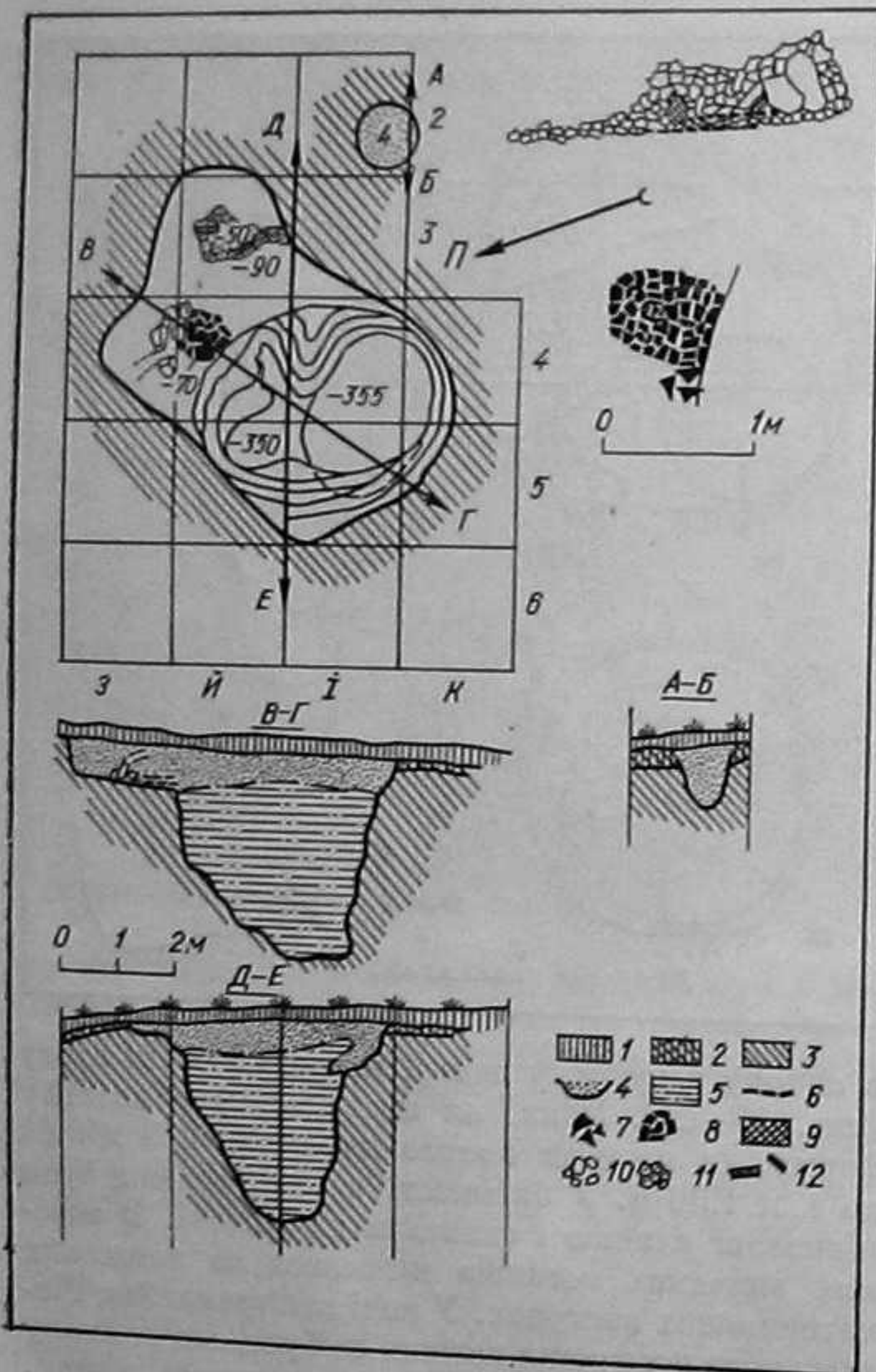

в одному з кутів, у центрі житла або біля входу (рис. 19—24). Вони, як правило, мали овальну форму, їх розміри коливаються від 0,53 × 0,64 до 1 × 1,30 м. У більшості черені вогнищ були підмазані глиною і залягали на долівці. В окремих випадках вогнища містилися на невисоких материкових виступах. У ряді напівземлянок Ріпнівського поселення вогнищ не було, але в такому випадку вони знаходилися за межами жител.

Таке ж явище спостерігалось і на поселенні в Бовшові, Дем'янові та на інших поселеннях (рис. 25—29).

Значно рідше, ніж вогнища, у напівземлянках споруджувалися печі (рис. 14; 30). Вони складені з глини (у трьох житлах на поселенні Ріпнів II

та одиничних житлах на поселеннях у Чижикові, Черепині та Дем'янові); у двох житлах на Черепинському поселенні були печі-кам'янки. Глиняні печі споруджувалися безпосередньо на долівці, на невисокому материковому підвищенні або в материковому борту житла, Вони, як правило, збе-

режені досить погано. Черені підмазані глиною, стінки і купол складені з глиняних вальків. Найкраще збереглася піч, вирізана у материковій стінці житла № 1 на поселенні Дем'янів II. Вона мала підковоподібну форму і підмазаний глиною черинь та стінки. Товщина череня і стінок 3—5 см. Че-

люстями піч звернута до житла. Її зовнішні розміри $0,85 \times 1$ м. Черинь залягав на $0,18$ м вище рівня долівки напівземлянки. Склепіння печі складене з овальних глиняних вальків, але воно було зруйноване і обвалилося на черинь і долівку житла біля печі (рис. 14).

Рис. 16. Черепин. План і розріз житла № 12 та ями № 4:

1 — чорнозем; 2 — перехідний шар; 3 — материк; 4 — заповнення житла; 5 — заповнення підвальної ями; 6, 8 — черинь; 7 — уламки кераміки; 9 — попіл; 10 — каміння; 11 — глиняна обмазка; 12 — обуглене дерево.

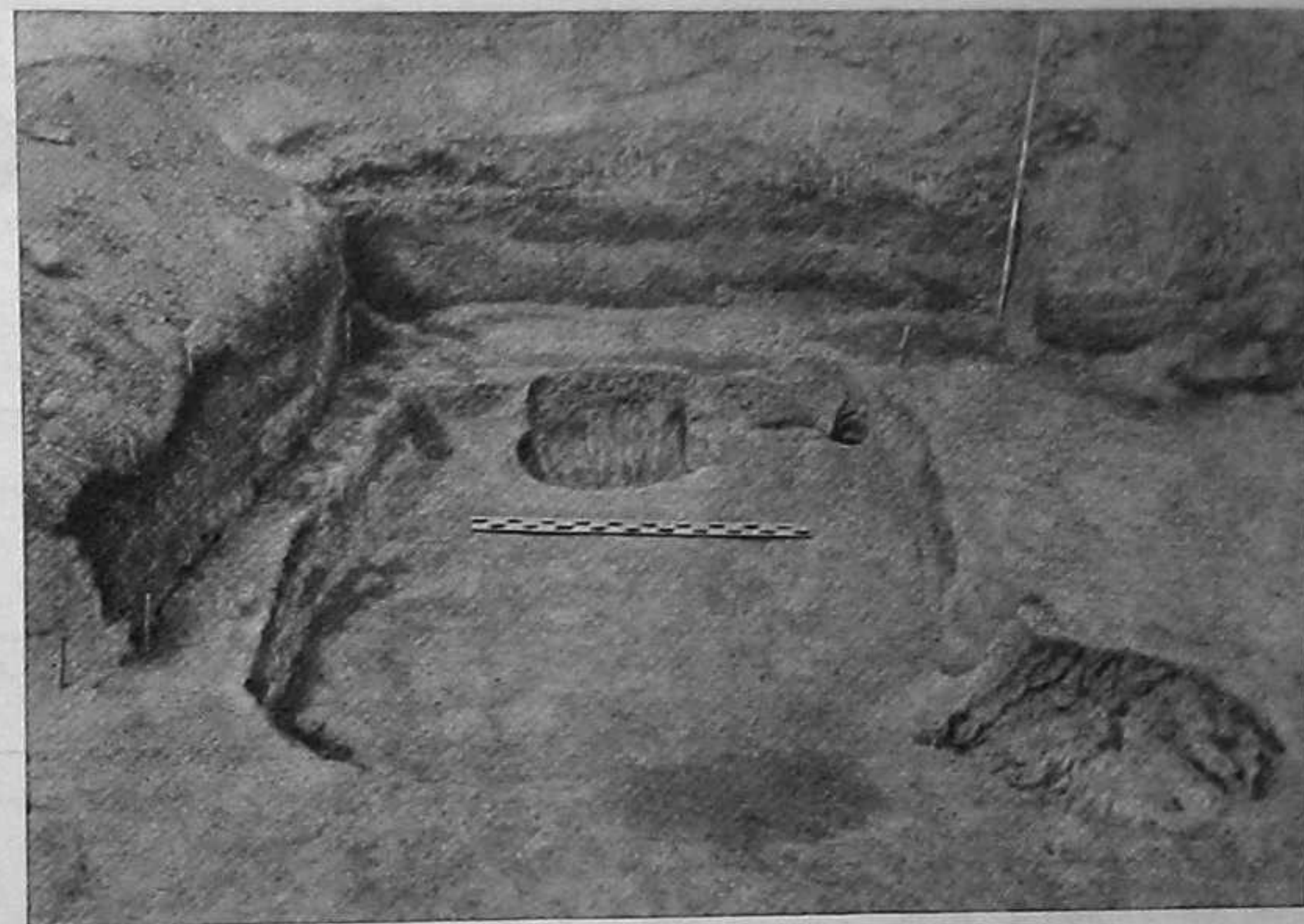
Рис. 17. Бовшів II. План і розріз житла № 15:

1 — глиняна обмазка; 2 — заповнення.

Рис. 18. Бовшів II. Житло № 15.

Добре збереглася піч у житлі № 1 на поселенні в с. Чижиків, споруджена безпосередньо на долівці житла. Форма її овальна, підковоподібна. Черинь і стінки підмазані шаром глини товщиною 5—7 см. В окремих місцях стінки збереглися на висоту до $0,22$ м від рівня череня. Вона мала досить значні розміри ($1,2 \times 1,3$ м) і могла використовуватися не лише для побутових, але й для виробничих потреб.

Про конструкцію печей-кам'янок можна судити на основі їх залишків, відкритих у житлах № 8 і 12 на поселенні в с. Черепині (рис. 9; 16). Вони мали напівовальну форму і знаходилися в одному випадку у північно-східному, в другому — у північно-західному кутах напівземлянки. Їх

стінки, що збереглися на висоту $0,20$ — $0,30$ м від рівня череня, були складені з досить великих кусків каменя-пісковика, купол, який в обох випадках обвалився всередину печі, — із дрібніших кусків каменя. Черені підмазані глиною товщиною 4—7 см. Внутрішні розміри печей $0,5 \times 0,7$ і $0,7 \times 1$ м. Вони споруджені не безпосередньо на долівці житла, а на підсипці з каменя і землі висотою $0,12$ — $0,30$ м від рівня долівки. Нижче,

під підсипкою, на долівці обох жител виявлено черені в одному випадку однієї, а в другому — двох більш ранніх печей. Таким чином, і в житлі № 8, і в житлі № 12 печі перебудовувалися. У житлі № 8 піч перебудовувалася два рази, про що свідчить наявність двох перекритих пізнішою

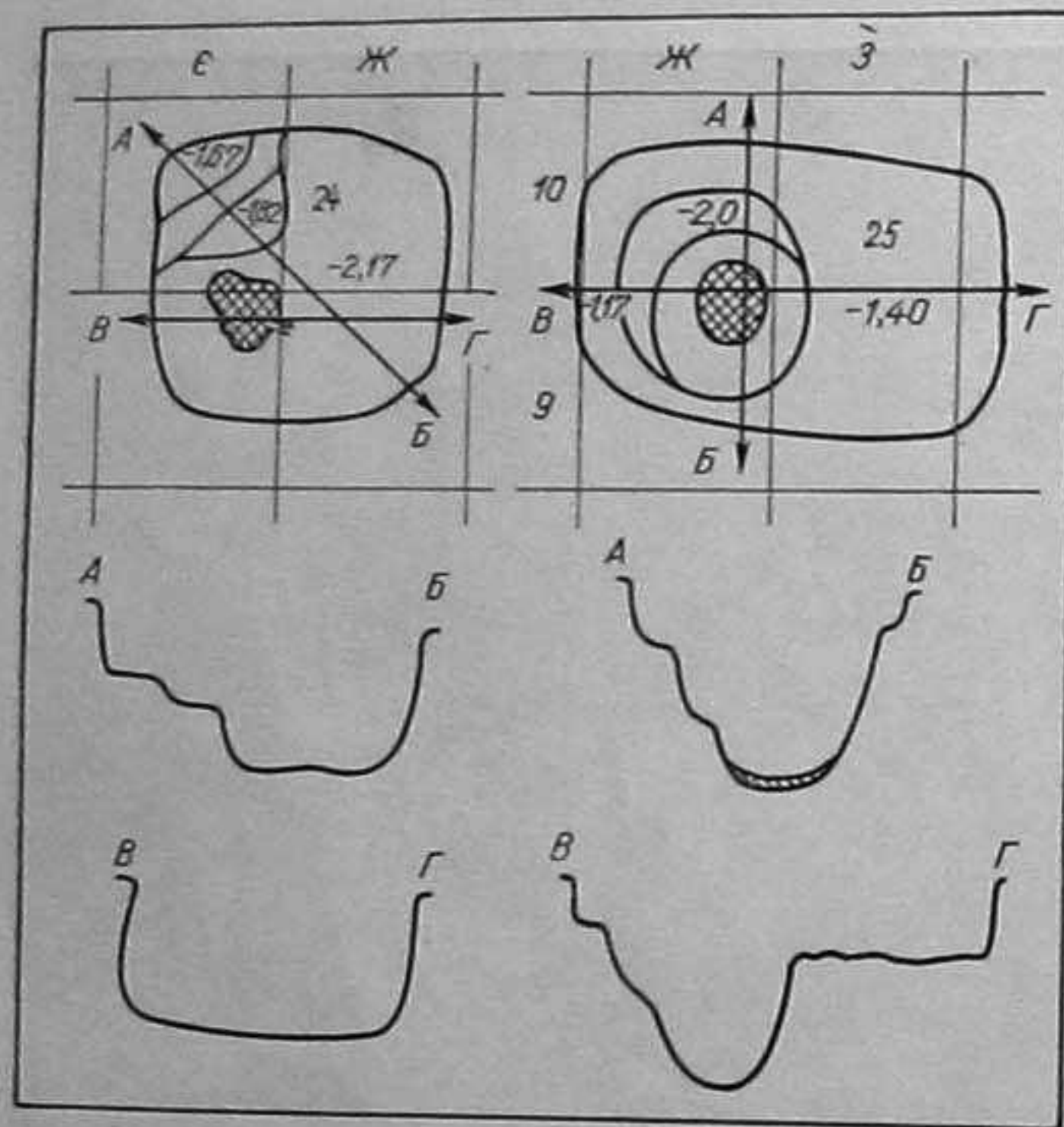
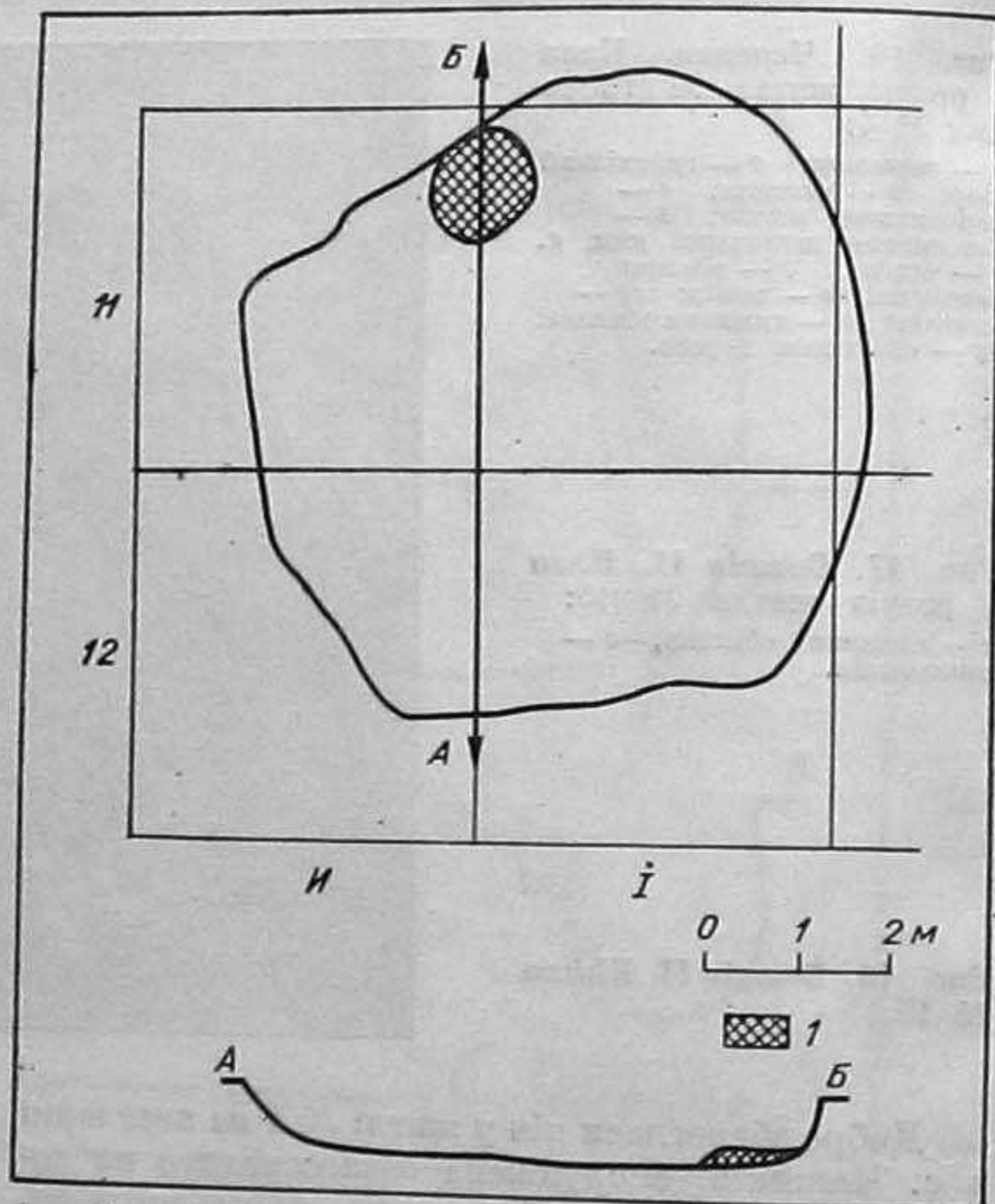

Рис. 19. Ріпнів II. План і розріз жител № 24, 25. Рис. 20. Бовшів II. План і розріз житла № 1: 1 — вогнище.

черені був частково зрізаний підвальною ямою. Це вказує на те, що яма була споруджена дещо пізніше, ніж саме житло. Можливо, тоді, коли споруджувалася нова піч. Закінчуючи опис печей-кам'янок, слід звернути увагу на те, що вони виявлені лише на поселеннях черняхівської культури

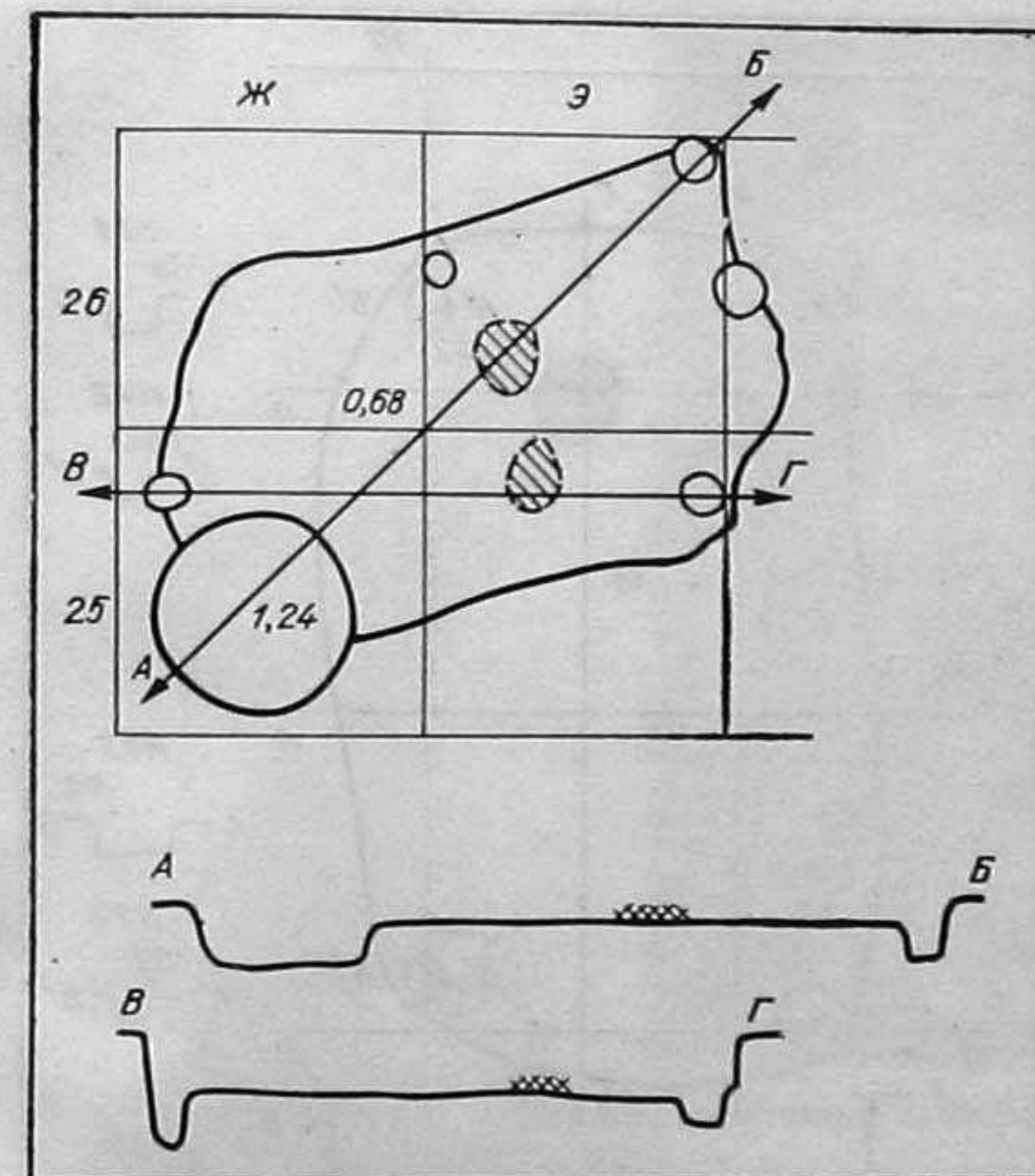

піччю черенів, у житлі № 12 — один раз. Біля печі у житлі № 8 було вкопано два великих ліпних горщики, у яких зберігалися продукти, необхідні для повсякденного вжитку. Яма, в яку було встановлено один із горщиків, перерізала частково один із нижніх черенів. У житлі № 12 нижній

ри Подністров'я. На Західному Побужжі, як і в інших районах поширення цієї культури, їх не знайдено. Проте до цього питання ми ще повернемося.

Другим підтипом житла на поселеннях Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині є

землянки, заглиблені в ґрунт на глибину до 1,90—2,50 м від сучасної поверхні (рис. 31—36). Виняток становлять лише два житла Ріпнівського поселення, глибина яких 2,70—2,85 м від цього рівня. Розміри землянок приблизно такі ж, як і в напівземлянкових жител. Вони коливаються від

10 до 25 м². Дві землянки на поселенні Ріпнів II мають дещо менші розміри — 7—9 м².

У стінках багатьох землянок на Ріпнівському поселенні вирізано виступи-східці. У деяких житлах вони були обшиті дерев'яними плахами. Кількість таких виступів, що, безперечно, визначають і вхід у землянку, коливається від трьох до п'яти.

Лише деякі житла мали по два виступи-східці. Як і в напівземлянкових житлах, розміри верхніх виступів були невеликі. Самі нижні виступи мали значні розміри і служили рівночасно лавами або лежанками. Так, у землянці № 2 Ріпнівського поселення найнижчий виступ, що підносився на

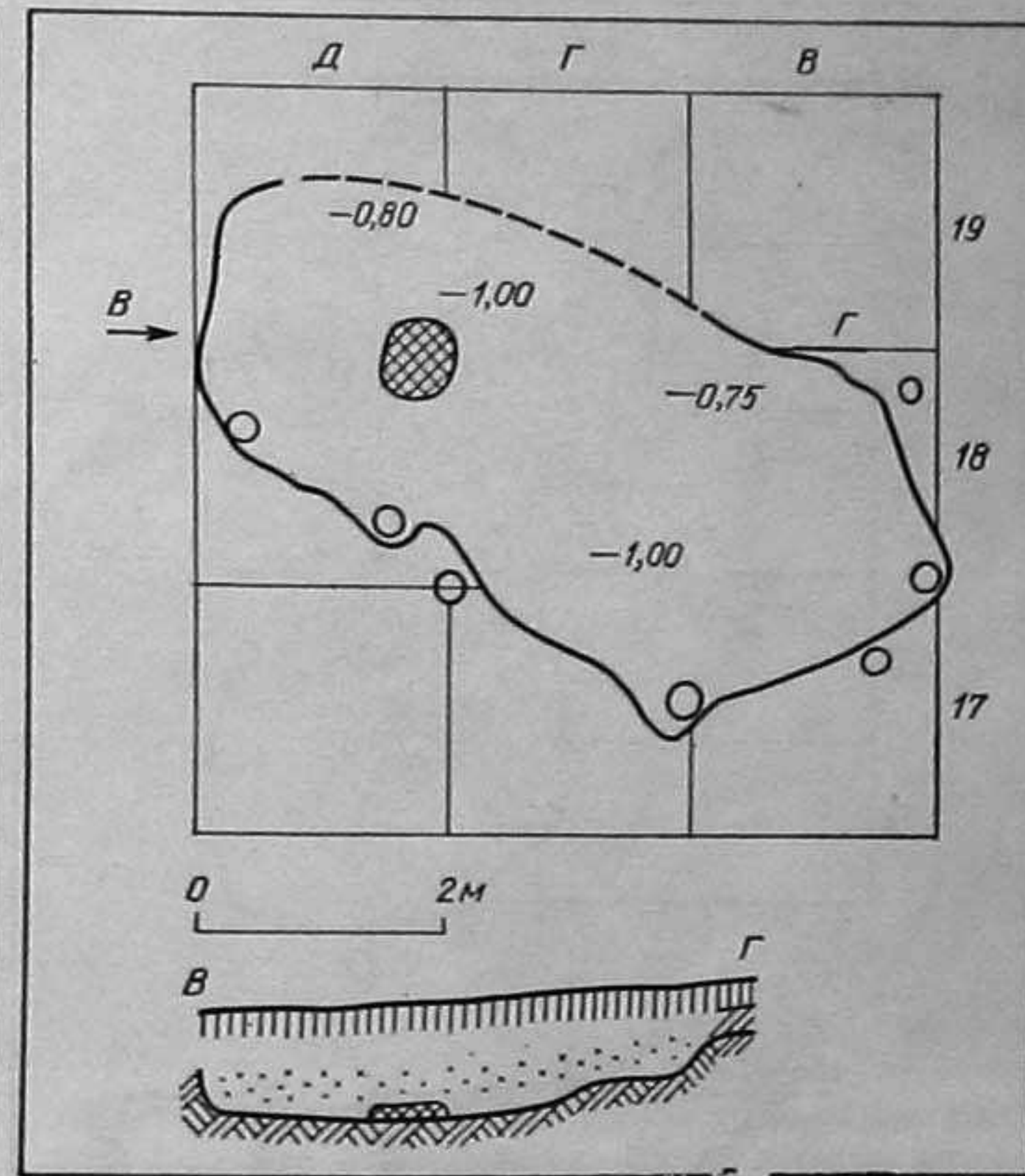
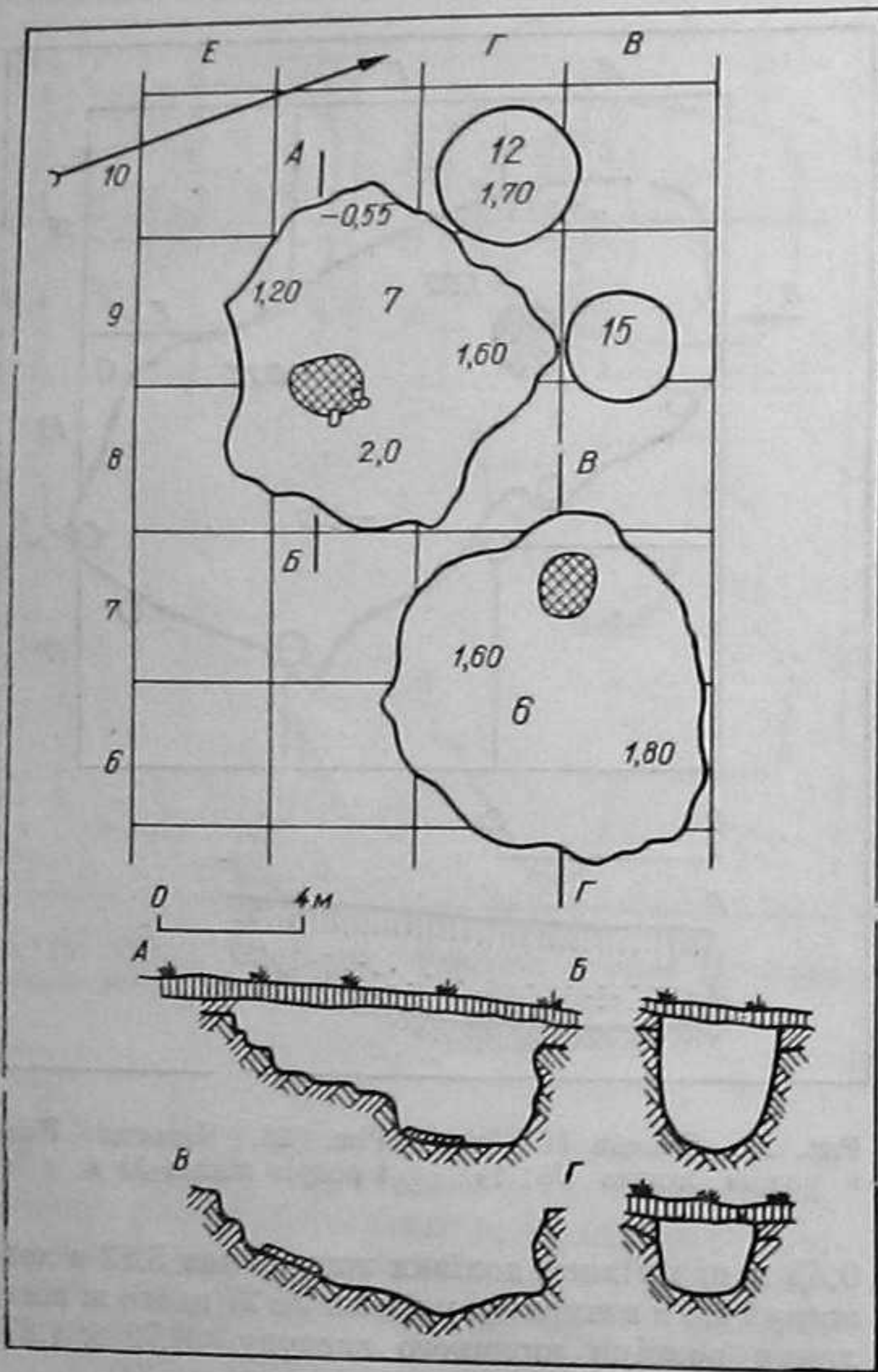

Рис. 21. Бовшів II. План і розріз житла № 14. Рис. 22. Черепин. План і розріз житла № 4.

0,45 м над рівнем долівки житла, мав 3,12 в довжину і 1,6 м в ширину, у житлі № 27 цього ж поселення розміри нижнього виступу 0,72 × 1,87, висота 0,44 м від рівня долівки (рис. 31).

У двох землянках на поселенні Бовшів II та трьох на поселенні в Ріпневі відкрито виступи-прилавки, вирізані у материк. У житлах № 33 і 35 на Ріпнівському поселенні та у житлі № 10 на поселенні у Бовшові вони тягнулися вздовж трьох стінок, у житлі № 9 Бовшівського поселення

та житлі № 12 на поселенні в Ріпневі виступи були лише під однією стінкою. Їх висота від рівня долівки становить 0,22—0,46, ширина 0,26—1,20 м. У житлі № 7 на Ріпнівському поселенні виступ мав висоту 0,55 м від рівня долівки, його розміри 2,10 × 2,60 м. Очевидно, виступи були залишені

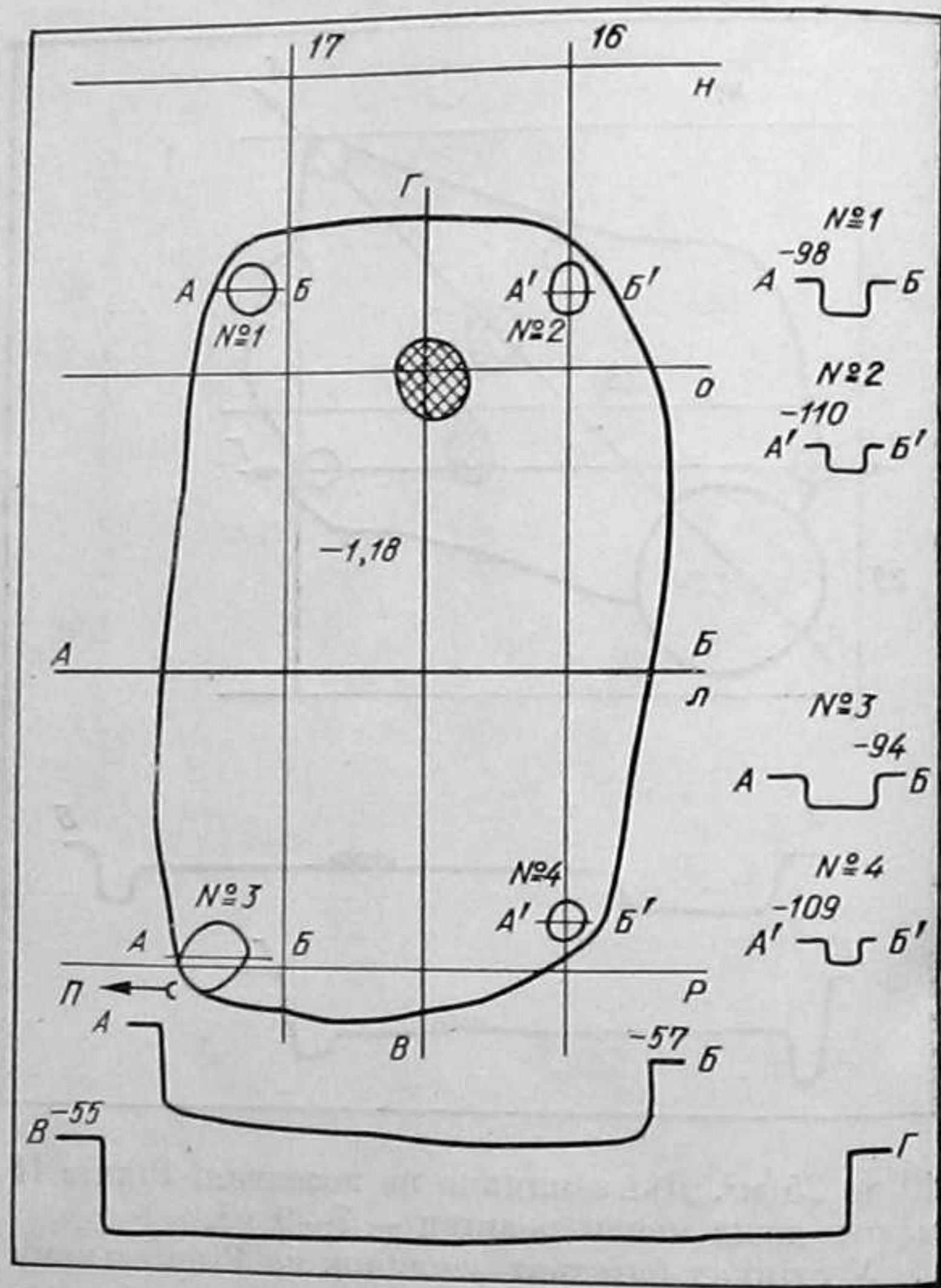

Рис. 23. Черепин. План і розріз жител № 6, 7 і ям № 12, 15.

під час будови жител і використовувались як лави або лежанки, про що вже зазначалося вище. Такі материкові виступи-лавки у житлах лісостепової частини Східної Європи існували і в пізніший період, до X—XIII ст.⁵ На відміну від напівземлянкових жител, підвальних ям у землянках, не ви-

споруджено в неглибокій ямі, а в житлі № 26 — на материковому виступі. На вогнищах майже завжди були залишки попелу і вугликів, біля них концентрувалось найбільше знахідок. Їх розміри невеликі (0,65 × 0,90, 0,60 × 1,10 м). Вони не перевищували розмірів вогнищ, відкритих у на-

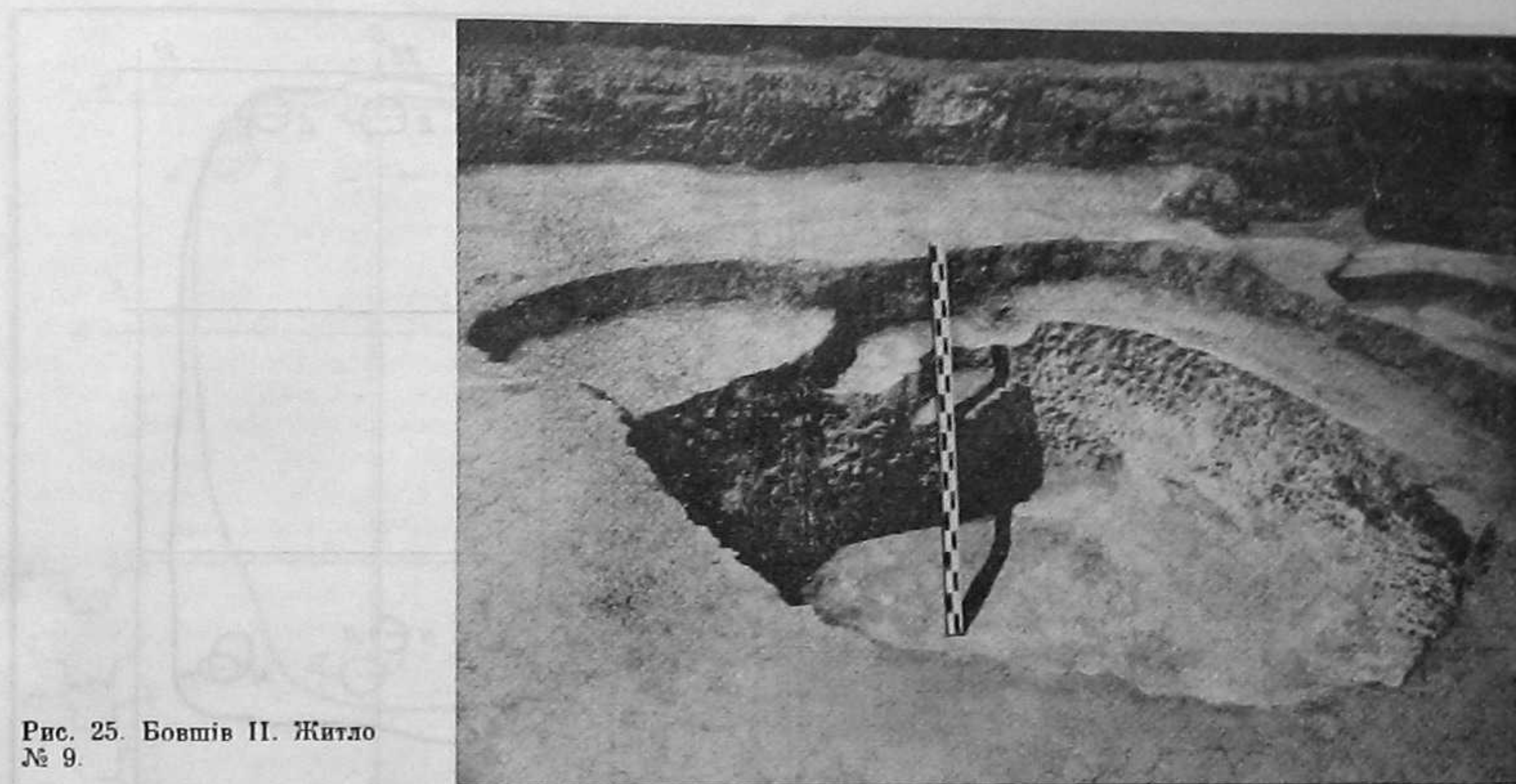

Рис. 25. Бовшів II. Житло № 9.

явлено. Очевидно, в житлах, глибоко впущених у землю, їх не споруджували.

Більшість землянкових жител мали вогнища, і лише в житлі № 7 на Ріпнівському поселенні розчищено залишки майже повністю зруйнованої глиняної печі. Вогнища мали овальну форму і найчастіше являли собою залишки череня, децю підмазаного глиною, що залягав на долівці житла. Виключення становлять два житла на Ріпнівському поселенні. В одному з них (№ 2) вогнище

півземлянкових житлах. Проте у багатьох випадках вогнища в землянках були сильно зруйновані, тому їх первісні розміри важко встановити.

Привертає увагу землянка двокамерна споруда, відкрита на поселенні Ріпнів II. Камери з'єднані між собою переходом. Розміри камери «а» — 2,86 × 3,50, глибина 2,90 — 3 м від сучасної поверхні, розміри камери «б» — 2,70 × 2,82, глибина 2,27 м від згаданого рівня. У камері «а»

⁵ Ляпушкин Л. И. Славяне восточной Европы накануне образования првенерусского государства.— МИА, 1968, № 152, с. 130; Баран В. Д. Раннеславянские поселения

у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге.— МИА, 1963, № 108, с. 352; Гончаров В. К. Райковецкое городище. Киев, 1950, с. 50—53.

вдвож західної стінки залишено материковий виступ. Невеликий материковий виступ розчищено під південною стінкою камери «б». Ні в одній із камер не виявлено слідів вогнища, тому важко визначити, чи споруда мала житловий, чи, можливо, господарський характер.

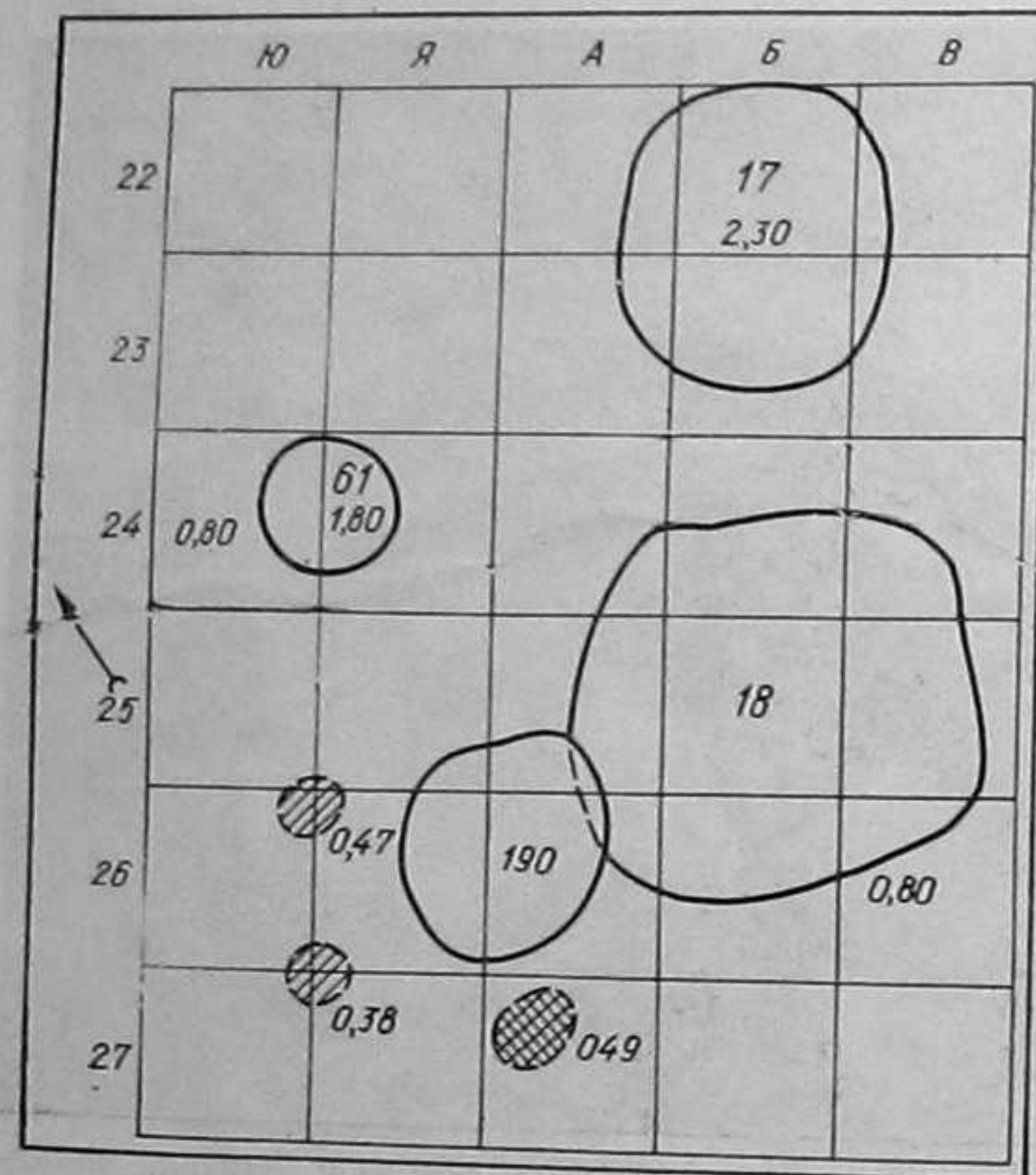

Рис. 26. Бовшів II. План житла № 18 та ям № 17, 61.

Зроблені спостереження в процесі дослідження залишків напівземлянок дають можливість до деякої міри судити про їх конструкцію в цілому. На поселенні в Черепині, Ракобутах, Бовшові II, Дем'янові II у долівці напівземлянкових жител розчищено ями від стовпів. Вони розміщені

головним чином у кутах житла, а в деяких випадках (житло № 14 на поселенні Бовшів II, житло № 2 на поселенні Дем'янів II) і посередині двох протилежних стінок, найчастіше коротких. Ці два житла дають найбільше даних для їх реконструкції. Можна вважати, що стовпи, розміщені посе-

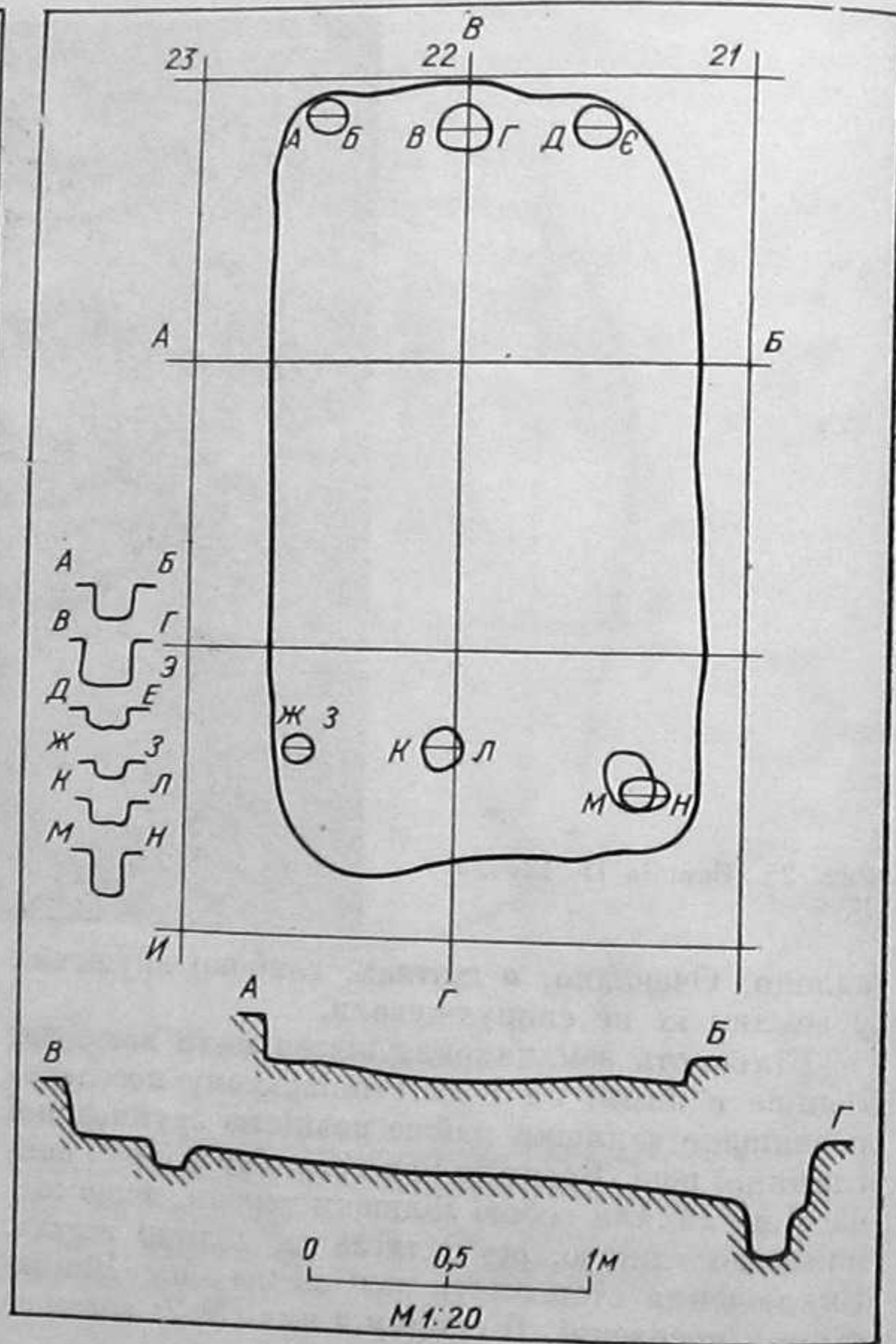

Рис. 27. Дем'янів II. План і розріз житла № 2.

редині двох протилежних стінок, один напроти одного, були вищими від стовпів, що знаходилися в кутах житла. На них, очевидно, ставилося перекриття, до якого прикріплялися верхні кінці крокв, нижні їх кінці спиралися на стінки, що були закріплені стовпами та піднімалися вище бор-

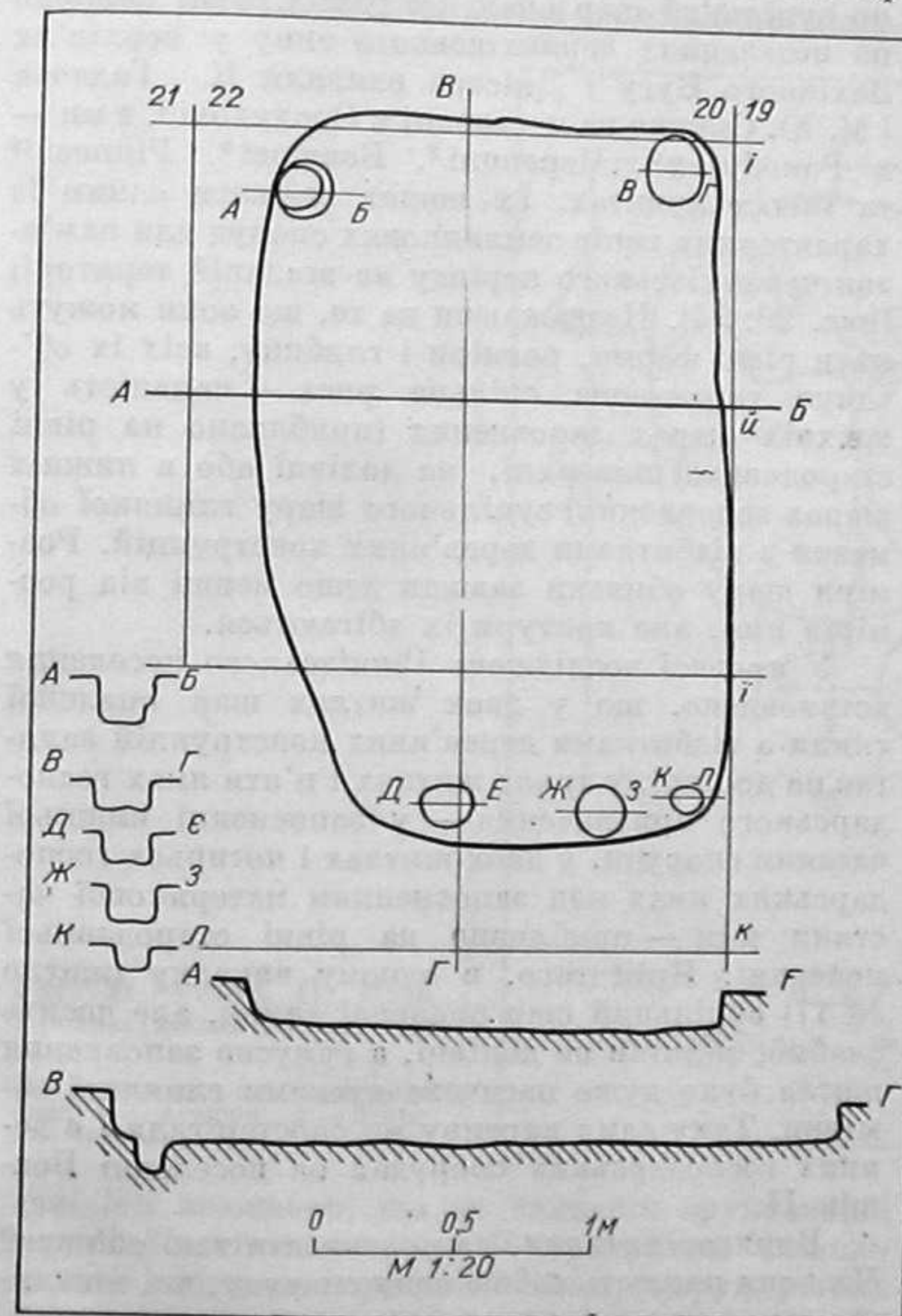

Рис. 28. Дем'янів II. План і розріз житла № 4.

тів заглибленої в землю житлової ями. Стінки, очевидно, плели з пруття і обмазували глиною, про що свідчить наявність у заповненні заглибленої частини житла кусків опаленої глини з відбитками дерев'яного каркасу. Ніяких слідів обшивки стінок дерев'яними плахами не простежено.

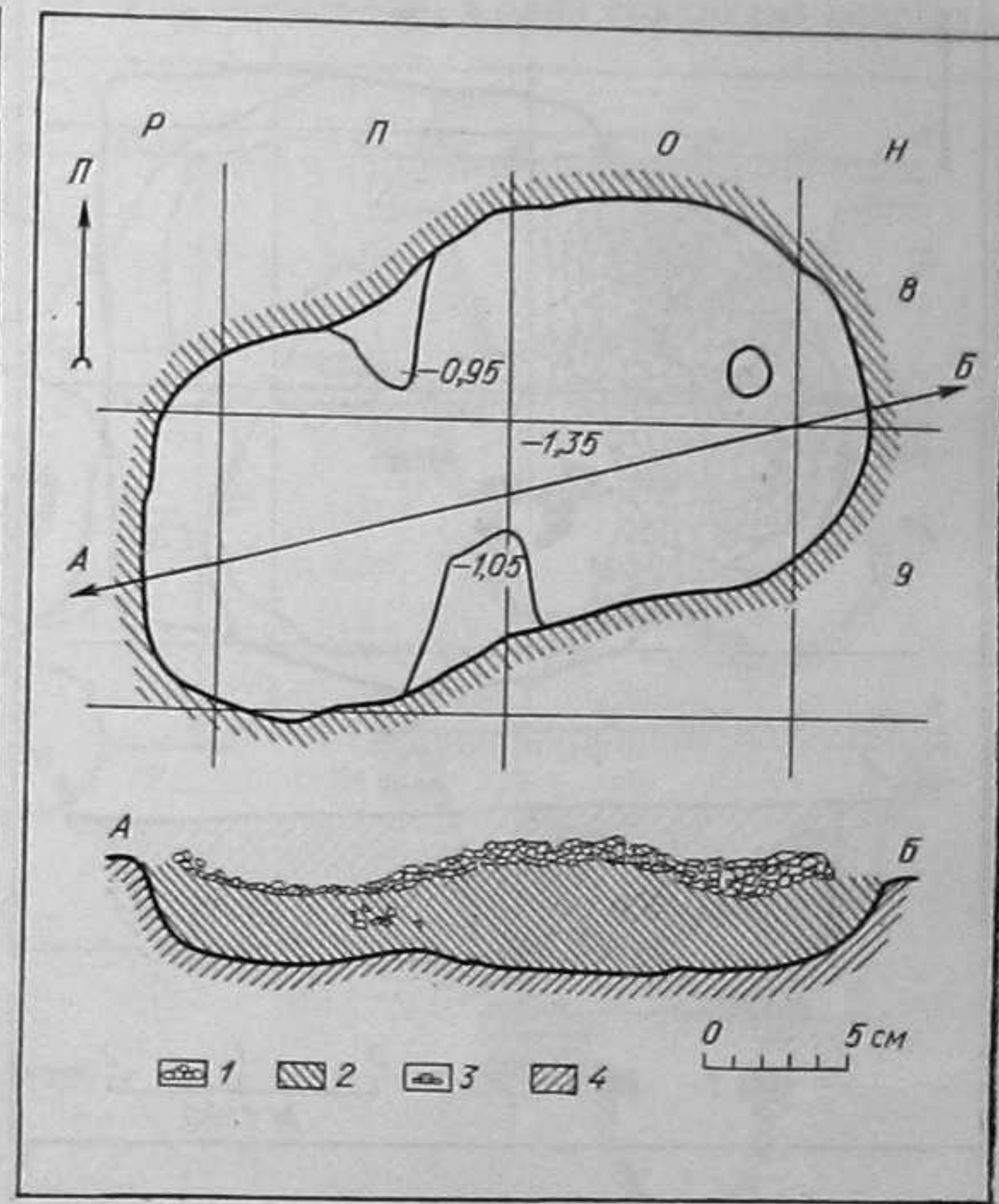

Рис. 29. Ракобути. План і розріз споруди № 7: 1 — глиняна обмазка; 2 — заповнення; 3 — вуглики; 4 — материк.

Форма даху могла бути двох- або трьохсхилою. Проте в переважній більшості напівземлянкових жител ям від стовпів не виявлено. Найявність у їх заповненні глиняної обмазки з відбитками пруття вказує на можливість спорудження стін, сплєтєних з пруття і обмазаних глиною. Очевидно, такі

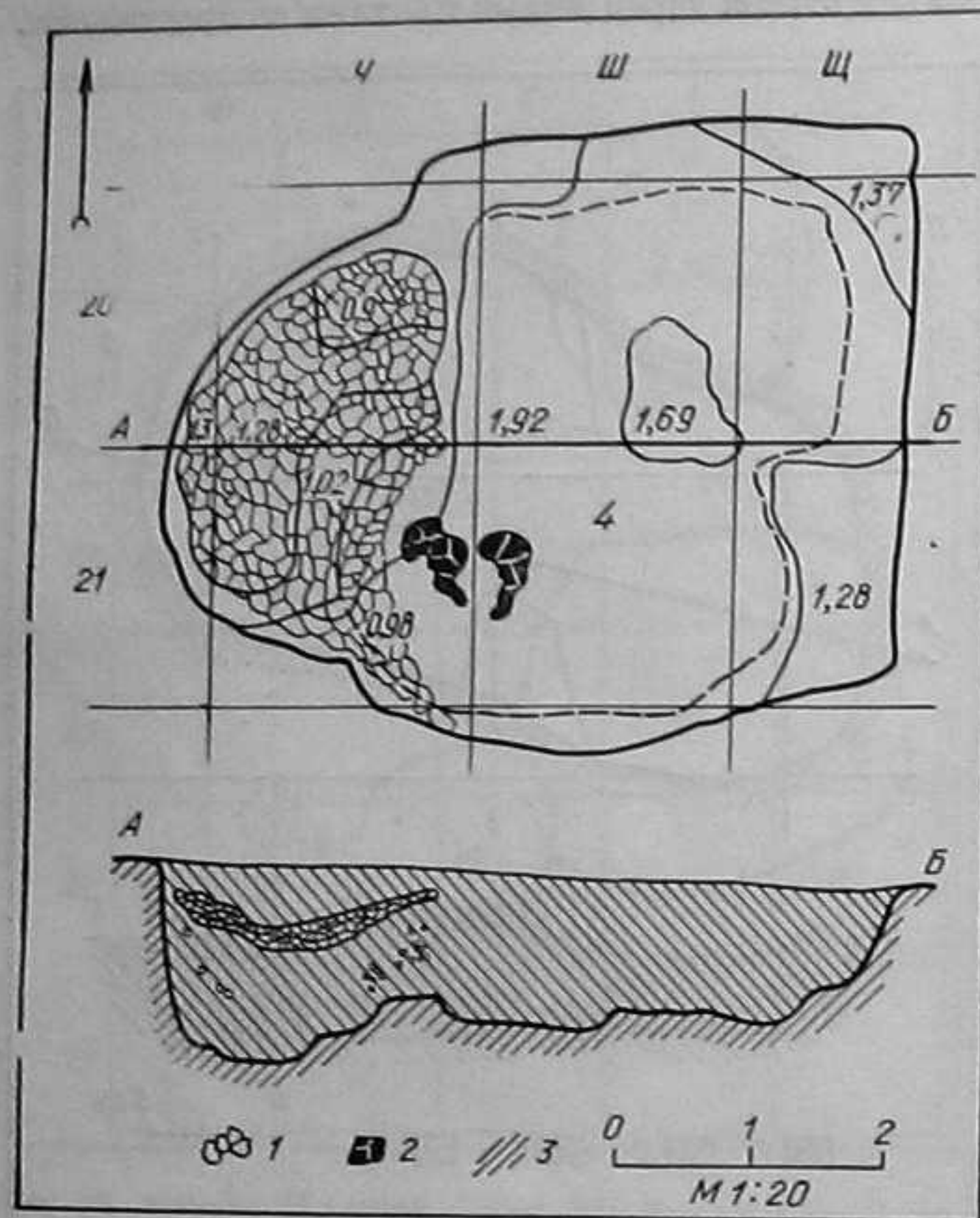

Рис. 30. Ріпнів II. План і розріз житла № 4:
1 — глиняна обмазка; 2 — залишки печі; 3 — материк.

6
Hadaček K. Grabarka Niesłuchowska., s. 74—77; Смішко М. Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові в 1946 р.— АП УРСР, 1949, т. 1, с. 193—194.

7
Баран В. Д. Поселення I тисячоліття н. е. в с. Ракобути... с. 80—91.
8
Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. К., 1961, с. 22.

стіни споруджували на бортах житла. Ямки від стовпів не опускали до материка, тому вони не простежуються. У тих напівземлянках, де не було глиняної обмазки, можна припускати наявність зрубу.

Окремого розгляду вимагають житла, переважно землянки, в яких на різних глибинах розчищено суцільний шар опаленої глини. Такі споруди на поселеннях черняхівського типу у верхів'ях Західного Бугу і Дністра виявили К. Гадачек і М. Ю. Смішко на поселенні в Неслухові⁶, а ми — в Ракобутах⁷, Черепині⁸, Бовшові⁹, Ріпневі¹⁰ та інших пунктах. Їх можна вважати одним із характерних типів землянкових споруд для пам'яток черняхівського періоду на згаданій території (рис. 29; 34). Незважаючи на те, що вони можуть мати різні форми, розміри і глибину, всіх їх об'єднує характерна спільна риса — наявність у верхніх шарах заповнення (приблизно на рівні стародавньої поверхні, на долівці або в нижніх шарах заповнення) суцільного шару глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій. Розміри шару обмазки завжди дещо менші від розмірів ями, але контури їх збігаються.

У процесі досліджень Ріпнівського поселення встановлено, що у двох житлах шар опаленої глини з відбитками дерев'яних конструкцій залягає на долівці, у трьох житлах і п'яти ямах господарського призначення — у заповненні нижньої частини споруди, у двох житлах і чотирьох господарських ямах над заповненням материкової частини ями — приблизно на рівні стародавньої поверхні. Крім того, в одному випадку (житло № 17) суцільний шар опаленої глини, але досить слабкий, залягав на долівці, а гумусне заповнення житла було дуже насичене кусками глиняної обмазки. Таку саму картину ми спостерігали і в деяких господарських спорудах на поселенні Бовшів II.

Виникає питання, як розглядати такі об'єкти? Чи вони являють собою одну споруду, чи, можли-

9
За матеріалами відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (розкопки автора).

10
Баран В. Д. Памятники черняхівської культури бассейна Західного Буга.— МИА, 1964, № 116, с. 240—242.

во, маємо справу з двома різночасовими спорудами — ямою і шаром глиняної обмазки, що перекривають одна одну. По відношенню до споруд, у яких шар глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій залягає на долівці і в нижній частині їх заповнення, друга можливість відпа-

оскільки це підтверджується рядом даних, і в першу чергу тим, що шар глиняної обмазки завжди лежить лише в межах ями, і їх контури збігаються. Інколи ями мають неправильні обриси, тому повторення їх контурів шаром опаленої глини не могло бути випадковим, а було викликане конструк-

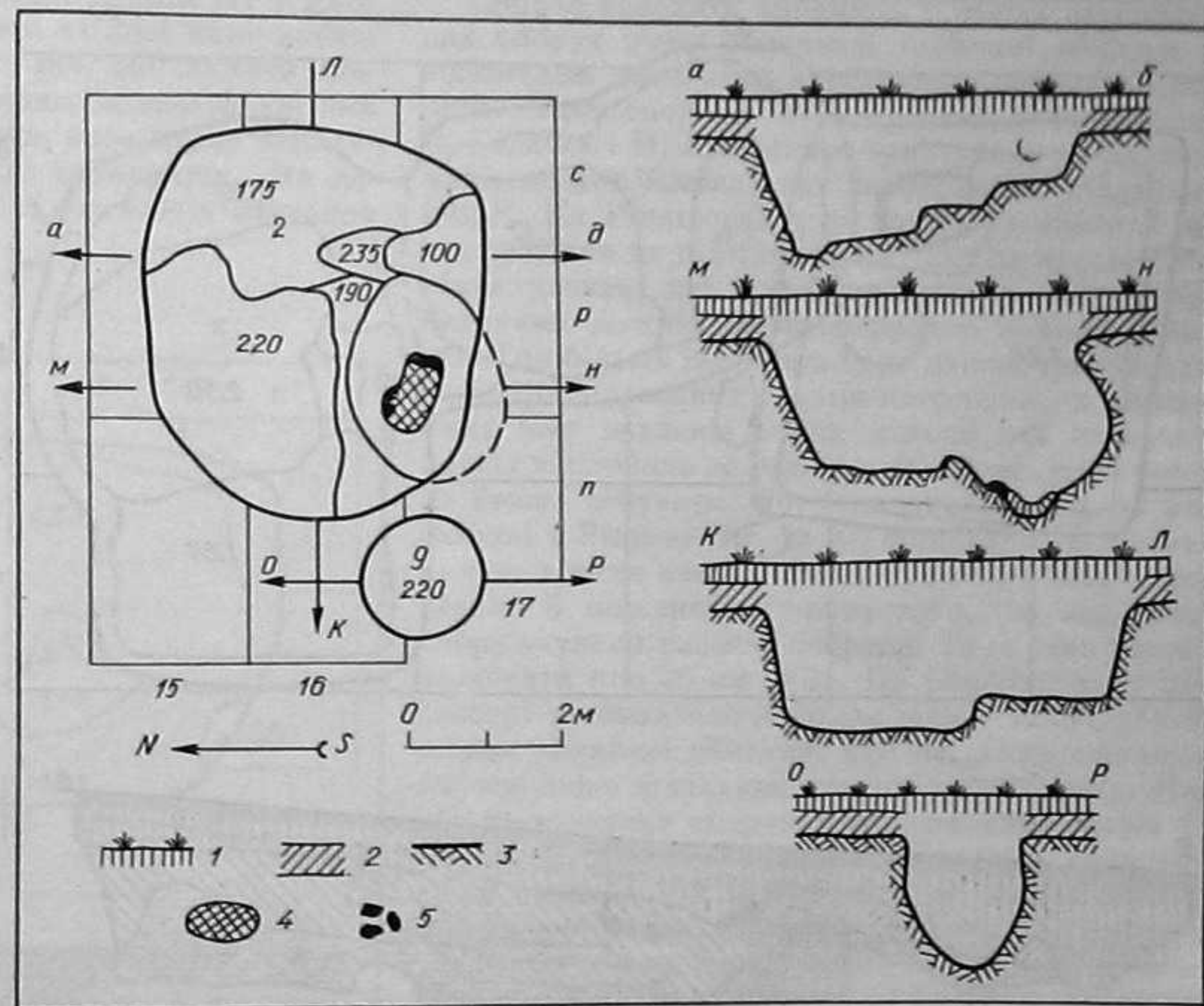

Рис. 31. Ріпнів II. План і розріз житла № 2 та ями № 9:

1 — чорнозем; 2 — перехідний шар; 3 — материк; 4 — попіл; 5 — чернь.

дає. Ми вважаємо, що це залишки зруйнованої верхньої частини споруди, її перекриття. Чи можна таке пояснення прийняти і щодо споруд, у яких опалена глина залягає у верхній частині ями або прорізає її заповнення? Нам здається, що можна,

тивною необхідністю. Крім того, слід зазначити, що шар опаленої глиняної обмазки за своїм характером (у тих спорудах, де він залягає у верхніх шарах заповнення ями), нічим не відрізняється від шару опаленої глини тих об'єктів, у яких

він був відкритий на дні ями або у нижніх шарах її заповнення.

Все ж таки залишається не зовсім зрозумілим, чому не в усіх житлах і господарських ямах шар опаленої глини (якщо його вважати залишками верхньої частини споруди) знаходився на долівці

або в нижній частині споруд, куди він повинен був впасти в процесі руйнування землянки, а часто залягав у верхніх шарах заповнення. Проте і це можна пояснити. Очевидно, перекриття і залишки стін над цими спорудами зберігалися ще якийсь час після того, як їх покинули, а за цей

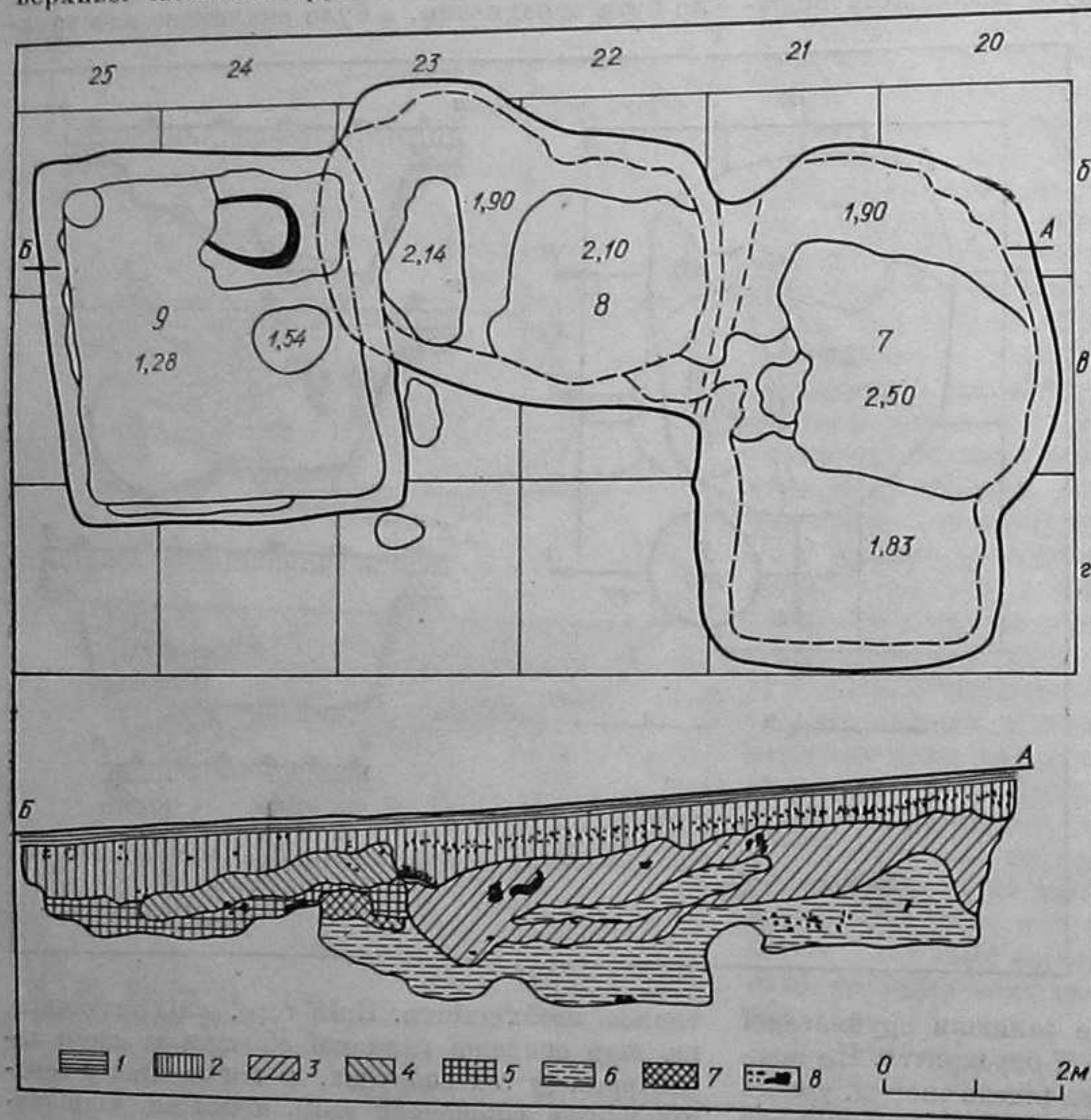

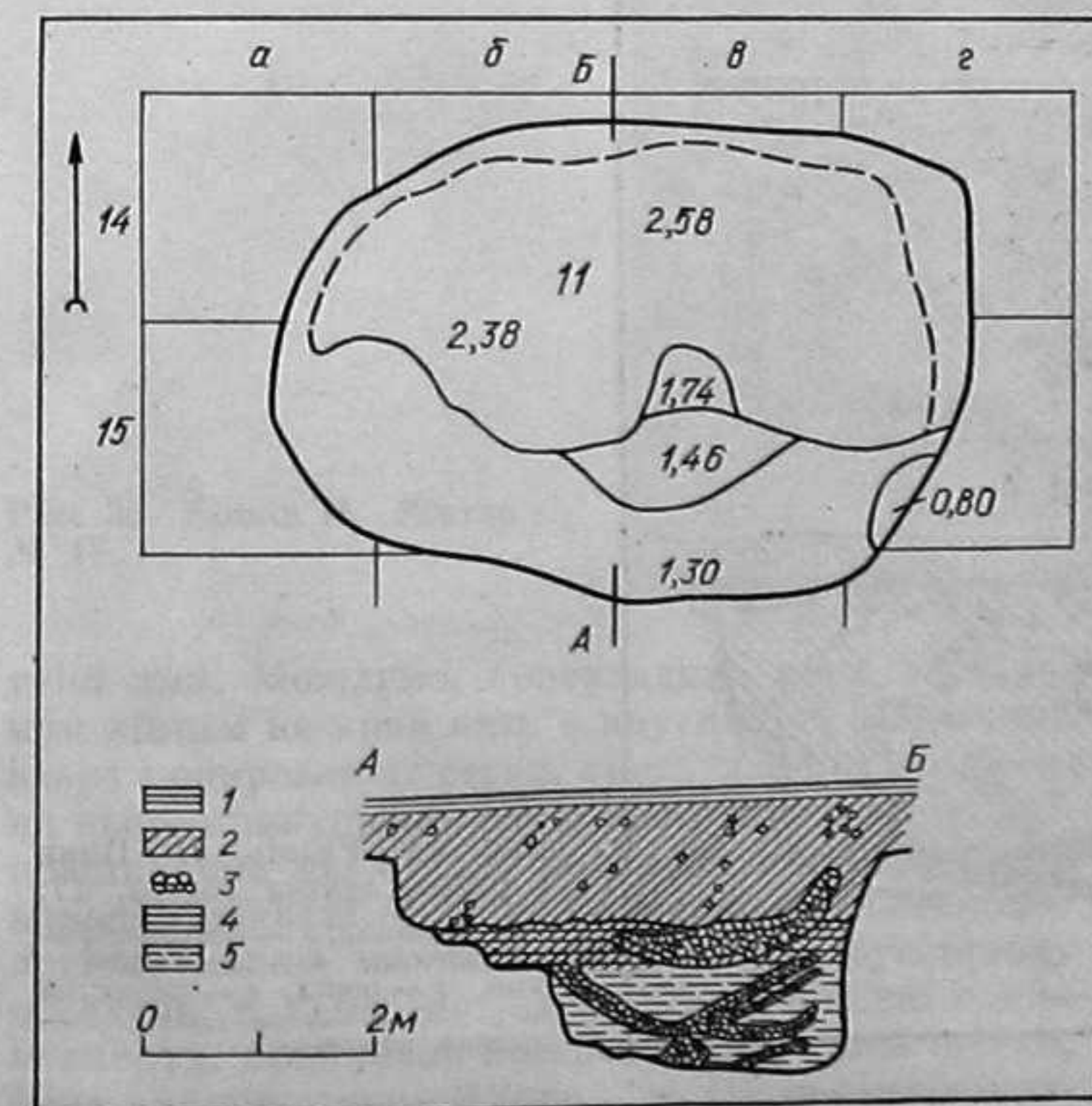
Рис. 32. Ріпнів II. План і розріз жител № 7-9:

Рис. 33. Ріпнів II. План і розріз житла № 11:

1 — чорнозем; 2 — ясне заповнення; 3 — глиняна обмазка; 4 — темне заповнення; 5 — глинисте заповнення.

період заглиблена частина житла чи ями заповнювалася землею, на яку врешті все це осіло. Споруди, в яких простежується шар опаленої глини, згоріли. Житла, які були просто покинуті, не дають опаленої глиняної обмазки.

Наше припущення підтверджується, зокрема, спостереженнями, зробленими в процесі дослідження ями № 3 на поселенні Ріпнів II, у якій була опалена верхня частина східної материкової стінки (рис. 37; 38). Певна річ, обпалювати спеціально верхню частину стінки господарської ями не було ніякої потреби, отже, вона могла обпалитися лише тоді, коли горіло перекриття. На долівці і в нижній частині цієї ями слідів опалення не простежено.

Таким чином, спостереження, зроблені в процесі дослідження житлових споруд і господарських ям черняхівського типу на поселеннях в Ріпневі, Бовшові, Ракобутах та інших, дають можливість зробити висновок, що шар глиняної обмазки з відбитками дерев'яного каркасу являє собою залишки їх перекриття.

Спроби пояснити наявність у межах заглиблених споруд шару обпаленої глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій робились і раніше. Такі споруди на поселенні в Неслухові К. Гадачек і М. Ю. Смішко трактували як залишки наземних жител, що перекривали підвальні ями¹¹. На Ріпнівському та інших поселеннях це припущення не підтвердилося. Тут не простежено ніяких ознак, які б свідчили про наявність над великими заглибленими спорудами наземних жител. Тим більше наявність їх не можна припускати над господарськими ямами-погребами, в межах яких шар опаленої глини завжди мав незначну площу відповідно до розмірів самих ям. Крім того, не можна забувати, що більшість жител на поселенні в Ріпневі (19 із 27) становлять напівземлянки, в яких взагалі немає будь-яких ознак, які давали б можливість припускати, що над ними споруджували наземні споруди. Те ж саме можна зазначити про 26 ям із 35. На Бовшівському поселенні не виявлено жодного житла із суцільним шаром глиняної обмазки. Тут це явище спостерігалось лише в кількох господарських ямах. Нарешті, у деяких спорудах на поселенні Ріпнів II під шаром глиняної обмазки, на долівці, виявлено сліди вогнищ, які незаперечно свідчать, що саме нижня частина цих споруд — яма — була житлом.

Таким чином, припущення про те, що опалена глиняна обмазка у заповненні будівель являє собою залишки їх перекриття — покрівлі, є найбільше ймовірним. Це підтверджується ще й тим, що основна кількість знахідок, зокрема кераміки, знаходилася у заповненні цих споруд під шаром глиняної обмазки і на долівці.

¹¹ Hadaczek K. Grabarka Niestuchowska..., s. 48-59; Смішко М. Ю. Звіт про дослідження..., с. 133-134.

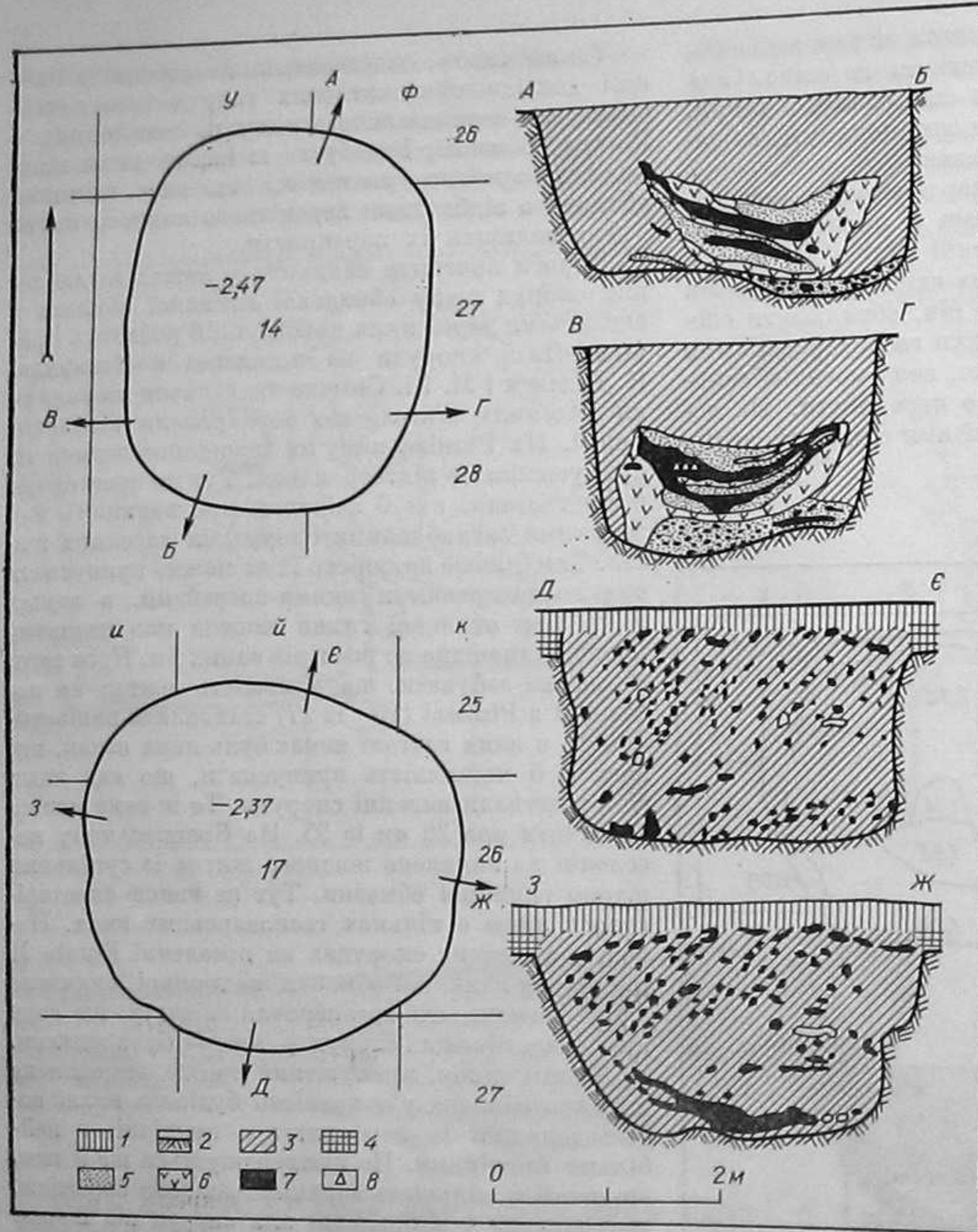

Рис. 34. Ріпнів II. План і розріз жител №. 14, 17:
 1 — чорнозем; 2 — материк; 3 — заповнення; 4 — перехідний шар; 5 — попіл; 6 — саяистий шар; 7 — опалена глина; 8 — уламки кераміки.

Судячи з відбитків дерев'яних конструкцій на кусках опаленої глини, дах мав дерев'яний каркас, споруджений із поздовжніх і поперечних крокв товщиною від 2 до 7 см. Він опирався на борти ям — землянок, а зверху крокви були прикріплені до перекладини, що проходила вздовж

полови і перетертої соломи. Зверху вони загладжувалися. Можливо, коли така покрівля підсохла, на неї клали солому або очерет. Форма даху була, мабуть, двосхилою і нагадувала покриття сучасних ям-погребів. Значна глибина ям не вимагала високого даху, оскільки в більшості ви-

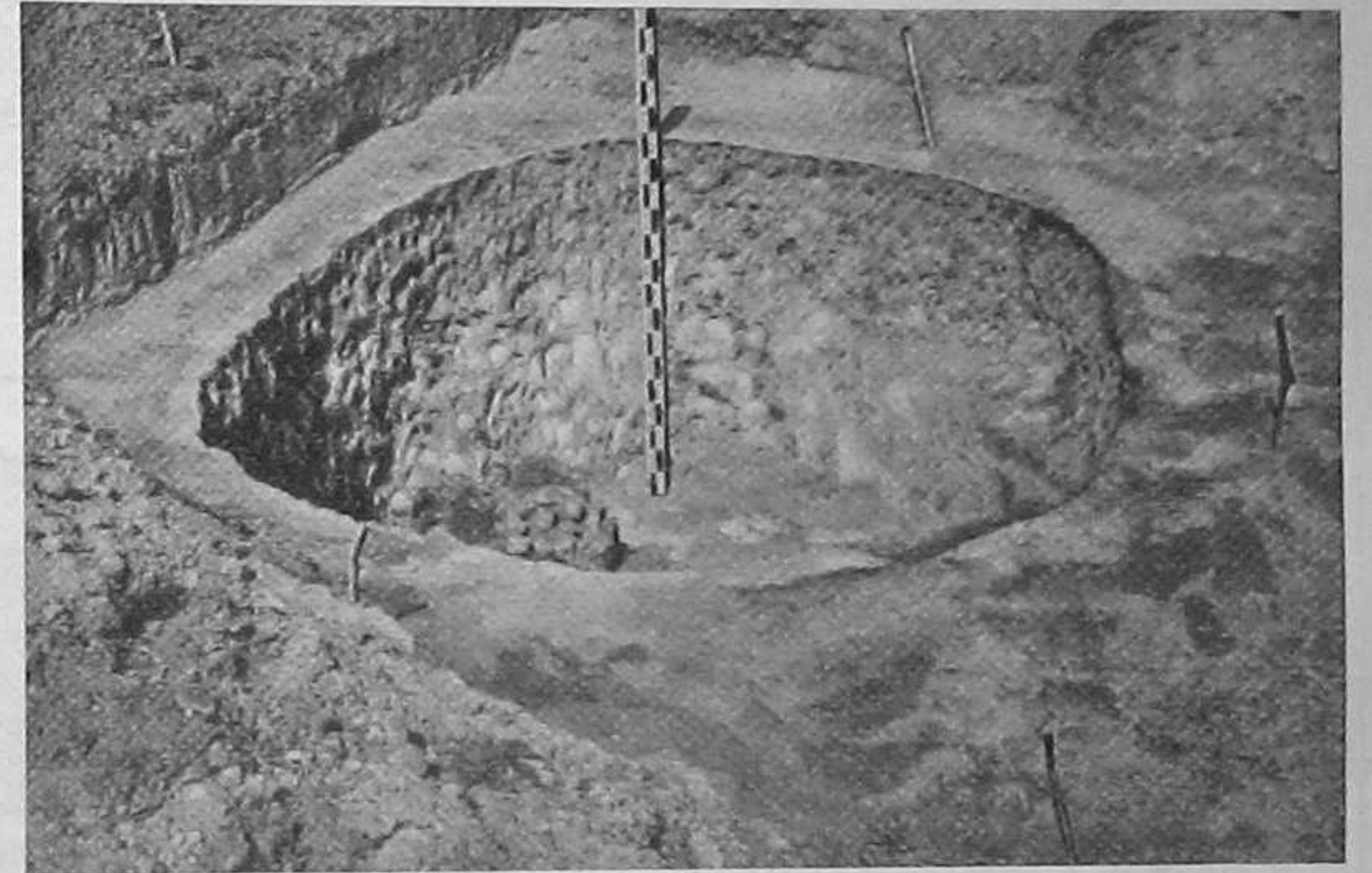

Рис. 35. Ріпнів II. Житло № 17.

усієї ями. Можливо, перекладина спиралася одним кінцем на край ями, а другий був піднесений вгору і опирався на стовп, проте для підтвердження цього припущення немає достатніх підстав. Відповідна яма від стовпа виявлена лише в одному випадку у житлі № 24 на поселенні Ріпнів II. Аналогічне явище ми спостерігали і на сусідньому поселенні в Ракобутах, де також у долівці однієї із споруд, приблизно посередині коротшої стінки, була яма від стовпа¹² (рис. 29). На каркас наклалися вальки, виготовлені з глини з домішками

падків нижня частина землянки, впущена в землю, майже відповідала нормальній висоті житла.

На Верхньому Дністрі поселення з заглибленими житлами локалізуються в основному на території, яка простягається від р. Серет до Західного Бугу. Нижче по Дністру наявні поселення, які мали переважно наземні житла. Вони засвідчені розкопками в Новосілці Костюковій, Голіградах, Максимівці, Сухоставі, Острівці, Звинячині. Територіально в напрямку на південний схід останні поєднуються з пам'ятками Середнього

¹²
 Баран В. Д. Поселення I тисячоліття н. е. у с. Ракобути над Західним Бугом.— МД АПВ, 1962, вип. 4, с. 83—84.

Дністра, на півночі — з поселеннями Волині (рис. 39).

Для характеристики наземних жител на Верхньому Дністрі, а тим більше для їх реконструкції, матеріалу мало. На згаданих поселеннях (Голіграді, Новосілка Костюкова, Максимівка) вияв-

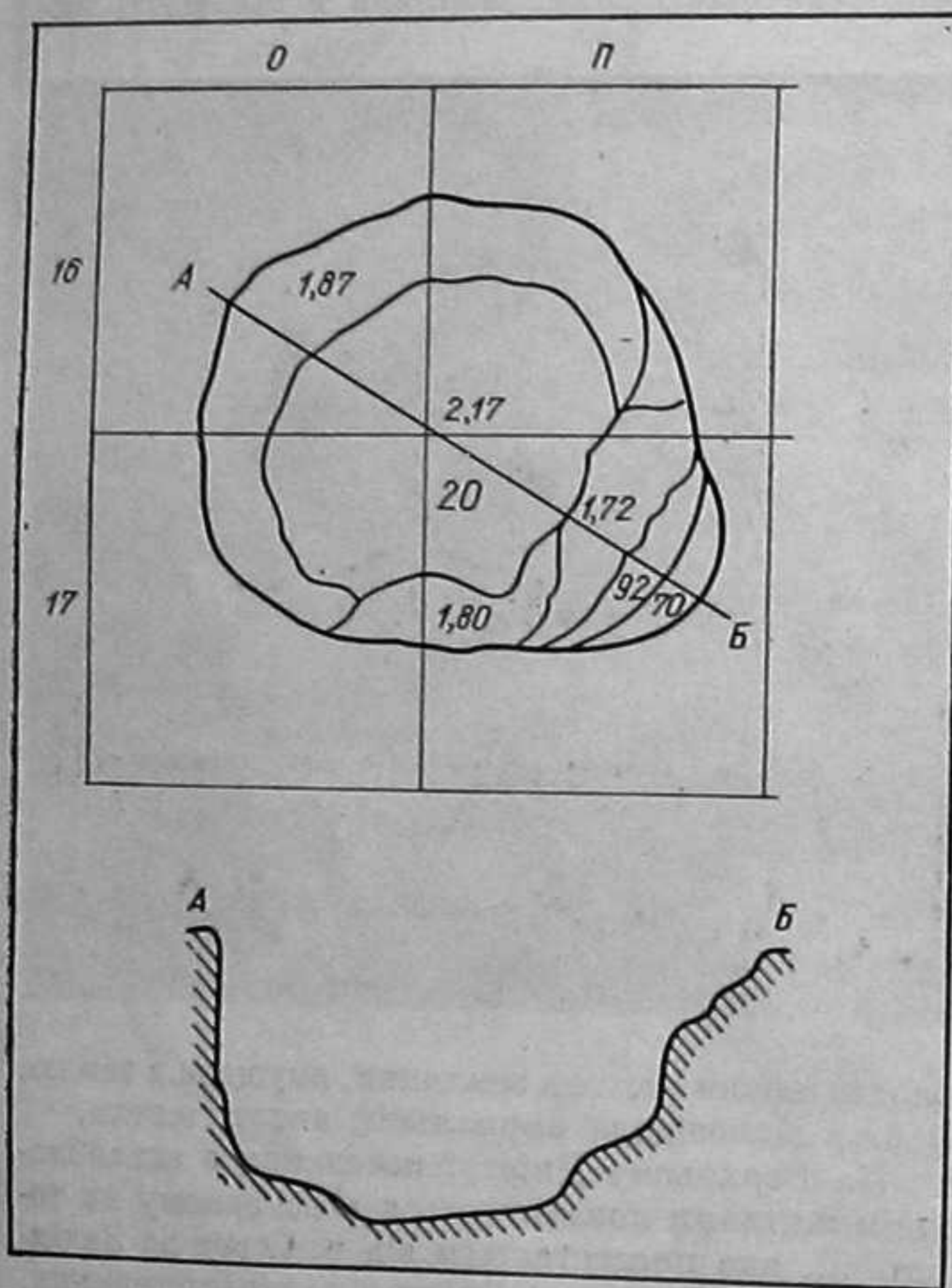
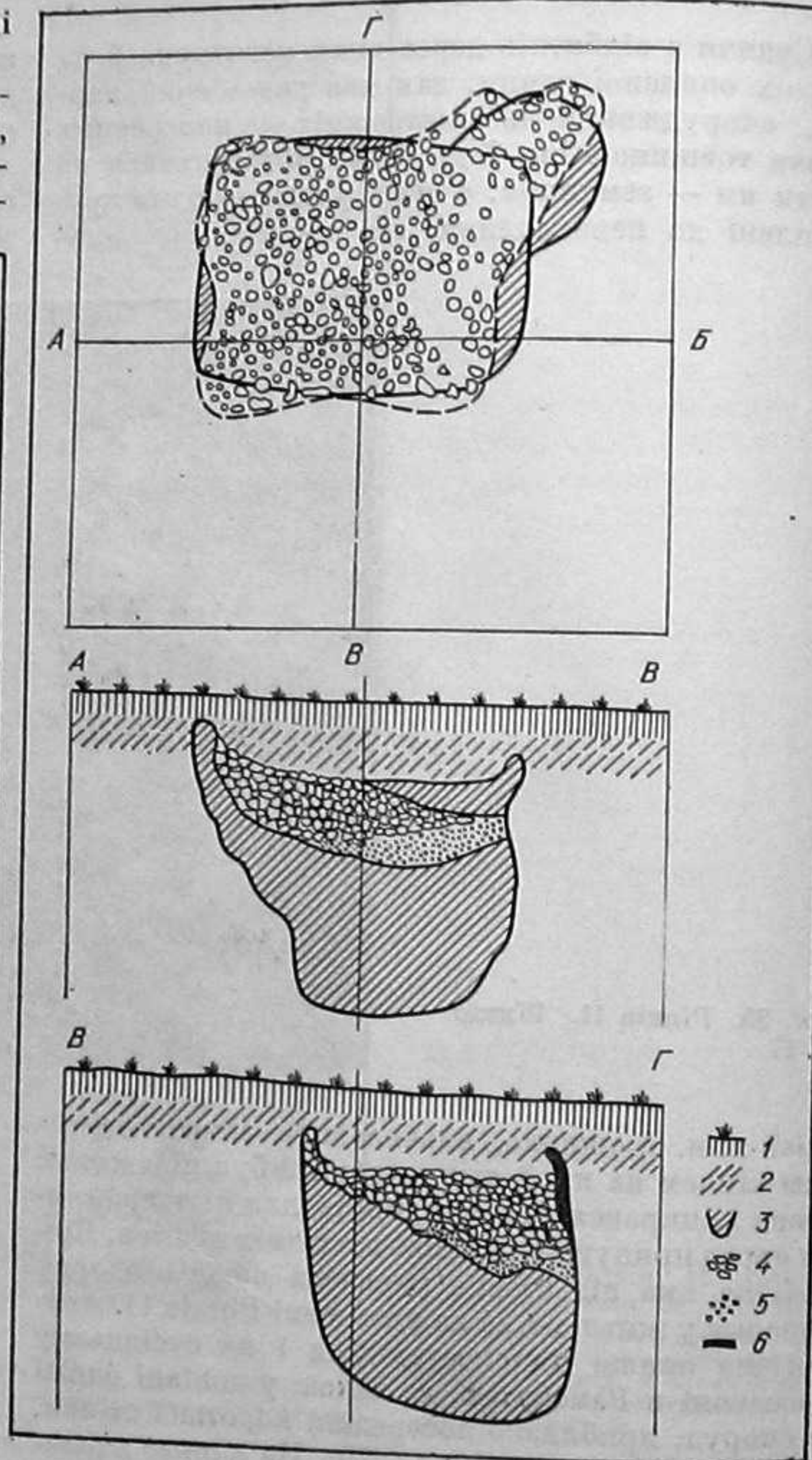

Рис. 37. Ріпнів II. План і розріз ями № 3:
1 — чорнозем; 2 — перехідний шар; 3 — заповнення ями; 4 — глиняна обмазка; 5 — сажиста земля; 6 — опалена стінка ями.

Рис. 36. Ріпнів II. План і розріз житла № 20.

лено лише по одному житлу. На поселенні в Костянці на Волині — три, але жодне з них не розкопане повністю, матеріали розкопок поселення в Острівці не опубліковані.

На основі доступних нам даних можна вважати, що це були в основному невеликі за площею

мірами (14,6 × 6,4 м). Будівля мала видовжену прямокутну форму і була орієнтована довгими стінками по лінії північ — південь. Вона відкрита у вигляді суцільного шару глиняної обмазки, що залягала на площі 93,44 м². М. Ю. Смішку вдалося простежити дві поперечні перегородки — сліди

Рис. 38. Ріпнів II. Яма № 3.

однокамерні будівлі з вогнищем або пічкою в одному з кутів. Розміри жител, відкритих у Голіградах, Новосілці Костюковій і Максимівці, коливаються в межах 9,72—22,26 м². На поселенні в Костянці вони дещо більші і перевищують 30 м². Проте житла на цьому поселенні не розкопані повністю, тому визначити їх точні розміри немає змоги. Поблизу деяких жител (Новосілка Костюкова, Максимівка) виявлено сліди прибудови — можливо, це сіни або комора. На поселенні в Сухоставі знайдено трьохкамерну будівлю. Вона відрізняється від попередніх жител великими роз-

поперечних стін, що розділяли будівлю на три приміщення. У найбільшому з них, що займало західну частину будівлі довжиною 7 м, містилася глиняна піч. Тут було житлове приміщення, інші дві камери мали господарське призначення¹³. У всіх інших житлах на долівці також знаходилося вогнище (Максимівка, Острівець) або піч.

Печі були глиняні (Новосілка Костюкова, Костянець), а в Голіградах піч складена з глини і каменя. Біля печі інколи влаштовувалася припечна яма. Долівка була земляною, часто підмазана глиною.

¹³ Смішко М. Ю. Племена черняхівської культури..., с. 67.

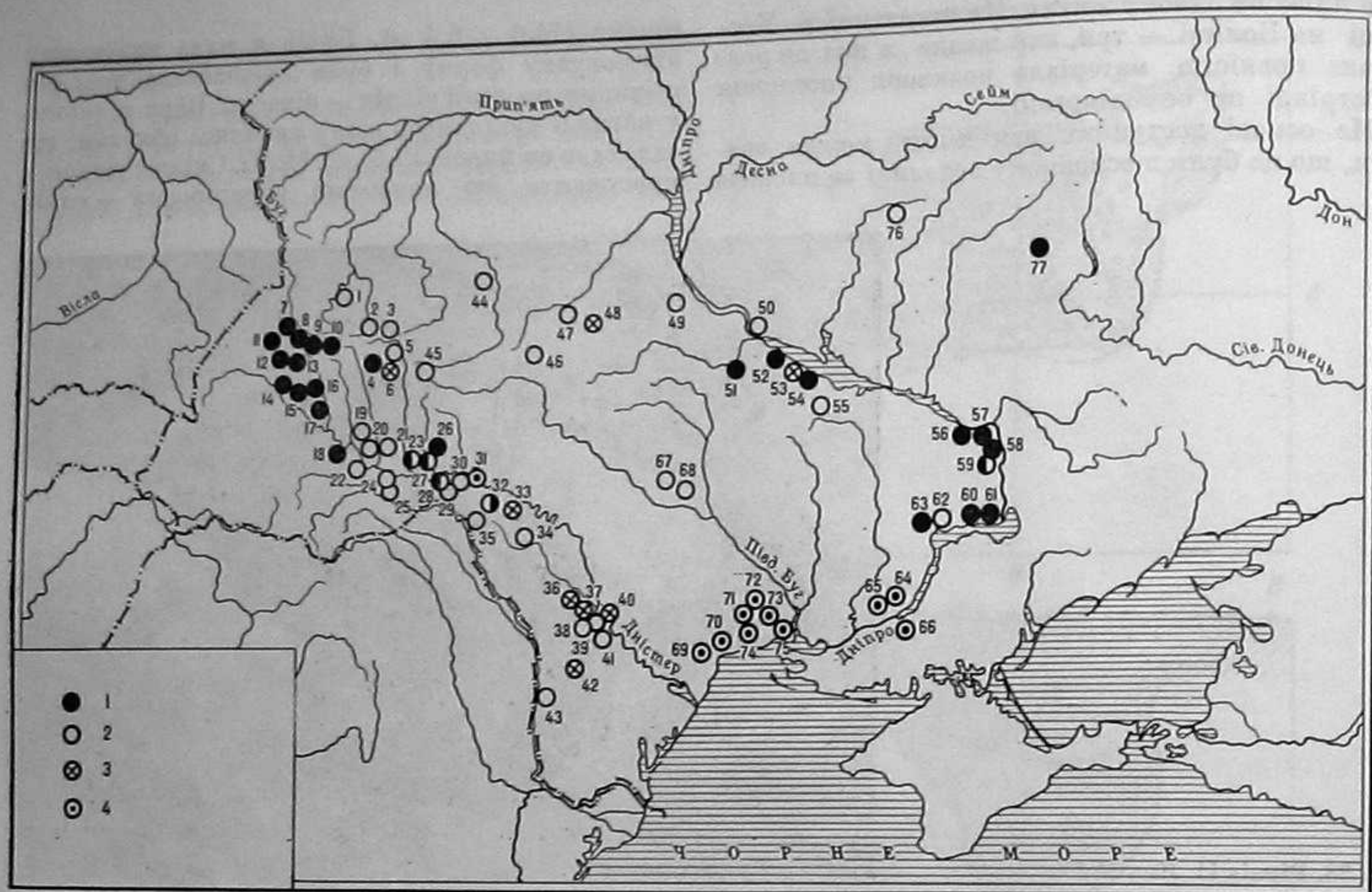

Рис. 39. Карта-схема розміщення різних типів жител на черняхівських поселеннях:

1 — заглиболені житла; 2 — наземні житла; 3 — великі житла; 4 — кам'яні будівлі. Список пам'яток: 1 — Костянець; 2 — Синівці; 3 — Максимівка; 4 — Верхній Іванів; 5 — Бережанка; 6 — Сухостав; 7 — Ракобути; 8 —

Неслухів; 9 — Ріпнів; 10 — Княже; 11 — Черепин; 12 — Чижиків; 13 — Купче; 14 — Дем'янів; 15 — Бовшів II; 16 — Коростовичі; 17 — Лучинці; 18 — Незвисько; 19 — Голігради; 20 — Максимівка; 21 — Новосілка Костюкова; 22 — Киселів; 23 — Лука-Врублівецька; 24 — Звинячин; 25 — Іванківці; 26 — Сокіл; 27 — Бакота; 28 — Манарівка; 29 — Вороновця; 30 — Оселівка; 31 — Комарів; 32 —

Русяни IV; 33 — Собарь; 34 — Флорешти IV; 35 — Малашти II; 36 — Загайкани I; 37 — Будешти; 38 — Балцати; 39 — Балабанешти; 40 — Делакеу; 41 — Кобуска-Вене; 42 — Комрат I; 43 — Кокоара II; 44 — Іванківці; 45 — Лисогірка; 46 — Маркуші; 47 — Слободиче; 48 — Ягнятин; 49 — Жуківці; 50 — Новолиповське; 51 — Журовка; 52 — Червона Слобода; 53 — Леськи; 54 — Ломовате; 55 —

Стецівка; 56 — Лоцмано-Кам'янка; 57 — Волоське; 58 — Микільське; 59 — Башмачка; 60 — Ільїнка; 61 — Привільне; 62 — Кут; 63 — Грушівка; 64 — Дудчани; 65 — Берислав; 66 — Каїри; 67 — Данилова Балка; 68 — Синцівка-Сабатинівка; 69 — Киселів; 70 — Ранжеве; 71 — Капустіно; 72 — Тігуло-Бережанка; 73 — Вікторівка; 74 — Коблеве; 75 — Кам'янка-Анчекрак; 76 — Коровинці; 77 — Пересічне.

Характерною ознакою, за якою, як правило, можна встановити наявність наземних жител, є шар глиняної обмазки, який покриває значну пло-

щу нерідко правильної прямокутної форми, що відповідає площі житла. Він складається із кусків опаленої глини, найчастіше з відбитками дерев'я-

них конструкцій. Під шаром обмазки виступає утоптана площадка — долівка житла.

Глиняна обмазка, товщина якої сягає нерідко 20 см, за спостереженням дослідників, являє собою залишки глинобитних стін житла і його перекриття. Стіни кріпилися дерев'яними стовпами, що являли собою основу дерев'яного каркасу, сплетеного із пруття і з обох боків обмазаного глиною. Глина містила домішки полови або перетертої соломи. Такий спосіб спорудження стін у наземних житлах можна вважати типовим для багатьох районів поширення черняхівської культури. Якщо житло було знищене пожегою, то глина обпалювалась і зберігала виразні відбитки дерев'яних конструкцій.

Е. А. Рікман, досліджуючи наземні житла на поселенні в Будештах на території Молдавії, висунув припущення, що стіни наземних жител спеціально обпалювались зразу після їх побудови¹⁴. Дерево вигорало, а глина залишалась. Ця гіпотеза не була підтримана дослідниками. Наявність міцних вкопаних в землю стовпів, що у багатьох досліджених наземних житлах залишили після себе сліди у вигляді ям, а також відбитків дерев'яних конструкцій на кусках обмазки, вказують, що стіни стояли саме завдяки міцному дерев'яному каркасу, спеціально випалювати який не було ніякої потреби. У Верхньому Подністров'ї найбільш виразні ями від стовпів виявлено на поселенні в Новосілці Костюковій. Вони знаходилися в кутах житла і посередині двох стінок. На поселенні в Голіградах простежено сліди кладки, складеної з гальки, і по вісім невеликих ямок від стовпів, розміщених по лінії двох протилежних стінок. Стовпи становили основний каркас жител і були основою стінок, що підтримували дах.

Крім жител, на поселеннях відкрито значну кількість господарських ям (в Ріпневі — 35, Бовшові — 47, Черепині — 14, Незвиську — 9 і т. д.). Як ми вже зазначали, розташування більшості господарських споруд не дає можливості роз-

ділити їх між окремими житлами і тим самим виділити окремі господарства — житло і належні господарські будови. Лише деякі ями розміщено так, що їх можна пов'язати з певними конкретними житлами (рис. 4).

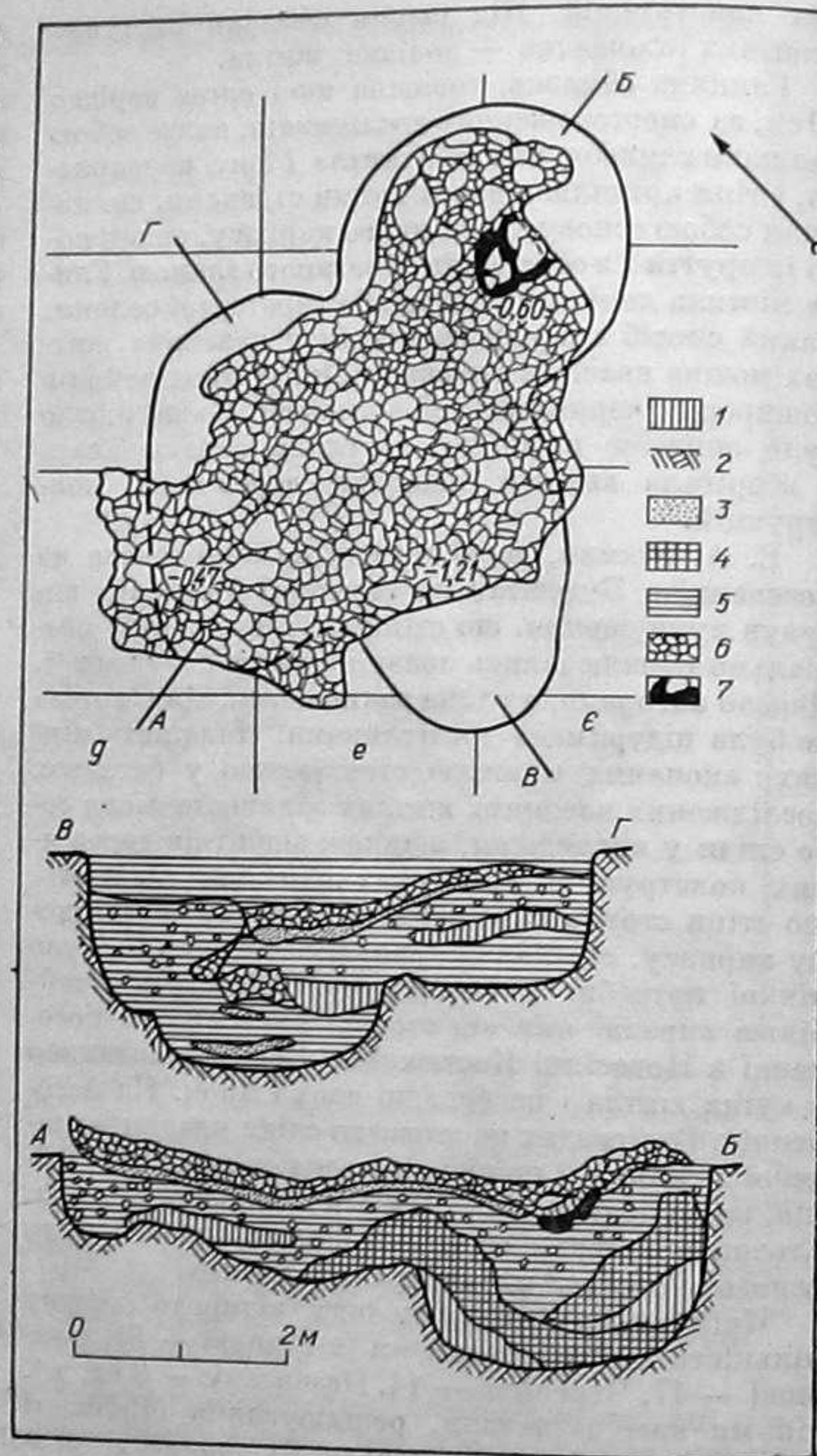
Ями мали здебільшого овальну в плані або близьку до округлої форму і звужені донизу стінки. Частина ям у профілі бочкоподібна і лише в окремих випадках трапляються ями, стінки яких донизу розширювались, що надавало їм грушеподібної форми. Дно ям рівне або заокруглене, плавно переходить у стінки. Діаметр більшості ям коливається від 1,50 до 2,50 м, проте трапляються ями, правда, дуже рідко, діаметр яких не перевищує 1 м. Крім того, майже на всіх широко розкопаних поселеннях виявлено ряд споруд господарського характеру, які за розміром мало поступаються житловим будівлям. Вони, як правило, відрізняються від останніх менш старанною обробкою стінок, не зовсім правильною формою і т. п. Прикладом такого господарського приміщення може бути споруда № 27, відкрита на поселенні Ріпнів II у розкопці III. Вона мала овальну форму і дещо звужені донизу, в окремих місцях нерівні материкові стінки. Її розміри 3,15 × 3,10 м, глибина 1,90 — 1,14 м від сучасної поверхні. Вздовж південної стінки при спорудженні цієї будівлі був залишений материковий виступ шириною 0,90—1 м, що піднімався на 0,40—0,50 м над рівнем долівки. На виступі, що являв собою досить рівну площадку, були частини роздавлених великих піфосоподібних посудин, які звичайно використовувались для збереження припасів. У заповненні споруди і на долівці також виявлено уламки таких посудин і великих товстостінних горщиків. Ця споруда була досить великим господарським приміщенням — коморою. Споруда № 26 на цьому поселенні також мала значні розміри (3,45 × 1,35 — 2,30 м). Її форма неправильна. Площа споруди «А» на Черепинському поселенні становить 11,4 м², споруди «Б» — 8,75 м². Проте

¹⁴ Рікман Э. А. Памятники эпохи великого переселения народов, 1967, с. 13.

такі будівлі могли використовуватися не лише як комора, але й для виробничих потреб. Цікаву за своєю конструкцією споруду господарського призначення (№ 3) відкрито на поселенні Бовшів II. Вона складалась із трьох з'єднаних конструктивно між собою приміщень, два з яких мали форму правильних ям із звуженими донизу материковими стінками, третє — близьку до овальної. До споруди йшов пологий вхід. Вся споруда зверху була перекрита суцільним шаром глиняної обмазки, контури якого повністю збігалися з контурами споруди (рис. 40).

Глибина господарських споруд коливається від 1 м до 3,58 м. Проте найбільше ям мало глибину від 1,4 до 2—2,50 м. На поселенні Ріпнів II виявлено декілька особливо глибоких ям (№ 14, 15, 18, 19), заглиблених у ґрунт на 2,85—3,58 м від сучасної поверхні. Такі глибокі ями використовувалися, очевидно, для збереження м'яса і були ніби природними холодильниками. Це підтверджується, зокрема, знайденими у двох із них кістками оленя і вівці, що залягали в анатомічному порядку (рис. 41). Можна вважати, що це були туші тварин, вкинуті у ями. У деяких ямах на поселенні Ріпнів II були розчищені глиняні виступи-східці, які полегшували вхід до приміщення. Окремі ями, що мали обпалені стінки, могли служити для зберігання зерна (рис. 42). У заповненні ряду господарських ям виявлено обпалену глиняну обмазку, що залягала суцільним шаром і являла собою залишки їх перекриття.

Цікаві спостереження, які дають уявлення про перекриття ям, вдалося зробити в процесі дослідження ями № 3 на поселенні Ріпнів II. Яма мала чотирикутну форму розміром 2,3 × 1,8 м і була перекрита суцільним шаром глиняної обмазки, контури якого приблизно співпадали з її контурами (рис. 37). У центрі шар обмазки лінійовидно опускався у заповнення ями до горизонту 0,6 м від сучасної поверхні, його краї залишалися приблизно на рівні стародавньої поверхні, тобто

на 0,40—0,45 м вище вказаного рівня. Куски обмазки були з одного боку рівні, заглажені, з другого — прорізані овальними вглибленнями — відбитками округлих жердин діаметром 5—6 см. Вся обмазка була міцно обпалена і мала коричневий колір, який місцями переходив у червоний.

Рис. 40. Бовшів II. План і розріз споруди № 3: 1 — глинисте включення; 2 — материк; 3 — попіл; 4 — сажисте включення; 5 — темне заповнення; 6 — глиняна обмазка; 7 — обвуглені плахи.

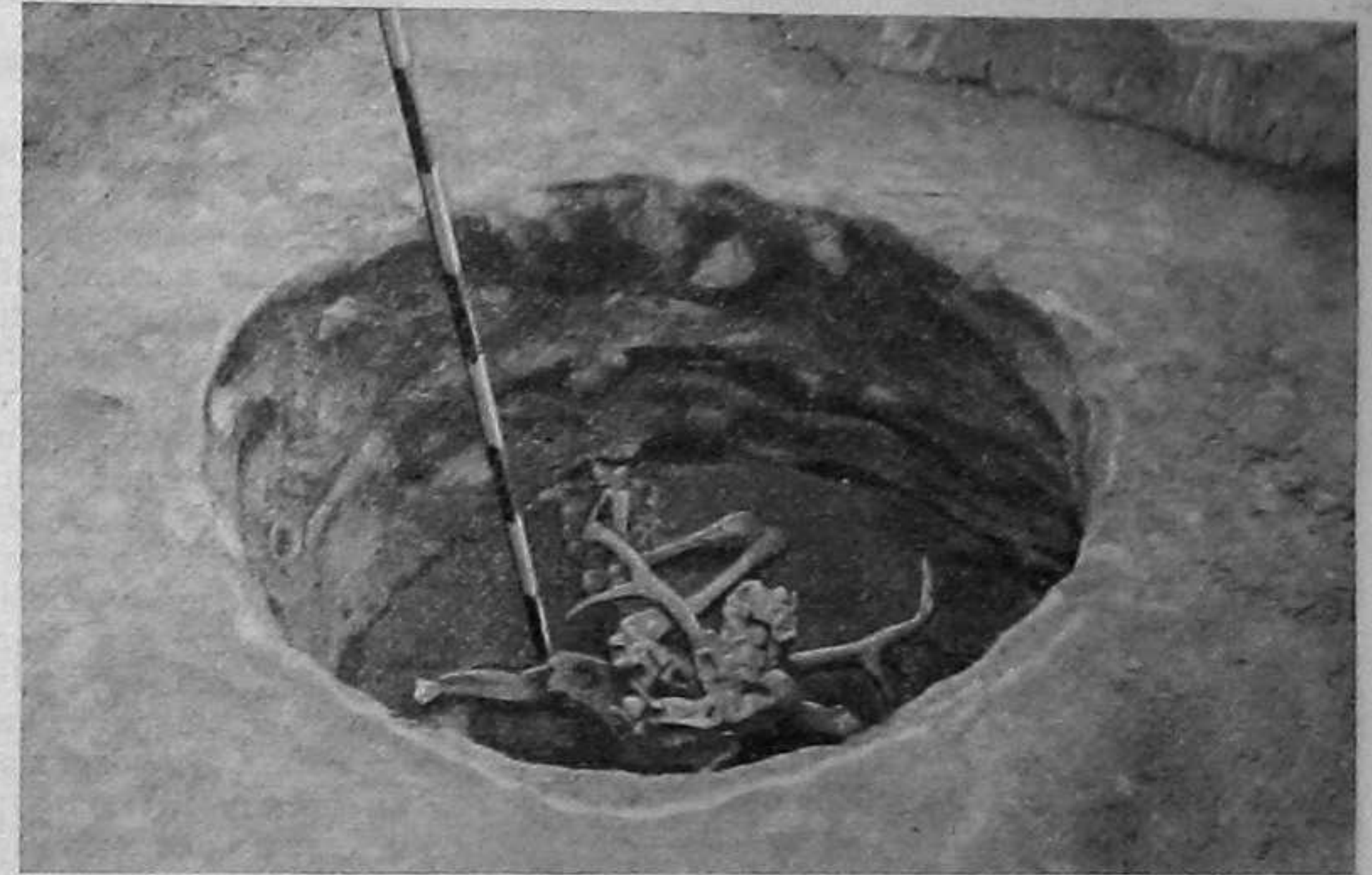

Рис. 41. Ріпнів II. Яма № 15.

Під шаром обмазки на гумусному заповненні нижньої частини ями залягав сажистий прошарок, контури якого повністю співпадали з контурами обмазки як у плані, так і в профілі. У процесі розчистки стінок виявилось, що верхня частина східної стінки ями обпалена до червоного кольору (рис. 37, 38). Оскільки ніяких слідів обпалу нижньої частини згаданої стінки, а також долівки та інших стінок не простежено, виникає питання, як і для чого треба було обпалювати верхню частину однієї із стінок ями-погребу?

Ми вважаємо, що ніхто цього не робив спеціаль-

но, оскільки в цьому не було ніякої потреби. Мабуть, обпал верхньої частини стінки слід пов'язувати з наявністю в ямі шару сильно обпаленої глиняної обмазки. До цього нас схиляє і та обставина, що саме біля східної стінки і саме в тому місці, де вона обпалена, шар обмазки був найбільш

товстим (до 0,60 м) і міцно обпаленим. Очевидно, стінка могла обпалитися лише тоді, коли горіло перекриття ями і обпалилася глина. Це зобов'язує нас розглядати яму і шар глиняної обмазки, що її перекриває, як частини одного об'єкта. Вони були конструктивно між собою пов'язані. Чим же в такому разі могла бути глиняна обмазка? Ми вважаємо, що нічим іншим, як залишками зруйнованого перекриття ями. Припущення про наявність глиняного перекриття над ямами-погребами підтверджується спостереженнями і над іншими об'єктами, про які вже йшлося.

На поселеннях черняхівської культури у верхів'ях Дністра і Західного Бугу досить часто споруджувалися вогнища і печі за межами споруд. Вони, очевидно, використовувалися мешканцями поселень в літню пору, оскільки в заглиблених житлах, зокрема у глибоких землянках літом,

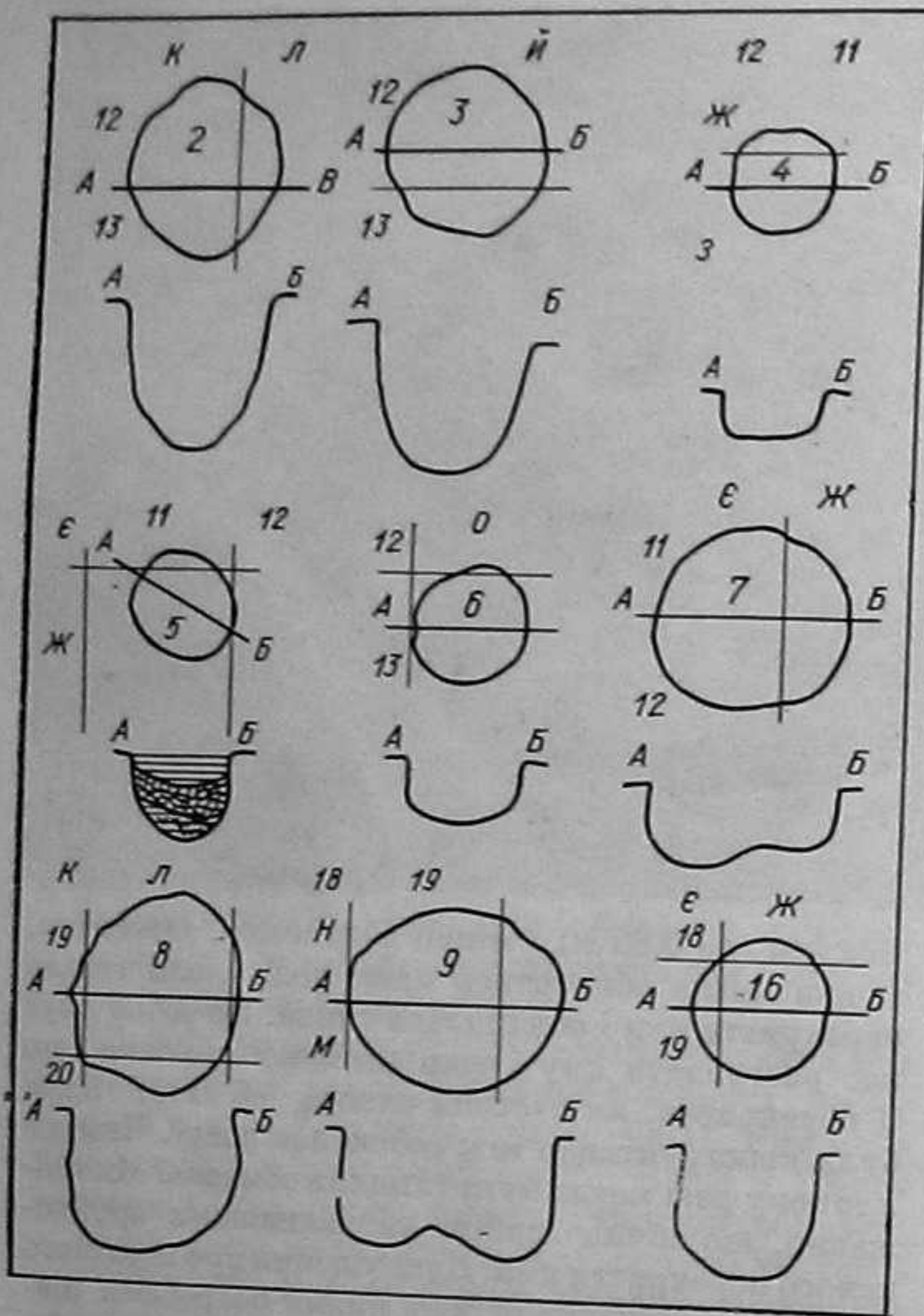

Рис 42. Бовшів II. План і розріз ям № 1—9, 16.

* На поселенні в Черепині нами помилково деякі розвали глиняної обмазки, що являли собою перекриття ям, були трактовані як вогнища або печі.

коли ogrівати житла не було ніякої потреби, розводити вогонь було не практично. Літні печі й вогнища найчастіше споруджувалися поблизу жител, проте на Ріпнівському поселенні у розкопі II відкрито групи вогнищ на площі між рядами жител, або на окраїні поселення. Кількість таких вогнищ і печей на досліджених поселеннях різна. На поселенні Ріпнів II відкрито 13 вогнищ і 5 печей, на Бовшівському — 19 вогнищ, на Черепинському одна піч*, в Дем'янові II — 6 вогнищ.

Найчастіше вогнища містилися на рівні стародавньої поверхні, яка на поселеннях була перекрита шаром чорнозему різної товщини, тому і рівень залягання вогнищ різний. Він коливається від 0,30 до 0,70 м. Вогнища мали підкладку, викладену з кусків товченого каменя або гальки, а зверху підмазані глиною товщиною до 5 см. Проте існували вогнища, що не мали кам'яної підкладки, їх черинь залягав на перехідному шарі або глині, інколи чорноземі. Збереженість черинь вогнищ різна. Хоч у переважній більшості вони збережені настільки, що їх визначення не являло собою особливих труднощів. Форма вогнищ овальна, їх розміри коливаються від 0,40 × 0,48 м до 0,50 × 0,80 м, в окремих випадках становили до 1,20 × 1,20 м. На вогнищах і біля них знайдено уламки посуду та інші предмети побутового призначення. На одному з черинь Ріпнівського та Дем'янівського поселень розчищено роздавлені горщики. Привертають увагу знахідки на одному з вогнищ Ріпнівського поселення залізного ухвата і частини глиняного тигля, на внутрішній поверхні якого простежувались сліди міді. Не виключено, що це вогнище, а, можливо, й деякі інші вогнища, крім побутового, мали й виробниче призначення.

Печі відкриті лише на Ріпнівському і Черепинському поселеннях. На поселенні в Ріпневі чотири печі було вирізано в материк. Вони мали підмазані глиною черені і стінки товщиною 2—3 см, купол було споруджено з глиняних вальків на

дерев'яному каркасі. На кусках глиняної обмазки із розвалу куполу добре простежувалися відбитки дерев'яних конструкцій. У двох випадках на Ріпнівському поселенні черені печей не були підмазані глиною, а являли собою обпалений материк. Форма печей чотирикутна або підковоподібна. Одна піч на поселенні Ріпнів II, очевидно, виробничого характеру, не мала челюстів. Вона була вирізана в материк у вигляді овальної неглибокої ями, замкнутої з усіх боків. Розміри печей коливаються від 0,54 × 0,64 до 1,05 × 1,05 м.

На Черепинському поселенні відкрито одну піч, яка виділялася серед інших значними розмірами (2,4 × 3 м). Вона була споруджена на заповненні напівземлянкового житла № 6. Розвал печі відкрито на глибині 0,2—0,4 м від сучасної поверхні. В одному місці частина куполу збереглася. Він був споруджений із вальків на дерев'яному каркасі, про що свідчать відбитки дерев'яної конструкції на кусках обмазки. Черинь печі був тричі підмазаний глиною і міцно обпалений. Його форма в плані овальна, в профілі лізоподібна. Товщина череня в центральній частині становила 30 см. Краї череня з'єднувалися з куполом печі. Челюсті знаходилися з західного боку. Поряд з челюстями розчищено досить товстий шар попелу. Судячи з розмірів печі та товщини череня, неможливо допустити, щоб вона використовувалася лише для побутових потреб. Очевидно, вона мала виробниче призначення. Проте яке саме, визначити важко, оскільки в печі і біля неї, крім декількох фрагментів кераміки, нічого більше не знайдено.

Закінчуючи характеристику вогнищ і печей, відкритих за межами жител, слід підкреслити, що в жодному випадку поблизу них слідів ямок від стовпів або яких-небудь інших ознак, що свідчили б про їх належність до наземних споруд-жител, що не збереглися, нами не простежено. Тому спроби пояснити наявність вогнищ і печей, як сліди наземних жител (Є. В. Махно, П. Донат), не можна вважати обгрунтованими¹⁵.

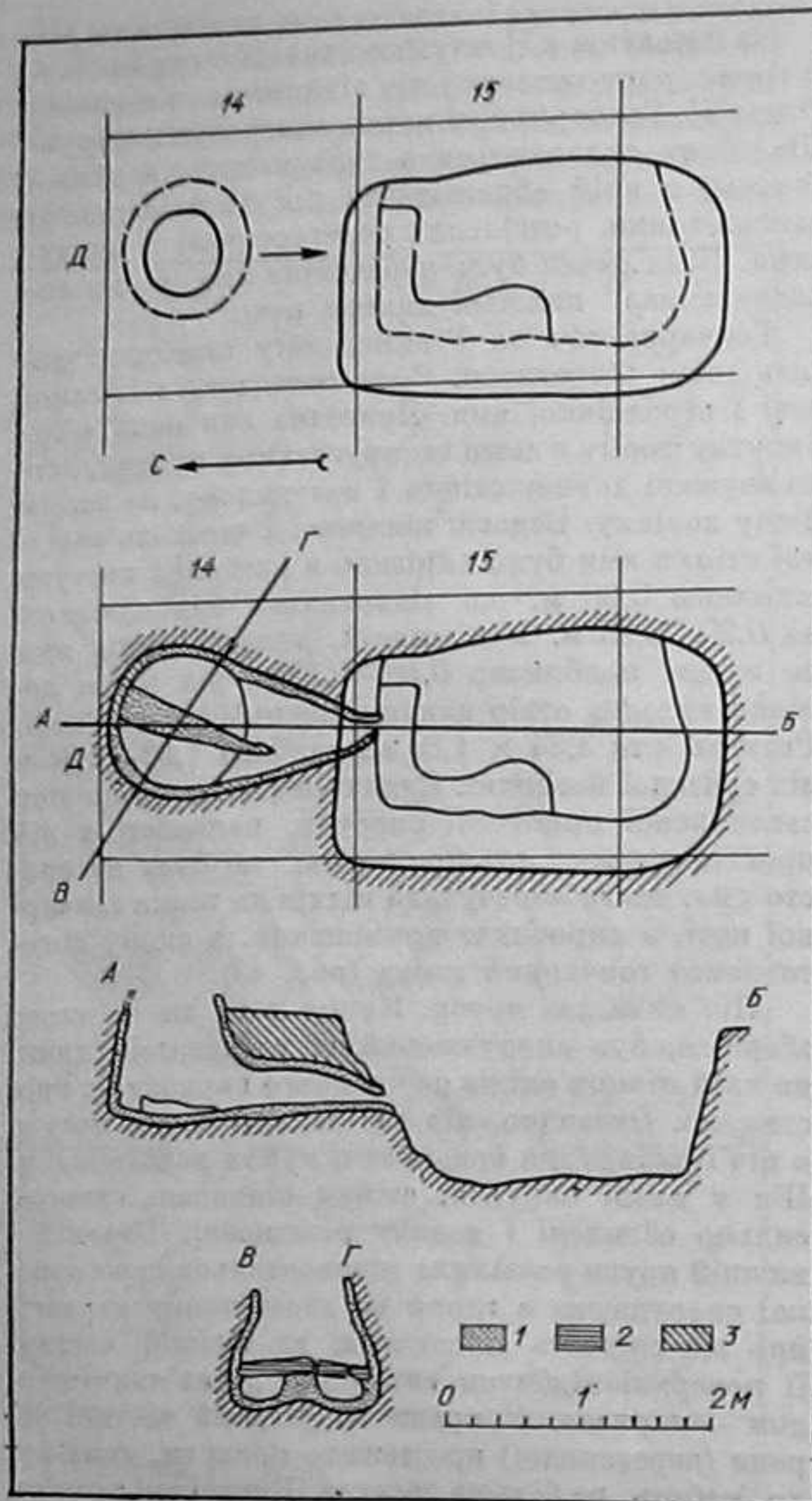
¹⁵ Донат П. Вопросы домостроительства и этногенез славян. Доклад на симпозиуме социалистических стран по проблеме «Этногенез славян»

На поселенні в Неслухові виявлено три гончарні горни, одну гончарню піч відкрито на поселенні Ріпнів II. Гончарні печі мають однакову конструкцію. Вони складаються з двох частин: верхньої камери, в якій обпалювався посуд, та нижньої камери-топки, розділених перегородкою з продухами. Біля печей була передпічна яма, в яку виходив канал нижньої камери печі.

Гончарна піч на Ріпнівському поселенні досить добре збереглася. Вона складається із самої печі і передпічної ями. Припічна яма мала чотирикутну форму з дещо заокругленими кутами, легко звужені донизу стінки і материкову, не зовсім рівну долівку. Вздовж північної і частково західної стінки ями було вирізано з материка виступи шириною 0,30 м, що підносилися над долівкою на 0,20—0,25 м. У північній, пологій стінці ями на висоті приблизно 0,50—0,52 м від рівня долівки виходив отвір каналу нижньої камери печі. Розміри ями 3,34 × 1,85 м, глибина 1,92—2,04 м від сучасної поверхні. Судячи з форми і величини заглибленої припічної споруди, наявності в ній пристінних виступів-прилавоків, це була не просто яма, що забезпечувала підхід до топки гончарної печі, а виробниче приміщення, в якому виготовлявся гончарний посуд (рис. 43).

Піч мала два яруси. Купол печі, що частково зберігся, був споруджений із темнуватої глини, на якій ніяких слідів дерев'яного каркасу не простежено. Очевидно, під час завантаження посуду в піч і вибирання його з печі купол розламували. Піч у плані округла, стінки підмазані глиною, сильно обпалені і донизу розширені. Верхній і нижній яруси розділяла горизонтальна перегородка, споруджена з глини на дерев'яному каркасі, про що свідчать простежені на нижній частині її поверхні відбитки вигорілих дерев'яних жердин — каркаса. У краще збереженій частині череня (перегородці) простежено продухи, яких було, мабуть, не більше десятка. Внутрішні розміри верхньої частини верхньої камери 0,60 × 0,60 м,

в г. Києві 1978 г. Махно Є. В. З історії дослідження поселень черняхівської культури.— В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 32.

череня $1 \times 1,04$ м, висота збережених стінок $0,55-0,60$ м від рівня перегородки. Форма нижньої камери не відповідала повністю формі верхньої, оскільки у південно-західній частині вона видовжувалась у канал, який виходив в описану вище яму. Її ширина $1,04$ м, довжина разом з каналом $2,10$ м. У центральній частині нижньої камери знаходилась вирізана у материкку підпірна стінка («козел»), на яку опиралась центральна частина перегородки. Крайми перегородки заходила на виступці стінок нижньої камери. Підпірна стінка розділяла нижню камеру на дві частини і, звужуючись, частково заходила в канал.

Верхня камера була заповнена гумусом, насиченим попелом. Таке ж за своїм характером заповнення простежено і в нижній камері. На черені (перегородці) верхньої камери лежали уламки гончарного посуду. Вони мали потріскану поверхню і являли собою виробничий брак, залишений гончаром у печі після того, коли вся партія посуду була вибрана. Деякі посудини вдалося зібрати, але в усіх не вистачає черепків. Асортимент посуду, залишений у печі, небагатий. Це — миски (4), кухлики (3), глечики з однією і двома ручками (3) та горщики (7). Вони виготовлені з відмученої глини та глини з домішками піску. Одна невелика за розмірами миска за технікою виготовлення і обробкою поверхні нагадує посудини типу *terra nigra*. Вона багато прикрашена штампованим орнаментом (табл. LXIX).

Неслухівські гончарні горни конструктивно не відрізняються від описаного вище із Ріпнева. Проте вони мали більші розміри і більшу кількість продухів (до 35). Замість підпірної видовженої стінки їхня перегородка опиралась на циліндричний материковий стовпчик.

Рис. 43. Ріпнів II. План і розріз гончарної печі:
1 — обпалені стінки печі; 2 — перегородка; 3 — материк.

Ще один аналогічний гончарний горн на Верхньому Подністров'ї виявив Д. Н. Козак у 1976 р. на поселенні в Соکیلниках на окраїні Львова. Горни двох'ярусної конструкції відкриті на Середньому Дністрі, в Молдавії¹⁶, Подніпров'ї і на Волині¹⁷, в Румунії — тобто на всій території поширення черняхівської культури. Територіально близькі до Неслухова і Ріпнева поселення другої чверті I тисячоліття н. е. із верхів'я Вісли, де виявлено великі гончарні центри, найкраще відомі з Тропішова та Іголом'ї¹⁸. Якщо порівняти гончарну піч із Ріпнева з гончарними горнами згаданих пам'яток, то можна помітити, що в цілому конструктивно вони однакові. Не відрізняється і виявлений у згаданих печах посуд, що свідчить про тотожність технологічного процесу. Правда, на відміну від більшості відомих гончарних горнів, канал відкритої нами печі закінчувався досить вузьким отвором (8×10 см). Таку ж картину спостерігав в одному з гончарних горнів і Т. Рейман на поселенні в Тропішові. Він навіть висунув припущення, що в такому каналі для обпалу посуду могли використовувати лише тонкі палки, щоб не руйнувати його стінок. Очевидно, невелика ширина отвору при виході у стінку припичної ями у ріпнівській печі може бути пояснена тим, що він, як і купол верхньої камери, під час обпалу посуду заліплювався глиною, чого вимагала сама технологія виробництва. Вогонь розкладався приблизно посередині каналу, де він сильно розширювався. Очевидно, таку конструкцію каналу могла мати і згадана гончарна піч на поселенні в Тропішові.

Як встановлено дослідниками, цей тип гончарних горнів походить із придунайських римських провінцій і пов'язаний з латенськими, кельтськими традиціями¹⁹. Разом з тим, слід відмітити, що сім аналогічних горнів на Середньому Дністрі виявила і дослідила Т. Г. Мовша на трипільському поселенні поблизу с. Жванець Хмельницької області²⁰. Ці горни не відрізняються від черняхів-

ських. Вони мають двох'ярусну конструкцію — обпалювальну і топочну камери, розташовані одна над одною, перегородку з багатьма продухами, підпірну стінку, яка розділяє на дві частини канал, що виходить назовні від топочної камери. Нам вдалося познайомитися з декількома такими гончарними печами на місці розкопок. Їх повна аналогія горну із Ріпнева не підлягає сумніву. У топочних камерах Жванецьких горнів лежала ліпна трипільська кераміка. Ніяких слідів черняхівського поселення на цьому пункті не виявлено, хоч тут велися розкопки декілька років. Все це вказує на те, що двох'ярусна піч для випалу посуду була відома населенню Дністро-Дунайського басейну вже в енеоліті. Дивно, що вона зберегла свою конструкцію в незмінному стані до другої чверті I тисячоліття н. е.

Для того щоб визначити місце поселень верхів'я Дністра і Західного Бугу серед інших пам'яток черняхівської культури і тим самим поставити їх вивчення в історико-етнографічному плані, необхідно хоч би в самих загальних рисах показати закономірності їх розвитку, і зокрема взаємовідносини типів житлобудівництва на всій території її поширення. Слід підкреслити, що завдання це пов'язане з певними труднощами, викликаними обмеженістю та нерівномірністю археологічних досліджень черняхівських поселень у різних районах поширення культури. Незважаючи на те, що черняхівська культура вивчається близько 80 років, ні одне черняхівське поселення не розкопане повністю. Лише три поселення розкопані в широких масштабах: Журівка в Середньому Подніпров'ї (Е. А. Симонович дослідив 33 житла, матеріали опубліковані частково); Ріпнів II на Західному Бузі (виявлено 28 жител); Бакота на Середньому Дністрі (розкопано 44 житла; поселення досліджує І. С. Винокур). На більшості відкрито від 5 до 15 жител. Це Неслухів на Західному Бузі, Черепин і Бовшів II на Верхньому Дністрі, Лука-Врублівецька, Сокіл, Комарів, Русяни, Собар,

¹⁶ Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры. — СА, 1957, № 4, с. 181; Рейман Э. А. Раскопки у с. Будешты. Материалы исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики, с. 157—217.

¹⁷ Брайтесский М. Ю. Біля Джерел..., с. 119—126.
¹⁸ Rejman T. Problem ceramiki słwej na kole toczonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły. — WA, 1936, t. 15, s. 147—173; Rejman T. Piece garncarskie fabryczne osady

w Tropiszowie z okresu poznorzymskiego. — ZOW, 1934, z. 3—5; Buratynski S. Tymczasowe sprawozdanie z prac ratowniczo-badawczych na terenie Nowej Huty w latach 1950—1952. — ZOW, 1953, z. 3, s. 104—115.

¹⁹ Смішко М. Ю. Племена черняхівської культури..., с. 68.
²⁰ Археологія Української РСР. К., 1971, т. 1, рис. 44.

Загайкани, Будешти, Делакеу, Комрат на Середньому Дністрі, Ягнятин, Жуківці на Волині, Башмачка на Правобережжі Дніпра в районі порогів, Новолипівське і Максимівка на лівому березі Дніпра. На всіх інших поселеннях досліджено від одного до чотирьох жител. У верхів'ях Дністра і Західного Бугу таких поселень більше десяти, на середньому Дністрі 15, на Волині шість, більше десяти на Середньому Подніпров'ї, включаючи і порожисту частину Дніпра.

На Нижньому Подніпров'ї розкопками охоплено понад 20 поселень²¹. На більшості з них виявлено житлові і господарські будівлі, однак в незначній кількості. Найкраще досліджено поселення в Кам'янці Миколаївської і Дудчанах Херсонської областей, на яких відкрито по декілька житлових і господарських будівель з прибудовами. Недостатньо вивчені черняхівські поселення Дніпровського Лівобережжя. Тут, за виключенням Новолипівського і Максимівки, розташованих над Дніпром, немає повністю розкопаних поселень, хоч розвідками виявлено їх досить багато. Дослідження черняхівських поселень Лівобережжя Дніпра у плані постановки питання про їх відношення до пам'яток київського типу, які знаходять по Дніпру далеко на південь від Десни, має першочергове значення для розуміння етнокультурних процесів, що відбувалися в Південно-Східній Європі у другій чверті I тисячоліття н. е. В топографії поселень немає яких-небудь особливих відмінностей щодо пам'яток Верхнього Подністров'я.

Аналіз житлових об'єктів дає можливість зробити висновок, що в межах черняхівської культури співіснували три основні типи жител: заглиблені, нижня частина яких врізана в материк, наземні глинобитні житла і наземні кам'яні будівлі. На розкопаних поселеннях, приведених на табл. 1, заглиблених жител нараховано 202, наземних глинобитних 161, кам'яних будівель 32 (рис. 39).

Серед заглиблених жител виділяються напівземлянки і землянки. Останні виявлено лише на поселеннях в Ріпневі, Бовшеві, Неслухові і Чижикові, розташованих у верхів'ях Дністра і Західного Бугу, тому вони відбивають специфіку лише цього району. Наземні глинобитні житла, що характеризуються наявністю сильних завалів глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, можна розділити на два типи: однокамерні житла середніх розмірів — 15—30 м² і великі двокамерні або багатокамерні наземні житла площею 50—120 м².

Серед кам'яних будівель, досліджених у невеликій кількості, також виділяються багатокамерні будівлі і невеликі будинки з одним приміщенням. І ті й інші мають численні прибудови. Кам'яне будівництво поки-що вивчене настільки недостатньо, що не завжди можна встановити, які будинки на поселенні були житлами, а які використовувалися лише як господарські або виробничі приміщення.

Характерною ознакою як заглиблених, так і наземних глинобитних і кам'яних жител черняхівської культури є наявність вогнищ. Лише в одиничних житлах трапляються печі. Винятком можна вважати поселення в Журівці Черкаської області, де глиняні печі в житлах займають помітне місце. Така картина в першій половині I тисячоліття н. е. є властивою для всієї території Східної і Центральної Європи, покритої пам'ятками багатьох різних за своїм характером і етнічною належністю археологічних культур. У населення черняхівської культури печі лише починають входити в побут. Вони виявлені в 23 поодиноких житлах як заглиблених, так і наземних глинобитних спорудах на всій території поширення черняхівської культури на Україні і в Молдавії. Поки що не виявлено чітко виражених печей у кам'яних будівлях на Нижньому Подніпров'ї.

Однією з відмінних рис черняхівської культури від інших синхронних культур Східної і Центральної

Таблиця 1

Співвідношення різних типів споруд на поселеннях

№ п/п	Поселення	Загальна кількість жител	Кількість				Житла з		
			напівземлянок	землянок	наземних жител	кам'яних будівель	вогнищам	глиняним печам	печам кам'яним
1	Ріпнів II	28	11	17			11	3	
2	Неслухів	14	13	1	1		1	1	
3	Ракобути	3	3				2		
4	Свितязь	1	1						
5	Злота	1	1						
6	Чижиків	2	1	1				1	
7	Черешин	8	8				6		2
8	Дем'янів II	4	4				3	1	
9	Бовшів	8	5	3			6		
10	Тарасівка	3	2	1			1		
11	Свірж	1	1				1		
12	Верхній Іванів	2	2				2		
13	Незвиська	4	4				3		
14	Острівець	1			1		1		
15	Сухостав	1			1			1	
16	Голігради	1			1		1		
17	Максимівка	1			1				
18	Новосілка Костюкова	1			1			1	
19	Сокіл	12	13			12	1	1	8
20	Бакота	44	32			6	5	7	21
21	Лука-Врублівецька	15	9			1			1
22	Звнячин	1			1		1		
23	Киселів	4			4		4		
24	Іванківці	4			4		4		
25	Макарівка	4	2		2		2		
26	Вороновиця	1			1		1		
27	Оселівка	4			4		4		
28	Комарів	6	1		4	1	4		
29	Русяни	6	2		4		6		
30	Собар	9			9		9		
31	Малаєшти II	1			1				
32	Флорешти IV	1			1				
33	Лукашівка III	1	1				6		
34	Загайкани	6			6		8		
35	Будешти	9	1		8		2		
36	Балцати	2			2		4		
37	Кубуска Веке	4			4		4		
38	Делакеу	9	1		8		8		
39	Кошниця	1	1				2		
40	Бальбанешти	2			2		7		
41	Комрат	8	1		7		7		
42	Кокора II	1			1		1		
43	Петрикани	1			1		3		
44	Костянець	3			3		3		
45	Співці	3			3		2		
46	Бережанка	2			2		2		
47	Печірна	2			2		2		
48	Маркуші	1			1		2		
49	Іванківці	2			2		1		2
50	Слободище	1			1				

²¹ Гудков А. В. К истории культурной атрибуции памятников черняховского типа степной зоны СССР. — Материалы по археологии Северного Причерноморья, 1976, вып. 8, с. 119—131.

Продовження табл. 1

№ п/п	Поселення	Загальна кількість жител	Кількість				Житла з		
			напів-землянок	землянок	наземних жител	кам'яних будівель	вогнища-ми	глиняни-ми печа-ми	печами кам'я-ками
51	Ягнятин	10			10		8	2	
52	Жуківці	10			10		10		
53	Журівка	33	33				1		
54	Червона Слобода	1	1				1		
55	Леськи	2			2		12		
56	Новолишівське	12			10				
57	Максимівка	10					1		
58	Ломовате	1	1		1		1		
59	Стецівка	1							
60	Лопмано-Кам'янка	2	2				2		
61	Микільське	7	7					2	
62	Привільє	2	2		7	1	4		
63	Башмачка	12	3	1	1		1		
64	Кут	1					1		
65	Грушівка	1	1					1	
66	Волоське	1	1						1
67	Данилова Балка	1	1						
68	Киселеве	6			6		4		
69	Капустино	2			2		1		
70	Тілігуло-Березанка	3	2		1				
71	Коблеве	1			1				
72	Ранжеве	2			2		1		
73	Кам'янка-Анчекрак	3			3		3		
74	Дудчани	7			7				
75	Каїри	1			1				
76	Вікторівка	6	5		1				
77	Отбїдо-Васил'ївка	1			1		1		
78	Афанасівка	2			2		2		
79	Дар'ївка	1			1		1		
80	Калинівка	1			1		1		
81	Фурманівка	1			1				

ної Європи є наявність у житлах на деяких поселеннях печей-кам'янок. Проте цей тип печі на відміну від глиняних печей виступає лише в обмеженому районі Середнього і Верхнього Подністров'я (Сокил — вісім жител з печами-кам'янками, Лука-Врублівецька — одне житло, Черепин — два, Бакота — 21 житло). Одне житло з піччю-кам'яною виявлено на верхньому Пруті у Коди-

ні II поблизу Чернівців на поселенні культури карпатських курганів²². Таким чином, вогнище слід вважати основною обпалювальною спорудою в житлах черняхівської культури незалежно від їх типів і місця розташування.

У розміщенні різних типів жител на території поширення черняхівської культури простежуються певні закономірності, які вдається визначити

досить чітко. Основним типом житла у верхів'ях Дністра і Західного Бугу є напівземлянка. Заглиблені житла виявлено тут на всіх широко розкопаних поселеннях, причому на більшості з них вони становлять єдиний тип житла. Специфікою цього району можна вважати наявність глибоких землянкових жител. Старі погляди на черняхівські поселення цієї території як на селища з наземними житлами, які ми розглянули вище, базувались виключно на розвідкових розкопках Т. Сулімірського в Новосілці Костюкової, Голіградах і Максимівці, розташованих дещо нижче по Дністру, і неправильній інтерпретації житлових споруд, виявлених К. Гадачеком у Неслухові. На лівобережжі середнього Дністра (приблизно від р. Серета) і вниз по течії відкрита група поселень, на яких заглиблені і наземні житла містилися як на сусідніх, так і на одних і тих же пунктах. За масштабами розкопок, серед них виділяються поселення в Теремцях (28 жител), в Соколі (12 жител) і Бакоті (44 житла) Хмельницької області. На двох перших відкрито виключно заглиблені житла, а на всіх інших, у тому числі й Бакоті, заглиблені житла в кількісному відношенні переважають над наземними (табл. XXIV, б). Нижче по Дністру, на його лівому березі, черняхівські поселення не розкопувалися, тому для характеристики житлобудівництва цього району немає даних.

Правобережжя Середнього Дністра, а точніше територія між Дністром і Прутом, досліджена відносно добре. Тут відома значна кількість черняхівських поселень, які піддаються класифікації. Провідне місце в цьому регіоні займають наземні глинобитні житла. Вони відкриті на всіх без винятку досліджених поселеннях, у той час як заглиблені споруди дещо перевищують десяток. Останні на жодному з поселень не становлять якоїсь помітної кількості, а виступають по одному на поселеннях з наземними житлами скоріше як виключення, ніж закономірність. Крім того, слід мати на увазі, що не всі відкриті у цьому ре-

гіоні заглиблені споруди були житлами. Деякі з них не мають вогнищ, тому, незважаючи на те, що їх розміри відповідають величині житла, вони могли використовуватися лише як господарські споруди.

Явну кількісну перевагу наземних жител над заглибленими, яка відбиває своєрідність межиріччя Дністра і Прута щодо черняхівських поселень Верхнього Подністров'я, ми, як і Е. А. Рікман, не раз відмічали²³.

На північній окраїні поширення черняхівської культури, що проходить по вододілу між Дністром і Прип'яттю від Західного Бугу на заході до Дніпра на сході, відомі в основному наземні глинобитні житла. Вони на більшості поселень, що були об'єктом розкопок, становлять єдиний тип житлової споруди (Костянець, Бережанка, Синівці, Ягнятин, Жуківці та ін.). Незначні поки що розкопки проведено на черняхівських пам'ятках у верхів'ї Південного Бугу. Дослідження розкопаних поселень показують, що на одному з них — Данилова Балка — були заглиблені житла, на другому — Синицівка — Сабатинівка — наземні.

На середньому і порожистому Дніпрі відомі поселення з глинобитними наземними і заглибленими житлами, які виступають поруч. Як і на Лівобережжі Середнього Дністра (на Поділлі), тут на деяких поселеннях (Леськи, Башмачка) обидва типи жител відкрито на одних і тих же пунктах. Лише наземні глинобитні житла відкрито на двох поселеннях: Кут і Стецівка. Заглиблені напівземлянкові житла виявлено в Червоній Слободі, Ломоватому, Лопмано-Кам'янці, Волоському, Микільському, Привільному, Ільїнці, Грушівці. Разом із поселенням у Журівці, де Е. О. Симонович відкрив 33 виключно заглиблені житла, на середньому і порожистому Дніпрі відомо 53 напівземлянкових житла і лише 11 наземних глинобитних.

На Дніпровському Лівобережжі на трьох розкопаних поселеннях (Новолишівське, Максимівка,

²² Рустова И. П., Тимощук Б. О. Особенности культуры прагского типа в верховьях Прута. Доклад на симпозиуме ученых социалистических стран по проблеме «Этногенез славяно». Киев, 1978 г.

²³ Рикман Э. А. Этническая история населения..., с. 79—85.

Коровинці) виявлено наземні житла і лише в Пересічному — одну заглиблену споруду. Останнім часом Е. О. Симонович на поселенні Снагость у Курській області відкрив заглиблені житла. Однак на цих пам'ятках знайдена як черняхівська кераміка, так і кераміка київського типу²⁴. Виявлення питання взаємопроникнення одних і других пам'яток на цю територію вимагає дальших досліджень.

Серед поселень черняхівської культури чітко виділяється район Нижнього Подніпров'я, де провідним типом житла є наземні кам'яні будівлі. Лише на двох поселеннях із двадцяти цього регіону у Вікторівці і Тігуло-Березанці поряд з кам'яними будівлями були заглиблені споруди. На поселеннях Нерушай і Нагорне II відкрито сліди глинобитних наземних жител. Проте останні в цьому районі становлять скоріше виняток, ніж закономірність. А. В. Гудкова зараховує до нижньодніпровських пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е. поселення поблизу сіл Кут і Грушівка, де немає кам'яних будівель²⁵. Ми вважаємо це неправомірним. І територіально, і за характером будівництва згадані поселення ближчі до пам'яток порожистого Дніпра. Вони не можуть бути зараховані до групи нижньодніпровських пам'яток і цим самим вплинути на співвідношення типів житлових споруд у цьому регіоні. Кам'яні будівлі у причорноморських районах поширені на поселеннях другої чверті I тисячоліття н. е. від Дніпра до Дунаю. Вони тяжіють до римської периферії Північного Причорномор'я і в економічному та політичному відношеннях тісно з нею пов'язані.

Підводячи підсумки, можна із значною долею вірогідності констатувати існування на поселеннях черняхівської культури наземних глинобитних і кам'яних будівель та заглиблених жител — напівземлянок. Виділяються досить великі регіони, в яких певний тип житла являється провідним. Заглиблені житла найбільш характерні для вер-

²⁴ Симонович Э. А. Новые о культуре Колочин-Акатово в связи с результатами раскопок в Курской области. Доклад на международном симпозиуме ученых социалистических стран по проблеме «Этногенез славян». Киев, 1978.

²⁵ Гудкова А. В. К истории культурной атрибуции памятников черняховского типа... с. 126.

²⁶ Diaconu Gh. Probleme ale culturii Sîntana — Cerneshov pe teritorie R. P. R. in lumina cercetirilor din necropola de la Tîrgsor. — SCIV, 1961, 12, N 2, p. 278—284; Konstantinu M. Sapaturile de la Straulesti — Malcanesti. — Cercetari arheologice. Bucuresti, 1965, t. 2, p. 141—189.

ляник²⁷. Щоб не повторювати в основному вірних положень згаданих авторів щодо конструкції жител, ми відзначимо лише деякі їх особливості.

Цей тип наземного житла відкрито поки що на обмеженій кількості поселень черняхівської культури. Е. А. Рікман називає шість поселень у Молдавії і п'ять на території України. Два з врахованих Е. А. Рікманом поселення (Вікнини Великі і Липесівка) за характером речового матеріалу скоріше належать до пам'яток вельбарської культури, ніж до черняхівської. Таким чином, на території поширення черняхівської культури відкрито дев'ять великих глинобитних будівель. Всі вони, за винятком поселення у Сухоставі, де виявлено лише одне житло, трапляються на поселеннях разом із однокамерними наземними глинобитними житлами менших розмірів і на жодному з них не становлять провідного типу. Великі глинобитні наземні житла не виявлено на поселеннях, де провідним типом житла є заглиблені споруди. Картографування показало, що великі житла відкрито на Волині на поселеннях вельбарської культури (Вікнини Великі, Липесівка) і на черняхівських поселеннях в Ягнятині і Сухоставі, на середньому Дніпрі — в Леськах і в межиріччі Дніпра і Пруту в Будештах, Загайканах, Делакеу, Соборі, Комраті і Русянах (рис. 39). Ці житла на відміну від інших на території Південно-Східної Європи не мають прототипів. Аналогії великим глинобитним наземним будівлям, де під одним дахом розміщалися житло, хлів і підсобні господарські приміщення, знаходять на території Північно-Західної Європи²⁸ М. А. Тіханова та Е. А. Рікман. Територіально найближчими до черняхівської культури, де цей тип жител відомий, є вельбарські пам'ятки на Волині. На території Ютландії і Скандинавії великі глинобитні наземні будівлі існували з перших століть нашої ери²⁹. Населення вельбарської культури за своїм походженням пов'язане з цією територією, тому поява таких жител на вельбарських поселеннях Волині

²⁷ Тиханова М. А. Раскопки поселения у с. Лепесовка. VII международный конгресс доисториков и протосториков. Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, с. 210—212; Тиханова М. А. Раскопки поселения III—IV вв. у с. Лепесовка в 1957—

1959 гг. — СА, 1963, № 2, с. 180—183; Рикман Э. А. Этническая история... с. 88—105; Воляник В. К. О больших домах в черняховской культуре. — В кн.: Славяне и Русь. Киев, 1979, с. 37—48. ²⁸ Тиханова М. А. Раскопки поселения у с. Лепесовка,

є закономірним явищем. Разом з проникненням вельбарського населення на територію черняхівської культури тут з'являються специфічні для нього житла. Усі інші житла мають прототипи у культурах першої чверті I тисячоліття н. е. на території Південно-Східної Європи.

Кам'яні будівлі черняхівської культури в Причорномор'ї пов'язуються з традиціями античної хори. Тут цей тип будівлі є основним уже в перших століттях нашої ери. А. В. Бураков відкрив залишки кам'яних будівель перших століть нашої ери в Козирці Очаківського району Миколаївської області³⁰, такі ж залишки кам'яних будівель відомі з Афанасіївки, Петухівки, Мологи та ін.³¹ Характер кераміки та інших предметів побуту дав можливість А. В. Буракову зробити висновок, що населення Козирки, як і інших причорноморських городищ і поселень, складалося із греків, скіфів, сарматів і фракійців³².

Усі інші названі нами типи жител мають відповідники у ранніх культурах Східної і Середньої Європи. На території, зайнятій черняхівською культурою, на рубежі і в першій чверті I тисячоліття н. е. відомі пам'ятки зарубинецької культури в північній частині Середнього Подніпров'я і верхів'ях Південного Бугу (див. рис. 4). Останні існують до II ст. н. е. і поєднуються територіально з пам'ятками типу Лукашівка, розташованими в середньому Подністров'ї і Попрутті. З заходу на територію Верхнього Подністров'я заходять пам'ятки шеворської культури, де вони межують із старожитностями липицької культури, а всю степову частину і південні райони Лісостепу займають сарматські пам'ятки, представлені в основному могильниками.

Заглиблені і наземні глинобитні житла відкрито на пам'ятках перших століть нашої ери липицької, шеворської і зарубинецької культур і пам'ятках типу Лукашівки. Їх співвідношення на поселеннях цих культур різне. Можливо, воно в якійсь мірі випадкове, оскільки широко розко-

³⁰ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. Киев, 1976, с. 16—18.

³¹ Bantelmanza A. Neuere Forschungsergebnisse zur Biesiedlungsgeschichte der Marschen Schleswig — Holstein. Berlin, 1959, S. 232—238.

³² Там же, с. 8—10. Там же, с. 145.

паних селищ не так багато, проте ця випадковість мінімальна. У кожній із культур окремі поселення розкопані достатньо, щоб виявити певну закономірність у житлобудівництві. На поселеннях липицької культури явно переважають заглиблені житла — напівземлянки — глибиною 0,7—1,3 м від сучасної поверхні, і навіть землянки глибиною до 2,4 м. Їх форма чотирикутна, часом підквадратна, рідше овальна. В. М. Цигилик вважає провідним типом заглибленого житла чотирикутні напівземлянки, які на більшості розкопаних поселень кількісно переважають над землянками, або становлять єдиний тип заглибленого житла на поселенні (Верхня Липиця, Ремезівці, Черепин, Зелений Гай)³³. В цілому на липицьких поселеннях Верхнього Подністров'я відкрито 36 заглиблених жител і 6 наземних. З них п'ять наземних жител виявлено в Залісках, де вони були єдиним типом житла, одне — у Ремезівцях. На останньому поселенні знайдено близько 20 заглиблених жител. Все це дає можливість вважати, що на поселеннях липицької культури напівземлянки являли собою основний тип житлової будівлі.

В останні роки в межиріччі верхнього Дністра і Західного Бугу розкопано декілька поселень пшеворської культури. Автор розкопок Д. Н. Козак виділив серед відкритих об'єктів житла рубежу нашої ери і більш пізні споруди, що якоюсь мірою навіть синхронні пам'яткам черняхівської культури. Тут також заглиблені житла кількісно переважають наземні. Із 23 відкритих жител на п'яти поселеннях пшеворської культури лише шість наземних. Їх залишки представлені шаром глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій. Серед заглиблених жител переважають чотирикутні та овальні напівземлянки, але є такі, які автор називає житлами із заглибленою в землю долівкою. Останні являють собою щось середнє між наземним житлом і напівземлянкою³⁴.

У зарубинецькій культурі в різних районах її поширення житлобудівництво було дещо відмінне.

³³ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. К., 1975, с. 62—66.

³⁴ Козак Д. Н. Племена пшеворської культури в междуреч'ї Дністра і Західного Бугу. Автореф. канд.

На поселеннях верхнього Дніпра (Чаплин, Горошков, Мохов) провідним типом житла були наземні прямокутні споруди стовпкової конструкції, стіни яких зводилися з дерев'яних плах³⁵. На прип'ятському Поліссі зафіксовано квадратні напівземлянки, заглиблені в ґрунт до 1 м³⁶. Слід відзначити, що поселення в цьому районі вивчалися дуже фрагментарно. На Середньому Подніпров'ї провідним, а найчастіше єдиним типом житла були злегка заглиблені в ґрунт квадратні напівземлянки. Вони широко досліджені на укріпленому поселенні Пилипенкова Гора, де В. Є. Максимов відкрив 38 жител і 112 господарських ям. Стіни жител мали «плетнево-стовпову» конструкцію³⁷. Такої ж конструкції житла відкрила Г. М. Шовкопляс на дослідженому поселенні на Оболоні в м. Києві. На поселенні розкопано 66 жител і 98 господарських ям. Більшість жител заглиблена в ґрунт, але автор розкопок відмічає наявність і наземних жител. Стіни були сплетені з лози та обмазані глиною. Вони опиралися на стовпи, ямки від яких розчищені у багатьох житлах³⁸.

Важливою групою пам'яток у плані порівняння їх із старожитностями черняхівської культури є поселення I—II ст. н. е. у верхів'ях Південного Бугу і на Середньому Дністрі, які аналогічно змикаються з останніми. Вони досліджувалися в основному П. І. Хавлюком, який відносить їх до зарубинецької культури. На поселеннях в Носівцях і Рахнах Собоєвих Гайсинського району Вінницької області відкрито наземні житла із залишками глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій. У Рахнах Собоєвих, а також Слобідці Немирівського району досліджено напівземлянкові житла чотирикутної форми, стінки яких були сплетені з пруття і обмазані глиною³⁹.

Наземні і заглиблені житла відкрито на поселеннях типу Поянешти-Лукашівка в Молдавії і на Середньому Дністрі в межах УРСР. Наземні житла, відомі з поселення Круглик Чернівецької області, Лукашівка II і Бранешти II Молдавської

³⁵ Поголь Л. Ф. Славянские древности Белоруссии. Минск, 1971, с. 28; Третьяков П. Н. Чаплинское городище.— МИА, 1959, № 70, с. 124—126.

³⁶ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура. М., 1964, с. 11, табл. 2.

³⁷ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972, с. 66—68; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура.— В кн.: Проблемы этногенеза славян, с. 43—46.

РСР, опубліковані С. П. Пачковою і Г. Б. Федоровим⁴⁰. На двох останніх поселеннях виявлено як наземні, так і заглиблені житла. Напівземлянки відкрив В. М. Цигилик на поселенні в Оселівці Чернівецької області⁴¹. Останнє поселення, як і поселення в с. Макарівці, де виявлена очковидна бронзова фібула, на відміну від молдавських пам'яток та Круглика, датованих латенським часом, належить до перших століть нашої ери.

Таким чином, на поселеннях липицької, пшеворської і зарубинецької культур, а також на пам'ятках типу Поянешти-Лукашівка, що передують черняхівській культурі, існували як заглиблені, так і наземні житла. Перші в липицькій, пшеворській і зарубинецькій культурах в кількісному відношенні явно переважали над наземними, тому їх можна вважати основним типом житлової будівлі у цих культурах і тим самим провідним типом житла на рубежі і в перших століттях нашої ери у межиріччі Дніпра, Дністра і Західного Бугу. Така ж картина, як було показано вище, характерна і для пам'яток черняхівської культури на цій же території. Переважає тенденція до будівництва заглиблених жител. За конструктивними особливостями житла поселень першої і другої чверті I тисячоліття також близькі і вказують на спадкоємність розвитку. Стіни жител стовпкової конструкції сплетені з пруття і обмазані товстим шаром глини. У напівземлянках бувають материкові виступи — прилавки, підвальні ями. Вогнища — основний тип опалювальної споруди, лише в окремих житлах на деяких поселеннях трапляються глиняні печі.

Дані для встановлення співвідношення наземних і заглиблених жител для пам'яток рубежу і перших століть нашої ери верхів'я Південного Бугу та пам'яток типу Поянешти-Лукашівка недостатні. Можна лише констатувати, що на одних поселеннях переважають наземні будівлі (Круглик), на інших заглиблені (Оселівка). У конструктивному відношенні вони близькі до описаних.

³⁸ Шовкопляс А. М. Работы на Оболони в Киеве.— АО 1974, 1975, с. 373—374.

³⁹ Хавлюк П. І. Зарубинецкая культура Південного Побужжя та Лівобережжя Середнього Дністра.— Археологія, 1975, т. 18, с. 7—8, рис. 2.

⁴⁰ Пачкова С. П. К вопросу о памятниках поднепровского времени на Среднем Днестре.— В кн.: Проблемы этногенеза славян. К., 1978, с. 57—59; Федоров Г. Б. Население Прутско-днестровского междуречья..., с. 17—35.

Ці відмінні між собою типи жител (наземні і заглиблені) входять у черняхівську культуру не самі по собі, кожна група окремо, а цілісно, утворюючи певну культурно-етнографічну область. Взаємопроникнення елементів цих культур та їх інтеграція на окресленій території починається ще напередодні формування черняхівської культури в I—II ст. н. е. У цей час припиняє своє існування переважна більшість зарубинецьких поселень на Поліссі та Середньому Дніпрі, а також пам'ятки липицької культури у Верхньому Подністров'ї. Відбувається активізація сарматських племен на сході і пшеворських на заході, що приводить до виникнення у I—II ст. пам'яток, на яких поєднуються елементи зарубинецької, пшеворської і липицької культур⁴². Ці пам'ятки недостатньо вивчені, проте вони відіграли велику роль при складанні черняхівської культури, тому ми ще повернемося до їх розгляду. Зараз відзначимо лише, що заглиблені житла таких поселень, як Ремезівці і Майдан Гологірський на верхньому Дністрі, Рахни Собоєві та Носівка на Південному Бугу, що відбивають житлове будівництво цього етапу, відповідають як прототипи черняхівським житлам. На нашу думку, вони являються фундаментом черняхівського житлобудівництва в межиріччі Дніпра, Дністра, верхів'я Західного Бугу.

Разом з тим, на поселеннях черняхівської культури виділяється ряд поселень, зокрема на території південної Волині і в межиріччі Дністра, Прута і Дунаю з виключно, або переважно наземним будівництвом, наявністю великих багатоканальних наземних будівель. Останні не мають місцевих джерел і їх можна пов'язати з експансією населення вельбарської культури. Ці житла, судячи з картограм, з'являються на Волині і поступово заходять на територію черняхівської культури, відбиваючи разом з іншими ознаками матеріальної культури, які з ними корелюються, проникнення готських елементів у черняхівську культуру.

⁴¹ Цигилик В. М. Раскопки поселения у с. Оселивка.— АО 1974 г. М., 1975, с. 368—369.

⁴² Кухаренко Ю. В. О так называемых зарубинецких памятниках в Подолье.— В кн.: Проблемы советской археологии. М., 1978, с. 142—146.

Розділ III

МОГИЛЬНИКИ І ОКРЕМІ ПОХОВАННЯ

На відміну від поселень могильники черняхівського типу у Верхньому Подністров'ї і Західній Волині досліджувалися недостатньо. Археологічні розкопки, і то часткові, проведено лише на чотирьох могильниках на згаданій території: у Псарах Рогатинського району Івано-Франківської області, який досліджував К. Гадачек у 1909 р., у с. Острівці Городенківського району цієї ж області (досліджувався М. Ю. Смішком у 1968 і 1972 рр.), у с. Чистилів та Чернелів Руський поблизу Тернополя, де в останні роки веде розкопки І. П. Герета. В інших місцях згаданої території (Ромош Львівської області, Дорофіївка, Іване Золоте, Колодрібка, Коцюбинці, Мишків, Романове Село, Сорока, Терпилівка, Теревовля, Целіїв, Чагари Збараські Тернопільської, Городниця і Колоколин Івано-Франківської областей) виявлено під час земляних робіт лише окремі поховання¹. Деякі місця поховань були обстежені археологами, зокрема І. Коперницьким, Г. Осовським, М. Ю. Смішком та ін.

Такий незадовільний стан вивчення могильних комплексів не дає можливості висвітлити всі сторони поховального обряду населення черняхівської культури Верхнього Подністров'я і значно обмежує можливості використання їх як джерела для дослідження соціально-економічних та етнокультурних процесів у цьому районі.

Могильники розміщалися переважно неподалік від поселень. Так розташований могильник у Острівці та могильники між селами Чагари Збараські і Максимівка, в Чернелові Руському. На це вказує розташування багатьох могильників черняхівської культури на Середньому Дністрі та Подніпров'ї. Разом з тим, слід відзначити, що до цього часу біля багатьох виявлених поселень на Верхньому Подністров'ї поховань не знайдено. Незважаючи на багаторазові спроби, зроблені автором та іншими дослідниками, не вдалося знайти могильників поблизу таких відомих поселень, як Неслухів, Черепин, Ріпнів, Бовшів, Дем'я-

¹ Смішко М. Ю. Племена черняхівської культури. — В кн.: Торжество історичної справедливості. Львів, 1968, с. 21. Ми не згадали ще таких пунктів, як Колесники, Мирогоща, Могиляни і Хорів Рівненської області, Рудки Тернопільської області, які

приводить М. Ю. Смішко, оскільки їх культурна належність не в'ясна.

нів та ін. Ті ж поселення, що відкрито неподалік могильників (Острівець, Чернелів Руський), розкопані в дуже незначних масштабах. На Верхньому Подністров'ї поки що комплексно могильники і поселення не досліджувалися.

Однією з характерних рис усіх могильників черняхівської культури є їх біритуалізм — наявність трупоспалень і трупопокладень. Ця риса характеризує і могильники Верхнього Подністров'я і Західної Волині. Проте ті дані, які можна використати для характеристики поховань черняхівського типу згаданого району, настільки фрагментарні, що встановити на їх основі певні закономірності у кількісному співвідношенні трупоспалень і трупопокладень дуже важко. Тим більше не можна визначити розміщення на могильниках певних груп поховань і планування їх у цілому. Привертає увагу, що поховання з трупоспаленням простежені лише у могильниках, досліджених археологами. Робітники, які випадково знаходили черняхівські могильники (а таких випадків багато), повідомляли лише про «відкриті кістяки людей». Поховання в урнах, а тим більше в ямках, не привертати їхньої уваги. Фактично могильник в Острівці — єдиний на території Верхнього Подністров'я, де зроблено детальні спостереження*. Він займає невеликий природний майданчик на північно-західному схилі невисокого підвищення. На розкопаній площі понад 600 м² виявлено 25 поховань. Як і на інших могильниках черняхівського типу, тут відкрито трупоспалення і трупопокладення. Трупоспалення (18 поховань) кількісно явно переважають над трупопокладеннями (7 поховань). На могильнику в Чернелові Руському на верхньому Сереті картина протилежна. Тут із розкопаних 32 поховань лише одне являло собою трупоспалення, трупопокладення становлять єдиний тип поховань на могильнику в Чистиліві під Тернополем.

Сліди одного, а можливо, двох черняхівських поховань з трупоспаленням простежив В. Демит-

* Матеріали з могильника у Чернелові Руському не опубліковані.

рикевич на південній околиці м. Теревовлі поблизу руїн монастиря, а над Західним Бугом одне таке ж поховання відкрив В. В. Ауліх у с. Ромош Сокальського району. Всі інші поховання являють собою трупопокладення. Більшість відкрита випадково під час земляних робіт.

На основі розкопаної ділянки могильника в с. Острівці та часткових досліджень у Чистиліві та Чернелові Руському можна зробити висновок, що для населення черняхівської культури Верхнього Подністров'я були характерні трупопокладення і трупоспалення. Відсутність трупоспалень на багатьох могильниках пояснюється їх недослідженістю, що ми зазначали вище.

Серед поховань з трупоспаленнями в Острівці виділяються поховання в урнах і ямках. Кількісно переважають перші, представлені восьмома похованнями із одинадцяти. Сім поховань, серед яких є урнові та безурнові з трупоспаленням на цьому могильнику, через погану збереженість не піддаються класифікації. Поховання з трупоспаленнями знаходилися переважно на незначній глибині, інколи майже під верхом (0,19—0,75 м від сучасної поверхні). Спалені кістки завжди були очищені від решток вогнища і супроводжувалися посудинами та іншими предметами побуту.

Як приклад, автор розкопок М. Ю. Смішко так описує поховання № 7: «У цьому похованні спалені кістки знаходилися в гончарному горщику середніх розмірів, під яким стояла мініатюрна мисочка, а поряд з нею скляна намистина». У похованні № 15: «Незначна кількість кальцинованих кісток виявлена серед уламків роздавленої посудини, а поряд стояв горщик середніх розмірів з тонкостінним лійчастим кубком в середині»².

У Ромоші і Теревовлі виявлено також урнові поховання. Перше знаходилося на глибині до 40 см від сучасної поверхні. Крім горщика-урни, в ньому була бронзова фібула підв'язного типу.

Серед поховань з трупоспаленням у ямках, відкритих в Острівці, М. Ю. Смішко виділяє два

² Смішко М. Ю. Исследование черняховского могильника в Верхнем Поднестровье. — АО 1968 г. М., 1969, с. 313.

типу: до першого типу він відносить поховання (№ 5), в якому рештки спалених кісток складено в ямку і зверху прикрито уламками декількох різних посудин, другий тип поховань характеризується наявністю в ямці декількох посудин — чотирьох або п'яти, поставлених на дно ями в ряд. Рештки спалених кісток клали біля однієї з крайніх посудин (поховання № 1 і № 15).

Глибина ям поховань з трупопокладеннями також незначна — 0,33—0,52 м від сучасної поверхні. У двох випадках із семи автору розкопок удалося простежити їх контури. Ями чотирикутні, видовжені. Поховані лежали на спині, у двох випадках — на боці з підігнутими ногами. Орієнтовані головою на північ, деякі — на північний захід. Поховання супроводилися посудинами та іншими предметами побуту. Деякі поховання були досить бідні. Наприклад, у похованні № 9 знайдена лише одна бронзова фібула. Найбільш багатий інвентар мало поховання № 16, у якому знайдено десять гончарних посудин, бронзову поясну пряжку і кістяний гребінь.

У похованнях із скорченим кістяком привертає увагу наявність багатих намист, складених із пастових намистин різного кольору, серед яких трапляються сердолікові і янтарні. У похованнях знайдено також два гончарні горщики і глечик.

Характеристику черняхівських поховань з трупопокладеннями на Верхньому Дністрі можна дещо доповнити даними із розкопок могильника в Псарах. Це був досить великий могильник, проте більша його частина виявилася знищеною земляними роботами при спорудженні дороги у 1909 р. Із розмови з робітниками К. Гадачек зробив висновок, що в процесі земляних робіт було знищено близько 50 поховань з трупопокладеннями (трупоспалень робітники не помічали). Біля скелетів знаходилися посудини і різні прикраси: фібули, гребені, пряжки, намистини та ін. К. Гадачек провів розкопки на цьому могильнику і виявив чотири поховання. Скелети містилися в ямах глиби-

ною 0,50—1,10 м від сучасної поверхні. Три з них лежали на спині головою на південний схід, четвертий — у скорченому положенні. На основі даних, записаних К. Гадачеком із розмови з робітниками, у скорченому — «сидячому» положенні знаходився ще один скелет. На жаль, ці дані К. Гадачеку не вдалося перевірити. Скелет у сидячому положенні не був простежений автором розкопок, як про це повідомляє М. А. Тіханова³.

Поховання із скорченим скелетом, виявлене К. Гадачеком, знаходилося на глибині 0,75 м від сучасної поверхні. Скелет лежав на лівому боці і був звернутий головою на південний схід. На лівому плечі знаходилася бронзова фібула, на шиї і грудях — намистини з кольорового скла і янтаря. Прикладом витягнутого поховання (кістяк лежав на спині) може бути виявлене К. Гадачеком поховання № 3. На грудях лежала бронзова фібула, у ямі поруч з кістяком — гончарна миска⁴. В інших похованнях у Псарах також знайдено дві ліпні і декілька гончарних посудин.

Короткий опис декількох поховань з трупопокладеннями, відкритих у с. Мишкові Заліщицького району Тернопільської області, подає І. Осовський. Скелети було виявлено при земляних роботах. Вони знаходилися на глибині близько 0,60 м від сучасної поверхні і орієнтовані «у західно-східному напрямі, або з малим відхиленням від південного заходу до північного сходу»⁵. За даними, які подає Г. Осовський, у чотирьох похованнях були глиняні посудини — глечики, горщики, миски, а також прикраси — сережки, перстень.

Серед поховальних пам'яток Верхнього Подністров'я виділяється могильник у Чернелові Руському. Незважаючи на те що він розкопаний лише частково, наявність на ньому лише одного трупоспалення і 32 трупопокладень вказує на явну перевагу останніх. Слід також звернути увагу на те, що на всіх розкопаних могильниках цього регіону серед трупопокладень відкрито поховання

із підігнутими в колінах ногами, деформованими черепами (Острівець, Чернелів Руський, Чистилів, Псари), окремі поховання містили кістки барана, дерев'яні вуглики. На могильнику в Чернелові Руському дві могильні ями мали приступці (заплечики). Все це свідчить про наявність сарматських рис у поховальному ритуалі або їх пережитків, давно зафіксованих дослідниками у різних районах поширення черняхівської культури⁶.

Окреме місце займає поховання з трупопокладенням, відкрите І. Коперницьким і В. Пшебилавським у с. Городниця Городенківського району теперішньої Івано-Франківської області у 1877 р.⁷. Воно знаходилося у кам'яному ящику на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. За даними авторів розкопок, це був кістяк жінки, який лежав на спині, орієнтований головою на південний схід. Ліва рука в лікті зігнута, права витягнута вздовж тулуба. Гробниця була складена з плит різної величини. Біля кістяка розчищено чотири посудини, три з яких знаходилися справа від голови, четверта — в ногах зліва. Посудини представлені гончарним глечиком з ребристою ручкою, ліпним горщиком та орнаментованою скляною чаркою. На грудях і на спині лежало п'ять чотирнадцятигранних сердолікових намистин і дві срібні фібули. Палець прикрашав бронзовий перстень. Крім того, у похованні знайдено дві залізні шпильки і глиняне пряслице.

Ще одне поховання у кам'яному ящику, яке з певним застереженням можна віднести до другої чверті I тисячоліття н. е., виявив В. Демитрикевич поблизу с. Глещави Тербовлянського району Тернопільської області⁸. Поховання було впущене в край кургану. Кам'яний ящик розчищено на глибині 1,05 м; його довжина 2,30 м, ширина 1,04 м. Верхня плита, що перекривала ящик, була дещо зсунута, а окремі частини скелету порушені. Автор розкопок вважає, що поховання було пограбоване. Скелет лежав головою на схід. Єдиним

предметом, виявленим у похованні, який дає можливість віднести його до другої чверті I тисячоліття н. е., була частина скляної посудини, прикрашеної припаяною стрічкою, на зразок римських посудин.

Поховання у кам'яних ящиках на території Верхнього Подністров'я мають глибокі традиції, що сягають епохи енеоліту⁹. Найбільше їх виявлено на пам'ятках культури кулястих амфор. Такі поховання відомі й за доби бронзи і раннього заліза, вони спорадично з'являються у різних культурах на цій території і доживають до давньоруського часу. Сам факт поховання у кам'яному ящику ще не визначає ні культурної, ні тим більше етнічної належності похованих. Проте це одна із особливостей поховального ритуалу на Верхньому Дністрі, яка проходить через ряд археологічних епох і передається від однієї археологічної культури до іншої. В цілому поховальний ритуал черняхівців на Верхньому Дністрі характеризується рисами, притаманними похованням черняхівської культури в лісостеповій зоні. Наявність трупоспалень і в урнах, і в ямках вказує на збереження певних місцевих традицій, що склалися в першій чверті I тисячоліття н. е.

У похованнях на Верхньому Дністрі виявлено певну кількість археологічного матеріалу. Разом з покійниками ставилися посудини, прикраси, знаряддя праці, предмети побуту. Посудини-приставки, предмети побуту і прикраси знайдено й у трупоспаленнях (характеристика цих матеріалів подається разом із матеріалами з поселень). Слід відзначити, що у похованнях, на відміну від поселень, гончарний посуд кількісно переважає над ліпним. Окремі ліпні горщики знайдено лише на могильниках у Псарах та Острівці. Вони не відрізняються від ліпного посуду поселень. Відсутність у могилах ліпних посудин пояснюється, очевидно, тим, що в поховання ставився кращий, досконало виготовлений посуд, який у цей час використовували в побуті.

³ Тіханова М. А. О локальных вариантах..., с. 185.

⁴ Hadaczek K. Kultury dorzecza Dniestru..., s. 28—29.

⁵ Ossowski G. O grobach niecałopolnych w Myszkwie, s. 91—98.

⁶ Кухаренко Ю. В. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях.— СА, 1954, вып. 19, с. 114—120; Симонович Э. А. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре.— МИА, 1960, № 82, с. 238; Рикман Э. А. Этническая

история населения..., с. 317—323.

⁷ Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem wspólnie z prof. Przebysławskim dokopane w r. 1877.— ZWAK, 1878, t. 2, s. 55—59.

⁸ Demytchewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim, s. 122—125.

⁹ Kostrzewski J. Groby eneolityczne z skurczonymi skeletami w Bałalym Potoku.— PA, 1925, t. 3, s. 9—17.

Незважаючи на обмеженість досліджених могильників на Верхньому Подністров'ї, можна вважати, що за характером поховального обряду і виявленого матеріалу вони вписуються в коло пам'яток черняхівської культури. Слід лише зазначити, що відсутність розкопаних могильників поблизу таких поселень, як Ріпнів II, Черешин, Бовшів II, Дем'янів II не дає можливості скорелювати їх між собою, а також провести повноцінні порівняння з даними досліджень черняхівських могильників у інших районах поширення цієї культури. Не претендуючи на вичерпну характеристику могильників черняхівської культури (це окрема велика тема), зведемо в певну систему найбільш важливі, на наш погляд, ознаки поховального ритуалу, проведемо їх класифікацію та статистичний аналіз для наступного співставлення із даними досліджень поховальних комплексів більш ранніх культур на цій території, а також з матеріалами черняхівських поселень. Мета аналізу — встановлення різноетнічних компонентів культури та їх співвідношення в різних регіонах її поширення.

Статистичний аналіз черняхівських поховань зроблено не вперше. Досить успішно провела його Н. М. Кравченко, пізніше — Е. А. Рікман, а зараз над ним працює Г. Ф. Нікітіна¹⁰. Проте об'єктом вивчення у першому випадку були лише трупоспалення (всього 500 із 26 могильників), а в другому враховано 1458 поховань, але лише із 16 могильників.

Ми взяли до уваги 35 могильників із території поширення черняхівської культури, на яких виявлено 2104 поховання. Тобто об'єктом статистичного аналізу стали практично всі могильники, досліджені на території України і Молдавії, на яких виявлено не менше восьми поховань, а також три могильники, досліджені на території Румунії.

Класифікуємо їх за десятьма ознаками, які, на наш погляд, є найістотнішими і характерні не

одиничним, а значним групам поховань, вони відповідають поставленій нами меті — виділити такі риси поховального ритуалу, які визначили б специфіку певних складових етнокультурних компонентів культури. Розглядаємо їх у межах певних географічних зон, визначених нами з урахуванням їх етнографічної та історичної своєрідності, а також відповідно результатам аналізу поселень (для зручної наступної їх кореляції). Усі поховання черняхівської культури розділяємо на дві великі групи: трупопокладення і трупоспалення. У першій групі визначаємо різне положення кістяка і вигляд поховальної ями, наявність вугликів, у другій вказуємо на характер поховання (урнове, ямне), а також відзначаємо, де це можливо, повторне опалення кераміки у похованні. У першому випадку опускаємо орієнтацію кістяка за сторонами світу (вона, як вияснилося, втрачає на нашій території значення етнічної ознаки), а також в обох випадках ряд інших деталей, врахованих нашими попередниками, які більше ускладнюють класифікацію, ніж допомагають у виділенні суттєвих ознак, що характеризують певні етнічні групи похованих.

Як видно із табл. 2, на врахованих нами черняхівських могильниках відкрито 1250 трупопокладень і 853 трупоспалення.

На Верхньому Дністрі, якщо врахувати всі виявлені поховання, у тому числі і відкриті випадково, в кількісному відношенні переважають трупопокладення, що зазначалося вище. Однак Острівський могильник, який може служити більш повноцінним джерелом для статистичних підрахунків, дав 72% трупоспалень (18 поховань із 25) і 28% трупопокладень (7 поховань). На території Волині, судячи за частково розкопаними могильниками у Басів та Бережанці, трупопокладення становлять 48,8% усіх поховань. На першому з них із 32 поховань 13 трупопокладень, на другому із дев'яти — шість. Територіально до них тяжіють могильники у Чернелові Руському,

Таблиця 2

Кількісне співвідношення різних типів поховань на могильниках

№ п/п	Назва пам'ятника	Загальна кількість поховань	Трупопокладення	Яма		Кістяк з підгнутими ногами і спорчені	Наявність вугликів	Трупоспалення	Трупоспалення		Трупоспалення з пошкодженою керамікою
				з заліткою-ми	з підбосом і нагачом				в урні	в ямі	
1	Каменка-Анчекрак	33	33	28	3						
2	Каборга IV	27	18	3	4	3		9	9	9	
3	Ранжеве	20	20	10	4						
4	Коблеве	58	50	10	8	1		8	4	4	
5	Вікторівка	14	12	6	3	4		2	2		
6	Фурмановка	25	22	3	10			3		3	
7	Городок	9	3					6	4	2	
8	Будешти	362	232	4	1	17	5	130	114	16	
9	Ханська-Лутерія II	15						15	8	7	
10	Балцати II	59	36	7		3	13	23	12	11	
11	Малаєшти	39	29	1	1	3	3	10	9	1	
12	Тиргшор	257	156			12	4	101	101		
13	Інденденца	35	27			6		8	3	4	
14	Ізвоаре	8	8								
15	Гаврилівка	96	54	7	1	1	13	42	19	23	4
16	Привільне	28	10			1		18	8	8	
17	Маслово	91	29			6	4	62	30	5	
18	Черняхів	251	182		1	4		69			
19	Ромашки	19	15			1		4			
20	Косанів	121	39	3	1	4	3	82	4	78	32
21	Ружичанка	70	34					35		35	
22	Романківці	50	49					1		1	
23	Заячівка	15	15								
24	Оселівка	89	20					69	28	19	
25	Данилова Балка	8	8								
26	Компанійці	107	41		2	4		66	6	60	27
27	Кам'янка	12	1		1			11	3	8	2
28	Переяслав-Хмельницький	40	19	6	2			21		21	
29	Лохвиця	20	12			2		8			1
30	Кантемирівка	10	6	1	1			4	3	1	
31	Раковець Чеснівський	18	13	1		1		5	5		
32	Баїв	32	13		1	5		19	1	18	
33	Бережанка	9	6				1	3		3	2
34	Чернелів Руський	32	31	2		1		1			
35	Острівець	25	7			2		18	8	3	

¹⁰ Кравченко Н. М. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках. — КСИА АН СССР, 1970, № 121, с. 44—51; Рікман Э. А. Этническая история населения Поднестровья., табл. XXIII.

де із 32 поховань лише одне трупоспалення, і Раківці (із 18 поховань 13 трупопокладень).

Таким чином, на волино-подільському пограниччі черняхівської і вельбарської культур, якщо брати до уваги такі черняхівські могильники, як Бережанка, Баїв, Чернелів Руський, Раковець Чеснівський, на 91 поховання — 63 трупопокладення (69,8%) і 28 трупоспалень (30,2%). При цьому слід зазначити, що у Раківці Чеснівському і Басві ряд поховань з трупоспаленням, судячи за виявленою в них ліпною керамікою, належить до вельбарської культури. Серед трупопокладень у Чернелові Руському є два поховання, у Раківці Чеснівському — одне, які мають ями з заплечиками. На обох могильниках виявлено кістяки з підігнутими ногами, що вказують на наявність рис сарматського поховального ритуалу.

У межиріччі Середнього Дніпра і Дністра на 11 могильниках, що за станом дослідження піддаються обліку, в одних випадках переважають трупопокладення, в інших — трупоспалення.

На могильнику в Черняхіві, за даними В. В. Хвойки, В. П. Петрова та Е. О. Симоновича, із 251 поховання 182 — трупопокладення, у Ромашках із 19 поховань — 15, у Даниловій Балці із 9 — 8, у Романківцях на Дністрі (розкопується Г. Ф. Нікітіною) із 50 — 49. На останньому могильнику площа знівельована, отже, трупоспалення могли бути знесені.

Приблизно порівну обидва типи поховань виступають у Ружичанці на Південному Бузі і Гаврилівці на порожистому Дніпрі. У першому випадку з перевагою трупоспалень — 35, трупопокладень — 34; в другому трупопокладень — 54 із 96-ти. Кількісна перевага трупоспалень була на могильниках у Маслові (62 поховання із 91), у Привільному (18 із 28), у Косанові — (82 із 121), у Оселівці на середньому Дністрі (69 із 89).

Таким чином, у межиріччі середнього Дніпра і Дністра на врахованих нами могильниках трупопокладення складають 455 поховань, трупоспален-

ня — 382, що становить відповідно 54,9 і 45,1% загальної кількості поховань.

На Лівобережжі Дніпра найбільш вичерпно досліджено могильник у Компанійцях, матеріали якого ще ждуть публікації. На цьому могильнику врахували 107 поховань, із яких 66 трупоспалень і 41 трупопокладення (так звані поховання з розсіяними кісточками нами не враховувалися). Значно переважають у кількісному відношенні трупоспалення на могильнику в Успенці (матеріали не опубліковані) і Кам'янці, де із 12 виявлених поховань 11 трупоспалень. У Переяслав-Хмельницькому, Лохвиці і Кантемирівці трупопокладення і трупоспалення становлять приблизно однакову кількість. На першому з них на 40 поховань 21 трупоспалення, на другому з 20 поховань 8 трупоспалень, на Кантемирівському з 10 без курганних поховань 6 трупопокладень і 4 трупоспалення. Отже, у цьому регіоні нами враховано п'ять могильників, на яких виявлено 110 трупоспалень (58,3%) і 79 трупопокладень (41,7%).

На Нижньому Подніпров'ї із семи врахованих могильників лише в одному випадку (Городок) кількісно переважали трупоспалення — 6 із 9 поховань. На всіх інших могильниках вони становлять меншість. У Фурманівці — 3 із 25 поховань, Вікторівці — 2 із 14, Коблеві — 8 із 58, Каборзі IV — 9 із 27 поховань. У Кам'янці-Анчекрак та Ранжевому не виявлено ні одного поховання з трупоспаленням на 33 поховання у першому випадку і 20 поховань у другому. Разом на могильниках Нижнього Дніпра виявлено трупопокладень 158 (84%), трупоспалень 28 (16%).

За даними Е. А. Рікмана, на території Молдавії на одному могильнику (Ханска-Лутерія II) всі виявлені поховання (15) являють собою трупоспалення. На інших чотирьох могильниках (Будешти, Малаешти I, Балцати II, Данчени) поєднуються трупоспалення і трупопокладення. У Будештах із 360 поховань — 229 трупопокладень, у Малаештах I із 39 — 29, у Балцатах з 59 — 36.

Матеріали Данчен не опубліковані. Таким чином, тут трупопокладення (294) становлять 62,2%, трупоспалення (179) 37,8%.

Близьку картину спостерігаємо на території Румунії, де на основі даних трьох врахованих могильників кількісно переважають трупопокладення. У Тиргшорі із 257 поховань — 156 трупопокладень, в Ізвоарі всі 8 поховань — трупопокладення, в Індепенданці з 28 лише 10 поховань становлять трупопокладення. Отже, тут на згаданих могильниках відкрито 174 трупопокладення (59,4%) і 119 трупоспалень (40,6%).

Таким чином, на врахованих нами могильниках черняхівської культури трупопокладення становлять 59,4, а трупоспалення лише 40,6%. Це співвідношення у різних районах поширення культури різне. У Верхньому Подністров'ї обидва типи поховань виступають приблизно порівну, можливо, навіть з якоюсь перевагою тілоспалень. Проте слід врахувати, що стан досліджень могильників у цьому районі поки що не дає можливості вважати цей результат остаточним.

Привертає увагу наявність значної кількості трупопокладень на північно-західній окраїні поширення черняхівської культури між вододілом Дністра і Прип'яті, що є пограниччям останньої з вельбарською культурою Волині. Вони не тільки у кількісному відношенні на 39,6% переважають над трупоспаленнями, але на окремих могильниках (Чернелів Руський) становлять майже єдиний тип поховань.

У межиріччі Середнього Дніпра і Дністра загальна кількість обох типів поховань на могильниках приблизно однакова при незначній перевазі (9,8%) трупопокладень над трупоспаленнями.

На відміну від Правобережжя Дніпра на Лівобережжі трупоспалення кількісно переважають над трупопокладеннями. І хоч різниця в їх кількості не така вже й велика — 16,6% на користь перших, тут немає ні одного могильника, де б трупопокладення становили єдиний тип поховання,

а в Кам'янці вони представлені лише одним похованням. Трупоспалення явно домінують на могильнику в Компанійцях, а також в Успенці і Писарівці, що розташовані на північно-східній окраїні поширення черняхівської культури, на пограниччі з пам'ятками київського типу*.

На Нижньому Подніпров'ї спостерігається велика перевага трупопокладень над трупоспаленнями (68%). Тут лише в одному випадку (Городок) переважають кількісно трупоспалення. На всіх інших шести могильниках вони представлені фактично одиничними похованнями або не представлені зовсім.

У Молдавії кількісна перевага трупопокладень над трупоспаленнями становить 24%. Проте із чотирьох врахованих могильників один не має трупопокладень. На території Румунії кількість трупопокладень дещо нижча (18%). В одному випадку трупоспалення відсутні.

Таким чином, на врахованих нами 35 черняхівських могильниках у двох випадках обидва типи поховань наявні приблизно порівну (Ружичанка, Переяслав-Хмельницький). У 18 випадках явно переважали трупопокладення і в 6 — трупоспалення. Останні лише в одному випадку (Молдавія) виступали на могильнику як єдиний тип поховань, у шести могильниках — на Нижньому Дніпрі і по одному — на Дністрі і Волині вони представлені лише одиничними похованнями. Трупопокладення на п'яти могильниках (у двох випадках на Нижньому Подніпров'ї і Поділлі та одному в Румунії) становили єдиний тип поховань.

Проте, виділяючи цю групу поховань, не слід забувати, що вони відкриті на могильниках, розкопаних лише частково, отже, не можуть в усіх випадках відбивати справжнього стану поховань. Тому ми утримуємося поки що від виділення могильників, для яких був би характерний лише якийсь один тип поховань, хоч на Нижньому Дніпрі це не виключено.

* Могильник в Успенці не включений в табл. 2 і не став об'єктом більш детального аналізу, оскільки публікація його матеріалів неповна, що не дає можливості встановити точну цифру різних типів поховань.

В результаті аналізу можна зробити висновок, що у черняхівській культурі при далеко посувних інтеграційних процесах, які, на нашу думку, відбивають основну тенденцію еволюції поховального обряду її носіїв, ще утримуються традиції більш ранніх культур, виражені у перевазі певних типів поховань на могильниках. При цьому вони завжди домінують у визначених районах: трупопокладення у Причорномор'ї на Нижньому Подністров'ї, Молдавії і Румунії, трупоспалення на межі Лісостепу і Степу Дніпровського Лівобережжя. Це, до речі, за наявними даними, єдиний район на території поширення черняхівської культури, де на могильниках трупоспалення кількісно переважають трупопокладення. На території між Дніпром, Дністром і Західним Бугом кількісна перевага трупопокладень над трупоспаленнями незначна, за винятком волино-подільського пограниччя.

З кількісною перевагою трупопокладень на могильниках корелюється наявність скорчених кістяків або кістяків з підігнутими ногами, поховальних ям з заплечиками або підбоям, наявність вугликів у могилах. Трупопокладення із скорченими кістяками або кістяками з підігнутими ногами відкриті у 80 похованнях на 21 могильнику із 35. Вони трапляються практично на всій території поширення черняхівської культури, найбільш інтенсивно виступають на могильниках Молдавії. 100 ям з заплечиками зафіксовано на 16 могильниках, ями з підбоям або катакомби — у 44 випадках на 17 могильниках. Вони також відомі на всій території поширення черняхівської культури, але явно переважають на могильниках Нижнього Дніпра (57 із 100 в першому випадку і 32 із 46 в другому). У ряді поховань з трупопокладеннями були вуглики (46 випадків), але вони зафіксовані лише на 8 могильниках. Можна припустити, що згадані риси поховального ритуалу, що разом складають 264 поховання, у багатьох випадках не були зафіксовані археологами, особ-

ливо на старих розкопках, отже, вони дещо применшені. До цього можна додати і штучну деформацію черепів, посудин з жертвовною їжею, кісток вівці, слідів фарби і крейди. Ці ознаки картографовані В. В. Седовим*.

У групі трупоспалень виділяються поховання в урнах і ямках. Перші нараховують 370 поховань на 22 могильниках, другі — 337 на 24 могильниках. Таких могильників, де виявлено лише урнові поховання, — три, лише ямні — п'ять. Як правило, це могильники, розкопані в незначних масштабах, на яких виявлено мало трупоспалень. Виняток становить могильник у Тиргшорі, де виявлено 107 урнових трупоспалень.

У 77 похованнях з трупоспаленням було знайдено повторно обпалену кераміку. Це явище відмічено на 11 могильниках як в урнових, так і у безурнових похованнях. Воно мало, очевидно, ширше розповсюдження, але не скрізь зафіксоване. Оцінюючи здобуту інформацію про поховальний обряд черняхівського населення, слід пам'ятати, що більшість розглянутих нами могильників розкопана лише частково, переважно в незначних масштабах. Якщо брати до уваги випадкові відкриття, втрату документації, огріхи у фіксації на старих розкопках, то стане цілком зрозуміло, що співвідношення різних типів поховань, а тим більше деталей поховального обряду, є досить відносним і лише наближається до реальності. Ми впевнено можемо фіксувати лише їх наявність і поширення та визначити райони, де якісь із них переважають.

Найбільш важким завданням є вирішення питання походження певних рис поховального ритуалу. Для цього необхідно звернутися до поховальних звичаїв населення пшеворської, зарубинецької, дако-гетської та сарматської культур, які були попередниками черняхівських старожитностей на зайнятій ними території, а також вельбарської культури, синхронної останній. Населення цієї культури на початку третьої чверті I ти-

сячоліття н. е. прийшло з Нижнього Повіслення до берегів Чорного моря через Волинь і Подніпров'я і нарівні з іншими етнічними групами займало цю територію майже півтора століття.

Слід підкреслити, що носії всіх перелічених культур на відміну від сарматів і пізніх скіфів користувалися виключно трупоспаленням. Трупопокладення, як правило, єдині. Вони відомі на деяких могильниках у пшеворській культурі і з'являються переважно на пізній стадії її розвитку в південно-західній і центральній Польщі (виявлено понад 110 поховань-трупопокладень, у 42 пунктах)¹¹. Поки що немає жодного трупопокладення на пшеворських пам'ятках правобережжя верхньої Вісли, де вони у другій чверті I тисячоліття межують з черняхівською культурою. Поховання з трупопокладенням, відкриті І. К. Свешниковим на змішаних пшеворсько-липицьких могильниках у Звенигороді і Болотні Львівської області, скоріше всього належали сарматам, про що вже писав М. Б. Щукін¹².

З пізніми скіфами можна пов'язати невелику групу трупопокладень із зарубинецьких могильників у Корчуватому і Пирогові на Дніпрі і чотири поховання у Велемичах I і Велемичах II на Прип'яті. Є. В. Максимов вважає їх залишками більш давнього місцевого скіфського субстрату¹³. Трупопокладення відомі й у вельбарській культурі в західній Прибалтиці. На території Волині на могильниках цієї культури (Тришин, Дитиничі, Любомль, Машів) ні одного поховання з трупопокладенням не виявлено. Ми вважаємо, що саме з цими культурами (дако-гетською, в тому числі і липицькою, пшеворською, зарубинецькою) пов'язані за своїм походженням трупоспалення черняхівської культури. На пізнішому етапі з'являються і вельбарські поховання цього типу.

Виділити елементи цих культур, кожної зокрема, на черняхівських могильниках дуже важко, а найчастіше навіть неможливо. І пшеворські, і зарубинецькі поховання мають як урнові, так

і ямні трупоспалення. Урнові трупоспалення характерні для дако-гетських культур, у тому числі і липицької на Верхньому Дністрі, переважно урнові поховання з трупоспаленням відкрито на вельбарських могильниках Волині (ямні трупоспалення тут єдині).

Н. М. Кравченко провела детальну класифікацію черняхівських поховань з трупоспаленнями і пов'язала певні їх риси з конкретними більш ранніми культурами¹⁴. За допомогою кореляції специфічних рис поховального ритуалу з відкритим у похованнях інвентарем їй вдалося картографувати могильники, на яких виступають, а часто поєднуються, елементи зарубинецької, пшеворської і дако-гетської культур. Відсутність широко розкопаних могильників на Верхньому Дністрі не дала їй можливості включити у «картусхему поширення основних типів тілоспалень черняхівської культури» пам'яток цього району. Зараз її можна доповнити матеріалами з Острівця, де в поховальному ритуалі поєднуються риси всіх трьох культур, а також Оселівки (простежуються риси пшеворської культури). Крім того, окремі риси поховального ритуалу населення пшеворської культури (повторне обпалення кераміки) відмічено в Городку на Нижньому Дніпрі, Бережанці на Волині (рис. 44).

Спостерігається важлива закономірність, яка полягає в тому, що певні риси поховального ритуалу, освоєні черняхівським населенням у районі стику з сусідньою культурою, передаються потім населенню інших, навіть дуже віддалених районів. Так, окремі дако-гетські риси поховального ритуалу, що виникли на Дністрі і в Молдавії, простежено в середньому Подніпров'ї, Надпоріжжі Дніпра, навіть на Лівобережжі Дніпра (Маслово, Лохвиця, Волошське, Кам'янка). Окремі риси поховального ритуалу, характерні для зарубинців, простежені не лише у північній частині поширення черняхівської культури, але й на Верхньому Дністрі (Острівець), у порожистій частині

* Седов В. В. Скифо-сарматские элементы в погребальном обряде черняховской культуры. — В кн.: Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. М., 1978, с. 39—107. Стаття вийшла в світ, коли наша праця була підготовлена до друку.

¹¹ Bykowski K. Uwagi o szkieletowym obrządku pogrzebowym ludności kultury przeworskiej w okresach późnolatarskim i wczesnorzymskim. — Acta universitatis Wratislaviensis, 1976, N 253, s. 139—161.

¹² Свешников И. К. Могильники липицької культури в Львівській області. — КСИИМК, 1957, вып. 68, с. 63—74; Щукін М. Б. Европейская сарматия и черняховская культура. Автореф. канд. дис. Л., 1973, с. 9.

¹³ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972, с. 103—104.

¹⁴ Кравченко Н. М. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 44—61.

Дніпра (Волошське). Це відноситься і до певних рис поховального ритуалу населення пшеворської культури. Проте в останній слід виділити ті поховання, які з'явилися разом з похованнями вельбарської культури на одних і тих же могильниках у результаті експансії останньої. До них

сейні Південного Бугу, Компанійці, Привільне у Подніпров'ї. Тут виявлено як пшеворські, так і вельбарські поховання з характерними для цих культур матеріалами. Могильник у Дерев'яному взагалі не має ніякого відношення до черняхівської культури. Його справедливо відносять

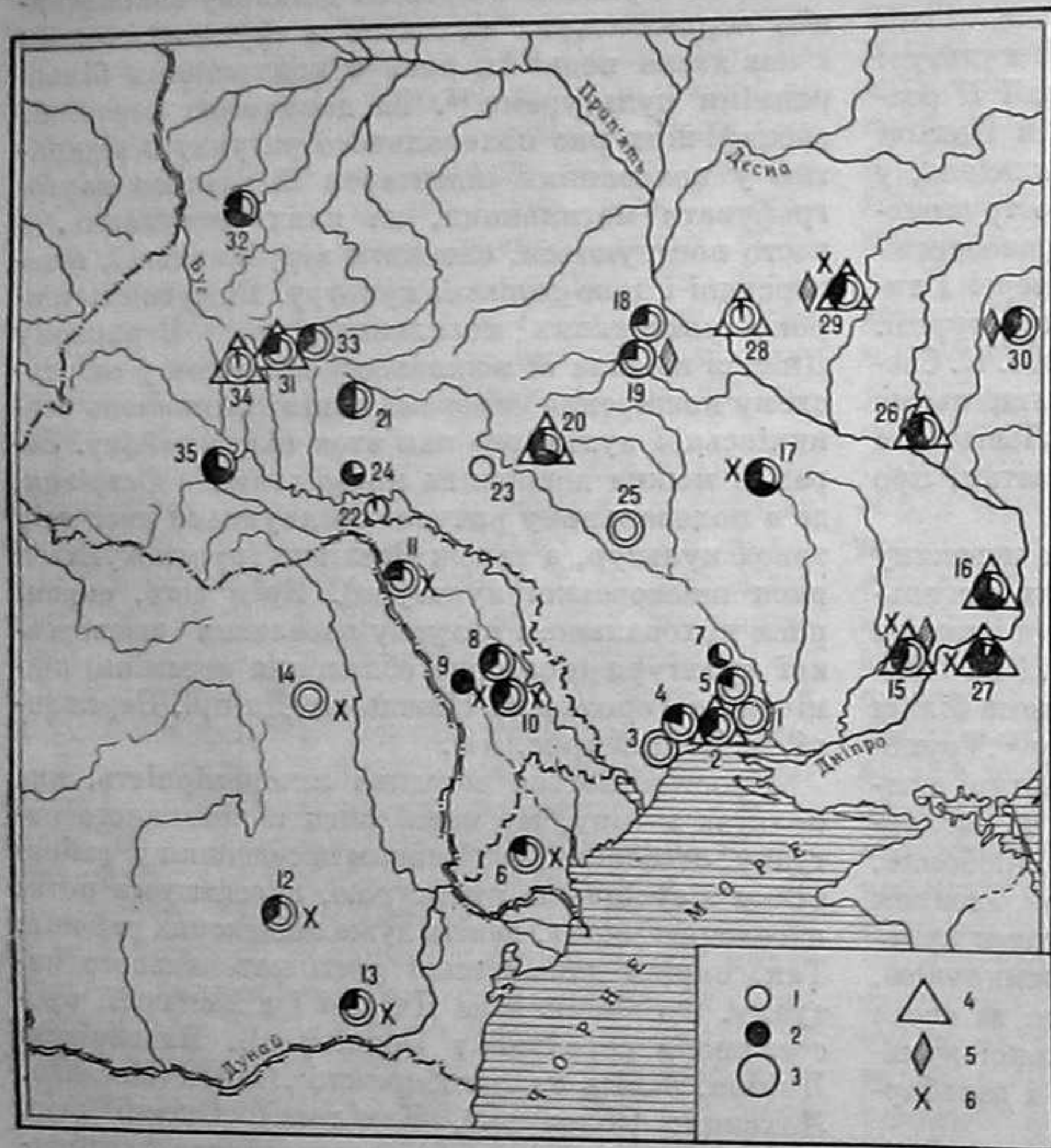

Рис. 44. Карта-схема обрядності на черняхівських могильниках:
1 — трупопокладення; 2 — трупоспалення; поховання зі скіфо-сарматськими (3), пшеворськими (4), зарубинецькими (5), а гето-дакійськими (6) рисами.

належать нанесені на карту-схему Н. М. Кравченко такі могильники, як Дерев'яне, Гірка-Полонка і Раковець Чеснівський на Волині, Косанове в ба-

М. Ю. Смішко і Ю. В. Кухаренко до пам'яток типу Дитиничі¹⁵. До цієї групи Ю. В. Кухаренко відносить могильники Косанове і Раковець-Чеснів-

¹⁵ Смішко М. Ю., Свешніков І. К. Могильники III—IV століть н. е. у с. Дитиничі Рівненської області.— МДАШВ, 1961, вип. 3, с. 110—111.

ський¹⁶, хоч тут, безперечно, наявні поховання і черняхівської культури. Якщо порівняти карту Н. М. Кравченко з нашою, на якій нанесено пункти, де виявлено пам'ятки типу Дитиничі (див. рис. 2), то побачимо, що вони в основному накладаються.

Таким чином, наявність поховань типу Дитиничі, а разом з ними і поодиноких пшеворських поховань на черняхівських могильниках у межах річч Дніпра і Південного Бугу є не тільки свідомством засвоєння черняхівським населенням певних рис ритуалу, характерних для згаданих культур. Це й поховання самих носіїв цих культур з усією сукупністю характерних для них ознак, фізичне привнесення матеріалів іншої культури, що є відгуком тих подій, що мали місце у другій чверті I тисячоліття на території поширення черняхівської культури. Вони позначають шлях, яким просувалися готи, а разом з ними і пшеворське населення з Нижньої Вісли до берегів Чорного моря.

Проте слід погодитись з Н. М. Кравченко та Е. О. Симоновичем, що поширення відповідних рис поховального ритуалу пов'язане в першу чергу з територією, на якій вони існували в попередню епоху. Так, гето-дакійські риси поховань виступають переважно на території Румунії і Молдавії¹⁷, зарубинецькі — у верхній частині Середнього Подніпров'я¹⁸, зокрема на Лівобережжі, інколи в Подністров'ї, пшеворські — у межах річч верхньої частини Західного Бугу і Дністра.

Інше походження мають черняхівські трупопокладення, які, за винятком Верхнього Подністров'я, північно-східних окраїн поширення черняхівської культури Дністровського Лівобережжя, становлять більшість на черняхівських могильниках, а в Нижньому Подніпров'ї, Молдавії і Румунії представляють основний тип поховань. Їх генетичні підоснови слід шукати в основному на південному сході в середовищі скіфо-сарматських культур. Г. Б. Федоров, Ю. В. Кухаренко,

¹⁶ Кухаренко Ю. В. Волынская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 57.
¹⁷ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья..., с. 89—101.

¹⁸ Симонович Э. А. О единстве и различиях памятников черняховской культуры.— СА, 1959, XXIX—XXX, с. 88; Кравченко Н. М. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения..., рис. 15; Рыжман Э. А.

а останнім часом В. В. Седов, вважають, що поховання з трупопокладеннями являють собою привнесення в черняхівську культуру ознак скіфо-сарматського ритуалу¹⁹. В. В. Седов звернув увагу на те, що північна орієнтація черняхівських трупопокладень не має інших місцевих джерел, крім іранських. Трупопокладення із західною орієнтацією він розглядає як результат асимілятивних процесів, які привели до заміни меридіональної орієнтації черняхівських трупопокладень на західну. Ці положення підтверджуються наявністю черняхівських трупопокладень із схрещеними або підігнутими ногами, могил з заплечиками, катакомбою або підбосом; наявністю білякістяків дерев'яних вугликів (їх статистику і райони найбільш інтенсивного розповсюдження ми привели вище), а також штучно деформованих черепів, знахідок у окремих могилах бронзових дзеркал та інших незаперечних рис скіфо-сарматського поховального ритуалу.

Результати археологічних досліджень узгоджуються з антропологічними розробками М. С. Великанової, Т. С. Кондукторової та Т. І. Алексеевої, які достатньо ґрунтовно показали близькість черняхівських трупопокладень до більш ранніх скіфських і сарматських з цієї ж території²⁰.

Слід зазначити, що поховальний ритуал, незважаючи на його консервативність, піддається певним асимілятивним процесам і змінам. Ці зміни відбувалися в процесі інтеграції різноетнічних компонентів і були результатом виникнення нових форм ідеологічних уявлень населення черняхівської культури, при яких відбувалася кремація та інгумація покійників на одних і тих же могильниках, а біритуалізм стає постійною формою поховального обряду. В ньому, як це показано вище, можна простежити не лише риси, успадковані від населення попередніх культур з тієї ж терито-

Етническая история населения..., с. 315—317.

¹⁹ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья..., с. 97—100; Кухаренко Ю. В. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях.— СА, 1954, № 19, с. 114—120; Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья.— СА, 1972, № 4, с. 116—119.

²⁰ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. Автореф. канд. дис. М., 1970; Кондукторова Т. С. Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области.— В кн.: Советская антропология. М., 1958, с. 76; Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. М., 1973, с. 256.

рії, але й елементи, перейняті у населення сусідніх культур. В цілому могильники і поховання черняхівської культури характеризуються сукупністю ознак, які відрізняють їх від могильників і поховань кожної зі згаданих вище культур, і ні один тип черняхівських поховань не можна розглядати як просте продовження поховальних традицій однієї з них.

При такій оцінці поховальної обрядності населення черняхівської культури слід признати нашу неспроможність визначити питому вагу складових компонентів, оскільки треба припустити, що в результаті асимілятивних процесів якась частина скіфо-сарматського населення могла ховати покійників способом кремації, і навпаки, принаймні в окремих випадках, представники липицької, шеворської, зарубинецької і вельбарської культур могли прийняти спосіб інгумації.

Повертаючись до могильників Верхнього Подністров'я і верхів'я Західного Бугу, слід зазначити, що різноманітність рис поховального обряду зумовила їх різну етнічну інтерпретацію.

К. Гадачек та М. Ю. Смішко, які безпосередньо займалися дослідженнями, вважали їх слов'янськими, як і всі пам'ятки черняхівської культури Верхнього Подністров'я²¹. Німецькі археологи К. Такенберг, Г. Коссіна, польський дослідник

Ю. Костжевський часто на основі окремих, не визначальних в етнічному відношенні знахідок (фібул з високим приймачем.— Ю. Костжевський) бул з високим приймачем.— Ю. Костжевський) вважали значну кількість поховань (в Івані Зовважало значну кількість поховань (в Івані Зовважало, Псарах, Романовому Селі, Теревовлі, Увислі) належними гепідам²². Крім того, В. А. Антоневич, Л. Козловський та інші дослідники ряд поховань віддавали племенам готів (у Романовому Селі, Теревовлі, Городниці, Увислі, Псарах та ін.)²³. Правда, деякі дослідники, зокрема Л. Козловський, ділив ці поховання за соціальними ознаками: багаті поховання пов'язував з готською або гепідською верхівкою, бідні віддавав місцевим слов'янським племенам, які, на його думку, сприйняли від готів окремі риси поховального ритуалу і матеріальну культуру. М. О. Тиханова виділяє на могильниках Верхнього Подніпров'я поховання в Городниці і два поховання із скорченими кістяками в Псарах, вважаючи їх сарматськими²⁴.

Оцінюючи погляди згаданих дослідників, слід зазначити, що матеріали черняхівських могильників у відриві від поселень не дають можливості вирішувати етнічні питання. Останні вимагають вивчення, всестороннього аналізу і співставлення всіх категорій знахідок, що буде зроблено в заключному розділі.

Розділ IV

КЕРАМІКА

1. Липний посуд

Найбільш масовим матеріалом на поселеннях є кераміка. За технікою виготовлення її можна поділити на дві великі групи: липний посуд і посуд, виготовлений на гончарному крузі. Важливою рисою поселень верхів'їв Дністра і Західного Бугу є наявність на них великої кількості липного посуду, який на ряді широко розкопаних поселень (Черепин, Бовшів II, Ракобути, Дем'янів II) становить значну частину, а часто половину і більше керамічного комплексу. Так, на поселенні Бовшів II липний посуд, зібраний при розчистці жител і ям, за кількістю уламків (1579) становить 52,3% всієї кераміки, гончарний (1438) — 47,7, за кількістю можливих посудин відповідно 52,5 і 47,5%. На поселенні Дем'янів II у заповненні житлових і господарських споруд виявлено 967 уламків кераміки. З них 544 належать липним посудинам і 423 — гончарним, тобто липний посуд становить 60,3% всієї виявленої кераміки, гончарний — 39,7. Якщо співставити ці групи кераміки за кількістю можливих посудин, то в цьому випадку липні посудини на Дем'янівському поселенні займають 64,6% усіх виявлених посудин, а гончарні — 35,4. Дещо нижчий процент липної кераміки на поселенні Ріпнів II. Тут при розчистці споруд зібрано 2192 уламки липного посуду і 4185 уламків гончарного. Отже, на цьому поселенні липна кераміка займає менше місце, ніж гончарна, і становить лише 34,3% всього керамічного комплексу. Якщо співставити ці групи кераміки за кількістю можливих посудин, то процент липного посуду дещо вищий — 45,1%.

Розміщувалась липна і гончарна кераміка у спорудах нерівномірно. У одних із них було більше липного, а в інших — гончарного посуду. Проте на всіх згаданих поселеннях виявлено споруди, в яких липна кераміка кількісно переважала над гончарною. Так, на Бовшівському поселенні у напівземлянці № 14 із 56 керамічних уламків липним посудинам належало 48, у напівземлянці № 15 із 213 — 123, у господарській ямі № 45 із 53 — 42. На поселенні Дем'янів II у житлі № 2 із 303 уламків кераміки 190 належало липним посудинам, у житлі № 4 із 181 — 133. Навіть на Ріпнівському поселенні, де у більшості будівель кількісно переважала гончарна кераміка, були окремі споруди

²¹ Hadaczek K. Kultury dorzecza Dniestru.— МААЕ, 1912, т. 12, с. 28—29; Смішко М. Ю. Раннеславянская культура Поднестровья..., с. 81—82.

²² Tackenberg K. Zu den Wanderungen der Ostgermanen, Mannus, Bibliothek Leipzig, 1930, 22, s. 294; Kossina G. Germanische Kultur im 1 Jahrtausend nach Ch. Mannus Bibliothek 50. Leipzig, 1932; Alb. dawnej Polski.— Sprawozdania PAU, XXXVIII-3, s. 30—33.

²³ Antoniewicz W. Archeologia Polski. Warszawa, 1928, s. 180; Kozłowski L. Zagry prądziejow Polski Poludniowo-Wschodniej. Lwów, 1939, s. 35—100.

²⁴ Тиханова М. О. О локальных вариантах черняховской культуры.— СА, 1957, № 4, с. 185.

²⁵ Тиханова М. О. О локальных вариантах черняховской культуры.— СА, 1957, № 4, с. 185.

(житла № 4, 25, 26, 33), де ліпний посуд за кількістю не уступає гончарному. У житлі № 33 цього поселення уламки ліпного посуду становлять більшість (62%).

Наявність на поселеннях черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу значної кількості ліпної кераміки, незважаючи на те, що на деяких із них (Неслухів, Ріпнів II) виявлено незаперечні сліди гончарного виробництва — гончарні печі — свідчить, що в цьому районі продукція гончарів так і не змогла витіснити домашньої продукції посуду протягом всієї першої половини I тисячоліття н. е. Більше того, в середині I тисячоліття н. е. відбувається зворотний процес, правда, загальний для всієї Східної і частково Середньої Європи: гончарні центри перестають працювати, а населення довгий час задовольняється посудом, виготовленим переважно ручним способом. Лише на окремих слов'янських поселеннях кінця V—VI ст. н. е. трапляються одиничні гончарні посудини, аналогічні черняхівським.

Деякі дослідники розглядають наявність значної кількості ліпної кераміки на пам'ятках черняхівського типу, що характерно не тільки для поселень верхів'їв Дністра і Західного Бугу, а й для ряду пам'яток Подніпров'я (Журівка, Микільське, Ломовате, Грушівка та ін.)¹, як хронологічну ознаку. Так, на думку Е. О. Симоновича, ліпна кераміка виступає у значній кількості на ранніх пам'ятках і менше її на пам'ятках пізніших². Останні дослідження показали, що справа тут не в хронології. Зараз доведено, що поселення Ріпнів II, Дем'янів II, Бовшів II, де процент ліпної кераміки досить високий, припинили своє існування не раніше, а навіть пізніше, ніж поселення в Новосілці Костюковій чи Сухоставі, де ліпної кераміки дуже мало. На поселенні в Журівці, що характеризується заглибленими житлами і великою кількістю ліпної кераміки (в ряді споруд понад 70%), виявлений Е. О. Симоновичем матеріал не дає можливості датувати його ранішим часом,

ніж поселення в Леськах, де були наземні житла і низький процент ліпного посуду (близько 10%)³. На підставі матеріалів, здобутих у процесі досліджень поселень черняхівської культури у різних районах її поширення, простежується інша надзвичайно важлива закономірність, яка полягає в тому, що характерна ліпна кераміка у значній кількості виступає лише на тих поселеннях, де відкрито заглиблені житлові споруди. На поселеннях з наземними житлами її або взагалі немає, або частка її дуже мізерна, хоч і ті й ті поселення відносяться приблизно до одного і того ж часу⁴. Так, на поселеннях у Голіградах, Острівці, Новосілці Костюковій, де відкрито наземні житла, ліпна кераміка становить лише декілька процентів усього виявленого там посуду. Не знайдено ліпного посуду на поселеннях у Бережанці і Воробіївці на Волино-Подільському пограниччі, Синцівці-Сабатинівці на Поділлі, Петриканах у Молдавії, де відкрито виключно наземні житла. Дуже незначна кількість ліпного посуду на поселеннях з наземними житлами у Ягнятині, Жуківцях, Новолипівському, Будештах та ін.⁵ Це підтверджує кореляція наявності відповідних типів жител на широко досліджених поселеннях та ліпної і гончарної кераміки на них, виражена в процентах (табл. 3). Разом з тим, на поселеннях із заглибленими житлами у верхів'ях Дністра і Західного Бугу кількість ліпного посуду також неоднакова, хоч усі вони приблизно синхронні. Наприклад, на Неслухівському і Ріпнівському поселеннях ліпного посуду дещо менше, ніж на поселеннях у Бовшеві, Дем'янові і Черепині. Очевидно, кількість ліпного посуду в межах певного району залежала від того, наскільки пов'язане те чи інше селище з гончарними осередками. У даному разі і в Неслухові, і в Ріпневі були гончарні печі, про що зазначено вище.

І вже зовсім необгрунтовані спроби характеризувати пам'ятки черняхівської культури як такі, яким притаманна виключно гончарна керамі-

ка. Це твердження з особливим наголошенням підкреслював І. І. Ляпушкін, виходячи з матеріалів черняхівських пам'яток Лівобережжя⁶. Зараз уже зовсім ясно, що лівобережні пам'ятки не можуть служити еталоном для всієї черняхівської культури. Крім того, на згаданій території вони досліджені настільки в незначних масштабах, що їх характеристика ніяк не може вважатися всеоб'ємною навіть для свого району. Вона буде доповнюватися і мінятися в міру нагромадження нових матеріалів.

Лише небажанням враховувати результати досліджень пам'яток черняхівської культури останніх двох десятиріч можна пояснити твердження М. І. Артамонова про те, що «ліпний, домашнього виготовлення посуд, був майже повністю витіснений із побуту високоякісною керамікою, виготовленою на гончарному крузі»⁷. Це твердження, висловлене в 60-ті роки, спростовують матеріали згаданих вище поселень, на яких в одних і тих же житлових і господарських комплексах виявлені і ліпна, і гончарна кераміка, причому в багатьох із них ліпна кераміка переважає. Таким чином, населення черняхівської культури використовувало як гончарний, так і ліпний посуд. Зараз це положення доведено остаточно і ніяких сумнівів викликати не може.

До недавнього часу вивченню ліпної кераміки черняхівської культури приділялось мало уваги. Їй присвячено лише дві статті і одна кандидатська дисертація⁸. Більш детально вивчався посуд, виготовлений гончарним способом, який привертав увагу дослідників досконалістю, завершеністю і різноманітністю форм, багатою орнаментациєю. Тим часом, ліпна кераміка, що безпосередньо виготовлялася на місці самими мешканцями поселень, найбільш виразно відображає місцеві традиції і є надійною етнографічною ознакою, тому, незважаючи на архаїчність, заслуговує всебічного вивчення. Увага до вивчення ліпного посуду пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е. у лісостепо-

вій частині Східної Європи пояснюється ще й тим, що слов'янські племена, які жили на цій території, в середині I тисячоліття н. е. у побуті користуються майже виключно ліпним посудом. При вивченні підгрунтя слов'янської культури третьої чверті I тисячоліття не можна обійти ліпну

Таблиця 3

Відношення різних типів споруд і кераміки, %

№ п/п	Поселення	Кількість			
		наземних жител	заглиблених жител	ліпної кераміки, %	гончарної кераміки, %
1	Ріпнів II	—	28	34,3	65,7
2	Бовшів II	—	8	52,3	47,7
3	Дем'янів	—	4	60,3	39,7
4	Черепин	—	8	понад 60	біля 40
5	Бакота	12	32	40	60
6	Іванківці	4	—	15	85
7	Киселів	4	—	10	90
8	Комарів	5	—	біля 10	понад 90
9	Будешти	8	1	1,3	98,7
10	Делакеу	8	1	2,2	97,8
11	Загайкань	6	—	1,3	98,7
12	Собарь	9	—	0,1	99,9
13	Синівці	3	—	14	86
14	Ягнятин	10	—	2	98
15	Жуківці	10	—	5	95
16	Журівка	—	33	біля 70	понад 30
17	Леськи	2	—	біля 10	понад 90
18	Микільське	—	7	26	74
19	Новолипівське	12	—	11	89

кераміку попередніх культур, бо це значно звужило б порівняльний матеріал і позбавило б можливості типологічно співставити ці важливі категорії знахідок.

Ліпний посуд виділяється грубою фактурою. У тісті є значні домішки грубозернистого шамоту, інколи шамоту і дресви, і навіть піску. Поверхня нерівна, горбкувата, інколи з вертикальними або

1. Махно С. В. З історії дослідження поселень черняхівської культури. — В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 28—34. Останні два поселення розкопані в незначних масштабах.

2. Симонович Э. А. Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Днепра. — КСИИМК, 1957, вып. 88, с. 14—19.
3. Смільсько А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975, с. 64.

4. Баран В. Д. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднепровья и Западной Волыни. — AR, 1968, т. 20, 5, с. 591—592.

5. Махно С. В. З історії досліджень... с. 34; Рикман Э. А. Этническая история населения... с. 182.

6. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — МИА, 1961, № 104, с. 150.

7. Артамонов М. И. Вопросы расселения восточных славян и советская археология. — В кн.: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, с. 47.

8. Див.: Симонович Э. А. Лепная посуда памятников черняховской культуры... с. 14—19; Баран В. Д. До питання про ліпну кераміку... с. 77—88; Никитина Г. Ф. Население лесостепной полосы Восточной Европы в первой

половине I тысячелетия н. э. (Проблема происхождения черняховской культуры). Автореф. канд. дис. М., 1965.

за матеріалами слов'янських пам'яток VI—VII ст.²¹

На поселенні Ріпнів II і Бовшів II трапляються одиничні екземпляри горщиків, прикрашені по плечиках горизонтальною хвилястою лінією, аналогію яким можна знайти у керамічних комплексах слов'янських поселень VI—VII ст.²² У пам'ятках черняхівської культури цей мотив трапляється рідко.

На Ріпнівському поселенні у землянці № 23 виявлено верхню частину горщика, орнаментованого по плечиках заглибленими горизонтальними і вертикальними зигзагоподібними лініями. Орнамент не виступає по всьому тулубу горщика, а нанесений лише в одній частині посудини. Близький за характером орнаменту, хоч дещо відмінний за розмірами і формою, ліпний горщик був знайдений у слов'янському житлі третьої чверті I тисячоліття н. е. на поселенні в Незвиську²³. Дещо оригінальний орнамент у вигляді прямих вертикальних нарізів нанесено на горщик із поселення Дем'янів II.

До другого типу відносяться біконічні горщики з найбільшою випуклістю тулуба дещо вище середини висоти або приблизно посередині висоти посудини. Випуклість настільки різка, що межує з ребристим переломом. Вінця відігнуті назовні, шийка виразна, дещо вища, ніж у горщиків першого типу. Один цілий горщик цього типу із Бовшова має такі виміри: висота 24 см, діаметр вінець 18 см, діаметр денця 22 см, діаметр найбільшої випуклості 12 см (табл. VI, 1—10). Горщики цього типу більш товстостінні, порівнюючи з першим типом, і в тісті мають грубіші домішки шамоту. За формою вони близькі до біконічних горщиків пам'яток київського типу²⁴.

Третій тип становлять горщики витягнутих пропорцій. Вони мають відхилені назовні вінця, високу й вузьку шийку, високий тулуб. Відповідно до постановки плечиків їх можна розділити на два підтипи: горщики підтипу А мають заокру-

влені плечики, поставлені у верхній частині посудини (табл. VII, 1—7); горщики підтипу Б мають лише пологі плечики, поставлені приблизно посередині висоти посудини, що й відбиває рівню найбільшої випуклості тулуба і надає посудині форму, близьку до біконічної (табл. VIII, 1—8).

Горщики цього типу трапляються на всіх поселеннях другої чверті I тисячоліття н. е. у верхів'ях Дністра і Західного Бугу, але в дещо обмеженій кількості. Вони виявлені на поселенні Ріпнів II, Бовшів II, Неслухові, Черепині та Дем'янові. Подібний за формою горщик, прикрашений по краю вінець нарізами, було знайдено також у похованні в Городниці. Один із ріпнівських горщиків, знайдений в житлі № 4, орнаментовано вище найбільшої випуклості бочків декількома пальцевими вдавленнями.

На поселенні в Ріпневі, Черепині, Дем'янові, Бовшові і Незвиськах виявлено по одному-два фрагменти ліпних горщиків, які за формою належать до третього типу, проте від інших посудин відрізняються тим, що мають на бочках підковоподібні валики (табл. VIII, 5)²⁵. Валики-підківки наближають їх типологічно до посуду зарубинецької культури, де аналогічний орнамент можна вважати однією з постійних рис їх керамічного комплексу²⁶. Разом з тим, ліпні посудини з підковоподібними валиками нерідко трапляються у сарматських комплексах. Окремі групи сарматів у III—IV ст. проникали у Північне Прикарпаття, доказом чого є сарматський могильник у с. Острівці поблизу Коломиї Івано-Франківської області, досліджений М. Ю. Смішком²⁷.

В цілому горщики третього типу характерні для широкого кола пам'яток черняхівської культури межиріччя Західного Бугу, Дністра

²⁴ Максимов Е. В., Тертиловський Р. В. Поселения Киевского типа близ Чернигова. — В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, рис. 2, 22, рис. 3, 12, 18.

²⁵ Смирнова Г. И. Работы Западноукраинской экспедиции в 1954 г. — КСИИМК, 1957, вып. 67, рис. 45, 4; Баран В. Д. Поселения первых столетий нашей эры біля с. Черепин. К., 1961, с. 52; Баран В. Д. Памятники

черняховской культуры бассейна Западного Буга, рис. 3, 12.

²⁶ Самойловский И. М. Корчуватський могильник. — Археологія, 1947, т. 1, с. 104, рис. 3; Максимов Е. В. Про походження зарубинецької культури..., с. 130.

²⁷ Смішко М. Ю. Сарматські поховання біля с. Острівці Станіславської обл. — МДАПВ, 1962, вип. 4, с. 54—70.

і Дніпра²⁸. Вони відсутні в типологічній схемі Е. А. Рікмана, на якій представлено посуд межиріччя Дністра і Дунаю²⁹.

Четвертий тип посуду представляють широкогорлі горщики, у яких діаметр вінець більший або дорівнює найбільшій опуклості бочків (табл. V, 3—5). Вінця горщиків розхилені назовні, інколи з потовщеними краями, плечики виражені слабо. Горщики цього типу нечисленні. Вони виявлені на поселеннях у Черепині, Ріпневі II, Бовшові II та Ракобутах. Аналогії їм можна знайти серед керамічних матеріалів поселень черняхівської культури з заглибленими житлами Подніпров'я*.

До п'ятого типу посуду відносяться великі широкогорлі горщики з вузькими денцями, які на відміну від усіх попередніх, що мали кухонне призначення, використовувалися для збереження припасів. Два горщики цього типу знайдено у житлі № 8 на поселенні в Черепині, де вони були вклені у спеціально викопані ямки в долівці біля печі. Уламки таких горщиків знайдено і на поселенні в Неслухові, Ріпневі II та Бовшові II. Один горщик з Черепина досить добре зберігся. Його висота 42 см, діаметр вінець 30 см, діаметр денця 13 см (табл. V, 6). Він має не зовсім симетричний тулуб, слабо виділені дещо розхилені назовні низенькі вінця, високі плечики чітко виділені від шийки та порівнюючи вузьке, слабо виділене у профілі денце. Наявність горщиків п'ятого типу на поселеннях черняхівської культури у верхів'ях Дністра і Західного Бугу є особливістю цього району, оскільки на синхронних пам'ятках в інших районах такі ліпні горщики невідомі. Подібні за формою і розмірами горщики нерідко трапляються на слов'янських поселеннях другої половини I тисячоліття н. е. як на нашій території³⁰, так і в інших районах поширення слов'янських пам'яток³¹.

Шостий тип складають, як правило, невеликі за розмірами горщики з нахиленими до середини

вінцями, випуклими бочками та плоскими денцями (табл. V, 7—10). У верхів'ях Дністра і Західного Бугу вони наявні не на всіх черняхівських поселеннях. Поки що ці горщики виявлено в декількох екземплярах на поселенні Ріпнів II та Неслухів; на інших поселеннях окресленої території (Черепин, Бовшів II, Дем'янів II), незважаючи на те, що на них проведено широкі археологічні розкопки, горщиків цієї форми не знайдено. Разом з тим, аналогічні горщики трапляються на пам'ятках черняхівської культури Правобережного і Лівобережного Подніпров'я та Молдавії³². Цей тип горщиків у першій половині I тисячоліття н. е. виступає на великій території в Центральній і Східній Європі³³, зайнятій різноетнічними групами населення. Він є невід'ємним елементом керамічних комплексів пшеворської культури і трапляється на пам'ятках вельбарської культури. Прототипами горщиків з нахиленими до середини вінцями для нашої території слід вважати подібні посудини пшеворської культури, оскільки вони з'являються тут уже на рубежі I тисячоліття н. е. Горщики пшеворської культури найчастіше у верхній частині посудини мають дещо згладжену поверхню, а в нижній — спеціально ошершавлену; інколи ошершавленість поверхні виступає смугою лише посередині посудини, а верхня і нижня частини посудини заглажені. На поверхні горщиків з Ріпнева спеціального ошершавлення немає. Вона горбкувата по всьому тулубу посудини.

Отже, ріпнівські горщики з нахиленими до середини вінцями в технологічному відношенні дещо відрізняються від пшеворських прототипів. Горщики цього типу виявлено на Ріпнівському поселенні лише в тих житлах, що датуються не раніше IV ст. н. е. Вони побутують у слов'янського населення і в середині I тисячоліття і наявні, правда в незначній кількості, й на слов'янських поселеннях раннього середньовіччя на такій же широкій території, як і в чер-

Подністров'я і Південно-Західної Волині, с. 107.

³¹ Zeman J. Nejstarši slovanske osidleni Cech. — PA, 1976, N LXVII, obr. 24, 1.

³² Симонович Э. А. Лепная посуда памятников черняховской культуры..., с. 15.

³³ Schmidt B. Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland Halle, 1961 (tabl. 62, b, f; tabl. 63, c, e); Симонович Э. А. Лепная посуда..., с. 15; Никитина Г. Ф. Население лесостепной полосы Восточной Европы в первой половине I тысячелетия н. е. М., 1965.

²¹ Баран В. Д. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині. — МДАПВ, 1964, вип. 5, с. 105—106.

²² Баран В. Д. Ранньослов'янські

пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині..., с. 106.

²³ Смирнова Г. И. Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення. — МДАПВ, 1959, вип. 2, рис. 10, 2.

няхівський час, і навіть ширшій — від Дніпра і до Ельби³⁴.

Крім цих основних типів, серед ліпної кераміки трапляються поодинокі горщики, що мають дещо своєрідні форми (табл. IX, 1—5). Так, на Черепинському поселенні знайдено низький горщик із сильно опуклими бочками, порівняно вузьким горлом та виділеним широким денцем. У тісті горщика є значні домішки кварцу. Висота — 10,6, діаметр вінець — 8,2, діаметр денця — 7,5 см (табл. IX, 3). Аналогічні за формою ліпні горщики відомі з поселення у с. Бесідівка Сумської області³⁵ та Кам'янського могильника³⁶. Виділяється один горщик у Ракобутах, що має майже банкоподібну форму (табл. IX, 4), а також горщик із поселення Дем'янів II, що характеризується видовженістю тулуба (табл. IX, 2). Аналогії останньому можна знайти серед ліпної кераміки пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на території Білоруського Полісся, які Л. Д. Поболь відносить до пізньозарубинецької культури. Такі посудини виявлено, зокрема, на поселенні в Щатково Бобруйського району Могилівської області³⁷.

На поселенні в Черепині ліпний посуд доповнюється ще невеликим уламком піфосоподібної посудини з горизонтально формованими потовщеними вінцями. Частково збережені дві піфосоподібні посудини знайдено у господарських ямах № 29 і 60 на поселенні Бовшів II. Вони виготовлені з глини з домішками шамоту. Поверхня нерівна, горбкувата, колір коричневий з темними плямами, що свідчить про нерівномірний обпал. Посудина з ями № 60 має масивні широкі горизонтально формовані вінця і за формою не відрізняється від кружалних посудин цього типу. Діаметр вінець 22 см, ширина 3,5 см. Посудина прикрашена орнаментом у вигляді гладкого валика під вінцями. Нижче валика нанесена горизонтальна зигзагоподібна лінія, під якою дещо нерівним горизонтальним рядком виступають пальцеві вдавнення. На бочках простежується хвилястий орнамент, прав-

да, досить невиразний (табл. IX, 6—7). Ліпні піфосоподібні посудини з горизонтально формованими широкими вінцями на пам'ятках черняхівської культури за межами Подністров'я до цього часу невідомі. Їх можна вважати наслідком відповідного гончарного посуду, характерного для пам'яток черняхівського типу цього регіону.

Як зазначено вище, окрему форму ліпного посуду на пам'ятках черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу становлять кухлики. Вони у більшій або меншій кількості виступають на всіх поселеннях згаданого району, причому на деяких селищах (Черепин, Ріпнів II) представлені досить численно. Кухлики мають невиділені, з заокругленим краєм вінця, звужені вниз бочки та плоскі, переважно на кільцевому піддоні, денця. Їх висота 6—8,5 см, діаметр вінець 13—18 см, діаметр денця 5—7 см (табл. X, 1—5, 7—12). Як ми вже відмічали, деякі з них, мілкі з широкими вінцями, могли використовуватися як покривки. Подібні кухлики з денцем на піддоні трапляються на території Верхнього Подністров'я в одиничних випадках уже в перших століттях нашої ери. Так, один такий кухлик було виявлено М. Ю. Смішком на поселенні липицької культури поблизу с. Заліски Львівської області³⁸. У цей час вони відомі і з пам'яток зарубинецької культури³⁹. Ця форма посуду побутувала у сарматських племен. Зокрема, багато конічних кухликів з певними відмінностями форм знайдено у Золотій Балці⁴⁰. Аналогічні за формою кружалні посудини відомі з гончарних майстерень, які існували у II — першій половині III ст. н. е. в Аквінкумі⁴¹, вони трапляються і в римських шарах причорноморських міст. На території Подніпров'я населення черняхівської культури у значно меншій мірі користувалося ліпними кухликами конічних форм.

Похідною формою від кухликів на пам'ятках черняхівського типу нашої території є конічні миски. Вони, як і кухлики, мають звужені донизу бочки з невиділеними вінцями, але на відміну від

перших у них вже немає високого кільцевого піддона, який замінено плоским дном, як правило, з більшим діаметром. Миски цієї форми в кількісному відношенні значно уступають кухликам, проте по декілька екземплярів їх знайдено майже на кожному з поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. Вони, як правило, нижчі, ніж кухлики (табл. X, 13, 15), за винятком однієї миски, виявленої на поселенні в Бовшові. Її висота 11,5 см, діаметр вінець 21 см, діаметр денця 11 см (табл. LVII, 13).

Аналогічні миски на території Полісся відомі з пам'яток зарубинецької культури⁴². У другій половині I тисячоліття подібні за формою миски на деякий час зникають із побуту (їх немає у пам'ятках VI—VII ст.) і з'являються вони на території Прикарпаття в керамічних комплексах VIII ст. і пізнішого часу⁴³. Окремої згадки заслуговує ліпна невелика миска з діркованим дном, знайдена у житлі № 10 на поселенні в Бовшові (табл. X, 6).

На поселенні Ріпнів II, Бовшів II і Дем'янів II знайдено по одному кухлику майже циліндричної форми (табл. X, 16—18). Вони мають злегка розхилені назовні вінця, високі, в одному випадку підкреслені ребром, плечики, майже прямі бочки і плоске дно. Як і всі інші форми ліпного посуду, виготовлені з глини із значними домішками шамоту. Поверхня нерівна, горбкувата, колір жовтуватий. Один із кухликів, знайдений на Бовшівському поселенні, прикрашений під вінцями нерівним горизонтальним рядком пальцевих вдавнень. У більш ранніх культурах на території Волині і Верхнього Подністров'я прототипів їм не знаходимо, проте у слов'янських пам'ятках другої половини I тисячоліття н. е. подібні посудини трапляються; зокрема, аналогічний кухлик виявлено на Зимнівському городищі⁴⁴.

Окремо слід згадати ще три мініатюрні ліпні посудинки-чарки, виготовлені у формі горщиків. Вони знайдені по одному на поселеннях в Черепи-

ні, Ріпнів II, Дем'янові II. Горщик із Ріпнева має згладжену поверхню, у двох останніх поверхня нерівна, горбкувата. Їх розміри: висота 5,5—8 см, діаметр вінець 3,2—5 см, діаметр денця 3,4—4 см. Чарка із Черепина на бочках прикрашена горизонтальним рядком зашпівів. Подібні

Рис. 45. Фрагмент ліпної кераміки з написом із поселення Ріпнів II.

чарки, прикрашені нігтьовим орнаментом, відомі з поселення в Луці-Врублівецькій⁴⁵.

Привертає увагу також уламок ліпної посудини, знайдений у землянці № 23 Ріпнівського поселення на глибині 2,3 м від сучасної поверхні. Вона виготовлена з глини із значними домішками шамоту, поверхня нерівна, горбкувата. На уламку є досить виразні сліди врізних знаків, можливо, орнаменту, або букв (?), що дещо нагадують резі (?), і складають слово ЛАДО (рис. 45).

Характеристика ліпної кераміки пам'яток черняхівського типу Південно-Західної Волині і Верхнього Подністров'я була б не повною, коли б ми не згадали ще одну групу ліпного посуду з цього регіону. Ця кераміка за технікою виготов-

³⁴ Баран В. Д. Раннеславянские памятники на Западном Буге. — СА, 1965, XIII-2, с. 351—352.

³⁵ Сымонюк Э. А. Памятники степного Поднепровья. — СА, 1955, т. 24, с. 290, рис. 6, 1.

³⁶ Поболь Л. Д. Поселение железного века около д. Щатково Бобруйского района. — В кн.: Белорусские древности. Минск, 1967, рис. 22, 1.

³⁷ Поболь Л. Д. Поселение железного века около д. Щатково Бобруйского района. — В кн.: Белорусские древности. Минск, 1967, рис. 22, 1.

³⁸ Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань у західних областях УРСР у 1947 р. — АП УРСР, 1951, т. 3, с. 343, табл. I, 9.

³⁹ Махно Е. В. Раннеславянские (зарубинецко-корчеватские) памятники в Среднем

Поднепровье. — СА, 1955, т. 23, с. 93, рис. 5; Максимов Б. В. Про походження зарубинецької культури... с. 128—131.

⁴⁰ Вальмітіна М. І. Золота Балка, с. 141—142, рис. 65, 28, 29.

⁴¹ Rózy Sz. K. Op. cit., II, 8, 10.

⁴² Максимов Б. В. Про походження зарубинецької культури... с. 123—131, рис. 3.

⁴³ За матеріалами Інституту археології АН УРСР (розкопки у Рахкові); Vana L. Misy v západoslovanské keramice. — PA, 1958, roc. XLIX, N 1, s. 202—204.

⁴⁴ Аудіх В. В. Матеріали з верхнього горизонту городища біля с. Зимне Волинської області. — МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 133, рис. 4, 14.

⁴⁵ За матеріалами Інституту археології АН СРСР (Ленінградське відділення). Розкопки М. О. Тіханової в Луці-Врублівецькій.

лення і формами не відрізняється від посуду пшеворської або зарубинецької культур (табл. XI, 1—13). Слід підкреслити, що вона виступає не на всіх пам'ятках черняхівського типу окресленої території, а виявлена лише на двох поселеннях — у Черепині і Незвиську, де складає частину керамічного комплексу, хоч і дуже незначну⁴⁶. Знаменно, що пшеворська кераміка відсутня на таких широко досліджених поселеннях, як Неслухів і Ріпнів II, незважаючи на те, що вони розміщені над Західним Бугом, тобто найближче до району поширення пам'яток пшеворської культури. Правда, на цих поселеннях виявлено по одному фрагменту бочків чорнолощених посудин, але вони настільки фрагментарні, що визначити їх культурну належність неможливо. Вони можуть бути з однаковим успіхом віднесені як до пшеворської, так і до зарубинецької культури.

Основні форми кераміки цієї групи — горщики, миски, кухлики, чарки. Правда, всі вони на обох згаданих поселеннях представлені або одиничними екземплярами, або дуже незначною кількістю уламків.

Горщики знайдено як на Черепинському, так і на Незвиському поселенні⁴⁷ (табл. XXXIX, 1; XLII, 2). Характерною їх рисою є те, що у них діаметр вінець більший за висоту посудини (якщо висота горщиків із Черепина дорівнює 15—15,7 см, то діаметр вінець має 18—22 см). Вони мають дещо розхилені назовні вінця, високо підняті плечики, звужену нижню частину корпусу та плоскі, інколи в профілі дещо виділені, денця. У глині горщиків є домішки жорстви або грубі домішки шамоту. Відповідно до складу керамічної маси, поверхня посудин в одному випадку згладжена досить старанно, в інших недбало. На поверхні горщиків, які загалом мають коричневий колір, спостерігаються темні плями, що свідчить про нерівномірний випал. Горщики цього типу широко представлені у пам'ятках пшеворської культури на території Польщі⁴⁸.

Другу форму становлять мископодібні посудини, що характеризуються витягнутою нижньою частиною (табл. XI, 2, 3, 9). Вони мають розхилені назовні вінця, виділені від бочків переломом плечики та плоскі денця, часто на піддоні. Такі посудини відомі у пам'ятках III—IV ст. на Волині і на території Польщі⁴⁹.

Найбільш численно представлено миски. Вони мають легко відігнуті назовні або прямі вінця, виділені від бочків переломом іноді ребром плечики та плоскі денця (табл. XI, 1—6, 8). Колір мисок чорний або темно-жовтуватий, випал переважно добрий. Поверхня їх пролощена, в окремих випадках лише згладжена. Аналогії знаходимо в керамічних комплексах пам'яток пшеворської або зарубинецької культури⁵⁰.

Окрему форму посуду становлять два кухлики з колінчатою ручкою, уламки яких знайдено на Черепинському поселенні. Вони мали опуклі бочки та легко нахилені до середини вінця. Ця форма характерна для пшеворської культури. Подібні кухлики знайдено, зокрема, на могильнику в Пшеворську⁵¹. Привертають увагу і невеликі чарки, що мають увігнуті до середини денця (табл. XI, 7, II). Такі чарки трапляються на пам'ятках III—IV ст. Волині, де вони виступають у змішаних пшеворсько-вельбарських комплексах⁵².

Закінчуючи аналіз ліпної кераміки з території Південно-Західної Волині і Верхнього Подністров'я, слід відзначити деякі її особливості порівняно з ліпним посудом пам'яток черняхівського типу суміжних районів Подніпров'я навіть тих поселень, де, як і на нашій території, наявні заглиблені житла. Такими своєрідними формами, більш характерними для Верхнього Дністра, є великі широкогорлі горщики, що використовувалися для збереження продуктів (табл. V, 6), піфосоподібні посудини з широкими горизонтально формованими вінцями та конічні миски. Останні трапляються у Подніпров'ї, але дуже рідко. Основна частина ліпної кераміки на пам'ятках чер-

няхівського типу, зокрема на поселеннях з заглибленими житлами, у межиріччі Дністра і Дніпра характеризується наявністю одних і тих же або подібних форм посуду. У межиріччі Дністра і Дунаю відсутній третій і п'ятий типи горщиків за нашою класифікацією, натомість є посудини з прямою вузькою, високою шийкою і дуже випуклим круглуватим тулубом, яких немає на Верхньому Дністрі. Повну відмінність від ліпної кераміки верхів'їв Дністра і Західного Бугу становить ліпна кераміка Нижнього Подніпров'я, що зберігає в основному риси ранньої кераміки скіфо-сарматського населення.

2. Гончарний посуд

Невід'ємною частиною керамічного комплексу на всіх без винятку пам'ятках черняхівської культури є гончарний посуд. Його масовість, досконалість виготовлення, різноманітність і завершеність форм, високохудожнє оздоблення вразили вже перших дослідників пам'яток черняхівської культури та продовжують викликати подив і захоплення у сучасних археологів. Сіроглиняна гончарна кераміка другої чверті I тисячоліття в уяві деяких археологів виступає майже як синонім черняхівської культури, хоч вона є лише одним із її компонентів, до того ж, як буде показано нижче, не завжди найвагомішим і найголовнішим.

Кружалній кераміці відведено чимало місця на сторінках археологічних праць. Проведена класифікація її форм і типів у межах окремих пам'яток і регіонів. У працях Б. О. Рібакова, Т. Реймана, М. Ю. Брайчевського, О. О. Бобринського, О. Ю. Круг підняті питання технології виробництва⁵³. Спеціальну статтю, присвячену орнаментативній черняхівської гончарного посуду, написав Е. О. Симонович⁵⁴.

На території Верхнього Подністров'я гончарна кераміка стала предметом вивчення уже в 90-х роках XIX ст. одночасно з відкриттям пам'яток

липицької і черняхівської культур. Зокрема, її класифікацію провів М. Ю. Смішко⁵⁵. Разом з тим, нагромадження нових матеріалів вимагає дальшої розробки теми, якій присвячено цей підрозділ.

За складом керамічної маси і технікою обробки поверхні гончарну кераміку, виявлену на пам'ятках Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині, як і всю кераміку черняхівської культури, можна розділити на три підгрупи. До першої підгрупи відноситься посуд, виготовлений з відмученої глини з гладкою, найчастіше пролощеною поверхнею; до другої — посуд із значними домішками піску в тісті та шершавою поверхнею; третю підгрупу складає посуд із невеликими домішками дрібного піску в глині та більш гладкою поверхнею, ніж посуд попередньої підгрупи.

Кераміка першої підгрупи являє собою високоякісний, міцно обпалений столовий посуд, часто зі смаком орнаментований. Основні форми: миски, горщики, глечики, кубки. Остання форма виступає досить рідко.

Найбільш численними в цій підгрупі посуду є миски, які, до речі, і краще збережені, ніж інші форми. Вони в більшості мають середні розміри. Висота збережених посудин 9,8—11,2 см, діаметр вінець 15—17 см, денцець — 7,5—7,7 см. Проте трапляються й досить великі миски, висота яких доходить до 20 см, діаметр вінець 21,3—22 см, денцець — 12,5 см, а також мініатюрні мисочки, діаметр вінець яких не перевищує 8,2 см, денцець — 3,9 при висоті 7 см. Миски виявлено на всіх поселеннях черняхівського типу окресленої території, а також на могильниках. Вони, при всій своїй консервативності форм, мають різне профілювання, що дає можливість виділити серед них окремі типи.

До першого типу відносяться миски з ребристим переломом на лінії переходу бочків у плечики. Останні найчастіше бувають досить високі і мають циліндричну форму (табл. XII, 1—15).

⁴⁶ Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин, с. 53—55; Смирнова Г. И. Поселення у с. Незвисько в перше століття нової ери.— МИА, 1964, № 116, с. 206—208.

⁴⁷ Баран В. Д. Поселення

перших століть н. е., табл. 7, 1, 2; Смирнова Г. И. Работы Западноукраинской экспедиции..., рис. 44, 17.

⁴⁸ Kostrzewski B. Smentarzysko okresu rzymskiego w Koninie.— RA, 1947, t. 7, il. 23, 2: 7.

⁴⁹ Смішко М. Ю. Селянське доби

полів поховань у Вікнінах Великих.— Археологія, 1947, т. 1, с. 115, табл. 1, 3, 6.

⁵⁰ Smieszko M. Kultury wczesnego okresu..., s. 73, il. 1, 5; Максимов Б. В. Про походження зарубинецької культури..., с. 130—131, рис. 3.

⁵¹ Nadacek K. Album..., tabl. 43.

⁵² Смішко М. Ю. Селянське..., с. 115, табл. 1, 4.

⁵³ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 35—46; Рейман Т. Problemy ceramiki slwej, s. 147—173; Брайчевский М. Ю. Біля джерел..., с. 119—143; Бобринский А. А. О некоторых особенностях формовочной технологии керамики из

памятников черняховской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 20—26; Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. М., 1978, с. 67 і сл.; Круг О. Ю. Технические спилкаты первого тысячелетия нашей эры. Автореф. канд. дис. М., 1970.

⁵⁴ Симонович Э. О. Орнаментация черняховской керамики.— МИА, 1964, вып. 116, с. 271—361.

⁵⁵ Смішко М. Ю. Раннеславянская культура Поднепровья, с. 67—82; Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань, с. 365—378.

У деяких мисках цей перелом ще підкреслюється гладким валиком-пружком або виступом (табл. XII, 1, 3, 5, 14). Такими ж виступами і пружками інколи виділяються плечики від вінчиків. Одна миска з Ріпнівського поселення, крім валика зі скісними нарізками на переломі бочка, має ще два валика на плечиках. Слід відзначити, що валики-пружки служили не тільки засобами для підкреслення певних деталей форми, вони мали і декоративне призначення. Вінця мисок легко розвернуті назовні, денця на кільцевій ніжці або на плоскому піддоні. На відміну від інших одна миска з Ріпнева мала різко відтягнутий вінчик із косо зрізаним краєм.

Друга досить велика група мисок, що становить другий тип, характеризується плавним переходом бочка в плечики (табл. XIII, 2—4, 7, 8, 11—14). Миски цього типу мають досить плавне профілювання бочка, але вінчик у них в основному більш розхилений назовні, ніж у мисок попереднього типу. Крім того, вони мають дещо нижчі і похилі плечики. Як і посудини попереднього типу, для більш виразного виділення шийки від плечика на лінії їх стику миски часто опоясані гладким валиком (табл. XIII, 2, 3). Проте у них не виступають валики на лінії переходу від бочків у плечики. Край вінець переважно овальні, дещо потовщені, денця на кільцевому або плоскому піддоні.

До третього типу відносяться миски більш відкритої лійчастої форми з низькими плечиками (табл. XIII, 1, 5, 6, 9, 10). Кількісно на всіх поселеннях вони становлять значно меншу групу, ніж миски двох попередніх типів. Миски мають розхилені, назовні потовщені вінця, чітко виділені від бочків плечики, досить виразну шийку і лійчасто звужені донизу бочки, що закінчуються плоским або на кільцевому піддоні денцем. До цього типу відноситься також невелика лійчаста миска з невиділеним вінчиком, знайдена в гончарній печі на поселенні Ріпнів II. Вона має чорний

колір і за технікою виготовлення нагадує посуд типу terra nigra (табл. LXIX, 7).

Окремий четвертий тип представлено глибокими мисками з широкими горизонтально формованими Т-подібними вінцями (табл. XIV, 1—2). Такі миски виявлено на поселеннях у Черепині, Ріпневі II, Бовшові II і Дем'янові II. В одних із них бочок плавно переходить у плечики, в інших плечики від бочків відділяються заокругленим ребристим переломом. Денце плоске, переважно на низькому кільцевому піддоні. Одна миска, знайдена в господарській ямі № 25 на поселенні Ріпнів II, по вінчику прикрашена прямими лініями і сітчастим пролощеним орнаментом, на плечиках — двома зигзагоподібними горизонтальними пролощеними лініями і пружком (табл. XIV, 2). Двома пролощеними лініями у вигляді зигзагу, нанесеними під вінцями, орнаментована миска з поселення Бовшів II.

П'ятий тип становлять миски-вази з трьома ручками (табл. XIV, 3, 4). Вони рідко трапляються на поселеннях черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу, проте три фрагменти таких мисок знайдено на поселенні Ріпнів II і Бовшів II. Дати їх повний опис ми не можемо через фрагментарність матеріалу. Всі миски цього типу мають горизонтальні широкі вінця, з якими з'єднана верхня частина ручок.

Цікавий рідкісний екземпляр являє собою уламок верхньої частини досить великої миски з горизонтальним широким вінчиком, ручки якої поставлені горизонтально, він знайдений у ямі № 30 на поселенні Ріпнів II.

Техніка виготовлення мисок бездоганна. Тісто відмучене, щільне, поверхня вигладжена, ззовні часто пролощена, форми досконалі, завершені. Більша частина мисок неорнаментована. Проте ряд мисок прикрашено горизонтальними зигзагоподібними пролощеними лініями, гладкими валиками-пружками, в одному випадку валиками з косими нарізками, косими канелюрами на перегині

бочка, кутовими пролощеними лініями. Вишуканістю орнаменту виділяється вже згадана миска чорного кольору, знайдена в гончарній печі на поселенні Ріпнів II (табл. LXIX, 7). Вона орнаментована по всьому тулубу овалами, обрамленими пунктирними лініями і відбитками зубчастого штампа в різноманітних комбінаціях. Особливостями орнаменту привертає увагу нижня частина миски із Ріпнівського поселення, прикрашена поперемінно пролощеними і матовими вертикальними смугами. На матовому полі нанесено вертикальну зигзагоподібну пролощену лінію.

У верхів'ях Дністра і Західного Бугу гончарні миски, виготовлені з відмученої глини, з'являються наприкінці II — на початку III ст. н. е., приблизно одночасно з появою тут пам'яток черняхівської культури. Як одиничні знахідки вони виявлені і на окремих поселеннях липицької культури у Верхньому Подністров'ї, але лише тих (Ремезівці, Незвиська), які доживають до вказаного періоду. На більш ранніх липицьких пам'ятках гончарних мисок не знайдено. Миски з Новосілки Костюкової і Голіградів, що віднесені помилково до липицької культури⁵⁶, насправді, як і самі поселення, відносяться до черняхівського періоду⁵⁷.

За винятком мисок з трьома ручками, які переважно виявлено на території поширення пам'яток черняхівської культури, всі інші типи мисок виступають у другій чверті I тисячоліття н. е. на великій території Південно-Східної і Центральної Європи⁵⁸. У причорноморських містах і кельтських пам'ятках Центральної Європи подібні за технікою виготовлення гончарні миски з'являються уже наприкінці I тисячоліття до н. е.⁵⁹

Другою формою гончарного посуду першої підгрупи є горщики. За кількістю у складі гончарної кераміки їх менше, ніж мисок. Це пов'язано з тим, що ця форма посуду для столових потреб була менш придатною, ніж миски, а для кухонних потреб використовувалися в основному ліпні, а та-

кож гончарні горщики, виготовлені з глини з домішками піску.

Усі виявлені горщики цієї підгрупи можна розділити на два типи.

До першого типу відносяться опуклобокі горщики, що мають легко розхилені, потовщені, в одних випадках трьохгранні вінця, більш-менш виразні плечики, випуклі бочки і плоске або на кільцевому піддоні денце (табл. XVI, 1—4). Другий тип представлено горщиками біконічної форми. Вони мають сильно відхилений назовні, інколи майже горизонтальний вінчик, пологі, слабо виражені плечики і різко випуклі приблизно по середині висоти посудини бочки (табл. XVI, 5—9). Дно, як і в горщиків першого типу, на кільцевому піддоні або плоске. Дещо виділяється горщик із Бовшівського поселення, що має темну лисковану поверхню, потовщені вінця, майже циліндричну шийку, виділену від плечиків виступом, і плоске дно. Його висота 16,7 см, діаметр вінець 16 см, діаметр денця 9,5 см (табл. LX, 17). За формою горщик нагадує відповідні кельтські посудини.

Горщики обох типів мають переважно середні розміри: висота посудин, які вдалося скласти — 16,6—19,2 см, діаметр вінець — 11,5—16 см, діаметр денця — 8—11 см. Судячи з уламків, побутували і горщики менших розмірів, а на поселенні Бовшів II у господарській ямі № 4 знайдено уламки великого горщика, який значно виходить за рамки згаданих розмірів, хоч за складом тіста і технікою виготовлення його слід віднести до першої підгрупи гончарної кераміки. Горщик має горизонтально формовані широкі вінця, профільовану шийку і випуклий тулуб. Його не можна віднести до жодного із згаданих двох типів.

Горщики під вінцями і по плечиках часто прикрашалися пролощеним орнаментом із прямих і зигзагоподібних горизонтальних ліній, поперемінними пролощеними і матовими смугами, сіткою та пружками. Нерідко ці види орнаменту виступають разом у різноманітних комбінаціях. На ок-

56 Smiszhko M. Osady kultury lipickiej.— Przyczynki do poznania kultury cesarstwa rzymskiego Południowo-Wschodniej Polski. Lwów, 1934, s. 1—33.

57 Смишко М. Ю. Раннеславянская культура

Поднестровья в свете новых археологических данных.— КСИИМК, 1952, вып. 14, с. 67—82; Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин, с. 4.

58 Lamtova-Schmiedlova M. Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südstlowakei.— SA,

1969, XVII-2, s. 403—491; Budinsky V. Křička, Sidliisko z doby římské a zo začiatkov stanovania narodov v Prešove.— SA, 1963, XI-1, s. 5—58; Kolník T. Popelnice pohrebisko z mladiej doby římskej a počiatku doby stahovania narodov v Očkove pri Piešťanoch.— SA, 1956, IV-2,

s. 233—300. Knipovitsch T. Die keramik Römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Ermitage. Frankfurt am Mein, 1929, tabl. 1, s. 12a, 12b, 11; 11a, 21, 28, 29c; Filip J. Keltové ve Střední Evropě. Praha, 1956, III. 6a, tabl. XCVI, 13.

ремних уламках горщиків простежуються відбитки штампа у вигляді кілець або оливкових листків.

Аналогії для обох типів горщиків знаходимо на синхронних пам'ятках черняхівської культури Подніпров'я, Молдавії⁶⁰. Горщики аналогічних форм, виготовлені з відмученої глини, відомі на пам'ятках культури карпатських курганів⁶¹. Подібні форми горщиків можна знайти і на пам'ятках першої половини I тисячоліття н. е. на території Словачії⁶². Окремі вихідні форми горщиків другого типу можна простежити на пам'ятках липицької культури у Верхньому Подністров'ї⁶³.

Помітне місце в цій підгрупі гончарної кераміки займають глечики. Вони, хоч і в обмеженій кількості, знайдені на всіх досліджуваних поселеннях Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя. На більшості поселень побутовали глечики з однією ручкою, на Ріпнівському та Бовшівському поселеннях виявлено також глечики з двома ручками. Фрагментарність матеріалу не дає можливості їх детально класифікувати, хоч вони за деталями форми і орнаменту відзначаються різноманітністю.

Серед одноручних глечиків перший тип складають посудини з високою, дещо розширеною вверху або циліндричною шийкою, округлим горлом, заокругленим або біконічним бочком та денцем на плоскому або кільцевому піддоні. Найкраще збережено глечик цього типу із Ріпнівського поселення, знайдений в гончарній печі (табл. XVII, 1). Він мав сірий матовий колір і дуже потріскану поверхню. Край вінець овалний, шийка зверху розширена, під вінцями прикрашена пружками, бочки заокруглені, денце на плоскому піддоні. Ручка, яка, очевидно, була плоскою, відбита. Його висота 19 см, діаметр по вінцях 7,7 см, діаметр денця 6,7 см. На переході бочка в шийку глечик прикрашено двома горизонтальними пролощеними зигзагоподібними лініями. Інші глечики цього типу також були прикрашені проло-

щеним орнаментом у вигляді зигзагоподібних ліній, пружків або пролощених і матових смуг.

До другого типу відносяться глечики з невисоким циліндричним горлом і випуклим або біконічним бочком (табл. XVII, 4, 5, 7, 9). Ці глечики часто мають чітко виражені виділені уступцями або пружками плечики. Деякі з них по шийці прикрашені пролощеними зигзагоподібними лініями. Один глечик, частина якого виявлена на поселенні Ріпнів II, прикрашено по шийці вертикальними, поперемінно пролощеними і матовими смугами. На матових смугах нанесено пролощені зигзагоподібні лінії (табл. XVII, 12, 13). Подібний за мотивом і технікою орнамент нанесено на шийку глечика, знайденого на Бовшівському поселенні (табл. XVII, 8).

Третій тип представляють невеликі глечики з вузьким горлом. Один із них, знайдений на Черепинському поселенні, зберігся майже повністю. Він має вигладжену матову поверхню, жовтуватосірий колір та посередній випал. Вінця ледве помітно розхилені назовні, бочки випуклі, денце плоске і злегка виділене. Майже від краю вінець виходить невелика плоска ручка, яка другим кінцем прикріплена до плечиків. Спереду, на вінцях, є дзьобик. Глечик прикрашено по плечиках трьома горизонтальними заглибленими лініями. Ще дві смуги заглиблених ліній нанесено на бочки глечика. Висота глечика 14,3 см, діаметр по вінцях 5,5 см (табл. XVII, 3).

До четвертого типу можна віднести глечик, верхня частина якого знайдена в житлі № 2 на Ріпнівському поселенні. Горло у верхній частині сформоване у вигляді листка конюшини, на зразок відомих римських бронзових посудин типу ойнохої. Вінця потовщені, виділені уступцем. Глечик має лисковану сіру поверхню (табл. XVII, 11).

П'ятий тип представлено частинами двох амфороподібних глечиків, знайдених на поселенні в Черепині та Ріпневі II. Ще один подібний глечик знайдено в Романовому Селі. Вони мають по-

товщені вінця, інколи ще підкреслені виступцем, і добре вигладжену лисковану сіру поверхню. Горло невисоке, бочки випуклі (табл. XVII, 6, 10).

Глечики з двома ручками, як і одноручні, мали досить щільне тісто і добре вигладжену лисковану поверхню. Про них можемо судити на основі глечика, виявленого в гончарній печі Ріпнівського поселення, який вдалося частково скласти (табл. XVII, 2). Він мав легко звужені краї вінця, що відділялись від шийки більш старанно пролощеною поверхнею, заокруглений бочок і денце на плоскому піддоні (останнє збереглося лише в незначній частині). Дугасті ручки глечика зверху було прикріплено до вінчика, внизу — до плечиків. По шийці він прикрашений трьома горизонтальними пролощеними лініями.

Глечики з однією і двома ручками — невід'ємна, хоч порівнюючи, не дуже численна форма посуду на пам'ятках черняхівського типу⁶⁴. У Підкарпатті вони наявні на могильниках культури карпатських курганів⁶⁵. Вихідні форми глечиків, принаймні їх переважної більшості, слід шукати серед гончарних виробів провінціально-римських майстерень Подунав'я⁶⁶. Окремі типи глечиків (амфороподібні та з горлом на зразок ойнохої) формою наслідують провінціально-римські або навіть римські вироби.

У підгрупі посуду з відмученої глини найменш численними є кубки. Така картина характерна не тільки для Верхнього Подністров'я і Західної Волині, але й для всієї території поширення пам'яток черняхівської культури, що відзначається рядом дослідників⁶⁷. Частина кубків було виявлено на поселеннях в Ріпневі, Бовшові і Неслухові. За формою вони нагадують відповідні скляні кубки, які були, очевидно, їх прототипами. Кубок з Ріпнівського поселення, судячи за збереженою частиною, мав орнаментований тулуб. Його прикрашають вертикальні жолобки, обрамлені пунктиром, між якими за допомогою штампа нанесено пунктирні косі лінії.

Біла денця тулуб посудини обведено горизонтальним рядком пролощених коротких ліній (табл. XVII, 15). Близький за формою і орнаментациєю кубок знайшов Е. О. Симонович в одному з поховань на могильнику радгоспу «Придніпровський» Ново-Воронцівського району Херсонської області⁶⁸. Кубок з Бовшова зберігся лише у нижній частині (табл. XVII, 14). Він має темний колір і дно на кільцевому піддоні.

У цій підгрупі посуду слід згадати ще покришку, знайдену на поселенні Ріпнів II. Вона виготовлена із щільної глини без домішок, має ясно-сірий колір і прикрашена штампованим орнаментом у вигляді оливкових листків, нанесених по краю двома горизонтальними рядками. Аналогії цьому орнаментальному мотиву найлегше знайти в Подунав'ї серед провінціально-римської кераміки. Частина покришки виявлена і на поселенні в Черепині.

Закінчуючи характеристику гончарного посуду першої підгрупи, слід зазначити, що він відзначається вишуканістю і технологічною досконалістю форм, різноманітністю і складністю орнаментальних мотивів і служив майже виключно для столових потреб.

Друга група гончарного посуду, як правило, на пам'ятках черняхівського типу Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя в кількісному відношенні переважає над першою. Зокрема, її кількісна перевага спостерігається в об'єктах, що датуються III—IV або IV ст. н. е. У більш ранніх спорудах співвідношення обох груп кераміки інше. У них кераміка першої групи кількісно переважає або не уступає посуду другої групи. Посуд цієї підгрупи відрізняється від посуду першої не лише за складом керамічної маси і способом обробки поверхні, а й за призначенням, що, очевидно, й визначає його форми. Якщо посуд першої підгрупи призначався для столових потреб, то посуд другої поряд із ліпним посудом використовувався в основному для приготування

⁶⁰ Хейко В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье. — ЗРАО, 1901, т. 12, табл. XXII; Симонович Э. А. О единстве и различиях памятников черняховской культуры. — СА, 1959, XXIX—XXX, с. 86; Лягушкин И. И. Памятники культуры полей погребений

первой половины I тысячелетия н. э. Днепровского Лесостепного Левобережья. — СА, 1950, т. 13, с. 12; Рихман Э. А. Памятники эпохи великого переселения народов, с. 22—24.

⁶¹ Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., 1960, табл. IX, 1, 4; X, 5.

⁶² Kolník T. Popelnicove pohrebisko..., s. 233—300.

⁶³ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932, s. 119, tabl. 6, 5, 9.

⁶⁴ Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953, рис. 37; Брайчевский М. Ю. Біла пжера... с. 139, рис. 33—34; Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья. — МИА, 1960, № 89, с. 171, табл. 34.

⁶⁵ Смішко М. Ю. Культура карпатських курганів..., табл. XVI, 2; XIV, 2.

⁶⁶ Póczy Sz. K. Die Töpferwerkstätten von Aquilucum. — Acta archaeologica, 1956, t. VII—1; VII—8; VIII—12.

⁶⁷ Majewski K. Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich. Wrocław, 1949, s. 70.

⁶⁸ Симонович Э. А. Раскопки могильника у оврага совхоза «Приднепровский» на Нижнем Днепре. — МИА, 1960, № 82, с. 201, рис. 10, табл. IX, 8.

Іжі або збереження припасів. Тому в цій підгрупі за кількістю на перше місце виходять горщики (табл. XVIII, 1—7; XIX, 1—11; XX, 1—8). Крім того, у цій підгрупі значне місце займають великі піфосоподібні посудини, в яких зберігалося зерно, крупа або мука. Інші форми посуду: миски, глечики, кували — трапляються лише на окремих поселеннях, і то в одиничних екземплярах.

Горщики виготовлено з глини із значними домішками піску, нерідко і кварцу, що надає їх поверхні шершавості. Колір сірий, в одних випадках з темним, в інших — світлим відтінком, випал міцний. На поселеннях в Ріпнєві II, Черепині, Бовшові і Дем'янові II виявлено уламки одного або декількох посудин з коричневою поверхнею. Взагалі горщики з коричневою поверхнею у підгрупі посуду з відмученої глини відсутні зовсім, а в другій підгрупі — одиничні посудини. Певні відмінності профілювання горщиків дають можливість розділити їх на два типи.

Перший тип, до якого відноситься більшість посудин цієї підгрупи, на всіх пам'ятках черняхівського типу Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині представлений опуклобокими горщиками з яйцеподібним тулубом (табл. XVIII, 1, 4; XIX, 2). Вони мають відігнутий назовні, дещо потовщений вінчик, найчастіше з заокругленим краєм, невисоку шийку, чітко виражені плечики та випуклі бочки, що донизу поступово звужуються. Денця горщиків переважно плоскі, на плоскому піддоні. Висота збережених посудин коливається від 24,3 до 8 см, діаметр горла 16 — 7—5 см, діаметр денця 12—5,5 см. Всередині типу спостерігаються певні відмінності у профілюванні тих чи інших деталей посудин. Так, крім овальних заокруглених вінчиків, деякі горщики мають вінця трьохгранчасті, з окраїнкою (табл. XX, 2). В окремих випадках вінця різко відігнуті назовні, майже до горизонтального положення. Лінія плечиків також коливається

від досить пологої до круто заокругленої. В окремих випадках для більшої виразності плечики віділені від шийки уступцями.

Відрізняється від посудин визначеного типу горщик, знайдений у ямі № 11 на Ріпнівському поселенні, який зберігся майже повністю. Він має легко розхилені назовні вінця з потоншеним краєм, виразну профільовану шийку, високо підняті плечики, дуже випуклі бочки і плоске денце. Його висота 8 см, діаметр вінця 8 см, діаметр денця 4,5 см.

До другого типу відносяться біконічні горщики. Їх форму можна собі уявити на основі посудини, виявленої у житлі № 19 на поселенні Ріпнів II, яку вдалося частково реставрувати. Форма горщика біконічна з ребристим переломом бочка, вінця розхилені назовні, з овальним краєм, плечики пологі (табл. XIX, 1).

Частина горщиків цієї підгрупи прикрашена вглибленими прямими горизонтальними лініями (табл. XVIII, 2; XIX, 1, 7). Орнамент, як правило, наносився на плечики або дещо нижче, по лінії переходу плечиків у бочки. Однолінійний орнамент трапляється дуже рідко. Найчастіше лінії наносилися по дві і по три разом на деякій відстані одна від одної. Деякі горщики прикрашено багаторядним лінійним орнаментом (табл. XVIII, 2; XIX, 6, 9; XX, 7, 8).

Окремо слід відзначити верхню частину горщика із житла № 5 Черепинського поселення, що виділяється як за своїми горизонтально формованими вінцями, так і за характером орнаменту. Горщик прикрашено по плечиках тоненьким пружко-подібним смугами, що, переплітаючись, утворюють петлі. Ще нижче, на бочках, нанесено заглиблені прямолінійні горизонтальні смуги (діаметр горла горщика 12,4 см, ширина вінця 2 см (табл. XXXIX, 4). За технікою і рисунком орнаменту горщик нагадує давньоруський посуд, проте за складом глини, формою та способом формування

вінець він не відрізняється від інших горщиків черняхівського типу.

У цій підгрупі слід згадати верхню частину ще одного горщика, виявленого на поселенні Ріпнів II, який відрізняється за складом керамічної маси і технікою обробки поверхні. Горщик виготовлено з глини з домішками дрібного шамоту і жорстви, чого не спостерігається у тісті інших горщиків, що мають звичайно домішки піску. Судячи за обробкою поверхні та недосконалістю профілювання, горщик був зроблений ручним способом і лише обточений зверху на гончарному крузі. Від інших гончарних горщиків він відрізняється і недбало виконаним орнаментом, що складається з горизонтальної вглибленої лінії, нижче якої нанесена зигзагоподібна лінія (табл. LXVI, 6). Горщик посередньо обпалений і має буроватий колір. На Ріпнівському поселенні виявлено й інші частини ліпних посудин зі слідами підправки на гончарному крузі. Можливо, це приклад певних спроб місцевого населення оволодіти технікою гончарного виробництва.

Гончарні горщики з домішками піску в тісті та шершавою поверхнею були поширені на значній території Південно-Східної Європи, особливо в межах культури черняхівського типу⁶⁹. Вони наявні, хоч дещо рідше, в могильних комплексах культури карпатських курганів, а також на поселеннях цієї культури⁷⁰. Такі горщики відомі й на пізньопшеворських пам'ятках на території Польщі⁷¹. Їх прототипи слід шукати в Подунав'ї, у межах римських провінцій, де вони відомі уже в перших століттях нашої ери⁷².

Для центральноєвропейських синхронних культур цей тип посуду не характерний, хоч окремі подібні за формою горщики там відомі⁷³.

Друга форма посуду цієї підгрупи представлена великими піфосоподібними посудинами, які використовувалися як тара для зберігання сипучих тіл. Це характерна форма посуду для пам'яток черняхівського типу, що було помічено дослід-

никами вже раніше. М. Ю. Смішко та Е. О. Симонович присвятили їй окремі статті⁷⁴. На відміну від горщиків, які використовувалися і в ритуальних цілях, піфосоподібні посудини мали виключно господарське призначення. Вони трапляються лише на поселеннях, де їх знаходять у житлах і господарських спорудах. Зокрема, велику кількість уламків від декількох піфосоподібних посудин було виявлено у споруді (коморі) № 27 на поселенні Ріпнів II.

Піфосоподібні посудини виготовлено з глини зі значними домішками крупнозернистого піску і кварцу, а в окремих випадках навіть з дрібного шамоту. Вони мають сірий або темно-сірий колір (хоч трапляються піфоси з коричневою поверхнею) і міцний випал. За формою їх можна розділити на два типи.

Перший тип представлено посудинами з дуже випуклими стінками, зокрема, у верхній частині посудини, що характеризуються відсутністю шийки. Вони мають широкі, горизонтально формовані вінця, денця плоскі або на плоскому піддоні. Діаметр вінця цих посудин 18—28 см, ширина вінця 3—7 см, товщина бочків 0,8—1,1 см (табл. XXI, 1—8).

До другого типу ми відносимо піфосоподібні посудини, які на відміну від першого мають досить виразну шийку (табл. XV, 1). Посудини цього типу мають також масивні, горизонтально формовані вінця, але їх краї переважно дещо вужчі, ніж у піфосоподібних посудин першого типу (табл. XV, 4). Одна з посудин цього типу, знайдена у споруді Б на поселенні в Черепині, має профільовану шийку, відділену від плечиків уступцем.

У більшості випадків піфосоподібні посудини обох типів орнаментовані. Найбільш поширеним

переселення народів, рис. 5, Acta archaeologica, 1, 4, 5; 6, 2—5 п др. 1956, VII-1, рис. 8, 9, 11; 9, 1; VII, 10—13.

Смішко М. Ю. Культура карпатських курганів... табл. VI, 12, 14; IX, 6; XVIII, 3 та сл.; Вахуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат табл. XIX, е.

74 Smiszko M. Duże naczynie baniaste okresu rzymskiego w Małopolsce Wschodniej.— WA, 1939, t. 16, s. 211—231. Симонович Э. А. Глиняная тара для хранения запасов на поселениях черняховской культуры.— СА, 1956, № 24, с. 263.

75 Wielowiejski J. Przemiany gospodarczo-społeczne... s. 118—122. 76 Pöcsy Sz. K. Die Töpferwerkstätten von

69 Хвойко В. В. Поля погребений в Среднем Поднестровье.— ЗРАО, 1901, т. 12, табл. XXI, 12, 15; Гончаров В. К. Могильник культуры полей погребений у с. Переяслава-Хмельницького.— КСИА АН УССР, 1955, вып. 4, с. 37, рис. 6; Брайтеская А. Т. Черняховские

памятники Надпорожья.— МИА, 1960, № 88, табл. III, 6, 19; Симонович Э. А. Орнаментация черняховской керамики, с. 275—277, рис. 1; Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА, 1960, № 89, рис. 29—30; Рикман Э. А. Памятник эпохи великого

мотивом орнаменту є багаторядна хвиля, яка за допомогою гребінцеподібного знаряддя наносилася на плечики посудини, а інколи й на край вінець (табл. XXI, 2, 5, 8). Уламки посудин, прикрашених хвилястим орнаментом, знайдено майже на всіх поселеннях черняхівського типу Верхнього і Середнього Подністров'я. Не можна не погодитися з Е. О. Симоновичем, який провів картографію орнаментів на гончарному посуді черняхівської культури, що хвилястий орнамент, виконаний гребінцеподібним знаряддям, як і пролощені вертикальні зигзагоподібні лінії, найбільш характерні в черняхівській час для пам'яток Подністров'я⁷⁵. Слід зазначити, що цей орнаментальний мотив, який у Подністров'ї з'являється не раніше III ст. н. е., не зникає і в третій чверті I тисячоліття н. е. та використовується давньоруськими гончарами. На слов'янському поселенні третьої чверті I тисячоліття н. е. у с. Рашкові на Дністрі ми виявили ліпні та обточені посудини, багато прикрашені згаданим орнаментом. Цей орнаментальний мотив на нашій території найбільш характерний для слов'янської кераміки VIII ст. н. е., обточеної на гончарному слаботораційному крузі. На ліпній слов'янській кераміці він трапляється як виключення.

На піфосоподібних посудинах черняхівської культури хвилястий орнамент нерідко виступає в комбінації з горизонтально вглибленими лініями. Інколи плечики посудини прикрашено хвилею, а край горизонтально формованих вінець — однією або двома прямими горизонтальними лініями. Одна посудина з Ріпнівського поселення прикрашена під вінцями двома хвилястими горизонтальними лініями, між якими є вертикальні рядки ямочок, нанесених гребінцевидним знаряддям. Деякі піфосоподібні посудини прикрашено горизонтальними заглибленими смугами-канелюрами. На одній із ріпнівських піфосоподібних посудин нанесено заглиблені горизонтальні лінії, що нагадують відбиток шнурка (табл. XXI, 4).

Привертає увагу піфосоподібна посудина з Черепинського поселення, що має сильно випуклий у верхній частині тулуб і порівняно незначний діаметр вінець, чим нагадує бутиль. Дно посудини на плоскому піддоні. Під вінцями вона прикрашена п'ятьма заглибленими горизонтальними лініями (табл. XV, 2).

Виключенням є верхня частина піфоса бурого кольору із Ріпнівського поселення, у тісті якого, як і в ліпному посуді, є домішки шамоту і жорстви. Поверхня його нерівна, слабше обпалена, ніж в інших піфосоподібних посудин, а за кольором та способом обробки поверхні він нагадує вже згаданий нами із цього поселення горщик (табл. XV, 4). Як і горщик, ця піфосоподібна посудина виготовлена ручним способом і лише підправлена у верхній частині на гончарному крузі.

Піфосоподібні посудини з горизонтально формованими масивними вінцями найбільш характерні для керамічного комплексу пам'яток черняхівського типу Верхнього та Середнього Подністров'я⁷⁶. Вони поширені на території межиріччя верхньої частини Західного Бугу та Вісли, відомі і на поселеннях шеворської культури⁷⁷. Великі корчаги-зерновики у другій чверті I тисячоліття н. е. побутували і в Подніпров'ї, але вони відрізняються від подністровських формою, і зокрема способом формування вінець⁷⁸. Піфоси з горизонтально формованими вінцями тут трапляються досить рідко.

Гончарні піфосоподібні посудини з шершавою поверхнею в Лісостеповій частині України з'являються лише в IV ст. н. е.; у більш ранніх комплексах черняхівської культури Верхнього Подністров'я, а тим більше на липицьких пам'ятках, вони відсутні. До цього часу жодної піфосоподібної посудини на поселеннях липицької культури не знайдено. Уламки піфосів із Новосілки Костюкової, Голіградів і Незвиська, помилково опубліковані М. Ю. Смішко⁷⁹ як липицькі, належать, як і самі поселення, до черняхівської

культури, що пізніше було виправлено самим автором⁸⁰. М. Ю. Смішко згадує ще один фрагмент піфоса, знайдений у культурному шарі на відомому могильнику у Верхній Липиці. Залишалась неясною наявність згаданого уламка на липицькому могильнику, тому що піфосоподібних посудин на таких могильниках не знайдено. Посудини названих форм не знаходили і в черняхівських або яких-небудь інших похованнях. У 1960 р. недалеко від могильника було відкрито поселення, на якому виявлено як липицьку, так і черняхівську кераміку. Проведені там у наступні роки В. М. Цигиликом розкопки підтвердили наявність там поряд з липицьким поселенням черняхівського типу. Тепер стало зрозуміло, що згаданий уламок посудини-піфоса міг бути занесений на могильник із черняхівського поселення у пізніший час. Проте вже на початку другої чверті I тисячоліття н. е. піфоси з характерними горизонтальними широкими вінцями побутують у населення придунайських римських провінцій, зокрема Дакії. Їх прототипами М. О. Тіханова вважає дакійські *dolei* і великі товстостінні зерновики латенського часу. Очевидно, із Подунав'я ця форма посуду у другій чверті I тисячоліття н. е. була привнесена у Подністров'я, а спосіб орнаментування піфосів — багаторядна хвиля і врізні горизонтальні лінії — став улюбленим орнаментальним мотивом слов'ян другої половини I тисячоліття н. е., на що у свій час звернув увагу Л. Нідерле.

До другої підгрупи посуду відносяться чотири глечики, фрагменти яких виявлено на поселенні Ріпнів II. Вони мають у глині значні домішки грубого піску, тісто щільне, добре випалене, колір сірий з темним відтінком. Усі глечики одnorучні з овальним або профільованим вінчиком. Шийка до низу розширена. Один із глечиків має ребристий бочок. За формою ці глечики не відрізняються від глечиків другого типу першої підгрупи. На інших пам'ятках Верхнього Подністров'я глечики з шершавою поверхнею не відомі.

На поселеннях Ріпнів II, Черепин I Бовшів II виявлено по два-три уламки мисок, які за складом тіста та обробкою поверхні можна віднести до другої підгрупи гончарного посуду. Дві миски з Ріпнівського поселення і одна з поселення в Черепині досить глибокі. Вони мають розхилені назовні, потовщені вінця, досить високі, відділені від боків ребристим переломом плечики та дно на піддоні (табл. XLIII, 1). Миску із Черепина реконструйовано. Її висота 10,7 см, діаметр горла 16 см, діаметр дна 7 см. Ріпнівські миски орнаментовані по плечиках вглибленими горизонтальними лініями. За формою згадані миски не відрізняються від мисок першого типу першої підгрупи гончарного посуду. Дві інші миски цієї групи посуду дещо відмінні від попередніх. Вони мають лійчасту форму (діаметр горла 16—18 см) (табл. XLVI, 5). Найближчі аналогії їм дає третій тип мисок першої підгрупи.

Як одиничні знахідки на поселеннях черняхівського типу трапляються гончарні кухлики, що за складом тіста також відносяться до другої підгрупи гончарного посуду. Вони виявлені на поселенні в Бовшові, Ріпневі II, Дем'янові II. На інших пам'ятках черняхівського типу Верхнього Подністров'я цієї підгрупи гончарної кераміки кухлики не відомі. Форма їх конічна, дно плоске або на плоскому піддоні, вінця не виділені, з заокругленим краєм. Серед гончарного посуду з відмученої глини конічних кухликів немає.

Посуд другої підгрупи за художніми якостями уступає прекрасно оформленому і багато орнаментованому посуду першої підгрупи.

Третя підгрупа гончарного посуду відрізняється від посуду обох попередніх підгруп головним чином складом керамічної маси і технікою обробки поверхні. Посудини в основному повторюють форми попередніх підгруп, хоч завжди уступають їм кількісно. Вони представлені переважно горщиками. Інші форми цього посуду знаходять в одиничних екземплярах. У тісті є домішки

⁷⁵ Симонович Э. А. Орнаментація черняхівської кераміки, с. 336, 345.

⁷⁶ Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери..., с. 58—59.

⁷⁷ Smiszko M. Duże naczynia baniaste okresu gzymskiego, s. 211—231.

⁷⁸ Симонович Э. А. Глиняная тара..., с. 262—270.

⁷⁹ Smiszko M. Osady kultury lipiцьkiej..., s. 25—26.

⁸⁰ Смішко М. Ю. Раннеславянская культура Поднепровья, с. 76; Баран В. Д. Деякі підсумки досліджень..., с. 75.

піску, але значно менші, ніж у кераміці другої групи. Поверхня досить гладка, колір переважно темний, лише інколи з сіруватим відтінком.

Горщики мають легко розхилені назовні вінця з потовщеним або рівно зрізаним краєм, досить чітку шийку, виразні плечики, випуклі бочки і денця на плоскому або кільцевому піддоні. Деякі горщики мають горизонтально формовані вінця. По плечиках вони прикрашені інколи врізними горизонтальними або зигзагоподібними лініями, в одиничних випадках — пружками. Один горщик, виявлений на поселенні в Черепині, реконструйовано. Він має легко розхилені назовні вінця, випуклі бочки та плоске дно. Горщик по плечиках прикрашено трьома заглибленими горизонтальними лініями. Його висота 15 см, діаметр вінець 12 см, діаметр денця 10 см (табл. XLIII, 2).

За складом керамічної маси до цієї підгрупи слід віднести окремі досить великі посудини типу піфосів. На відміну від піфосоподібних посудин другої підгрупи вони завжди мають дещо менші розміри і вужчі краї горизонтальних вінець. Уламки таких посудин виявлено на поселенні Бовшів II.

Крім горщиків і піфосів, до цієї підгрупи можна віднести і декілька мисок та глечиків, уламки яких знайдено на Ріпнівському та Бовшівському поселеннях. Миски за формою не відрізняються від відповідних форм у попередніх підгрупах. Одна миска з Ріпнева II орнаментована по плечиках двома заглибленими горизонтальними хвилястими лініями. Вона має розхилені назовні вінця, високі плечики і досить різкий злом бочка. За формою миска близька до першого типу мисок за нашою класифікацією.

Форму глечиків відтворити важко, оскільки вони представлені невеликими уламками, що не дає можливості їх реконструювати. Можна лише з певністю визначити, що всі вони одноручні і

мають невисоке горло. В одному випадку плечики від горла виділені пружком.

Досить цікавою формою у цій підгрупі є три свєбрідні посудини-кухлики, знайдені на поселеннях у Ріпневі II і Ракобутах (табл. LXVII, 10). Вони мають легко розхилений назовні вінчик, чітку шийку, інколи виділені від бочків переломом плечики. Бочки прямі, циліндричні, сформовані таким способом, що утворюють по всьому тулубу вертикальні, ввігнуті до середини овали, які надають їм оригінальної вишуканої форми. Внизу бочки в одному випадку плавно, в іншому різко звужуються і переходять в денце, поставлене на кільцевому піддоні. Посудини з подовженими овалами — дуже рідкісні знахідки на території Західного Побужжя і Верхнього Подністров'я. Вони не частіше виступають у пам'ятках черняхівської культури і на Середньому Подністров'ї і Подніпров'ї. На Середньому Дністрі посудина такої ж форми була знайдена в одному з поховань на могильнику в Романовому Селі⁸¹. Посудини з подовженими овалами, хоч і відмінної форми, трапляються на території Польщі на пам'ятках пшеворської культури⁸². К. Маєвський вважає ці посудини римськими імпортами⁸³, хоч для цього, на нашу думку, немає достатніх підстав. Із згаданим автором можна погодитися лише в тому, що сама форма і спосіб орнаменту цього типу посудин є витвором римських чи провінціальноримських гончарів. У цьому можна легко пересвідчитися, познайомившись з посудом гончарних майстерень Панонії I—III ст. н. е.⁸⁴ Проте, судячи з технології виготовлення і складу тіста цих посудин, ми вважаємо, що вони, як і багато інших форм гончарного посуду черняхівської культури, виготовлялися в гончарних майстернях на місці, хоч і за зразком провінціальноримського посуду. Гончарі, які виготовляли гончарний посуд черняхівської культури, були прекрасно ознайомлені з провінціальноримським гончарним виробництвом і дотримувалися його традицій.

Слід зупинитися на питанні походження основних форм кераміки. Як видно з приведених вище аналогій, перший і шостий типи ліпних горщиків близькі за формою до посуду пшеворської культури⁸⁵. У більш ранній час (латен і рубіж нашої ери) форми, аналогічні черняхівським горщикам першого типу, відомі на пам'ятках поморсько-підкльшової і зарубинецької культур⁸⁶. Вони становлять значну групу посуду (до 30%) на поселеннях київського типу на Східній Волині⁸⁷. Останні пам'ятки дають широкі аналогії другому типу черняхівських горщиків. Інші типи горщиків черняхівської культури (третьої — п'ятої) не знаходять близьких аналогій у більш ранніх культурах на території Східної Європи. Вони виникають у період існування черняхівської культури. Інші форми ліпної кераміки, зокрема кухлики на піддоні та з ручкою, а також деякі елементи орнаменту (розчленований валик) успадковані від носіїв липицької культури та інших дако-гетських культур. Вплив останніх особливо позначився на кераміці Нижнього Подністров'я та Подунав'я⁸⁸.

Певний вклад у розвиток ліпного посуду черняхівської культури внесли скіфо-сарматські культури. Це відноситься передусім до пам'яток степової зони, і зокрема Нижнього Подніпров'я та Подністров'я, де скіфо-сарматські риси в кераміці займають одне з провідних місць. Ліпна кераміка даного регіону цим і відмінна від посуду лісостепової частини, хоч і не позбавлена рис, спільних для всієї черняхівської культури⁸⁹. Елементи сарматської кераміки займають значне місце і на пам'ятках межиріччя Дністра і Дунаю⁹⁰.

На багатьох черняхівських пам'ятках, зокрема Волино-Подільського пограниччя, межиріччя Дніпра і Південного Бугу, Молдавії, знайдено ліпний посуд вельбарської культури. Він привнесений ззовні, цілком відмінний від ліпної черняхівської кераміки як за формами, так і за орна-

ментацією, і не має відношення до її генезису (табл. LXXXI, 1—18).

Якщо в пошуках прототипів черняхівської ліпної кераміки ми зверталися здебільшого на захід і північ, до пшеворської і зарубинецької культур, то аналогії гончарній кераміці ведуть нас у протилежний бік — на південь⁹¹.

Усі гончарні миски, в тому числі і миски-вази з трьома ручками, знаходять прототипи в кераміці римських шарів причорноморських міст. Дещо раніше близькі форми мисок знали кельтські племена, а від них і гето-даки. Таке ж походження мають і горщики першої та другої груп гончарного посуду, з врахуванням того, що біконічні горщики першої групи на Верхньому Дністрі могли виникнути під впливом липицької культури, а на становлення форм горщиків другої групи гончарної кераміки мали вплив гончарні майстерні Аквінкума та інші гончарні центри Подунайських римських провінцій. Таке ж походження мали і піфосоподібні посудини, прототипами яких, за М. О. Тихановою, можна вважати зерновики кельтів та дакійські *dolei*. Прототипи глечикам знаходимо в причорноморських містах серед кераміки римського часу, на липицьких пам'ятках Верхнього Подністров'я, пам'ятках дако-гетського населення Подунав'я, окремим їх формам — в кельтській кераміці (табл. XXII). Провінціальноримське походження мають багатооздоблені кубки, форма яких нерідко повторює скляні кубки римського виробництва⁹².

относительной хронологии зарубинецкой культуры
Полесья.— Археологический сборник, 1976, вып. 17, с. 52—59.

87
Абашина Н. С.,
Гороховский Б. Л. Кераміна пізньозарубинецького поселення Обухів III. К., 1975, с. 70;
Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тысячелетия н. э. у с. Казаровичи близ Киева.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, рис. 1, 5, 9, 11.

88
Цигилук В. Н. Населення Верхнього Подністров'я...
рис. 26, 1—16; Рикман Э. А. Этническая история населения... с. 302—347.

89
Симонович Э. А. Лепная посуда черняховской культуры

Нижнего Днепра.— КСИИМК, 1957, вып. 88, с. 19;
Симонович Э. А. О некоторых типах поселений первых веков нашей эры в Северном Причерноморье.— КСИИМК, 1956, вып. 65, с. 133—134.

90
Рикман Э. А. Этническая история населения... с. 317—323.

91
Магомедов Б. В. О происхождении форм черняховской гончарной керамики.— В кн.: Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев, 1977, с. 111—123.

92
Симонович Э. А. Орнаментация черняховской керамики... с. 352; Винокур И. С. История та культура черняхівських племен, с. 90—91.

81
Cehak-Hotubowiczowa H. Probne wykopaliska w powiecie Zbaraskim.— WA, 1936, t. 14, s. 65, il. 12.

82
Majewski K. Importy pzymskie na ziemiach słowiańskich. Wrocław, 1949, s. 11—12, tabl. IX, 2, 6; XVII, 3, 5.

83
Majewski K. Op. cit., s. 11—12.

84
Poczy Sz. K. Die Töpferwerkstätten... tabl. IV, 13; VII.

85
Kietlińska A., Dąbrowska T. Smentarzystwo z okresu wpływów rzymskich we wsi Splicymierz. powiat Gurek.— Materiały starożytne, 1963, t. 9, tabl. V, 31; LXXXI, 6; XIX, 19.

86
Hasegawa J. Chronologia i rozprzestrzenienie ceramiki typu praskiego w Europie

Srodkowej.— Prace i Materiały, 1975, N 21, tabl. II, 6; III, 6; VIII, 1; Юзак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга, с. 90, рис. 4, 5, 6; 6, 6.

88
Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы

Слід погодитися з в. В. Магомедовим, що більшість гончарного посуду пов'язана походженням з античними центрами Північного Причорномор'я, де гончарна кераміка з аналогічним набором форм відома вже в I—III ст. н. е.⁹³ Значний вплив на розвиток певного стилю, форм та орнаментативної черняхівського гончарного посуду мали римські провінції Подунав'я, зокрема Дакія, через які передавалися і латенські гончарні традиції.

На території Верхнього Подністров'я гончарний посуд з'являється в готовому досконалому вигляді уже в пізньолатенський період разом із старожитностями кельтів. На поселенні Бовшів І Галицького району Івано-Франківської області Л. І. Крушельницька виявила напівземлянкове житло останніх століть до нашої ери, де поруч із ліпним посудом були і сіроглиняні посудини, виготовлені на досконалому гончарному крузі⁹⁴. Деякі з них мають графітовану поверхню, що є характерною ознакою кельтської кераміки. У перших століттях нашої ери гончарним посудом на Верхньому Дністрі користуються племена липицької культури. На липицьких пам'ятках він складає хоч і меншу, але досить помітну частину керамічних комплексів.

Найбільш масове поширення гончарного посуду на території Західної Волині і Верхнього Подністров'я припадає на кінець II—IV ст. н. е., тобто на період, коли на згаданій території проживало населення черняхівської культури. В цей час на території Південно-Східної Європи з'являються гончарні горни. Останні виявлено у значній кількості і на території поширення черняхівської культури, зокрема у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. Так, у Неслухові відкрито дві гончарні печі, у Ріпневі і Сокольниках — по одній. На суміжній території Південно-Східної Польщі, у Новій Гуті під Краковом досліджено великий гончарний центр, який має більше сотні гончарних печей⁹⁵. Значний гончарний центр відкрито у Тропішові⁹⁶. За новими даними, лише на території України

і Молдавії у межах черняхівської культури гончарні горни виявлено більш ніж на 30 пунктах⁹⁷. Все це дає можливість вважати, що гончарний посуд черняхівської культури виготовлявся на місці.

Але наявність гончарних горнів як у межах черняхівської культури, так і шеворської на території Південно-Західної і Північної Польщі, пухівської в Чехословаччині та інших синхронних культур на території Південно-Східної і Центральної Європи, поширених за межами римських провінцій, не дає відповіді на питання, хто виготовляв цей гончарний посуд, єдиний за технологією, більшістю форм і орнаментативних мотивів. Чи це були місцеві майстри, чи гончарі — вихідці з римських провінцій, які мали свої майстерні на території згаданих культур. Відповідаючи на ці питання, слід врахувати ряд обставин: і вражаючи тотожність конструкції гончарних печей на всій території Південно-Східної і Центральної Європи у другій чверті I тисячоліття н. е., і їх аналогічність з печами причорноморських міст римського часу, і єдину технологію виробництва. Важливим є і те, що на території Центральної і Південно-Східної Європи гончарний посуд з'являється уже в готовому, досконалому вигляді. Це відзначали дослідники пам'яток пізньоримського часу в різних районах згаданої території (М. Ю. Смішко, Е. О. Симонович, М. Ян, Б. Ріхтгофен, Е. Бенігер, Б. Свобода, Т. Кольнік та ін.)⁹⁸. Все це дає можливість приєднатися до вже існуючої думки про те, що техніка гончарного виробництва була на нашу територію привнесена ззовні. Лише гончарі з глибокими традиціями і високими професійними навиками могли виготовляти такий досконалий і завершений посуд, який за технічними і художніми якостями не поступається навіть перед виробами

siwej na kole toczonej na tle odkryt w górnym dorzeczu Wisły. — WA, 1936, t. 14, s. 146—173.

Брайчевський М. Ю. Біля джерел... с. 118—142; Федорова Г. Б. Население... с. 126; Рюкман Э. А. Этническая история... с. 168.

Смішко М. Ю. Карпатські кургани... с. 108—109; Симонович Э. А. Орнаментация черняхівської кераміки, с. 355; Jahn M. Funde aus dem vierten

Jahrhundert n. Chr. — Altschlesien, 1926, N 1, s. 37; Richtigofen B. Germanische Krausengefasse des 4. Jahrhunderts n. Chr. aus der Provinz Oberschlesien und ihre weitere Verbreitung. «Mannus». Leipzig, 1928, VI, s. 86—89; Beninger E. Der westgotisch albanische Zug nach Mitteleuropa. Leipzig, 1931, S. 87—122; Kolník T. Popelnicevo pohrebisko z mladšej doby rimskej a počiatku doby stahovania národov v Oskove pri Pleťanoch. — SIA, 1956, IV-2.

сучасних майстрів гончарної справи. П. М. Третьяков вважає, що «сіра кераміка, характерна для полів поховань черняхівського типу, як і фібули та деякі інші речі, являють собою один із варіантів периферійноримської культури»⁹⁹. Такої ж думки дотримуються польські дослідники, зокрема Ю. Веловейський, Ю. Кміціньський, щодо посуду, виготовленого на гончарних центрах, відкритих на території Польщі¹⁰⁰.

Проте існують і інші погляди. Так, деякі німецькі дослідники, а за ними і польські археологи (В. Антонович) пов'язують поширення гончарної техніки з готськими впливами¹⁰¹. Цей погляд спростовується самим фактом існування гончарної кераміки, однакової за технологією виготовлення на всій території, розташованій північніше кордонів римської імперії і заселеній різноетнічним населенням. Саме це підкреслює Б. Свобода, який повністю відкидає якусь «особливу» роль готів у поширенні гончарної техніки і пояснює дане явище відродженням кельтських традицій у римських провінціях¹⁰².

В останні десятиліття готські пам'ятки — могильники і поселення — було виявлено в районі Нижнього Повислення та Полісся (Бруліно-Коскі, Варшава-Кавенчін, Брест-Трішин, Дитиничі, Липесівка, Любомль, Машів та ін.)¹⁰³. Їх вивчення показало, що племена готів користувалися переважно ліпним посудом і, лише просуваючись у Північне Причорномор'я через територію черняхівської культури, поступово освоювали здобутки провінціальноримської культури та використовували у побуті гончарний посуд. Отже, вони, як і інші племена, що проживали на римській периферії, були не продуцентами, а споживачами культурних надбань цього краю.

До недавнього часу в радянській археологічній літературі був поширений погляд, згідно з яким уся гончарна кераміка черняхівської культури виготовлялася місцевим слов'янським населенням, якому належать пам'ятки цієї культури¹⁰⁴.

99 Третьяков П. Н. Спорные вопросы этнического развития восточных славян. Тезисы докладов на сессии отделения исторических наук и пленуме Института истории материальной культуры, посвященных итогам археологических исследований.

М.: Л., 1956; Третьяков П. Н. Итоги археологического изучения восточнославянских племен. — В кн.: Исследования по славянскому языкознанию. М., 1961, с. 324—325.

100 Wielowiejski J. Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności Południowej Polski w okresie

Зараз ця точка зору втрачає прихильників. Виявилось, що відкриті останнім часом слов'янські поселення VI—VII ст. н. е., а також поховання не мають гончарного посуду. Слов'яни в цей час користувалися майже виключно посудом, виготовленим ручним способом. Важко припустити, щоб населення черняхівської культури, яке мало таких кваліфікованих гончарів і високоорганізоване гончарство, знову почало користуватися ліпним посудом, як це впливає із вивчення слов'янських пам'яток VI—VII ст. н. е. на всій території їх поширення. Крім того, слід брати до уваги, що на території слов'ян на рубежі VII—VIII ст. н. е. з'являється посуд, виготовлений на примітивному ручному крузі, що свідчить про початок освоєння гончарної справи і явно не узгоджується з постановкою питання про існування гончарства у першій половині I тисячоліття н. е. як окремої галузі ремесла, яким займалися місцеві слов'янські гончарі. Неможливо пояснити зникнення високоякісного гончарного посуду в середині I тисячоліття н. е. на території Південно-Східної Європи, в тому числі і черняхівської культури, і зміною населення. Типологічне вивчення пам'яток черняхівської культури і слов'янських пам'яток V—VI ст. на цій території дає можливість вважати, що корінне слов'янське населення, незважаючи на події, пов'язані з навалою гунів, не покинуло своїх земель¹⁰⁵. Все це приводить до логічного висновку, що цю територію покинули

róznolateniskim i rzymskim. — MS, 1960, t. 6, s. 119—120; Kmieciński J. Osadnictwo słowiańskie i ceramika, siwa na terenie Kujaw i ziemi Leczyckiej. — Dawna kultura, 1955, N 1, s. 244—245.

101 Beninger E. Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei, Libevitzu. Leipzig, 1930, s. 158—159; Antoniewicz W. Slady kultury gotkiej na ziemiach słowiańskich. Warszawa, 1932, s. 23.

102 Szwoboda B. Pozdnierimskie na kręgu tożsamości nadoby v Cechach. — Cechy v dobe stehovani národu. Praha, 1965, s. 84—98.

103 Kempisty A. Birytualme smentarzynsko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecki. — WA, 1966, t. 22, s. 409—450; Смішко М. Ю., Свєтиніков І. К.

Могильник III—IV століть н. е. у с. Дитиничі Ровенської області. — МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 89—112; Кухаренко Ю. В. Вольнская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 57—58.

104 Брайчевський М. Ю. Біля джерел... с. 119—121; Махно Е. В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу. — Археологія, 1959, т. 4, с. 71—72; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957, с. 334.

105 Баран В. Д. О соотношения культур римского и раннесредневекового времени на территории Северного Прикарпатья и Юго-Западной Волины. I Міжнародовоу конгресу археологів слов'янської. Warszawa, 1969, t. 2, s. 238—248.

93 Магомедов Б. В. О происхождения форм черняхівської гончарної кераміки, с. 120.

94 Крушельницька Л. И. Новый кельтский памятник в Верхнем Поднестровье. Тезисы доклада первого симпозиума по

археологии и этнографии Юго-Запада СССР. Кишинев, 1964, с. 24—25.

95 Gajewski L. Badania nad organizacją produkcji z okresu rzymskiego w Igołomi. — AP, 1959, t. 3, s. 101—154.

96 Rejman T. Problem ceramiki

гончарі, які забезпечували її у першій половині I тисячоліття н. е. гончарним посудом. Слід підкреслити, що дане явище характерне не лише для черняхівської культури, а й для багатьох інших культур Південно-Східної і Центральної Європи в середині I тисячоліття н. е. Отже, гончарі не належали до місцевих племен, які заселяли північно-східну римську периферію. Вони, як представники певної професії, жили у цих районах лише до того часу, поки існували сприятливі умови для розвитку гончарства і збуту своєї продукції. Коли ситуація змінилася, вони покинули цю територію, забравши з собою і секрети виробництва. На питання, хто були ці гончарі, відповідає аналіз керамічних виробів черняхівської культури, прототипи яким, як і гончарним горнам, знаходимо на території римських провінцій. На основі співставлення цих фактів можна вважати, що гончарство у другій чверті I тисячоліття н. е. на території Південно-Східної і Центральної Європи було привнесене ззовні і знаходилося у руках провінціально-римських гончарів. На користь цього припущення свідчить і те, що час його занепаду співпадає з часом занепаду Римської імперії і втратою багатьох сфер впливу та варваризації Придунайських областей, що були плацдармом поширення провінціально-римської культури на північ.

На пам'ятках слов'ян у VI—VII ст. н. е. Подністров'я і Волині повсюдно виступає ліпний посуд. Лише на найбільш ранніх із них, які можна датувати V—VI ст. н. е. (Зелений Гай, Устя, Бакота, Теремці, Кодин, Катеринівка, Каветчина, Рашків III та ін.) знайдено гончарні посудини, що свідчать про існування ще певних традицій гончарства. На багатьох ранньослов'янських пам'ятках (поселення в Корчак, Ріпнів II, Зимне, Дем'янів II, Звиняч, Каспарівці та ін.) гончарного посуду не виявлено зовсім.

Підсумовуючи, слід звернути увагу на те, що ні одне черняхівське поселення, ні могильник ні-

коли не повторюють набору або більшості форм якоїсь однієї із культур, що дають прототипи ліпній чи гончарній черняхівській кераміці. У черняхівській культурі синтезуються певні риси, успадковані від субстратного населення, а також привнесені ззовні. Останнє особливо відноситься до гончарної кераміки.

3. Імпортний посуд

Найменшу за кількістю підгрупу гончарної кераміки складає импортний посуд, представлений лише двома формами амфор (переважно у фрагментах) і мископодібними червонолаковими посудинами типу terra sigillata.

Знахідки импортного посуду на пам'ятках черняхівського типу Верхнього Подністров'я розглянуті у спеціальних працях, присвячених вивченню римських импортів на території Центральної і Східної Європи (К. Маєвський, М. Ю. Брайтчевський, В. В. Кропоткін)¹⁰⁶. Вони, як і римські монети, являють собою важливий матеріал — джерело до вивчення економічних зв'язків римської імперії з племенами і народами Східної Європи. На території Верхнього Подністров'я амфорна тара з'являється вже в перших століттях нашої ери на пам'ятках липицької культури і продовжує поступати до середини I тисячоліття н. е. Проте вплив амфор у районі окресленої території був незначний. Навіть на таких широко досліджених поселеннях, як Ріпнів II, Бовшів, амфорна тара виявлена в дуже обмеженій кількості. Так, на Бовшівському поселенні виявлено лише фрагменти трьох ручок і бочка від двох різних посудин, на поселенні Дем'янів II амфорної тари не знайдено зовсім, на поселеннях Ріпнів II, Ракобути і Нєслухів амфорна тара представлена уламками декількох посудин. Найбільше уламків амфорної тари виявлено на поселенні в с. Черепин, при цьому переважна їх кількість (62 фрагменти, що

належали трьом посудинам) відкрита в напівземлянці № 4. Можливо, наявність амфорної тари у згаданому житлі якоюсь мірою пояснює одну із сторін діяльності його господаря.

Більшість уламків амфорної тари належить світло-жовтим посудинам, у тісті яких є значні домішки піску. Вони мають вузьку, поширену донизу шийку, рифлені стінки і профільовані ручки з поздовжнім ребром з зовнішнього боку. Дно, як правило, закінчується циліндричною ніжкою з виступом у середині (табл. XXIII, 1—10).

На окремих поселеннях (Черепин, Бовшів, Ріпнів II) знайдено поодинокі уламки червоноглиняних амфор, виготовлених з відмученої глини з дуже незначними домішками дрібного піску. Одну червоноглиняну амфору, знайдену в житлі № 11 Ріпнівського поселення, вдалося реконструювати. Вона має низьку циліндричну шийку з потовщеним вінчиком, високі круглі плечики і майже прямий, з ледь помітно випуклими бочками, рифлений тулуб. У нижній частині посудини стінки плавно переходять у денце, яке, на жаль, відбите. Ручки амфори невеликі, овальні у профілі (діаметр горла 8,5 см (табл. LXIV, 17)). У Подністров'ї аналогічній згаданій амфорі не виявлено. Найближчі за формою амфорні посудини знайдено на могильнику другої чверті I тисячоліття н. е. у Фрунзовці Одеської області, Делакеу, Комраті і Собарі в Молдавії¹⁰⁷ та Ізвоаре на території Румунії¹⁰⁸. Очевидно, амфори цього типу на відміну від гостродонних світлоглиняних амфор поступали на територію черняхівської культури значно рідше. Фактично, за винятком ріпнівської і ягнтинської амфор, всі інші знахідки знайдено в районах, територіально близьких до причорноморських античних центрів. Картографування амфорної тари III—IV ст., проведене В. В. Кропоткіним, показало, що світлоглиняні амфори приблизно рівномірно розташовані на карті поширення пам'яток черняхівської культури¹⁰⁹, однак їх кількісне співвідношення в різних районах не од-

накове. На поселеннях Нижнього Дніпра, Молдавії вони займають помітне місце в керамічному комплексі від 1 до 31%, в той час як у північних і північно-західних районах черняхівської культури знахідки амфор одиничні¹¹⁰.

Як уже відзначалося, крім амфорної тари, на пам'ятках Верхнього Дністра знайдено червонолаковий посуд типу terra sigillata. Цей посуд, порівнюючи з амфорами, на території черняхівських племен трапляється дуже рідко, що пов'язано, очевидно, із відсутністю близьких зв'язків з центрами його виробництва. У Верхньому Подністров'ї він знайдений лише на двох пунктах — у Черепині і Звенигороді Львівської області¹¹¹, а в Подніпров'ї одиничні його уламки виявлено у Ромашках і Черняхові (Київська область), Рижівці і Турії (Черкаська область)¹¹². Причому знахідки червонолакового посуду на могильнику в Ромашках деякі дослідники піддають сумніву¹¹³.

Посудини типу terra sigillata знайдено і на поселенні III—IV ст. н. е. в с. Комарів Чернівецької області на Середньому Дністрі¹¹⁴. Однак це поселення з рештками кам'яного будинку, наявністю плінфи та скляною майстернею не можна віднести до пам'яток черняхівського типу. Це, очевидно, одна з римських факторій на території черняхівської культури. Червонолаковий посуд відомий і на черняхівських поселеннях Нижнього Подніпров'я і Подністров'я, що межують з античною хорою.

Окремого розгляду вимагає питання, з яким культурним пластом пов'язувати знахідки посудин типу terra sigillata на території Верхнього Подністров'я — нижнім липицьким чи верхнім черняхівським¹¹⁵. Ці посудини з'являються на згаданій території приблизно наприкінці II — на початку III ст. н. е., тобто в той хронологічний період,

¹⁰⁶ Małowski K. Importy rzymskie na ziemiach Słowiańskich. Wrocław, 1949, s. 27—40; Брайтчевський М. Ю. Римська монета на території України. К., 1959, с. 40—46; Кропоткін В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе. М., 1970, с. 5—7.

¹⁰⁷ Кропоткін В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе II в. до н. э.— V в. н. э.— САН, 1970, вып. ДІ-27, с. 171, рис. 33, 4; Рихман Э. А. Этническая история населения..., с. 214—227.

1957, fig. 315, 2.
¹⁰⁹ Кропоткін В. В. Римские импортные изделия..., рис. 3.
¹¹⁰ Рихман Э. А. Этническая история населения..., с. 215.
¹¹¹ Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери..., с. 62—63;

Полянський Ю. Нові археологічні знахідки в Галичині.— Записки НТШ, 1928, № 149, с. 20; Jankó R. Rozmieszczenie naczyń typu terra sigillata na obszarze dzisiejszej i dawnej Polski.— PA, 1933, t. 5, z. 3, s. 6—7.
¹¹² Брайтчевська А. Т. Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з Кримськими містами.— Археологія, 1957, т. 10, с. 114—120;

Брайтчевський М. Ю. Римська монета на території України..., с. 222.
¹¹³ Кропоткін В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э. М., 1967, с. 70—71.
¹¹⁴ Кропоткін В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе, с. 81.
¹¹⁵ Там же.

коли поселення липицької культури припиняють своє існування, а черняхівські пам'ятки тільки з'являються. При такому стані поставлене питання може вирішуватись лише наявністю посудин типу terra sigillata в тих чи інших комплексах.

На поселенні в Черепині всі уламки посуду типу terra sigillata виявлено в житлах черняхівської культури разом з характерною для цієї культури керамікою та іншими знахідками. Житло-землянка № 6 цього поселення, де знайдено два уламки червонолакового посуду, було перекрите зверху суцільним шаром глиняної обмазки, що дає можливість розглядати зібрані в ньому знахідки як закритий комплекс. Все це усуває будь-які сумніви відносно того, чи посуд типу terra sigillata на Черепинському поселенні належить до черняхівського шару. Як недорозуміння можна трактувати позицію В. В. Кропоткіна, який без будь-яких обґрунтованих пояснень відніс знахідки червонолакового посуду в Черепині до липицьких пам'яток. З пам'ятками липицької культури В. Кропоткін пов'язує і знахідки посуду типу terra sigillata, знайдені у Звенигороді, висунувши припущення, що їх могли знайти на поселенні цієї культури.

За повідомленням Ю. Полянського та інших дослідників, які опублікували червонолаковий посуд із Звенигорода, він був знайдений випадково при земляних роботах близько 1927 р. Місце знахідки точно встановити не вдалося, проте їм було відомо, що земляні роботи проходили поблизу вищезгаданого села в межах давньоруського городища. З якими матеріалами виявлено ці знахідки — до цього часу не встановлено. Мабуть, це був скарб. Незважаючи на те що у Звенигороді від часу знайдення червонолакових посудин до сьогодні працювало більше десяти експедицій, слідів поселення липицької культури там не виявлено.

Привертає увагу різночасовість посудин, що

також характерно для скарбу. Так, найраніша з них (посудина з клеймом Svarad — ім'я майстра Сварада з Південної Галії) виготовлена наприкінці I на початку II ст. н. е. Найпізніша посудина, яка піддається датуванню, з клеймом CINTVSM (очевидно, ім'я гончаря Центузмуса), виготовлена в Середній Галії (Lezoux) під час правління Антоніна Пія або Коммода, скоріше всього у другій половині II ст. н. е. Отже, вони попадають у Верхнє Подністров'я в той час, коли тут відбуваються процеси, які приводять до формування черняхівської культури.

В. В. Кропоткін, який займався вивченням римських імпорту, вважає, що червонолаковий посуд із Галії завозився в Центральну і Північну Європу через подунайські міста римського лімеса¹¹⁶. Якщо це так, бо існує й інша думка відносно шляхів поширення червонолакового посуду, про що буде сказано нижче, то виготовлені в Галії посудини могли потрапити у Верхнє Подністров'я скоріше всього наприкінці II — на початку III ст. н. е. Приблизно в цей час був захований скарб у Звенигороді, у складі якого могли бути й інші цінні речі римського імпорту, що не потрапили до рук дослідників.

Таким чином, на основі знахідок червонолакового посуду в житлах черняхівського типу в Черепині та часу їх появи у Верхньому Подністров'ї Звенигородський скарб також можна пов'язувати з черняхівським періодом історії населення Подністров'я.

Виявлені в Черепині уламки червонолакового посуду являють собою частини чашок або невеликих мисок-блюдець (табл. XXIV, 1—4). На одному з уламків, знайденому в житлі VI, є рельєфне зображення воїна в панцирі з овальним щитом у лівій руці. На голові у нього шолом. Праворуч зображена друга фігура, від якої зберігся лише окремих уламок (табл. XXIV, 2). Лак невисокої якості, товщина стінки 0,8 см. Виготовлена посудина в Галії (Rheinzabern) під час правління Ан-

тоніна Пія або Коммода. Інший уламок вінчика червонолакової посудини, знайдений в житлі XI, являє собою частину невеличкої тонкостінної мисочки, прикрашеної під вінчиком пластичним орнаментом у вигляді фриза з півовалів. Фрагмент такого ж орнаменту простежується ще на одному уламку посудини цього типу, виявленому за межами споруд. Лак темно-червоного кольору (табл. XXIV, 1). Як і аналогічна червонолакова мисочка із Звенигорода з клеймом CINTVSM, вона виготовлена в Середній Галії (Lezoux) під час правління Антоніна Пія — Коммода.

Із уламків Звенигородського червонолакового посуду реставровано десять посудин, що являють собою дві форми: невеличкі миски-блюдець і чашки. Стінки гладкі, інколи орнаментовані. Окремі посудини мають клейма. Найраніші з них могли бути виготовлені приблизно на початку II ст. н. е., найпізніші — у другій половині цього століття. Крім клейм, на стінках деяких посудин є рельєфні композиційні зображення. На одному фрагменті чашки композицію утворюють людські постаті. Збереглася постать чоловіка, крилатий Амур і частина людської ноги.

Найближчі аналогії для червонолакового посуду знаходимо на території Польщі¹¹⁷. Причому на території Верхнього Подністров'я і Південної та Південно-Західної Польщі посуд типу terra sigillata попадав із одних майстерень, розміщених на території Галії або Рейнської області. М. Ю. Брайчевський простежив, що на відміну від амфорної тари, знахідки якої найбільш інтенсивні у Південно-Східній частині території черняхівської культури і поступово зменшуються в напрямку до північного заходу, знахідки посуду типу terra sigillata більш інтенсивно виступають у районах західної частини згаданої території¹¹⁸, які межують із районами пшеворської культури. Це дає можливість зробити висновок, що у Подніпров'я (Ромашки) червонолаковий посуд постував із Причорномор'я, в тому числі з Криму,

116
Kropotkin V. V. Римские импортные изделия в Восточной Европе, с. 17.

117
Majewski K. Importy rzymskie... s. 86—89; Jamka R. Rozmieszczenie naczyń typu terra sigillata na obszarze dzisiejszej i dawnej Polski.— PA, 1933, t. 4, s. 7, II. 6;

118
Сміленко А. Т. Деякі археологічні дані про торгівлю... с. 114—120.

120
Брайчевський М. Ю. Біла джерел... с. 230—233.

119
Сміленко А. Т. Деякі археологічні дані про торгівлю... с. 114—120.

120
Брайчевський М. Ю. Біла джерел... с. 230—233.

121
Кругликова И. Т. Дакия в эпоху римской оккупации. М., 1955, с. 163.

де, як довела А. Т. Сміленко, він має близькі аналогії¹¹⁹. Що стосується червонолакового посуду на Верхньому Дністрі, то, на нашу думку, він був завезений сюди західним шляхом, можливо, з тими партіями, які доставлялись населенню пшеворської культури. Проте слід брати до уваги, що terra sigillata — єдиний вид римських імпорту, який міг поступати у Верхнє Подністров'я західним шляхом. Амфорна тара, монети та інші імпорти, судячи за аналогіями та розміщенням на території черняхівської культури, поступали з причорноморських міст. Цієї точки зору дотримуються більшість дослідників¹²⁰. Проте існує й інша точка зору, висловлена І. Т. Кругликовою, яка вважає, що основну роль у торгових зв'язках Римської імперії з слов'янськими племенами відіграла Дакия¹²¹. Приведуючись до першої точки зору, згідно з якою основним безпосереднім організатором торгівлі римських провінцій з Подністров'ям і Подніпров'ям було населення причорноморських міст — Ольвії, Тіри та інших, а також їх хори, ми не виключаємо можливостей торгових зв'язків черняхівських племен з населенням Дакиї.

Привертає увагу те, що амфори повністю відсутні на пам'ятках пшеворської культури навіть у пограничних з черняхівськими старожитностями районах при наявності у складі останніх пшеворських елементів. Все це, з одного боку, підтверджує південно-східні шляхи поступання на територію черняхівської культури амфорної тари, з другого — вказує на наявність у її складі і відсутність у пшеворській культурі того компонента, який не тільки поширював, а й був цікавленим споживачем цих імпортованих товарів. Таким компонентом можна вважати в першу чергу скіфо-сарматське населення, яке мало традиції співжиття з мешканцями античних центрів Північного Причорномор'я і було найбільш підготовлене до сприймання здобутків античної культури.

розвитку торгівлі в раннеантичному суспільстві.— КСИА АН УССР, 1954, вып. 3, с. 231—243; Majewski K. Importy rzymskie... map. N 1; Фемін О. В. Знахідки римських монет у Прикарпатті.— Археологія, 1951, т. 5, с. 96—97.

121
Кругликова И. Т. Дакия в эпоху римской оккупации. М., 1955, с. 163.

4. Пряслиця та інші вироби з глини

Серед виробів з глини значне місце займають пряслиця, які є частими знахідками не тільки на поселеннях, але трапляються й у похованнях черняхівської культури (табл. XXV, 1—17).

На деяких широко розкопаних поселеннях їх знайдено досить багато, на інших — менше. Так, у Черепині виявлено 22 екземпляри повністю збережених і пошкоджених пряслиць, у Ріпневі II — 13, Дем'янові II — 9, Бовшові II — 6. Пряслиця виявлено і на поселеннях у Ракобутах, Чижикові, Неслухові, Незвиськах та ін. Їх функціональне призначення як важка, що надягався на дерев'яне веретено для пряжі, добре відоме і ні в кого не викликає сумніву.

Пряслиця виготовлені з глини, часто з домішками дрібного шамоту, жорстви або піску. Колір бурий, коричневий, темно-жовтуватий або чорний. Поверхня часто заглажена і навіть лискована. За формою пряслиця можна поділити на біконічні, конічні, циліндричні або дисковидні. Одне пряслице із поселення в Черепині мало спочатку шаровидну форму, і лише після випалу його обстругали ножем з обох боків, що надало йому більш сплющеної форми. Сліди обстругування ножем вже готового обпаленого виробу простежено нами ще на одному пряслиці з цього поселення.

Переважає більшість пряслиць має біконічну форму. Нерідко вони асиметричні (одна половина нижча), мають вдавлені верхні або нижні площини, слабо або чітко виражене ребро. Одне біконічне, досить сплющене пряслице із Ріпнева орнаментоване вертикальними, дещо косими канелюрами (табл. XXV, 1, 2, 3, 13).

Конічні пряслиця складають дещо меншу групу, ніж біконічні. На поселенні в Ріпневі вони представлені сімома екземплярами. Їх нижня площина, як правило, має вдавлення і значно більша в діаметрі, ніж верхня.

Дисковидні та циліндричні пряслиця представлені одиничними екземплярами в Ріпневі, Черепині, Бовшові та деяких інших поселеннях Верхнього Подністров'я. Їх різновидність визначається за висотою бочка та його відношенням до діаметра пряслиця.

Окрему різновидність глиняних пряслиць становлять екземпляри, вирізані з донець або бочків посудин. Більшість цих пряслиць зроблена із черепка гончарних посудин (знайдено і заготовки), інколи амфор, проте трапляються одиничні знахідки, виготовлені з бочка ліпної посудини. Діаметр пряслиць 3,2—5,4 см, діаметр отвору 5—8 мм (табл. XXV, 5).

Привертають увагу два пряслиця, виявлені на сусідніх поселеннях Ріпнів II і Ракобути. Вони, на відміну від інших, виготовлені із мергеля на токарному верстаті. Пряслице із Ріпнева знайдено в житлі № 13. Воно має вигляд двох з'єднаних між собою пряслиць, одне з яких сплющеної біконічної форми, а друге — у формі зрізаного конусу. Його висота 2,8 см, найбільший діаметр 3,3 см, діаметр отвору 9 мм (табл. XXXVII, 16). На поверхні пряслиця збереглися залишки чорної фарби. Пряслице із Ракобут має конічну форму, його діаметр 3,4 см, діаметр отвору 1 см (табл. LXXI, 14).

Пряслиця з мергелю, вирізані звичайним ножем, з'являються у Верхньому Подністров'ї вже в перших століттях нашої ери. Окремі їх екземпляри виявлено на поселенні перших століть нашої ери у с. Ремезівці Золочівського району Львівської області, яке ми розкопували з В. М. Цигиликом у 1965—1967 рр. Вони знаходилися у житлах разом з керамікою зарубинецького і липицького типів. Мергельні пряслиця з черняхівських поселень — перші предмети, виготовлені на токарному верстаті. Можна не сумніватися, що їх виготовляли на місці. Це засвідчено не лише тим, що вони виготовлені з місцевого матеріалу, виходи якого тут відомі, але й іншими, більш ва-

гомими доказами. У 1967 р. на поселенні Бовшів II у житлі № 15 ми знайшли добре збережений залізний токарний різець, який при наявності вищезгаданих пряслиць є безперечним доказом існування у другій чверті I тисячоліття н. е. на території Верхнього Подністров'я токарного верстата. Токарний верстат застосовувався, очевидно, для обробки дерева, знахідки якого не збереглися. Наявність відповідної сировини, з одного боку, і токарного верстата — з другого, зумовили появу мергельних пряслиць на території Верхнього Подністров'я і Західної Волині задовго до появи Овручських шиферних пряслиць. Слід зазначити, що на пам'ятках третьої чверті I тисячоліття н. е. (городище в с. Зимне) також знайдено мергельні пряслиця, обточені на токарному верстаті, та за-

лізний токарний різець¹²². Отже, з'явившись десь у III—IV ст. н. е., токарні вироби на території Східної Європи існують до наших днів.

Серед виробів з глини слід згадати ще конусовидні блоки з поперечними наскрізними отворами вище половини їх висоти. Всі вони добре випалені і мають у глині сліди від вигорілих домішок полови і соломи. Найкраще збереглися блоки з поселення в Черепині. Їх висота коливається від 13 до 18,5 см, діаметр основи 7—9 см, діаметр отвору 1,3—2,5 см (табл. XXVI). На поселеннях черняхівської культури конусовидні блоки є частими знахідками. Інколи вони залягають у житлових або господарських приміщеннях у певному порядку, що дає можливість розглядати їх як важки для ткацького верстата.

Важливими анахідками, що поряд з імпортною керамікою свідчать про зв'язки населення черняхівської культури із провінціально-римськими виробничими центрами, є вироби із скла. Вони представлені посудинами, кубками, чарками, а також намистинами, які за формою нагадують глиняні пряслиця. На території Верхнього Подністров'я і Західної Волині, як і в інших районах поширення пам'яток черняхівської культури, скляні посудини виявлено не лише на поселеннях, але й у похованнях. Очевидно, вироби зі скла, як і інші предмети провінціально-римського чи римського виробництва, глибоко увійшли в життя і побут населення черняхівської культури і їх, як особливо цінні речі, ставили в могили покійників.

Добре збережений скляний кубок зеленуватого кольору, знайдений у похованні в с. Городниця Городенківського району Івано-Франківської області, опублікований І. Коперницьким у 1878 р.¹ Скляну посудину виявлено також у Глещаві Тереховлянського району, ще дві посудини (кубок і глечик з ручкою) — в с. Колодрібі Заліщицького району Тернопільської області. На останньому пункті М. Ю. Смішко і автор цих рядків у 1956 р. виявили зруйноване поховання черняхівської культури. Уламки від дев'яти різних скляних посудин знайдено на поселенні Ріпнів II, у Тереховлі та деяких інших пунктах.

Посудини виготовлено з прозорого скла. Вони являють собою переважно кубки білого або зеленуватого кольору з жовтуватим або молочним відтінком. Кубок із Городниці має конічну форму, прикрашений припаяними скляними ниточками білого і голубуватого кольору. Невеличкими овалами оздоблено кубок із Колодрібки.

Фрагментарність посудин із Ріпнева II не дає можливості визначити їх форму. Проте можна вважати, що більшість фрагментів належала невеликим посудинкам, ймовірно, кубкам. На основі уламка, знайденого в ямі № 28, вдалося встановити, що кубок мав конічну форму і зашліфований

¹ Kopernicki I. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem.— ZWAK, 1878, t. 2, s. 56—57; Majewski K. Importy..., s. 85; Кропоткин В. В. Римские импортные изделия..., с. 103.

край вінець. Цей же кубок під вінцями був прикрашений овальними шліфами. Діаметр вінця — 4 см. Шліфованими овалами, але дещо більших розмірів, ніж у попередньому випадку, прикрашена невелика за розмірами скляна посудина, виявлена у житлі № 27 Ріпнівського поселення. Подібні овали більших або менших розмірів, нанесені за допомогою шліфа, прикрашають і інші посудини, знайдені на цьому ж поселенні. Лише два фрагменти посудин із дев'яти, знайдених у Ріпневі, не мають слідів орнаменту. Слід згадати скляну каплю, що виявлена на цьому ж поселенні, яка свідчить про спроби плавлення скла.

Скляні намистини виявлено на поселеннях у Черепині, Ріпневі II, Ракобутах, у похованні в Ромоші. Усі вони виготовлені з прозорого скла зеленуватого кольору і мають біконічну сплюснену форму, що нагадує пряслиця. Їх діаметр 2,7—3,5 см, діаметр отвору — 6—8 мм.

На поселеннях у Бовшові і Дем'янові II виявлено невеличкі скляні намистини і намистини з сіро-голубої пасти. Перші мають довгасту форму, другі — округлу, сплюснену або шаровидну. Намистина із Бовшова прикрашена жовтими хвилястими стрічками. Діаметр намистин 1,6 см, діаметр отвору 4 мм.

На поселенні Ріпнів II виявлено частину янтарної намистини і янтарну підвіску. Остання збереглася повністю. Вона має вигляд фігурки риби з отвором для підвішування, розміщеним на місці ока. Голова підкреслена трьома заглибленими концентричними лініями. Крім того, фігурка прикрашена з одного боку п'ятьма поперечними заглибленими лініями, з другого — поздовжніми (рис. 46, 2).

Скляні посудини, намистини, як і інші предмети римського імпорту, у другій чверті I тисячоліття н. е. мали широкий ареал поширення. Вони у більшій або меншій кількості трапляються на пам'ятках цього періоду в різних кутках Європи, часто досить віддалених від діючих майстерень,

у межах поширення пам'яток черняхівського типу ми зустрічаємо їх і на Дніпрі, і на Дністрі, і на Південному та Західному Бузі. На відміну від червонолакового посуду, виявленого в межах поширення черняхівської культури лише в окремих пунктах, вони, як і амфори, у другій чверті I ти-

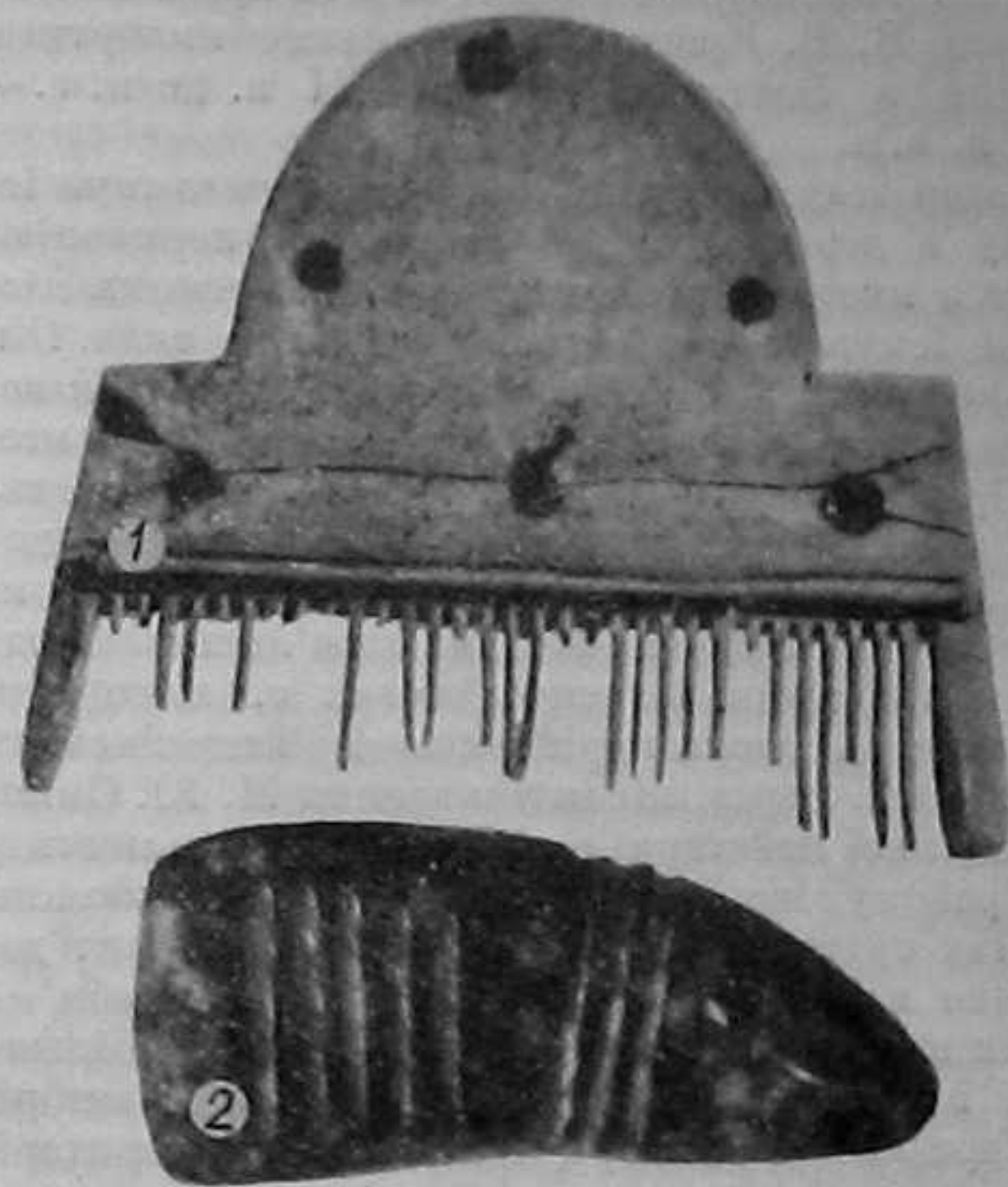

Рис. 46. Кістяний гребінь (Ракобути) і янтарна підвіска у вигляді риби (Ріпнів II).

сячоліття н. е. майже рівномірно покривають територію черняхівської культури.

До недавнього часу спеціалісти мало приділяли уваги вивченню римського скла на території поширення черняхівської культури. Порівняно більше повезло скляним виробам причорномор-

ських міст. Проте в останні роки, у зв'язку з нагромадженням відповідного матеріалу, почали з'являтися окремі статті і публікації, і навіть розділи в монографічних працях, присвячені дослідженням скляних виробів на території Східної Європи, включаючи і матеріали черняхівської культури². Найповніше скляні вироби представлено у праці В. В. Кропоткіна «Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.— V в. н. э.)».

Автор згаданої праці, зокрема, переглянув існуючу в дореволюційній літературі концепцію, згідно з якою в причорноморських античних містах не існувало місцевого виробництва скла. Він поділяє думку Т. М. Висотської та Н. П. Сорокіної про наявність у Боспорі, Херсонесі та інших містах Причорномор'я і Криму скляних майстерень.

У світлі нових досліджень не можна погодитися з К. Масвським, який стверджує, що скляні вироби на південно-західні слов'янські землі в першій половині I тисячоліття н. е. надходили виключно з олександрійських і надрейських майстерень. Зараз, після виявлення М. Ю. Смішкою скляної майстерні в с. Комарів Кельменецького району Чернівецької області, це положення вимагає суттєвих корективів. Згаданий факт докорінно міняє старі уявлення про масштаби і шляхи ввозу римських скляних виробів. Більше того, наявність провінціально-римської факторії на Середньому Дністрі, на глибинній території черняхівської культури дає можливість вважати, що населення останньої знаходилося у сфері економічних інтересів Римської імперії. Відносини черняхівського населення і Риму, північних римських провінцій, зокрема Дакії, дає можливість останнім переносити певні центри виробництва безпосередньо на територію черняхівської культури, ближче до ринків збуту. Крім того, тут можна бу-

ло використовувати дешевшу робочу силу. Якщо деякі дослідники — Є. В. Махно, Е. О. Симонович, М. Ю. Браїчевський — ще сумніваються відносно того, що гончарні майстерні на території України, а також Південної Польщі знаходилися в руках провінціально-римських майстрів, то, думаю, відносно того, хто виготовляв скло на території черняхівської культури, не може бути сумніву. Тим більше, що хімічний та спектральний аналізи комарівського скла, проведені М. А. Безбородовим та Ю. Л. Щапovou, показали, що воно характеризується всіма ознаками, властивими склу із надрейських та інших римських майстерень. Наявність на Комарівському поселенні кам'яних споруд, плінфи римських зразків та величезної кількості гончарної кераміки з характерними ознаками провінціально-римських майстерень та амфори тари дає всі підстави вважати, що тут маємо справу з провінціально-римським виробничим поселенням типу факторії³. Очевидно, існуванням скляної майстерні на Середньому Дністрі пояснюється наявність досить численних знахідок скляних виробів на пам'ятках другої чверті I тисячоліття н. е. у Подністров'ї, а також у східних і північних районах території черняхівської культури. Слід відзначити, що скляний посуд, знайдений на пам'ятках черняхівського типу, знаходить численні аналогії серед скляних виробів Комарова.

Приведені факти дають можливість зробити висновок, що взаємовідносини між населенням черняхівської культури і римських провінцій не обмежувались лише торговим обміном. Вони були глибшими і характеризувалися організацією на її території певних виробничих центрів, з діяльністю яких можна пов'язувати і використання римської грошової одиниці у внутрішньому обігу.

мастерской, открытой в с. Комаров Черновицкой области.— Там же, с. 86—87.

⁴ Смішко М. Ю. Поселення III—IV ст. н. е. зі слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області. с. 67—80.

² Кропоткин В. В. Римские импортные изделия..., с. 27—32; Браїчевський М. Ю. Біля джерел..., с. 233—234; Маїевські К. Importy rzymskie..., в. 92—96; Симонович Э. А. Стекланные кубки из Журовки.— КСИА АН СССР, 1964, вып. 102, с. 8—12.

³ Безбородов М. А. Исследование стенок III—IV вв. н. э. из стеклоделательной мастерской в с. Комаров.— МДАПВ, 1964, вып. 5, с. 81—85; Щапова Ю. Л. Результаты спектрального анализа стеклянных изделий в брака из стеклоделательной

Розділ VI

ОБРОБКА МЕТАЛУ, КІСТКИ І КАМЕНЯ

1. Вироби із заліза

Досить численну групу знахідок становлять вироби із заліза. Їх вивчення не тільки розкриває стан розвитку залізобробної справи на території Верхнього Подністров'я і Західної Волині, технологію обробки металу й джерела сировини, але й допомагає з'ясувати ряд інших важливих галузей господарства населення цього регіону, пов'язаних з землеробством, деревообробною і косторізною справою, каменярством та іншими видами занять, при яких використовувались залізні знаряддя праці.

Привертають увагу знаряддя землеробства. До цієї категорії речей, виявлених на пам'ятках Верхнього Подністров'я і Західної Волині, належать наральник, чересла, серпи та кільця для закріплення коси.

Наральник, поки що один, виявлено на поселенні Ріпнів II. Він доповнює невелику групу знарядь цього типу, відомих на території України з розкопок поселень другої чверті I тисячоліття у селах Ягнятині і Жуківцях Житомирської області¹, Оселівці Чернівецької області², Криничці Одеської і Волоському Дніпропетровської областей³, Тилігуло Березанці в Причорномор'ї⁴. Наральники знайдено на черняхівських пам'ятках Молдавії (Собар, Загайкани)⁵.

Наш наральник має клиновидну довгасту лопать з асиметрично зрізаними краями і помірно загостреним кінцем. Зверху закінчується втулкою із загнутими до середини краями. Він належить до типу вузьколезових наральників, за характеристикою М. Ю. Браїчевського та Ю. А. Краснова, у яких ширина лопаті не перевищує ширини втулки⁶. Довжина ріпнівського наральника

¹ Махно Є. В. Поселення культури полів поховань на північно-західному правобережжі Дніпра.— АП УРСР, 1949, т. 1, с. 168—169.

² Зберігається в Інституті суспільних наук (розкопки В. М. Циглика).

³ Федоров Г. Б. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии.— КСИМК, 1954, вып. 56, с. 7—9; Довженко В. И. Землеробство Древньої Русі. К., 1961, с. 31.

⁴ Симонович Э. А. Итоги исследования черняховских памятников в Северном Причерноморье.— В кн.: История юго-западных областей СССР начала н. э. М., 1967, с. 219, рис. 8.

⁵ Рыжман Э. А. Этническая история населения..., с. 125.

⁶ Браїчевський М. Ю. Біля джерел..., с. 33; Краснов Ю. А. Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий (по археологическим материалам Восточной Европы).— СА, 1978, № 4, с. 98—113.

9,3 см, найбільша ширина леза і втулки 6,6 см. Втулка поставлена під кутом до леза. Один її бік опускається нижче. Довжина леза до втулки з лівого боку має 3 см, з правого — 6 см (табл. XXVII).

Крім наральника, на поселенні Ріпнів II виявлено і чересло. Необхідно підкреслити, що наральник і чересло знайдено в різних частинах поселення, розташованих досить далеко одна від одної, навіть по різні сторони річки, отже, вони не могли належати одному орному знаряддю. Наше припущення підтверджується й тим, що описаний вище наральник порівняно примітивний і в силу особливостей своєї конструкції, на думку деяких спеціалістів, не міг належати такому плужному знаряддю, яке мало чересло⁷. Разом з тим, слід звернути увагу на дані, що суперечать подібним міркуванням. Справа в тому, що на території Польщі на пам'ятках другої чверті I тисячоліття н. е., зокрема в Зофіполі Прошовицького повіту, вузьколезовий наральник і чересло знайдені разом. Ця картина повторилася і в Єлений Гурі⁸. Польські археологи, зокрема Й. Вельовецький, на цій основі вважають, що вузьколезові наральники могли використовуватись для плуга з череслом. Такої ж думки дотримується й словацький дослідник Й. Кудлачек⁹. Ми поки що не будемо приєднуватися до жодної з полемізуючих сторін, проте зазначимо, що знахідки вузьколезових наральників і чересел на одних і тих же пунктах, а навіть в одних і тих же спорудах (Зофіполі), дають підстави вважати другу точку зору правдоподібною і логічною.

Наукове значення чересла, виявленого в Ріпневі, полягає не лише в тому, що воно знайдене на одному пункті з наральником. Не менш важливо і те, що це, властиво, єдине плужне знаряддя цього типу на території України, знайдене в умовах, які не викликають сумніву щодо належності його до пам'яток черняхівської культури.

На території України знайдено ще два чересла, однак останні, беручи до уваги умови їх виявлення, можна пов'язати з пам'ятками черняхівського часу лише умовно. Одне з них знайдено випадково разом з предметами так званого скарбу поблизу с. Коровинці Сумської області¹⁰, друге — у Подністров'ї, на поселенні поблизу с. Грицівці Тернопільської області як підйомний матеріал¹¹. Деякі дослідники до виявлення чересла в Ріпневі не вважали за можливе використати згадані знахідки для характеристики рівня обробітку ґрунту населенням Лісостепу Східної Європи у другій чверті I тисячоліття н. е.

В. Й. Довженок — відомий дослідник землеробства Київської Русі — у своїй праці пише, що плуг на території Лісостепу Східної Європи з'являється лише у IX ст. н. е.¹² Згаданий автор був ознайомлений із знахідками чересла в Коровинцях, однак він до появи ріпнівської знахідки сумнівався у його належності до виявленого там поселення черняхівського часу.

Ріпнівське чересло виявлено на долівці господарської споруди № 16 на глибині 1,90 м від сучасної поверхні разом із значною кількістю ліпного і гончарного посуду черняхівського типу. Його приналежність до цієї групи пам'яток не викликає сумніву. Більше того, ця знахідка доводить вагомість припущень про приналежність чересла із Коровинців та Грицівців до черняхівських пам'яток.

Чересло з Ріпнева являє собою масивний ніж з гострим вістрям для розсікання ґрунту і довгим, прямокутним у профілі, масивним череном, що прикріплювався до плуга. Довжина черена 22 см, ширина 2,7—9,3 см, товщина 1,7 см. Кінець вістря обламаний, тому важко визначити його довжину. Максимальна ширина вістря 3,8 см (табл. XXVIII. 1).

Таким чином, знахідка чересла на поселенні черняхівської культури в с. Ріпневі дає можливість по-новому поставити питання про рівень

агротехніки у першій половині I тисячоліття н. е. на землях Подністров'я.

Землеробські знаряддя для збирання врожаю представлено серпами, виявленими на поселеннях у Ріпневі II, Бовшові II і Дем'янові (табл. XXVIII, 6, 8, 12; XXIX, 4; XXX, 2, 8). На поселенні Ріпнів II знайдено три серпи (два пошкоджені), на Бовшівському — один і на поселенні в Дем'янові — два. Усі серпи мають дуговидну форму, один кінець загострений (у деяких екземплярів відламаний), другий — загнутий убік майже під прямим кутом і утворює п'яту, на яку кріпилась рукоятка. Довжина повністю збереженого серпа з Дем'янова — 28,3 см, максимальна ширина леза — 1,7 см (лезо сточене). У ріпнівського та бовшівського серпів відламано гострий кінець. Довжина збереженої частини ріпнівського серпа — 28,5 см, максимальна ширина леза — 3,8 см (табл. XXVIII, 8). Привертає увагу архаїчність серпів, виражена в наявності зігнутої вбік п'яти замість прямого черенка.

Залізні серпи з подібною п'ятою замість черенка з'явилися на Нижньому Подніпров'ї ще в скіфський період¹³. Серпами аналогічної конструкції і форми користувалося населення зарубинецької культури. Один із серпів Чаплинського городища становить повну аналогію нашим¹⁴. У черняхівський час поряд із серпами з п'яткою з'являються серпи і більш досконалої конструкції з прямим черенком. Про це свідчить знахідка такого серпа на поселенні у с. Дем'янів II (табл. XXI, 4). Правда, останні при розкопках пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е. трапляються рідко. Очевидно, вони лише входять у побут. Зате на слов'янських пам'ятках третьої чверті I тисячоліття серпи з прямим черенком кількісно переважають серпи з п'яткою. Таке враження складається, зокрема, при розгляді скарбу залізних речей, виявленого Д. Т. Березовцем на слов'янському поселенні в

урочищі Макарів острів поблизу с. Пеньківки на Тясьмині. У складі скарбу було шість серпів, і лише один із них мав ручку з п'яткою на кінці. Всі інші мали довгий прямий черенок¹⁵. Поряд із серпами черняхівське населення користувалося і косами. Це засвідчує кільце від коси, знайдене на поселенні в Ріпневі (табл. XXVIII, 7).

Помітне місце серед залізних виробів займають столярні знаряддя: сокири, долота, тесла, сверла, струги і токарний різець. Сокира представлена уламком вістря, знайденим у житлі № 15 на поселенні Бовшів II. Лезо її внизу розширене, обушок відбитий (табл. XXX, 1). Сокири на пам'ятках черняхівської культури трапляються рідко. Вони відомі із Будешт Молдавської РСР та Сахнівки Черкаської області¹⁶. На території Волині сокири знайдені на пам'ятках вельбарської культури (Липесівка) і типу Пражева, синхронних черняхівській культурі¹⁷.

Долота представлено двома екземплярами, виявленими на поселенні Ріпнів II. За формою вони дуже близькі або майже ідентичні до сучасних і являють собою чотирикутний, в одному випадку дещо заокруглений стержень з клиновидним вістрям на одному кінці і чотирикутним або овальним обушком на другому. Їх довжина 22,5—25,5 см, ширина вістря 1,5—1,8 см (табл. XXVIII, 2, 3). Долота, як і сокири, також рідкі знахідки на пам'ятках черняхівського типу. Окремі екземпляри цих знарядь відомі з пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е. з с. Будешти (Молдавія)¹⁸ і с. Привільне Запорізької області¹⁹.

Серед деревообробних знарядь слід згадати тесло, виявлене у житлі № 13 на Ріпнівському поселенні. Воно має досить широке клиновидне лезо і вертикальну чотирикутну втулку, тому за формою дещо нагадує кельт. Його довжина 14 см, ширина вістря внизу 6,5 см, розміри втулки 2 × 2,5 см (табл. XXVIII, 5). Незважаючи на те що тесла з вертикальною втулкою в другій чвер-

7 Брайчевський М. Ю. Біля джерел..., с. 38.

8 Wielowiejski J. Przemiany gospodarczo-społeczne ludności południowej Polski w okresie późnolatańskim i rzymskim. — MS, 1960, t. 6, s. 131, 146—147.

9 Kudłaczek J. Półwiek k studiu vzniku staroslovanskeho orneho polnohospodarstva. — SN, 1957, t. V—1, s. 14.

10 Ляпушкин И. И. Памятники культуры полей погребений первой половины I тысячелетия н. э. Днепропетровского лесостепного Левобережья. — СА, 1950, № 13, рис. 5, б.

11 Савич В. П. Нові пам'ятки доби політ поховань на території Львівської і Тернопільської областей. — МДАПВ, 1989, вип. 2, табл. 1, 10.

12 Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі, с. 70—82.

13 Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі, с. 145—150.

14 Третьяков П. Н. Чаплинское городище. — МИА, 1959, № 70, с. 140, рис. 13, б.

15 Березовець Д. Т. Поселення уличів на р. Тясьмині. — МИА, 1963, № 108, с. 184, рис. 20.

16 Брайчевський М. Ю. Біля джерел..., с. 175.

17 Тиханова М. А. Днестровско-Волынский отряд Галицко-Волынской экспедиции. — КСИИМК, 1960, вып. 79, с. 95.

18 Мазно Б. В. Поселення культури політ поховань на північно-західному Правобережжі. — АП УРСР, 1949, т. 1, с. 173.

19 Рижман Э. А. Жилища Бедештского селища. — МИА, 1960, № 82, рис. 17, 1.

19 Кухаренко Ю. В. Поселение и могильник полей погребений в с. Привильном. — СА, 1955, т. 22, с. 144.

ті I тисячоліття н. е. використовувалися досить рідко, про що свідчить майже повна їх відсутність на пам'ятках черняхівського типу, вони доживають до давньоруського періоду. Аналогії нашому теслу знаходимо на території Південної Польщі, зокрема в Новій Гуті²⁰.

Важливим столярним інструментом були сверла, знайдені нами (по одному екземпляру) на поселеннях Ріпнів II, Ріпнів III і Дем'янів II. На поселенні Ріпнів II сверло разом із теслом виявлено у житлі № 13. Якщо врахувати, що в цій же землянці знайдено мергельне пряслице, виготовлене на токарному верстаті, про що вже зазначалося, то можна припустити, що вона являла собою житло столяра. Сверло має перовидне лезо, випукле з одного боку і ввігнуте з другого, та округлий, у верхній частині сплюснений стержень для ручки. Його розміри: довжина 10,5 см, максимальна ширина леза 1,7 см (табл. XXVIII, 10). Аналогічну форму має сверло з Ріпнева III, але стержень його чотирикутний, а лезо дещо вужче. Його довжина 11,5 см, максимальна ширина леза після очистки 1,2 см. Найбільше за розмірами сверло виявлено в Дем'янові II. Його довжина 25 см, в тому числі довжина леза 5,2 см, ширина 1,8 см. За формою воно подібне до попередніх (табл. XXI, 1). Аналогічні сверла на пам'ятках черняхівського типу відомі з Іванківців Хмельницької області, Будешт Молдавської РСР і Леськів Черкаської області²¹.

Поширеним деревообробним інструментом у населення черняхівської культури верхів'їв Дністра і Західного Бугу був струг або скобель. Лише на поселенні в Ріпневі виявлено три струги у житлах № 8 і 11 та у господарській ямі № 33. Всі три струги за формою дещо відмінні, що, очевидно, відбиває їх функціональне призначення. Один із них, найбільший, має дуговидну зігнуте лезо, кінці якого поступово звужуються і плавно переходять у черенки для рукояток. Черенки відламані. Довжина вістря 29,5 см, його ши-

рина 2,2 см, товщина спинки 3 см (табл. XXVIII, 9). Другий струг, значно менший за розмірами (довжина вістря 9,4 см, ширина 1,8 см, товщина спинки 2 мм), має більш досконалу форму: пряме вістря, яке на кінцях зігнуте майже під прямим кутом, виділені уступцями черенки. Кінці черенків зігнуті вбік, що забезпечувало більшу стійкість насаджених рукояток (табл. XXVIII, 11). Якщо перший струг використовувався, можливо, для стругання дерева після обробки його сокирою або знімання кори, то другий, судячи з розмірів і постановки вістря, використовувався уже при обробці невеликих предметів або деяких деталей. Струг першого типу виявлено на поселенні в Неслухові²².

На відміну від описаних стругів, робоча частина вістря яких звернута в напрямі ручок, третій струг із Ріпнева має вістря, лезо якого звернуто в протилежному напрямку. Стругами цього типу звичайно користувалися бондарі при виготовленні діжок. Струг має пряме, посередині дещо випукле вістря і два поперечні черенки для рукояток. Довжина вістря 8,5 см, приблизна ширина 1,8 см, товщина спинки 2 мм. У Подністров'ї струг такої ж конструкції, але дещо більший за розмірами, знайдений нами на Черепинському поселенні у господарській споруді Б. Він має відламаний черенок рукоятки, другий черенок загнутий більш менш перпендикулярно до вістря, розташованого з зовнішнього боку. Довжина струга без відламаного черенка 15,4 см, ширина вістря 1,3 см (табл. XXXI, 29). Один струг виявлено на поселенні в Будештах²³, частина струга відома із синхронних пам'яток Волині²⁴.

Унікальною знахідкою на пам'ятках черняхівського типу, що докорінно міняє наші уявлення про рівень розвитку деревообробної справи у населення черняхівської культури, є залізний різець від токарного верстата, виявлений нами на поселенні Бовшів II. Він знайдений разом із сокирою в житлі № 15, що дає можливість припуска-

ти, що в цій напівземлянці, як і в житлі № 13 на поселенні Ріпнів II, жив столяр. Різець являє собою округлий залізний стержень, потовщений на одному кінці, а на другому має гачкоподібне перовидне лезо, що є його робочою частиною. Довжина різця 8 см (табл. XXX, 3).

Використання токарного верстата не тільки набагато прискорювало процес виготовлення виробів, але й відкривало нові можливості для збільшення їх асортименту і вдосконалення технічних і художніх якостей. Застосування у столярстві токарного верстата у другій чверті I тисячоліття н. е. засвідчене не тільки згаданим різцем, який є першою знахідкою цього типу, але й наявністю на Ріпнівському і Ракобутьському поселеннях мергельних пряслиць, виготовлених токарним способом, тобто предметами виробництва, про що зазначалося вище.

Найчисленніше серед залізних предметів представлено ножі, які були універсальним знаряддям і широко використовувалися не лише у виробництві, а і в побуті. Ножі виявлено майже на кожному поселенні, а також на ряді могильників черняхівського типу. На деяких широко розкопаних пам'ятках їх знайдено досить багато. Так, на Ріпнівському поселенні виявлено 24 ножі, на Черепинському 17, Бовшівському 8, Дем'янівському — 6. Ножі траплялися на поселеннях у Чижикові, Неслухові та ін. Правда, не всі виявлені ножі достатньо збережені. На них відсутні рукоятки, які, очевидно, були виготовлені з дерева. Порівняно у значній кількості ножів збереглися леза і черенки, отже, вони дають досить даних для встановлення їх форми і конструкції (табл. XXI, 5—8, 13; XX, 4—7; XXII, 1—11; XXIII, 1—14).

Розміри ножів різні. Наприклад, цілі екземпляри із Ріпнівського поселення мають довжину леза 5,2—12,3 см, максимальну ширину 1,2—3 см; довжина леза у ножів з Черепина від 7,5 до 14 см, максимальна ширина 1,7—2,4 см, довжина черен-

ка 3,7—6 см; довжина леза ножів з Дем'янова — 10,5—17,8 см, максимальна ширина леза 1,5—2,4 см.

Ножі мають пряму або дещо дуговидну спинку і клиноподібне в розрізі лезо. Перехід від вістря до черенка виражений у вигляді уступців з боку спинки або леза, нерідко і спинки, і леза. Разом з тим, трапляються ножі досить архаїчної форми, у яких вістря, звужуючись, плавно переходить у черенок. Один із ножів, знайдений у підвальної ямі житла № 12 на Черепинському поселенні, на тильній стороні спинки, біля черенка, мав клеймо у вигляді поздовжньої і поперечної виїмки та двох поперечних рисок (табл. XXXII, 1).

Привертає увагу ще один ніж із поселення в Черепині, спинка якого закінчується потовщеним пружком. Судячи по збереженій його частині, він має на лезі поздовжню виїмку, що вказує на можливе використання його як бойового ножа (табл. XXXII, 11). Ножі мали дерев'яні або кістяні рукоятки. На Черепинському поселенні у житлах № 1 і 5 виявлено дві рукоятки ножів із трубчатих кісток (табл. XXVI, 14, 15).

Залізні знаряддя для виготовлення шкіряних виробів представлено шилами. Сім екземплярів шил виявлено на поселенні в Ріпневі, п'ять — у Черепині, три — в Дем'янові II, одне — в Бовшові II (табл. XXI, 2, 11, 12; XX, 9; XXXI, 16—19, 24; XXXIV, 1, 3—7). Шила знайдено в Неслухові і на інших поселеннях Подністров'я. Виявлені шила мають різний ступінь збереженості, проте є серед них і повністю збережені екземпляри. Вони виготовлені з округлого стержня, один робочий кінець якого загострений, а другий, розклеваний в чотирьохгранну стрічку, служить за черенок для насадження рукоятки. У двох випадках на поселенні в Ріпневі черенок замінено пластинчастим кільцем, в яке всаджувалась поперечна ручка. Кільце закріплене шляхом обмотки кінця пластинки кругом стержня шила. Довжина шил 8,7—14,5 см. На деяких шилах можна простежити сліди від дерев'яних рукояток.

²⁰ Wielociekły J. Przemiany gospodarczo-społeczne..., s. 84.

²¹ Браїчевський М. Ю. Віляджерел..., с. 178—179.

²² Там же, рис. 46, 1.

²³ Рикман О. А. Жилища Будештского селища, рис. 19, 1.

²⁴ Браїчевський М. Ю. Віляджерел..., с. 177.

Важливими знахідками, які свідчать про місцеву металургію, є два залізні ухвати, виявлені на поселеннях в Ріпневі II і Дем'янові II. На Ріпнівському поселенні ухват залягав на вогнищі, що знаходилося за межами споруди. Біля нього був роздавлений глиняний тигель. Ухват являє собою досить довгий залізний стержень, одна частина якого має вигляд плоскої чотирьохгранної пластини і закінчується двома губами, поставленими під прямим кутом по відношенню до стержня, друга частина спіралью скручена і закінчується розклепанним кінцем для насадження рукоятки. Довжина ухвата 39,7 см (табл. XXVIII, 4). Ухват із Дем'янова подібний до ріпнівського, але він скручений у середній частині, а кінці мають вигляд чотирьохгранних пластин (табл. XXIХ, 26).

Серед предметів побуту, виготовлених із заліза, помітне місце займають ключі. Вони знайдені на поселеннях черняхівського типу Верхнього Подністров'я і Західної Волині. Найбільш поширеними на згаданій території є ключі, що мають якоревидну форму. Вони виготовлені з округлого або чотирьохгранного залізного стержня. На одному кінці мають два гачки, що розходяться в протилежні боки у вигляді якоря, другий кінець закінчується кільцем для підвішування. Довжина ключів 23,8—27,5 см (табл. XXXI, 30; XXXIV, 17, 27).

Якоревидні ключі на території Верхнього Подністров'я з'являються в перших століттях нашої ери разом з пам'ятками липицької культури²⁵. У першій половині I тисячоліття н. е. вони широко використовувалися населенням Південно-Східної і Центральної Європи. На пам'ятках черняхівського типу Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя вони знайдені в Черепині, Ріпневі і Неслухові. Поряд із якоревидними населення черняхівської культури у Західному Побужжі користувалося гачковидними ключами. Такий ключ знайдено на поселенні в Неслухові.

І якоревидні, і гачковидні ключі служили для закривання і відкривання дверних заборів самої

простої конструкції — засувів. Проте на згаданій території у другій чверті I тисячоліття н. е. з'являються й більш складні підвісні трубчасті замки. Один замок цього типу, який мав циліндричну форму, і ключ до нього знайдено в землянці № 13 на Ріпнівському поселенні, яку ми вважаємо житлом столяра. Замок зберігся погано (табл. XXXIV, 23). Ключ до нього являє собою залізну пластину, один кінець якої загнуто в округлу петлю, а на другому він має борідку, поставлену під прямим кутом до стержня. В ній зроблено два фігурні прорізи у вигляді прямокутника і виїмки. Його довжина 12 см (табл. XXXIV, 22).

Із залізних предметів побуту і прикрас слід відмітити ще декілька пряжок, знайдених на поселеннях в Ріпневі II, Дем'янові II, на могильнику в Острівці. Пряжка з Ріпнева, яка збереглася повністю, овальна, з рухомим язичком. Вона виготовлена із круглого в розрізі стержня (табл. XXXIV, 11). На цьому поселенні знайдено ще дві дужки пряжок цього типу (табл. XXXIV, 10, 12).

Пряжки з Дем'янова і Острівця аналогічні ріпнівській. Друга дем'янівська пряжка має овальну, більш витягнуту форму, її розміри 4,5 × 3,8 см (табл. XXIХ, 10). Пряжки з овальною дужкою і рухомим язичком як залізні, так і виготовлені з бронзи, є частими знахідками на пам'ятках другої чверті I тисячоліття н. е. на території Південно-Східної і Центральної Європи²⁶. В такій же формі їх продовжує використовувати і слов'янське населення в середині і на початку другої половини I тисячоліття н. е., про що свідчать численні городища VI—VII ст. поблизу с. Зимне Володимир-Волинського району Волинської області²⁷. У пам'ятках черняхівського типу пряжки найчастіше трапляються у похованнях як приналежність одягу. На поселенні в Дем'янові виявлено залізну шпильку з кулястою голівкою. Її довжина 18 см.

Окремими знахідками представлено окуття і частина замочка для коробки, знайдені на поселенні Ріпнів II, а також два крючки для закривання коробок з Черепина. Крючки виготовлені з залізного дроту. На одному боці, в кінці, вони мають кільця, на другому — поперечний стержень, який, очевидно, і служив запором. Їх довжина 4,5—6,6 см (табл. XXXI, 20).

Із одиничних залізних знахідок побутового призначення слід відзначити цвяхи, невеличкий залізний скобель, знайдений на Черепинському поселенні (табл. XXXI, 22). Крім того, на ряді широко розкопаних поселень знайдено залізні предмети невідомого призначення (табл. XXIХ, 20; XXXIV, 15, 24). Зокрема, на поселенні в Черепині виявлено залізний предмет, виготовлений із пластини, один кінець якої косо зрізаний, другий гострий і зігнутий під прямим кутом. Довжина 7,5 см, найбільша ширина 2 см (табл. XXXI, 26). На багатьох пам'ятках знайдено залізні фібули, які ми охарактеризуємо нижче при розгляді бронзових фібул.

Окрему групу залізних знахідок становлять предмети озброєння та спорядження воїнів. Слід зазначити, що на пам'ятках черняхівського типу предмети озброєння трапляються дуже рідко. Черняхівські поховання, як правило, не супроводилися зброєю, а на поселеннях озброєння виявлено лише там, де проводились широкі археологічні розкопки. Предмети озброєння на поселеннях черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу представлені одним наконечником дротика, трьома знахідками наконечників стріл і двома знахідками нижніх окуття ратища.

Наконечник дротика виявлено на поселенні Ріпнів II. Він має листовидну форму. Його довжина 13,2 см (табл. XXXIV, 19). На цьому ж поселенні знайдено і два наконечники стріл — черенковий і втульчастий. Ще один втульчастий наконечник стріли відомий із Неслухова з розкопок М. Ю. Смішка. Усі три наконечники стріл

мали листовидну форму (табл. XXXIV, 20, 21). Окуття ратища являють собою гостроконечну втулку, виготовлену з залізної пластини. Вони знайдені в Черепині і Ріпневі II. Їх довжина 9,5—10,3 см (табл. XXXI, 25; XXXIV, 18).

Дещо більшою кількістю знахідок представлено шпори. Вони знайдені (по три екземпляри) на поселенні в Черепині, Бовшові II і на Неслухівському селищі (одна шпора) (табл. XXX, 10; XXXI, 1—3). Усі шпори належать до одного типу. Вони мають асиметрично вигнуту дужку, кінці якої дещо розхилені назовні і оформлені у вигляді гудзиків. Приблизно посередині дужки є конічний шип, часто з кулястим потовщенням при основі. Під шипом поставлений крючок, який, як і гудзоподібні кінці дужки, служив для прикріплення шпор до взуття. Шпори виготовлені з напівовального, округлого або трьохгранного дроту. Трапляються окремі їх екземпляри (Неслухів), виготовлені з плоскої пластинки, часто посередині розширеної.

Предмети озброєння, виявлені у верхів'ях Дністра і Західного Бугу, нічим не відрізняються від зброї з території Повіслення, яку ми знаємо з пам'яток пшеворської культури. Населення пшеворської культури залишило чисельну зброю, яка найчастіше містилася у чоловічих похованнях²⁸. Пшеворські поховання другої чверті I тисячоліття н. е., що супроводяться предметами озброєння, відкрито на могильниках Подністров'я²⁹, навіть Подніпров'я, наприклад у Компанійцях³⁰.

У розміщенні залізних предметів на поселеннях важко встановити якусь закономірність. Вони містилися у житлах і господарських ямах, а також у культурному шарі за межами споруд, хоч значно рідше. У деяких напівземлянках на поселенні в Ріпневі (№ 13) і Бовшові II (№ 15) знахідки залізних знарядь праці виявлено в такому складі, що дає можливість вважати їх житлами майстрів-столярів.

²⁵ Smieszko M., Kultury wczesnego okresu..., s. 14.

²⁶ Крайчак Н. М. Касановский могильник.— МИА, 1967, № 139, с. 109—111.

²⁷ Аудіт В. В. Металеві пряжки і прикраси у верхньому горизонті городища в с. Зимне Волинської обл.— МДАПВ, 1962, вип. 4, с. 96, табл. I.

²⁸ Chmielewski W., Jazdzewski K., Koskrzewski J. Pradzieje Polski. Wrocław, etc., 1965, s. 259—265.

²⁹ Смішко М. Доба поля поховань в західних областях УРСР.— Археологія, 1948, т. 3, с. 98—130.

³⁰ Махно С. В. Типи поховань та планування Компанійського могильника.— В кн.: Середній вік на Україні. К., 1971, с. 87—95.

2. Вироби з бронзи

Серед виробів з бронзи на пам'ятках черняхівського типу Верхнього Подністров'я і Західної Волині найбільш численно представлено фібули (табл. ХХІХ, 16—19, 21—24; ХХХ, 12, 13; ХХХІ, 4—15; ХХХV, 1—18). Характеризуючи цю категорію знахідок, ми для зручності розглянемо одночасно і залізні фібули, оскільки ділити їх на групи за матеріалом виготовлення недоцільно. Фібули виявлено на всіх більш-менш широко розкопаних поселеннях черняхівського типу на окресленій території і в багатьох похованнях. На поселенні в Ріпневі ІІ їх знайдено 22 екземпляри, в Черепині — 10, Бовшові — 3, Дем'янові ІІ — 8, Ракобутах — 1, на могильнику в Псарах — 3 і т. д. Фібули являють собою одну з провідних категорій прикрас, найбільш поширених у народів тогочасної Європи. Важливою особливістю фібул є постійна зміна їх типів щодо форми і стилю. Ця обставина дає змогу провести їх класифікацію в часі і використати як надійний датуючий матеріал для визначення хронології археологічних пам'яток і культур. Проте, будучи добротним датуючим матеріалом, фібули дають значно менше даних для вирішення етнокультурних питань. Картографування певних типів фібул, проведене А. К. Амброзом, показало, що вони в більшості в один і той же або близький час використовувалися різноетнічним населенням Європи³¹.

Вивченню і класифікації фібул Південно-Східної, Північної і Центральної Європи присвячена чимала література, зокрема узагальнюючі праці А. К. Амброза, О. Альмгрена, І. Коврига, Е. Майєра та ін.³²

Найбільш ранніми фібулами, які хоч і рідко, але трапляються на пам'ятках черняхівської культури, є так звані очковидні фібули. Ми їх відносимо до першого типу. На Верхньому Подністров'ї на поселенні поблизу с. Черепина знайдено фібулу, що є похідною формою від очковидних.

Спинка фібули виготовлена з бронзової пластинки, з зовнішнього боку випукла, з помітним поздовжнім ребром посередині. Паралельно ребру нанесено дві поздовжні, ледь помітні заглиблені лінії. У верхній частині фібула закінчується голівкою з поперечною пластинкою для підтримання пружини і загнутим вверху гачком для підтримання тятиви пружинного апарату. Ніжка фібули в кінці заокруглена і відділена від дужки поперечним пружком. Внизу вона прикрашена двома заглибленими лініями, що змикаються під кутом уверх. На зворотному боці ніжки є низький пластинчастий з обох боків косо зрізаний приймач (табл. ХХХІ, 4). Аналогічні фібули найчастіше трапляються на пам'ятках шеворської культури на території сусідньої Польщі і належать в основному до ІІ ст. н. е. Якщо врахувати, що в ряді жителів на Черепинському поселенні виявлено окремі уламки кераміки шеворської культури досить ранніх типів, то наявність тут цієї фібули можна вважати явищем цілком закономірним.

На поселеннях черняхівського типу у Верхньому Подністров'ї і Західній Волині найбільш численно представлено фібули підв'язної конструкції, що становлять другий тип. Вони виявлені на всіх розкопаних поселеннях, а також у деяких похованнях. Серед цих фібул, крім бронзових, є й залізні. Фібули з підв'язним приймачем можна поділити на два підтипи — одночленні і двочленні.

До першого підтипу належать три фібули, виявлені у спорудах на поселенні Ріпнів ІІ, і одна фібула, знайдена на Дем'янівському селищі. Спинка фібул має півкокругу або гранчасту в розрізі дужку, яка донизу переходить у ніжку. Ніжка буває часто звужена, зокрема, у самій нижній частині, де вона зігнута назустріч голці і творить для неї приймач. Кінець ніжки прикріплено до спинки дротяним кінцем, завернутим у декілька оборотів. У верхній частині фібули мають пружину переважно із чотирьох витків і нижню тятиву.

Пружина закінчується голкою. Довжина збережених фібул — 6—8 см (табл. ХХХV, 7, 8).

Другий підтип становлять фібули двочленної конструкції. Вони, як правило, виготовлені з бронзи, але на поселеннях у Ріпневі ІІ і Дем'янові знайдено і залізні. Фібули мають плоску, півкокругу або граневу в розрізі дужку і плоску, півчастіше звужену ніжку. Відрізняються від фібул першого підтипу головним чином характером пружинного апарату. У них, як правило, пружина сильніша і має від шести до вісімнадцяти витків. Крім того, вона виготовлена з окремого куска дроту і намотана на спеціальний стержень, який вкладається в отвір, зроблений у верхній частині фібули. Дуже часто навіть у бронзових фібулах стержень буває залізний, у зв'язку з чим у багатьох виявлених фібулах обламаний або сильно поржавілий пружинний апарат. Дужка фібул менше або більше вигнута, окремі з них, зокрема бронзові, мають фасетки, інколи вони ще орнаментовані насічками. Їх довжина 6—8 см (табл. ХХХІ, 5, 6; ХХХV, 1—5). Залежно від форми дужки (більше чи менше вигнутої), конструкції пружинного апарату, ніжки та довжини фібул їх ділять на певні варіанти, які мають своє датування³³.

Серед підв'язних фібул двочленної конструкції окремі екземпляри виділяються величиною (довжина 7—8 см) і фасетуванням спинки. Вони досить пізні і мають важливе значення для датування верхньої межі черняхівської культури. Фібули підв'язної конструкції на півдні України з'являються вже на рубежі нашої ери або й раніше, на території черняхівської культури поширюються в основному з Північного Причорномор'я³⁴.

Третій тип становлять фібули з високим приймачем, які мають вигляд літаючої птиці, у зв'язку з чим деякі дослідники називають їх качкоподібними (табл. ХХІХ, 16, 18, 24; ХХХІ, 9; ХХХV, 10, 11, 15). Вони зустрінуті від одного до трьох

екземплярів на багатьох пам'ятках черняхівської культури Верхнього Подністров'я і верхів'я Західного Бугу (Ріпнів ІІ, Черепин, Неслухів, Городиця, Дем'янів, Псари). Фібули мають півкокругу або трьохгранну прогнуту дужку і таку ж, часто дещо звужену у кінці ніжку. На переході дужки в ніжку і в кінці ніжки фібули часто прикрашені одним — трьома поперечними пружками. В одній з фібул, виявленої на Ріпнівському селищі, ніжка орнаментована потрійними скісними нарізами, а на поселенні в Черепині — з обох боків приймача дротяними кільцями. В верхній частині дужки розміщена голка з отвором для стержня-пружини. В усіх без винятку фібулах цього типу, виявлених у Верхньому Подністров'ї, пружинний апарат або відсутній, або проржавілий настільки, що важко його визначити. Приймач голки фібул завжди високий і виготовлений з тонкої пластинки. В окремих випадках (Дем'янів ІІ) він прикрашений перехресними різними зигзагоподібними лініями. Довжина фібул — 4—5,2 см, висота приймача — 2,5—3,7 см. На Середньому Дністрі фібули з високим приймачем знайдено на поселенні у Жабинцях Тернопільської області, Луці-Врублівецькій та ін.³⁵ Вони являють собою один із досить поширених типів фібул на території Центральної і Західної Європи. Значну кількість їх виявлено на Півдні СРСР, зокрема в Ольвії³⁶.

До четвертого типу відносяться двочленні фібули з плоским пластинчастим приймачем. Вони знайдені в Черепині (2), Ріпневі ІІ (2), Псарах (1), Неслухові (1), Дем'янові (1), Романовому Селі (1). Спинка фібули завжди виготовлена з пластинки, зовнішня поверхня якої або плоска, або дещо випукла. Інколи на зовнішній поверхні є поздовжнє ребро, очевидно, декоративного призначення. Кінець ніжки фібул нерідко орнаментовано однією або двома поперечними насічками. На одній із ріпнівських фібул цього типу простежуються сліди фасеток та вертикальних насічок. Дужка

³¹ Амброз А. К. Фібули Юга Европейской части СССР. — САИ, 1966, ДІ-30, с. 5.

³² Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. — СА, 1971, № 2, с. 96—123; *Almgren O. Studien Über nordeuropäische Fibelformen.* Leipzig, 1923; *Kovrig J. Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Panonien.* Budapest, 1937.

Meyer M. Die Bügelknopffibeln. — Arbeits und Forschungsberichte zur sechschischen, Bodendenkmalpflege, Bd., 8, 1960.

³³ Амброз А. К. Фібули юга..., с. 57—66.

³⁴ Там же, с. 58; *Фурманська А. І. Фібули з розкопок Ольвії. — Археологія, 1953, т. 8, с. 84.*

³⁵ *Сымонович Э. А. О датировке поселения первых веков нашей эры в Луке-Врублевской. — КСИИМК, 1955, вып. 57, рис. 8, 16, 18.*

³⁶ *Фурманська А. І. Вказ. праця, с. 188.*

фібул досить прогнута, ніжка найчастіше пряма. Верхній кінець дужки розклепаній і має отвір для стержня пружини. Слід відзначити, що на фібулах цього типу із Ріпнева, Черепина і Дем'янова краще, ніж на інших типах, зберігся пружинний апарат. Пружина, як правило, має 8—10 витків, тятива нижня. Приймач голки фібули виготовлений завжди з пластинки, яка є найчастіше продовженням лівого краю ніжки, зігнутого до середини. Він періодично доповнюється загнутим досередини кінцем ніжки. Довжина фібул 5,4—7,5 см (табл. XXIX, 17; XXXI, 8; XXXV, 12). О. К. Амброс ці фібули називає воїнськими і всупереч О. Альмгрену та О. П. Калітинському, які пов'язують їх з провінціально-римськими прототипами, вважає, що вони є дальшим розвитком фібул підв'язного типу³⁷.

П'ятий тип представлено фібулою з ромбовидною ніжкою, виявленою в одній із господарських споруд на поселенні в Черепині. Спинка фібули трьохгранна з поздовжнім ребром. Вона збереглася повністю, пружинний апарат обламаний. Фібула має коротку, сильно прогнуту дужку, яка закінчується пластинкою з отвором для осі пружини і профільованим гудзиком, внизу переходить в ніжку ромбовидної форми. На звороті — приймач пластинчастий. Довжина фібули 4,8 см (табл. XXXI, 10).

На пам'ятках черняхівської культури відомі фібули з ромбовидною ніжкою, проте вони в основному відмінні від черепинської³⁸. Слід погодитися з О. К. Амбросом, що остання, за аналогіями, має більше спільного із фібулами сусідніх західних територій, в основному IV ст. н. е.³⁹

До шостого типу відносяться Т-подібні фібули з луковидною дужкою (табл. XXIX, 19; XXX, 12, 13; XXXV, 16—18). Вони відомі на території Верхнього Подністров'я і Західної Волині виключно із поселень. Ми знайшли три такі фібули на поселенні Ріпнів II (житло № 2 і борт ями гончарної печі), одну цілу з дефектом у Бовшові II (жит-

ла № 14 і 18), одну фібулу в Дем'янові II (житло № 1).

Фібули із ріпнівського житла № 2 мають досить масивну дуговидну дужку, на верхньому кінці якої є голівка з шипом і отвором для стержня пружини. В одній з цих фібул дужка у розрізі восьмигранна і орнаментована нарізами у вигляді кутів, у другій — плоска з чотирма гранями, прикрашена по бочках очковим орнаментом, виконаним за допомогою штампа. До голівки цієї фібули належить щиток, орнаментований врізними вертикальними лініями і насічками. Ніжки фібул досить масивні. В одному випадку ніжка рівна, в іншому — дещо розширена. В обох фібулах кінці ніжок орнаментовано поперечними нарізами. Приймачі фібул також масивні і мають вигляд жолобка. Ще одну фібулу цього типу з Ріпнева II знайдено на борту ями, що є складовою частиною гончарного горна. На відміну від попередніх вона неорнаментована і має в розрізі трьохгранну дужку (табл. XXXV, 16).

Найкраще збережена фібула з житла № 18 Бовшівського поселення. Вона має прогнуту напівовальну в розрізі дужку і довгу трапецієвидну ніжку, відокремлену від дужки поперечним валиком. Голівка фібули містить профільований шип і отвір для стержня пружини. Остання має 14 витків і верхню тятиву. Приймач майже не відрізняється від приймачів ріпнівських фібул, проте він у нижньому кінці косо зрізаний (табл. XXX, 12).

Фібула із Дем'янова має трьохгранну дужку, на верхній частині якої розміщена голівка з отвором для стержня пружини. Внизу дужка переходить у розширену і прикрашену очковим орнаментом ніжку. Приймач фібули плоский (табл. XXIX, 19). Довжина фібул 4,4—5,9 см.

Найбільше фібул цього типу виявлено на пам'ятках Центральної Європи⁴⁰, проте вони поширені і в Подунав'ї⁴¹, Прибалтиці та на Скандинавському півострові⁴². Вони є або місцевими

прототипами провінціально-римських фібул, або провінціально-римськими імпортами. На території черняхівської культури Т-подібні фібули трапляються і в Подніпров'ї, виявлені вони і на деяких могильниках межиріччя Дніпра і Південного Бугу (Косанів, Вербична)⁴³. Така ж фібула відома з од-

з поздовжнім ребром і легко звужену ніжку. Приймач для голки дещо нагадує приймачі фібул підв'язної конструкції, однак на відміну від них він не підв'язаний до спинки дротином, а відлитий разом з корпусом спинки фібули. У верхній частині дужка закінчується голівкою з наскрізним отво-

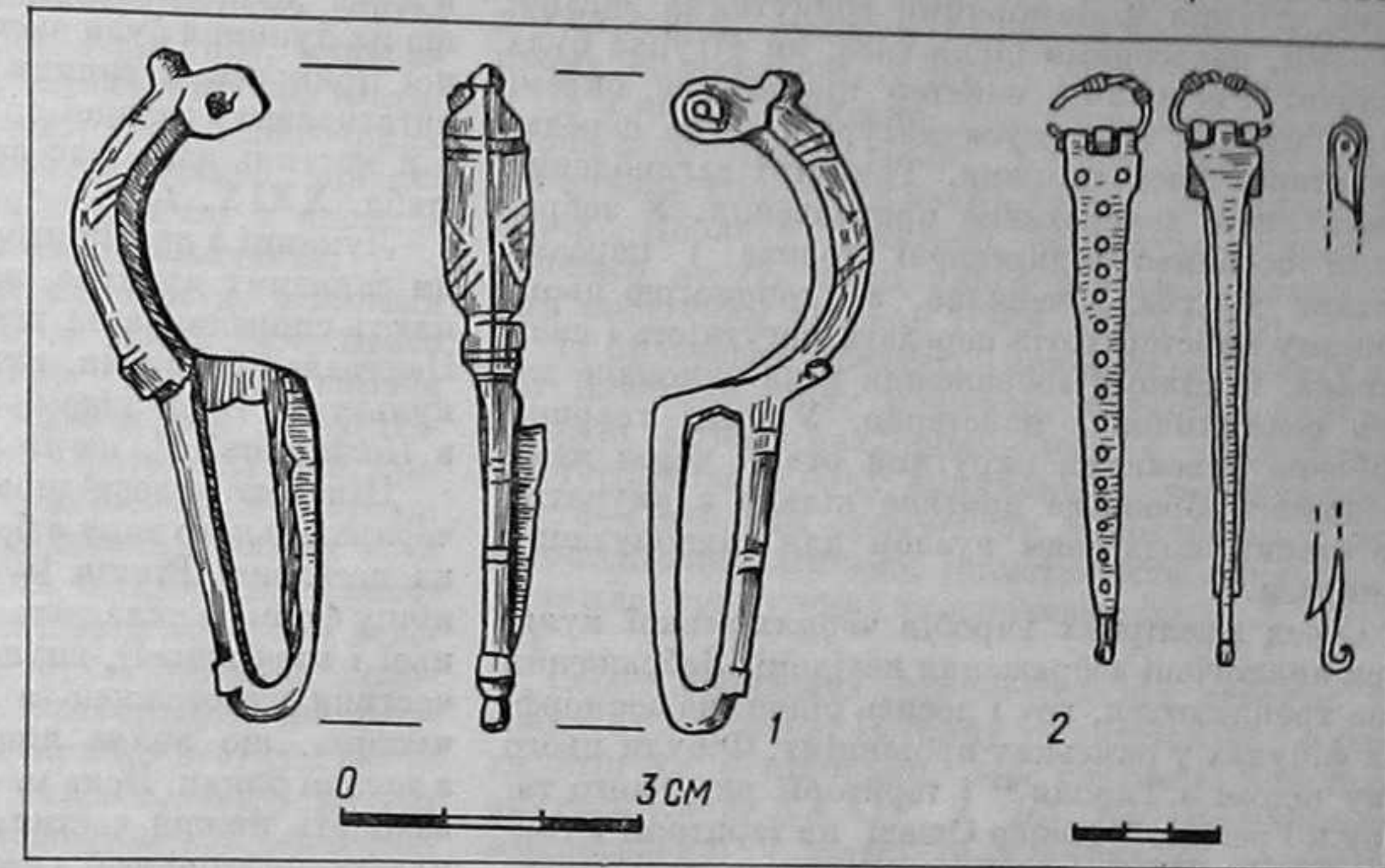

Рис. 47. Бронзові фібула (1) і підвіска (2) з поселення Ріпнів II.

ного поховання Малаєштського могильника. Можна вважати, що Т-подібні фібули з луковидною дужкою на пам'ятках черняхівського типу Верхнього Подністров'я і верхів'я Західного Бугу є привізними. Вони з'являються тут у результаті зв'язків населення цих районів з племенами Центральної Європи. Стиль і конструктивні особливості цих фібул не характерні для фібул, виготовлених місцевими майстрами.

Окремого розгляду вимагає бронзова фібула візантійського типу, знайдена на поселенні Ріпнів II на глибині 0,30 м від поверхні над житлом № 11. Вона має дуговидну, в розрізі напівокруглу дужку

ром для стержня пружинного апарата та овальним шипом. Дужка фібули з зовнішнього боку прикрашена по краях подвійними нарізами у вигляді поперечних горизонтальних рисок, між якими нанесено подвійні скісні лінії, що утворюють кути. В кінці ніжки та на переході дужки в ніжку досить чітко простежуються подвійні валики. Довжина фібули 6,8 см (рис. 47, 1). Аналогічні фібули відомі із Середнього та Нижнього Подунав'я⁴⁴. Така ж фібула була виявлена в одному з поховань на о-ві Борнхольм⁴⁵.

Серед предметів, виготовлених з бронзи, цікавою і рідкісною знахідкою є підвіска з зображен-

³⁷ Амброс А. К. Фібулы юга... с. 70—71.
³⁸ Там же, с. 71—72.

³⁹ Там же, с. 72.
⁴⁰ Meyer E. Op. cit.

⁴¹ Sagi K. Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Koszthely. — Acta archaeologica, 1960, t. 12, s. 249—256, II. 64.
⁴² Meyer E. Op. cit.

⁴³ Кравченко Н. М. Косановский могильник. — МИА, 1967, № 139, табл. IX, 27.
⁴⁴ C. Peschek. Zur Südausbreitung der Fibel mit umgeschlagenen Fus. — Prähistorische Zeitschrift 1949/1950. Berlin, 1953, XXXIV/V B. H., 2, S. 265—266.

Szallany D. Der gepidische Grabfund von Szentes — Nagyhegy und seine archeologischen. — Beziehungen, Sucidava III. — Dacia, 1948, t. XI—XII, S. 196—197. Abb. 41, 13—15.

⁴⁵ Almgren O. Studien über Nordeuropäische Fibelformen... S. 230, 233.

ням фігурки лева, яку знайдено у розвалі печі житла № 8 на поселенні в Черепині⁴⁶. Фігурка невелика: її довжина 3,8 см, висота 2 см, товщина 25 мм (табл. XXIV, 5). З лицьового боку підвіска рельєфна, на звороті — плоска. Вона орнаментована парізними рисочками і зробленими за допомогою штампа мініатюрними трикутними заглибленнями, нанесеними після того, як фігурка була відлита. Рисочками майстер підкреслює окремі деталі будови тіла, мускулатуру і чітко передає характерні риси тварини. Трикутні заглиблення мають лише декоративне призначення. У зображенні особливо підкреслені голова і передня частина тулуба. Очевидно, за допомогою цього прийому майстер хотів передати могутність і силу хижака. В цілому зображення лева виконане досить реалістично і майстерно. У пащі тварини зроблено невеликий округлий отвір, через який пропущено бронзове дротяне кільце з акуратно зав'язаним подвійним вузлом для підвішування прикраси.

Серед ювелірних виробів черняхівської культури аналогічні зображення невідомі. Зображення лева трапляються, хоч і досить рідко, на зооморфних фібулах у римських провінціях. Фібули цього типу відомі з Тироля⁴⁷ і території римського табору в Грегівці⁴⁸ (тепер Ошені на території Угорщини). На Подністров'ї зображення лева трапляється серед прикрас і фібул доскіфського і скіфського часу. Зокрема, зооморфні фібули з схематичним зображенням лева відомі з Михайлівського скарбу⁴⁹. Бронзова пластина із схематичним зображенням лева знайдена на слов'янському поселенні на о-ві Митківський (Південний Буг)⁵⁰.

Відомими, хоч і досить рідкісними прикрасами на пам'ятках черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу є лунниці. Вони виявлені нами на поселеннях у Ріпневі II і Дем'янові II. Одна лунниця відома із поселення в Жабинцях Тернопільської області⁵¹.

Лунниця з Ріпнівського поселення виготовлена з тонкої бронзової бляхи (табл. XXXIV, 8). Вона орнаментована наколами, що виступають з лицьового боку у вигляді горошин. Лунниця має у верхній частині три виступи, в яких зроблено наскрізні отвори. У двох із них ще збереглися підв'язані дротики, що наводять на думку про те, що ця лунниця була частиною якоїсь більш складної прикраси. Лунниця з поселення в Дем'янові виготовлена з гладкої срібної пластинки. У верхній частині вона має замочок для підвішування (табл. XXIX, 15).

Лунниці в другій чверті I тисячоліття як частини складних прикрас, найчастіше намиста, виступають спорадично на великій території Східної і Центральної Європи, виходячи за межі будь-якої культури. Вони відомі і в пам'ятках цього часу в Подніпров'ї⁵², на Волині⁵³, в Прибалтиці⁵⁴.

Цікавою і своєрідною знахідкою на пам'ятках черняхівського типу є бронзова підвіска, виявлена на поселенні Ріпнів II. Вона має видовжену конічну форму і складається з двох частин (внутрішньої і зовнішньої), впущених одна в одну. Обидві частини виготовлено з бронзової бляхи. Верхня частина, що являє лице прикраси, виготовлена з тонкої бляхи. Вона має вигляд жолобка, в який заходить нижня частина, виготовлена з масивної пластини, згорнутої у конічну трубку. Нижня частина гладка і закінчується внизу гачком. Лицьова частина прикрашена вертикальним рядком випуклих горошинок, витиснутих з внутрішнього боку. Верхній кінець прикраси закінчується замочком, віссю якого служить бронзове кільце, закріплене за допомогою характерного подвійного гудзика (рис. 47, 2).

Незважаючи на те що згадана підвіска є поки що єдиною знахідкою на пам'ятках черняхівської культури, її не можна назвати унікальною. Відомі ще три аналогічні прикраси з поховань другої чверті I тисячоліття н. е. у Дратові Пулавського

повіту на території Польщі⁵⁵, в Мехолупах, округ Жатець на території Чехословаччини⁵⁶ і в Гельтлінгені⁵⁷. Два останні поховання добре датуються V ст. н. е. Більшість дослідників вважають згадані предмети прикрасами. Це підтверджується тим, що знайдені вони у двох випадках (Дратів, Мехолупи) у жіночих похованнях. Крім того, лицьова частина підвіски завжди орнаментована або вертикальним рядком горошинок, або поперечними пружками, як у Мехолупах. Можливо, згадані предмети уособлювали якийсь символ і поряд з декоративним мали і культове призначення.

На це питання важко відповісти, оскільки умови знахідки в Ріпневі не дають для цього ніяких даних. Можна лише вважати спроби пояснити призначення предмета як хірургічне знаряддя⁵⁸ невдалими. Проте наукова цінність згаданого предмета криється не в розгадці його функціонального призначення і навіть не в тому, що аналогічні знахідки знайдено на території Центральної Європи і свідчать вони про взаємозв'язки різних етнічних груп. Останнє положення, крім цієї підвіски, підтверджено величезною кількістю знахідок гончарного посуду і металевих, кістяних та інших виробів, які у другій чверті I тисячоліття н. е. поширюються серед різноетнічного населення Центральної і Східної Європи, незалежно від того, ким і в якому кутку згаданого континенту вони вперше були виготовлені чи використані. Цінність прикраси з Ріпнева полягає в тому, що її можна досить точно датувати, причому не ранішим часом, ніж V ст. н. е., що і визначає верхню дату цього поселення.

На Ріпнівському поселенні знайдено ще одну бронзову підвіску, виготовлену з тонкої бронзової пластинки, складеної вдвоє. Вона також орнаментована з обох боків випуклими у вигляді горошинок. До прикрас типу підвісок слід віднести бронзову рамку медальйона, знайдену на поселенні Дем'янів II. Рамка дещо деформована, має округлу форму з прорізом для вставки зображень. З обох

боків вона прикрашена візною лінією. Рамка забезпечена замочком для підвішування. Її діаметр 5,1 см, ширина 1,3 см (табл. XXIX, 9).

У ямі № 3 на поселенні Ріпнів II виявлено частину бронзового браслету з плоскими, дещо розширеними кінцями (табл. XXXIV, 13). На цьому ж поселенні, у житлі № 24, та поселенні в Дем'янові знайдено браслети, виготовлені з бронзового дроту (табл. XXI, 3; XXXIV, 14). На одному кінці вони мають вушко, на другому — гачок. Поблизу виявлено невеличке кільце із срібного дроту, кінці якого зав'язані характерним подвійним гудзком (табл. XXXIV, 9).

Із бронзових предметів привертають увагу ще дві пластини, які, можливо, служили окуттям ременів. Одна з них орнаментована витиснутими з внутрішнього боку випуклими-горошинками, друга — очковим орнаментом у поєднанні з зигзагоподібними лініями, геометричним орнаментом у вигляді трикутника та насічками (табл. XXXIV, 25).

Серед бронзових предметів слід згадати ще знайдену у Ріпневі II голку та виготовлену з бляхи стрічку з отворами, яка служила, можливо, окуттям (табл. XXXIV, 2, 16). На Черепинському поселенні у житлі № 7 виявлено чотирьохгранну, довжиною 27 см, зігнуту майже під прямим кутом бронзову стрічку, яка являє собою заготовку, а також два дугасто зігнуті пов'язані між собою куски дроту довжиною 10,5 та 26 см (табл. XXXI, 27, 28).

3. Вироби з кістки

Окрему групу знахідок становлять предмети, виготовлені з кістки. Вони виявлені на всіх без винятку поселеннях черняхівської культури Верхнього Подністров'я і Західної Волині, трапляються нерідко і в похованнях. І все ж таки слід відзначити, що, порівнюючи з більш ранніми епохами,

46 Баран В. Д. Бронзовая подвеска из с. Черепин.— КСИИМК, 1956, вып. 65, с. 136—137.

47 Riegl A. Die spätromische Kunst Industrie nach Funden in Osterreich-Ungarn. Wien, 1901, t. 77.

48 Papp V. Getica. Bucuresti, 1926, s. 556, II. 394.

49 Граков Б. Скіфи. К., 1957, с. 77; Ханенко В. И., Ханенко В. И. Древности Приднепровья, 1899, вып. 2, с. 6.

50 Хавлюк П. И. Раннеславянские

поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга.— МИА, 1963, № 108, рис. 2.

51 Nadaczeł K. Złote skarby Michaikowskie. Kraków, 1924.

52 Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Приднепровьи.— ЗРАО, нов. сер. XII, табл. XX, 9.

53 Смішко М. Ю., Свешников К. Могили III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області.— МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 109, рис. 3, 2, 4.

54 Gaerte W. Urgeschichte Ostereussens. Königsberg etc., 1929, II. 185, i. j. 186, a.

55 Chotulski A. Zabytki przedhistoryczne z Dratowa, Trzecinca, Zmijowski innych wsi.— Swiatowit, 1911, t. 9, s. 50—51, II. 173; Dąbrowska T. Zagatkowe narzędzia metalowe z okresu wędruwek ludów.— WA, t. XXXIII, z. 3/4, s. 389.

56 Preidel H. Ein völkerwanderungszeitliches germanisches Frauengrab aus Michelob, Bez — Laatz.— IPEK, 1939/1940, t. 13—14, S. 108—115.—tabl. 52—53; Svoboda B. Čechy v době stehování národu. Praha, 1965, s. 119—120, tabl. XXIX, XXX.

57 Veck W. Die Alamannen in Württemberg.— In: Germanisches denkmaler der Völkerwanderungszeit. Berlin; Lipsk, 1939, B. 1, S. 258—259.

58 Dąbrowska T. Zagatkowe narzędzia metalowe..., s. 391—392.

Іх на черняхівських пам'ятках не багато. Це свідчить про те, що кістка як сировина для виготовлення знярядь праці та різних побутових предметів у другій чверті I тисячоліття н. е. уже втрачає значення. Набір кістяних виробів, знайдених на поселеннях (гребені, голочки, голки для плетіння сітей, ковзани і окремі проколки), та їх кількісне співвідношення є свідомством того, що з кістки тепер, коли у виробництві широко застосовувався метал, виготовляли лише специфічні, традиційні предмети, які, до речі, збереглися у побуті і в наступні епохи, а деякі з них (гребені) дожили до наших днів.

Найбільш досконалими і поширеними кістяними виробами на пам'ятках черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу є гребені. Вони виявлені на поселеннях у Черепині (5), Ріпневі II (4), Бовшові (4), Неслухові⁵⁹, на могильниках у Псарах⁶⁰, Острівці⁶¹, Целієві⁶² та ін.

За формою виявлені гребені можна розділити на три типи.

До першого типу відносяться гребені з дуговидною спинкою, найбільш поширені у другій чверті I тисячоліття на території Східної і Центральної Європи (табл. XXX, 14, 15; XXXVI, 4; XXXVII, 3, 6, 7). Вони, як правило, складаються з шести пластинок, закінчених зубцями довжиною 1,3—2,2 см. Пластинки щільно прилягають одна до одної і мають від п'яти до семи зубців. Вони затиснуті двома пластинчастими окладинами, що становлять зовнішнє оформлення гребеня, і скріплені за допомогою п'яти бронзових або залізних штифтів, заклепаних з обох боків. Довжина гребенів 8,8—12,7 см, висота 3,6—5,6 см. Спинки гребенів часто бувають прикрашені врізними горизонтальними або зигзагоподібними лініями, в одному випадку нижня частина гребеня з Ріпнева орнаментована двома паралельними врізними лініями.

Гребені з двозубою спинкою, що становлять другий тип, виготовлені за таким же прин-

ципом, як з дугоподібною (рис. 46, 1). Вони типологічно дещо пізніші, ніж перші, і трапляються рідше. На наших пам'ятках вони відомі з Черепина, Ракобут, Целієва і Увисли по одному екземпляру. Гребень із Черепина прикрашений майстерно виконаною різьбою у вигляді прямих, дугоподібних і зигзагоподібних ліній (табл. XXXVII, 3).

Ще один, третій тип гребенів з трапецієподібною спинкою, представлено уламком, знайденим на поселенні в Черепині. Як і в попередніх випадках, він складений з пластинок, скріплених залізними заклепками. З обох боків спинка прикрашена подвійними врізними горизонтальними лініями (табл. XXXVI, 7).

Можна було б вирізнити й інші відміни кістяних гребенів серед знайдених на території Західної Волині і Верхнього Подністров'я, проте значна їх частина представлена фрагментами, які не завжди дають можливість визначити форму (табл. XXXVI, 5). Крім готових гребенів, на Ріпнівському поселенні виявлена дещо оброблена кістяна пластина, яка, судячи з її розмірів і форми, є заготовкою для гребеня (табл. XXXVII, 13).

Описані гребені є досить поширеними знахідками на пам'ятках черняхівської культури. Разом з тим, їх ні в якому разі не можна локалізувати лише у межах території згаданої культури. У першій половині I тисячоліття н. е. гребені виступають на великій території Центральної і Східної Європи, значно виходячи за межі поширення черняхівських пам'яток⁶³. На території Північного Прикарпаття гребені з'являються уже в перших віках нашої ери⁶⁴, хоч їх поширення припадає в основному на другу чверть I тисячоліття. Вивченню кістяних гребенів з території поширення черняхівської культури спеціальну статтю присвятила Г. Ф. Нікітіна⁶⁵. Згадана авторка вважає, що вони проникли сюди з Північної Європи в результаті переселення на територію українського лісостепу германських племен з Нижнього Повіс-

лення. Проміжною ланкою поширення трьохскладових гребенів з дугою спинкою послужили, на думку Г. Ф. Нікітіної, пам'ятки типу Трішин-Дитинич⁶⁶. Однак вищеприведені положення Г. Ф. Нікітіної не завжди узгоджуються з об'єктивною реальністю. Якщо поглянути на карту, складену С. Томас, на якій позначено пункти, де з'являються найбільш ранні однопластинчасті гребені, прототиби трьохпластинчастих гребенів, знайдених і на пам'ятках черняхівської культури, то побачимо, що основною територією їх поширення є не Північна, а Центральна Європа, зокрема Середнє Повіслення і Середня та Нижня Одра.

При визначенні території поширення найраніших типів гребенів на території Європи слід брати до уваги також гребень, виявлений на Чаплинському городищі П. Н. Третьяковим і два однопластинчасті гребені, знайдені В. М. Цигликом на поселенні липицької культури в Майдані Гологірському Золочівського району Львівської області. Поселення датується першими століттями нашої ери. Отже, згадані гребені уже в першій чверті I тисячоліття н. е. займають територію, на якій жило різноетнічне населення, в тому числі носії зарубинецької культури, південної групи пшеворської і липицької культур, в комплексах яких однопластинчасті гребені відомі⁶⁷.

Вищезгадані факти не дають підстав пов'язувати поширення трьохпластинчастих гребенів лише з переміщенням вельбарського населення на територію Східної Європи. Виробництво гребенів могли сприйняти носії пам'яток черняхівської культури від населення липицької культури, яке жило близько двох століть на території Верхнього Подністров'я і було здебільшого асимільоване останніми. Косторізна справа в цей час була відома всім народам Європи. Різноманітні кістяні вироби, виявлені на пам'ятках черняхівської культури, свідчать про наявність тут майстрів косторізної справи. Про це свідчить знахідка заготовки для

гребенів на поселенні Ріпнів II. Обмежувати датування однопластинчастих гребенів I—II ст. н. е., як це пропонує Г. Ф. Нікітіна, також не можна. На трішинському могильнику (поховання 5 і 6) однопластинчасті гребені знайдено разом з підв'язними фібулами III—IV ст. н. е.⁶⁸ Отже, вони одночасні трьохпластинчастим гребеням і ніяк не можуть показувати напрям і час поширення цього типу знахідок. Подібні факти, приведені у працях С. Томас і Г. Ф. Нікітіної, незаперечно засвідчують співіснування у побуті однопластинчастих і трьохпластинчастих гребенів⁶⁹. Це утруднює визначення точних напрямків поширення і вузьку локалізацію району їх виникнення. Очевидно, це широка територія Центральної Європи.

На нашу думку, гребені, як і інші вироби з кістки і металу, з'явившись в якомусь із районів Центральної Європи, у перших століттях нашої ери стають надбанням різноетнічного населення Європи. Вбачати у їх поширенні експансію якоїсь однієї етнічної групи — значить суперечити реальним фактам. Вони являють собою наукову цінність не як джерело для вирішення етнічних і міграційних процесів, а як датуючий матеріал і джерело, що доповнює наші уявлення про економічні і культурні взаємозв'язки і взаємовпливи населення Центральної і Східної Європи в першій половині I тисячоліття н. е.

Серед інших предметів з кістки, виявлених на пам'ятках черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу, слід назвати кістяні пластини, проколки, голки, ковзани (?) і т. п. (табл. XXXVI, 1, 2, 8—18; XXXVII, 1, 2, 4, 5, 8—13). Одна кістяна прекрасно вигладжена пластина знайдена на поселенні Ріпнів II. Вона мала підтрикутну форму і невеличкі отвори по кутах для штифтів-заклепок (табл. XXXVII, 12). Ще одну пластину, прикрашену очковим орнаментом, виявлено на поселенні в Незвиську. Майже на всіх поселеннях згаданої території знайдено проколки

⁵⁹ Сачко М. Ю. Звіт про дослідження. — АП УРСР, 1949, т. 1, с. 197, табл. IV, 16.

⁶⁰ Nadaszek K. Kultury dziedzica Dniestra, tabl. X.

⁶¹ Сачко М. Ю. Исследование черняхівського могильника в

Верхнем Поднестровье. — АО 1968, г. М., 1968, с. 313—314.

⁶² Полынский Ю. Нови археологичні знахідки в Галичині, с. 29.

⁶³ Thomas S. Studien zu den germanischen Kämmer der römischen Kaiserzeit. — Arbeits- und Forschungsberichte zur

Sächsischen Bodendenkmalpflege, Leipzig, 1960.

⁶⁴ Один гребень знайдений М. Ю. Смішном на поселенні липицької культури поблизу с. Заліски Львівської області, яке датується I—II ст. н. е.

⁶⁵ Нікітіна Г. Ф. Гребни черняхівської культури. — СА, 1969, № 1, с. 147—159.

ліпицькому поселенню Майдан Гологірський. Див.: Циглик В. М. Дослідження поселення в Майдані Гологірському на Львівщині. — Археологія, 1973, № 9, рис. 2, 21.

⁶⁶ Нікітіна Г. Ф. Гребни черняхівської культури. — СА, 1969, № 1, с. 147—159.

⁶⁸ Нікітіна Г. Ф. Вяз. праця, с. 153, 159.

⁶⁷ Chmielewski W., Jazdzewski K., Kozłowski J. Pradzieje Polski, s. 62, il. 91. Циглик В. М. Поселення перших веков нашей эры у с. Майдан Гологірський Львівської області. — АО

1969 г. М., 1970, с. 272; За матеріалами ІСН АН УРСР; Третьяков П. Н. Чаплинское городище. — МНА, 1959, № 70, рис. 14, 15.

⁶⁹ Там же, с. 154.

⁶⁸ Нікітіна Г. Ф. Вяз. праця, рис. 6.

⁶⁹ Там же, с. 154.

їх на черняхівських пам'ятках не багато. Це свідчить про те, що кістка як сировина для виготовлення знарядь праці та різних побутових предметів у другій чверті I тисячоліття н. е. уже втрачає значення. Набір кістяних виробів, знайдених на поселеннях (гребені, голочки, голки для плетіння сітей, ковзани і окремі проколки), та їх кількісне співвідношення є свідомством того, що з кістки тепер, коли у виробництві широко застосовувався метал, виготовляли лише специфічні, традиційні предмети, які, до речі, збереглися у побуті і в наступні епохи, а деякі з них (гребені) дожили до наших днів.

Найбільш досконалими і поширеними кістяними виробами на пам'ятках черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу є гребені. Вони виявлені на поселеннях у Черепині (5), Ріпчеві II (4), Бовшові (4), Неслухові⁵⁹, на могильниках у Псарах⁶⁰, Острівці⁶¹, Целієві⁶² та ін.

За формою виявлені гребені можна розділити на три типи.

До першого типу відносяться гребені з дуговидною спинкою, найбільш поширені у другій чверті I тисячоліття на території Східної і Центральної Європи (табл. XXX, 14, 15; XXXVI, 4; XXXVII, 3, 6, 7). Вони, як правило, складаються з шести пластинок, закінчених зубцями довжиною 1,3—2,2 см. Пластинки щільно прилягають одна до одної і мають від п'яти до семи зубців. Вони затиснуті двома пластинчастими окладинами, що становлять зовнішнє оформлення гребеня, і скріплені за допомогою п'яти бронзових або залізних штифтів, заклепаних з обох боків. Довжина гребенів 8,8—12,7 см, висота 3,6—5,6 см. Спинки гребенів часто бувають прикрашені врізними горизонтальними або зигзагоподібними лініями, в одному випадку нижня частина гребеня з Ріпчева орнаментована двома паралельними врізними лініями.

Гребені з дзвоноподібною спинкою, що становлять другий тип, виготовлені за таким же при-

ципом, як з дугоподібною (рис. 46, 1). Вони типологічно дещо пізніші, ніж перші, і трапляються рідше. На наших пам'ятках вони відомі з Черепина, Ракобут, Целієва і Увисли по одному екземпляру. Гребень із Черепина прикрашений майстерно виконаною різьбою у вигляді прямих, дугоподібних і зигзагоподібних ліній (табл. XXXVII, 3).

Ще один, третій тип гребенів з трапецієподібною спинкою, представлено уламком, знайденим на поселенні в Черепині. Як і в попередніх випадках, він складений з пластинок, скріплених залізними заклепками. З обох боків спинка прикрашена подвійними врізними горизонтальними лініями (табл. XXXVI, 7).

Можна було б вирізнити й інші відміни кістяних гребенів серед знайдених на території Західної Волині і Верхнього Подністров'я, проте значна їх частина представлена фрагментами, які не завжди дають можливість визначити форму (табл. XXXVI, 5). Крім готових гребенів, на Ріпчівському поселенні виявлена дещо оброблена кістяна пластина, яка, судячи з її розмірів і форми, є заготовкою для гребеня (табл. XXXVII, 13).

Описані гребені є досить поширеними знахідками на пам'ятках черняхівської культури. Разом з тим, їх ні в якому разі не можна локалізувати лише у межах території згаданої культури. У першій половині I тисячоліття н. е. гребені виступають на великій території Центральної і Східної Європи, значно виходячи за межі поширення черняхівських пам'яток⁶³. На території Північного Прикарпаття гребені з'являються уже в перших віках нашої ери⁶⁴, хоч їх поширення припадає в основному на другу чверть I тисячоліття. Вивченню кістяних гребенів з території поширення черняхівської культури спеціальну статтю присвятила Г. Ф. Нікітіна⁶⁵. Згадана авторка вважає, що вони проникли сюди з Північної Європи в результаті переселення на територію українського лісостепу германських племен з Нижнього Повіс-

лення. Проміжною ланкою поширення трьохскладових гребенів з дугастою спинкою послужили, на думку Г. Ф. Нікітіної, пам'ятки типу Трішви-Дитинич⁶⁶. Однак вищеприведені положення Г. Ф. Нікітіної не завжди узгоджуються з об'єктивною реальністю. Якщо поглянути на карту, складену С. Томас, на якій позначено пункти, де з'являються найбільш ранні однопластинчасті гребені, прототипи трьохпластинчастих гребенів, знайдених і на пам'ятках черняхівської культури, то побачимо, що основною територією їх поширення є не Північна, а Центральна Європа, зокрема Середнє Повіслення і Середня та Нижня Одра.

При визначенні території поширення найраніших типів гребенів на території Європи слід брати до уваги також гребені, виявлені на Чаплинському городищі П. Н. Третьяковим і два однопластинчасті гребені, знайдені В. М. Цигиликом на поселенні липицької культури в Майдані Гологірському Золочівського району Львівської області. Поселення датуються першими століттями нашої ери. Отже, згадані гребені уже в першій чверті I тисячоліття н. е. займають територію, на якій жило різноетнічне населення, в тому числі носії зарубинецької культури, південної групи пшеворської і липицької культур, в комплексах яких однопластинчасті гребені відомі⁶⁷.

Вищезгадані факти не дають підстав пов'язувати поширення трьохпластинчастих гребенів лише з переміщенням вельбарського населення на територію Східної Європи. Виробництво гребенів могли сприйняти носії пам'яток черняхівської культури від населення липицької культури, яке жило близько двох століть на території Верхнього Подністров'я і було здебільшого асимільоване останніми. Косторізна справа в цей час була відома всім народам Європи. Різноманітні кістяні вироби, виявлені на пам'ятках черняхівської культури, свідчать про наявність тут майстрів косторізної справи. Про це свідчить знахідка заготовки для

гребенів на поселенні Ріпчів II. Обмежувати датування однопластинчастих гребенів I—II ст. н. е., як це пропонує Г. Ф. Нікітіна, також не можна. На трішвицькому могильнику (поховання 5 і 6) однопластинчасті гребені знайдено разом з під'яними фібулами III—IV ст. н. е.⁶⁸ Отже, вони одночасні трьохпластинчастим гребеням і ніяк не можуть показувати напрям і час поширення цього типу знахідок. Подібні факти, приведені у працях С. Томас і Г. Ф. Нікітіної, неперечно засвідчують співіснування у побуті однопластинчастих і трьохпластинчастих гребенів⁶⁹. Це утруднює визначення точних напрямків поширення і вузьку локалізацію району їх виникнення. Очевидно, це широка територія Центральної Європи.

На нашу думку, гребені, як і інші вироби з кістки і металу, з'явившись в якомусь із районів Центральної Європи, у перших століттях нашої ери стають надбанням різноетнічного населення Європи. Вбачати у їх поширенні експансію якоїсь однієї етнічної групи — значить суперечити реальним фактам. Вони являють собою наукову цінність не як джерело для вирішення етнічних і міграційних процесів, а як датуючий матеріал і джерело, що доповнює наші уявлення про економічні і культурні взаємозв'язки і взаємовпливи населення Центральної і Східної Європи в першій половині I тисячоліття н. е.

Серед інших предметів з кістки, виявлених на пам'ятках черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу, слід назвати кістяні пластини, проколки, голки, ковзани (?) і т. п. (табл. XXXVI, 1, 2, 8—18; XXXVII, 1, 2, 4, 5, 8—13). Одна кістяна прекрасно вигладжена пластина знайдена на поселенні Ріпчів II. Вона мала підтрикутну форму і невеличкі отвори по кутах для штифтів-заклепок (табл. XXXVII, 12). Ще одну пластину, прикрашену очковим орнаментом, виявлено на поселенні в Незвиську. Майже на всіх поселеннях згаданої території знайдено проколки

⁵⁹ Смішко М. Ю. Звіт про дослідження.— АП УРСР, 1949, т. 1, с. 197, табл. IV, 16.

⁶⁰ Nadaszek K. Kultury dorzecza Dniestru, tabl. X.

⁶¹ Смішко М. Ю. Исследование черняховского могильника в

Верхнем Поднестровье.— АО 1968, г. М., 1969, с. 313—314.

⁶² Полянський Ю. Нові археологічні знахідки в Галичині, с. 29.

⁶³ Thomas S. Studien zu den germanischen Kämnen der römischen Kaiserzeit.— Arbeits- und Forschungsberichte zur

Sächsischen Bodendenkmalpflege, Leipzig, 1960.

⁶⁴ Один гребень знайдений М. Ю. Смішком на поселенні липицької культури поблизу с. Заліски Львівської області, яке датується I—II ст. н. е.; і два однопластинчасті гребені виявив В. М. Цигилик на

липицькому поселенні Майдан Гологірський. Див.: Цигилик В. М. Дослідження поселення в Майдані Гологірському на Львівщині.— Археологія, 1973, № 9, рис. 2, 21.

⁶⁵ Нікітіна Г. Ф. Гребни черняховской культуры.— СА, 1969, № 1, с. 147—159.

⁶⁶ Нікітіна Г. Ф. Вказ. праця, с. 153, 159.

⁶⁷ Chmielewski W., Jazdzewski K., Kostrzewski J. Pradzieje Polski, s. 62, II, 91. Цигилик В. М. Поселення перших веков нашей эры у с. Майдан Гологірський Львівської області.— АО

1969 г. М., 1970, с. 272; За матеріалами ІОН АН УРСР; Третьяков П. Н. Чаплинское городище.— МБА, 1959, № 70, рис. 14, 15.

⁶⁸ Нікітіна Г. Ф. Вказ. праця, рис. 6.

⁶⁹ Там же, с. 154.

(табл. XXXVII, 8, 9). Вони виготовлені з трубчастих кісток і мають добре загострений, зашліфований робочий кінець, довжина їх 7,5—10,5 см. На окремих поселеннях (Ріпнів II, Бовшів II, Черепин) їх знайдено по декілька штук. Серед них бувають окремі екземпляри, зроблені з плоскої кістки з широким загостреним вістрям у вигляді долота (табл. XXXVI, 12).

У деяких житлах (№ 26) на поселенні Ріпнів II і в Дем'янові II знайдено кістяні голки (табл. XXIX, 25; XXX, 16; XXXVII, 4, 5). Вони мали досить широкі плоскі вухка і могли використовуватися для плетіння. Їх довжина 7,5—9,2 см. На окремих поселеннях (Ріпнів II, Бовшів II, Неслухів) у житлах або господарських спорудах траплялися невеликі кістяні трубки (довжиною 7,5—9,8 см) з рівно зрізаними кінцями (табл. XXXVII, 10, 11). На основі того, що на Неслухівському поселенні у такій трубці містилася залізна голка, їх можна вважати голочниками.

У житлі № 4 на Черепинському поселенні знайдено цікавий предмет, виготовлений з рога кози (довжина 21 см) (табл. XXXVI, 18). Один кінець його гострий, відполірований, другий товщий, рівно зрізаний. На товщому кінці є просвердлений отвір, що з'єднується із спеціально зробленим нарізом. Аналогічні предмети з рога опубліковані Н. Н. Вороніним серед матеріалів із Гродна⁷⁰ та В. Ф. Гайдукевичем з Тірітаки⁷¹. Воронін називає знайдений предмет проколкою, а Гайдукевич вважає, що вони використовувалися для плетіння сітей. Про це, на його думку, свідчить спеціальний отвір з нарізом.

На деяких черняхівських поселеннях Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя виявлено так звані ковзани, або лоцила, призначення яких не зовсім ясне. Зокрема, на Черепинському поселенні знайдено три ковзани, на Ріпнівському — шість. Вони добре знизу відшліфовані і мають спеціально заокруглений передній бік (табл. XXXVI,

1, 2, 8; XXXVII, 1, 2). Знахідки аналогічних кістяних виробів відомі з пам'яток різних культур першої половини I тисячоліття н. е. Південно-Східної і Центральної Європи. На Верхньому Подністров'ї вони з'являються уже в період пізньої бронзи⁷² і широко побутують у давньоруський час⁷³. Їх призначення не ясне.

Нарешті, із кістяних виробів слід згадати дві пластини, виготовлені з ребра тварини, які могли використовуватися як лоцила при формуванні посуду, кусок рога оленя з двома перехресними нарізами на двох відростках, що могли використовуватися як штамп на глиняних виробах (табл. XXXVI, 13, 16), та заготовки з рогів тварин, що свідчать про наявність на черняхівських поселеннях Верхнього Подністров'я місцевого кусторізного виробництва.

4. Вироби з каменя

Досить значну групу знахідок становлять вироби з каменя. Найбільш цікавою знахідкою є двобічна ливарна формочка, знайдена у житлі № 9 на Черепинському поселенні. Її розміри 5,3 × 25 × 2,3 см (табл. XXIII, 11). Формочка виготовлена з плитки піщаника. У ній з одного боку можна було відливати тонкі пластинки з потовщеними краями довжиною 5 см, шириною 1,5 см, прикрашені сітчастим орнаментом, з другого — невеликі предмети напівовальної форми. Ніяких виробів на Черепинському поселенні, які були б відлиті у згаданій формочці, не знайдено. На поселенні у Неслухові К. Гадачек виявив бронзовий браслет, відлитий у подібній формочці⁷⁴. Знахідок предметів на пам'ятках черняхівського типу, що вказували б на безпосередні сліди ювелірного виробництва, не так багато, тому виявлення ливарної формочки на Черепинському поселенні у сукупності з іншими ознаками, які свідчать про

відливання на місці бронзових предметів, заслуговує на увагу.

Із предметів, виготовлених з каменя, на поселеннях черняхівського типу важливе значення мають жорнові камені, уламки яких, а також цілі екземпляри знайдені в Черепині, Бовшові, Ріпневі, Ракобутах і Незвиськах⁷⁵. Найкраще збереглися два жорнові камені, знайдені на Черепинському поселенні. Один із них — камінь-лежак, виготовлений з вапняку, знайдено в житлі № 5. Камінь добре обтесаний і має округлу форму. В центрі зроблено прямокутний отвір розміром 6 × 7 см. Верхня робоча сторона стерта, на ній чотири жолобки, які йдуть з центру до країв, нижня сторона нерівна (діаметр 34 см, товщина — 3—5,5 см). Другий жорновий камінь із Черепина знайдено за межами споруд. Він менший за розмірами, ніж попередній, і має форму неправильного кола. Робоча сторона рівна, стерта, протилежна — випукла. У центрі каменя — округлий отвір (діаметр каменя 28 см, діаметр отвору 4 см). Цей камінь також є нижнім каменем-лежаком.

Виявлення на Черепинському поселенні двох каменів-лежаків вказує на наявність тут не менше двох жорнових споруджень, одне з яких безпечно містилося у житлі № 5, про що зазначено вище.

Жорнові камені трапляються на пам'ятках черняхівського типу на всій території їх поширення. Вони виявлені в Подніпров'ї, і на Південному Бузі, в Молдавії⁷⁶. Мабуть, у другій чверті I тисячоліття н. е. жорна були досить поширеними на території Південно-Східної Європи, незважаючи на те, що вони являли собою досить складну, як на той час, споруду. По-перше, виготовлення жорен вимагало певних навичок по обробці каменю, по-друге, при їх конструюванні необхідні були певні технічні знання. Б. А. Рибаків вважає, що виготовленням жорнових споруджень у давньоруський час займалися ремісники-спеціалісти.

Про конструкцію жорнових споруд на Черепинському поселенні на основі знайдених жорнових каменів судити важко. Очевидно, це були ручні жорна, що знаходилися у житлах або спеціальних приміщеннях.

Крім ручних жорен, населення черняхівської культури для розмелювання зерна користувалося і зернотерками, куски яких виявлено на багатьох поселеннях другої чверті I тисячоліття н. е. у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. Привертають увагу повністю збережені зернотерки із поселення в Черепині. Вони виявлені на долівці житла № 11 у робочому положенні. Зернотерка виготовлена з плити каменя-піщаника. Форма її неправильно чотирикутна, із заокругленими кутами. Робоча сторона стерта, зокрема посередині, протилежна — не оброблена. Розміри 31 × 23 × 7 см. Розтирач виготовлено з вапнякової породи. Він має неправильну форму і порівняно досить великі розміри (30 × 17 × 9 см). Робоча сторона вигладжена, протилежна — випукла, причому форма пристосована до того, щоб зручно було тримати розтирач у руці під час роботи.

На цьому ж поселенні у житлі № 9 знайдено ще один розтирач. Він виготовлений з каменя вапнякової породи, має напівкруглу форму і старанно зрівняну робочу сторону. Його довжина 10,5 см, висота 10 см, товщина 8—9,5 см.

Серед кам'яних виробів значне місце займають бруски, знайдені на всіх поселеннях черняхівського типу. Здебільшого вони виготовлені з піщаника або сланцю і являють собою плитку видовженої форми з чотирма або двома гранями (табл. XLI, 7). На деяких брусках є поздовжні ривчачки, які вказують, що, крім ножів та інших плоских предметів, ними заточували гостроконечні знаряддя — шила, проколки і т. п. Деякі бруски мають отвір, в який вкладався шнурочок або ремінець для прив'язування їх до пояса (табл. XLII, 19). Середня довжина брусків, що збереглися, 6,2—14 см, ширина 1,5—5 см.

⁷⁰ Воронин Н. Н. Древнее Гродно.— МИА, 1954, вып. 41, с. 173.

⁷¹ Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг.— МИА, 1952, вып. 25, с. 116, рис. 144.

⁷² Балагури Э. А. История племен позднебронзового периода в Среднем Поднестровье (культура Ноэ). Автореф. канд. дис. Киев, 1964, с. 11.

⁷³ Ратич О. О. Древньоруські вироби з кістки і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель.— МДАПВ, 1959, вип. 2, с. 127.

⁷⁴ Hadaczek K. Grabarka Niesluchowska..., tabl. 1, 6.

⁷⁵ Смирнова Г. И. Работы Западноукраинской экспедиции..., с. 103.

⁷⁶ Махно Б. В. Поселення культури подів поховань..., с. 164; Симонович Е. О. Млинное спорудження перших століть нової ери на Південному Бузі.— Археологія, 1952, т. 6; Рибаків Э. А. Памятник эпохи великого переселения..., с. 39.

5. Деякі питання економіки і соціальної організації черняхівського суспільства

Найважчий матеріал у поєднанні з результатами металографічних досліджень і визначення кісток тварин дають можливість у певних межах висвітлити основні риси економічного життя і соціальної організації населення черняхівської культури верхів'їв Дністра і Західного Бугу. Цим питанням з охопленням і пам'яток черняхівської культури спеціальні праці присвятили М. Ю. Брайчевський, В. В. Кропоткін, В. И. Довженко, металографічні дослідження здійснили Г. А. Вознесенська, С. М. Черних, Т. Б. Барцева, Є. Пясковський⁷⁷. Соціально-економічний розвиток населення першої половини I тисячоліття н. е. на території Польщі висвітлено у праці Й. Вельвейського⁷⁸. Згадані праці у якійсь мірі (і в хронологічному, і в територіальному відношенні) висвітлюють питання економіки, соціальної організації населення Верхнього Подністров'я і Волині, тому ми зупинимося на постановці цієї проблеми лише в загальних рисах.

Провідною галуззю господарства населення Верхнього Подністров'я і Західної Волині, як і більшості племен лісостепової смуги Східної Європи в другій чверті I тисячоліття н. е., було землеробство, для розвитку якого на цій території були всі необхідні умови. Вже топографія черняхівських поселень, розташованих на пологих схилах біля потічків і невеликих водоймищ, оточених придатними для землеробства чорноземними ґрунтами, вказує на те, що вибір місця для них був не випадковим, а визначався певними економічними вигодами. Землеробство засвідчене й іншими археологічними даними, зокрема знахідками зерен пшениці, ячменю і проса на черняхівських поселеннях у Черепині, Ріпневі II, Бовшові. У глиняній обмазці на поселеннях простежуються

домішки половини та перетертої соломи, зерна культурних злаків. Відбитки останніх можна простежити і в глині деяких ліпних посудин.

Знаряддя праці для обробки ґрунту нечисленні. Вони представлені вузьколезовим наральником і череслом із поселення Ріпнів II та череслом із Грицівців. За підрахунками В. Й. Довженка, загалом на пам'ятках черняхівського часу знайдено вісім наральників⁷⁹. За функціональними і типологічними ознаками наральники другої чверті I тисячоліття н. е. належать до типу так званих вузьколезових. Характерною їх рисою є те, що вони розширюються вверху. Ширина втулки більша ширини лопаті або дорівнює їй. За допомогою таких невеликих за розмірами наральників, на думку В. Й. Довженка, можна було лише зрихлювати ґрунт, оскільки вони не підрізали і не перевертали пласт. М. Ю. Брайчевський також вважає, що останні не могли належати орному знаряддю типу плуга⁸⁰. Проте згадану точку зору не можна прийняти без застережень. Знахідки на черняхівських поселеннях (Ріпнів II, Грицівці, Коровинці) декількох чересел є незаперечним свідченням використання для обробки ґрунту у лісостеповій смузі Східної Європи в другій чверті I тисячоліття н. е. орного знаряддя з череслом. Польський дослідник Й. Вєловейський і словацький археолог Й. Кудлачек, виходячи з того, що на деяких пунктах другої чверті I тисячоліття н. е. на території Польщі вузьколезові наральники знайдено разом з череслом, як і в Ріпневі, вважають, що останні могли використовуватися для плуга⁸¹. Проти такої точки зору виступив останнім часом Ю. А. Краснов, який на основі етнографічних відповідників прийшов до висновку, що вузьколезові наральники найближчі до наконечників однозубих рал⁸². Разом з тим Ю. А. Краснов признає, що вузьколезові нараль-

⁷⁸ Wielowiejski J. Przemiany gospodarczo-społeczne ludności Południowej Polski w okresie późnolatańskim i rzymskim.— MS, 1960, t. 6.

⁷⁹ Довженко В. И. Черняховская культура в истории населения Среднего Поднепровья.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 41.

⁸⁰ Довженко В. И. Черняховская культура..., с. 41; Брайчевський М. Ю. Біля

джерел..., с. 33.

⁸¹ Wielowiejski J. Przemiany gospodarczo-społeczne..., с. 131.

⁸² Краснов Ю. А. К вопросу о существовании плуга у племен черняховской культуры.— КСИА АН СССР, 1971, вып. 128, с. 3—11; Краснов Ю. А. Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий по археологическим материалам Восточной Европы.— СА, 1978, № 4, с. 106—107.

Таблиця 4

Поселення	Велика рогата худоба		Дрібна рогата худоба		Свиня		Кінь		Птиця		Собача		Роги розкопок
	кістки	особ.	кістки	особ.	кістки	особ.	кістки	особ.	кістки	особ.	кістки	особ.	
Бовшів II	125	8	36	4	71	8	14	2	—	—	—	—	1962—1964
Ріпнів II	651	62	86	12	379	39	82	10	2	1	10	4	1957—1960
Черепин	772	11	309	9	289	16	55	1	—	—	4	1	1954—1956
Разом	1548	81	431	25	759	63	151	13	2	1	14	5	

ники попереджають появу плуга, а їх призначенням, на відміну від рала, було не тільки зрихлювати землю, а й перевертати пласт. Можливо, з цим пов'язана і асиметричність країв лопаті ріпнівського наральника. В такому разі не слід виключати того, що вузьколезові наральники могли належати знаряддю типу плуга, тим більше що вони виступають на поселеннях разом з череслами. Про наявність плуга в черняхівський час пише Е. А. Рікман⁸³.

Для збирання врожаю використовувалися серпи, знайдені на багатьох черняхівських поселеннях. Косами, очевидно, користувалися у меншій мірі. У верхів'ях Західного Бугу фрагмент коси знайдено на поселенні в Неслухові. Зерно зберігалось у зернових ямах конічної або біконічної форми, які нерідко в нижній частині були обпалені, на муку перемелювалось на ручних жорнах. Частини цілих або розбитих жорнових каменів виявлено на більшості черняхівських поселень. Нерідко жорнові спорудження називають млинами. Ми вважаємо, що ця назва надто модернізована і не відповідає тому скромному об'єму виробництва по переробці зерна, яке здійснювалося за допомогою ручних жорен. Поряд з жорнами, очевидно, для розмолу зерна на крупу населення Верхнього Подністров'я і Західної Волині у другій чверті I тисячоліття н. е. ще користувалося зернотерками.

⁸³ Рікман Э. А. Этническая история населения..., с. 125—129.

Виходячи з природних умов — наявності безлісних родючих ґрунтів, а також зважаючи на те, що черняхівські поселення були досить великими і довготривалими, та враховуючи наявність плужних знарядь, можна припустити, що перелогова система в цей час уже витісняла вирубне землеробство на згаданій території. Останнє в силу малої продуктивності не могло забезпечити населення, яке довго жило на одному місці, необхідними сільськогосподарськими продуктами. Цілком можна припустити й наявність сівозмін, принаймні озимих (пшениця) і ярих (ячмінь, просо) культур.

У другій чверті I тисячоліття н. е. поряд із землеробством важливе місце в господарстві населення Західної Волині і Верхнього Подністров'я займало скотарство, яке завжди було невід'ємною частиною господарства землеробів. Кістки домашніх тварин виявлено на всіх розкопаних поселеннях. Для вивчення ми відібрали кістки із житлових та господарських споруд таких поселень черняхівського типу, як Черепин, Бовшів II, Ріпнів II*.

Кістки домашніх тварин становлять 84—90% всього остеологічного матеріалу. Переважна кількість кісток тварин належала особинам рогатої худоби та свині. На третьому місці стоїть дрібна рогата худоба, на четвертому — кінь. Як видно із табл. 4, велика рогата худоба за кількістю особин

* Визначення кісток провів професор Львівського державного лісотехнічного інституту В. А. Татаринів.

⁷⁷ Брайчевський М. Ю. Біля джерел..., с. 28 і сл.; Кропоткін В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тыс. н. э., М., 1967;

Довженко В. И. Черты хозяйства и общественной организации у славян Поднепровья в период заселения Балкан.— Аста

archeologica, t. 17, 1965, с. 29—35; Барцева Т. Б., Вознесенская Г. А., Черних Е. Н. Металл черняховской культуры. М., 1972; Piaskowski J. Metaloznawcze badania starożytnych przedmiotów żelaznych z dorzecza Rguresci, Dniestru i Bugu.— МА, 1967, t. 8.

(81) становить 43,1%, дрібна рогата худоба (25 особин) — 13,3%, свиня (63 особини) — 33,5%, кінь (11 особин) — 6%. Крім того, трапляються кістки домашньої птиці і собаки. Правда, на кожному з поселень співвідношення між видами тварин дещо відмінне. Так, на Ріпнівському поселенні за кількістю особин велика рогата худоба становить 48,4%, свиня — 30,5, дрібна рогата худоба — лише 9,3, кінь — 7,8%. На поселенні в Черепині перше місце за кількістю особин займає свиня (41%), друге — велика рогата худоба (28%), третє — дрібна рогата худоба (23%), четверте — кінь (3,7%). На поселенні Бовшів II велика рогата худоба і свиня представлені однаковою кількістю особин, що по відношенню до інших видів домашніх тварин на цьому поселенні становить по 36,4%, дрібна рогата худоба — 18,2, кінь — 9%.

Серед промислів, що також займали певне місце у господарстві землеробів, передусім згадаємо мисливство. Природні умови на території Верхнього Подністров'я і Західної Волині давали можливість займатися цими промислами. Можна припускати, що їх значення у господарстві населення цього краю було не менш вагомим, ніж це засвідчено остеологічним матеріалом на поселеннях у с. Ріпневі, Черепині і Бовшові, де кістки диких тварин становлять приблизно 9—16% їх загальної кількості. Види диких тварин і птиці, на які провадилось полювання, представлені на черняхівських поселеннях (Бовшів II, Ріпнів II, Черепин) кістками дикого кабана, оленя, козулі, лося, вовка, ведмедя, лисиці, тетерева, рябчика. Перше місце за кількістю особин займає дикий кабан (від 60 до 80%).

Рибальство засвідчене лише на одному поселенні (Бовшів II) знахідками риб'ячої луски. Проте можливо, що мешканці поселень, розташованих поблизу річок і озер, де водилася риба, займалися і цим видом промислів.

Очевидно, не останнє місце серед домашніх промислів у другій чверті I тисячоліття займало

прядиння. Про це свідчать багаточисленні знахідки глиняних і навіть мергельних пряслиць. Матеріалом для пряжі була вовна овець, а можливо, і льон та коноплі, однак про вирощування цих технічних культур на нашій території в другій чверті I тисячоліття н. е. поки що немає ніяких даних.

Значне місце у господарстві населення Верхнього Подністров'я і Західної Волині в другій чверті I тисячоліття н. е. займала обробка дерева і каменя, існувала художня обробка кістки. Дерево використовували не лише при спорудженні жител, а й у побуті. З нього виготовляли різні деталі знарядь праці, меблі, ложки, посуд та ін. Для обробки дерева користувалися сокирою, долотом, теслом, свердлом, стругом і токарним верстатом, різець від якого знайдено у черняхівському шарі на поселенні Бовшів II (житло № 15). Виходячи з наявності токарних різців як на черняхівських пам'ятках, так і на Зимнівському городищі VI—VII ст. н. е., а також мергельних пряслиць, виточених на токарному верстаті, можна вважати, що останній мусив широко використовуватися як при обробці мергеля, так і дерева. Можливо, на токарному верстаті виготовляли столовий посуд (миски, тарілки, кухлики, чарки), яких ми не знаходимо серед глиняних виробів VI—VII ст. Отже, виявлені нові матеріали дають можливість час використання токарного верстата на східнослов'янських землях перенести з X ст. (дата виточених кістяних шашок, знайдених у Чорній Могили в Чернігові⁸⁴) на другу чверть I тисячоліття.

Кам'яні вироби вказують, що камінь як матеріал використовувався в господарстві лише в тих випадках, коли його не можна було замінити іншим матеріалом. На тих поселеннях, де поблизу були виходи каменя на поверхню і добування його не вимагало великих зусиль, він використовувався як будівельний матеріал, зокрема при спорудженні вогнищ, а на верхньому і середньому Дністрі навіть печей-кам'янок (Черепин, Сокіл, Бакота).

Важливе значення для розуміння економічного розвитку населення черняхівської культури мають археологічні матеріали, пов'язані з металургійним виробництвом. Проте після фундаментальної праці Б. О. Рибакова «Ремесло Древней Руси», яка вийшла в світ понад 30 років тому⁸⁵, дослідники старожитностей Лісостепу України деякий час питаннями металургії займалися мало, переважно принагідно у зв'язку з вивченням соціально-економічних процесів. Лише деякі археологи (М. Ю. Браїчевський, В. І. Бідзіля) присвятили цьому питанню окремі дослідження⁸⁶. Зараз це компенсується організацією спеціальних металографічних досліджень з використанням методів природничих наук. Вивченням металів, у тому числі й заліза, в останні роки стали активно й успішно займатися Г. А. Вознесенська, Є. М. Черних, Т. Б. Барцева, В. Д. Гопак⁸⁷. Їх дослідження показали велику перспективність металографічного вивчення залізних виробів і значення не лише для розуміння процесів розвитку металургії, а й інших питань, у тому числі соціальних і навіть етнокультурних.

Сліди можливої плавки заліза на пам'ятках черняхівської культури, за обстеженнями В. І. Бідзілі, виявлено в 40 пунктах⁸⁸. На більшості поселень, у тому числі на всіх поселеннях Верхнього Подністров'я і Західної Волині, де вдалося їх простежити, вони виражені лише наявністю залізних шлаків, кусків криці, а також окремих предметів, пов'язаних із залізообробною справою. Лише на окремих поселеннях черняхівського типу (Іванківці Хмельницької області, Будешти, Комрат, Лопатна і Шолданешти Молдавської РСР) виявлені більш вагомі сліди плавки металів — горни, сопла для нагнітання повітря в печі і т. п.⁸⁹

На території Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя сліди залізообробного виробництва трапляються найбільш часто на тих поселеннях, де поблизу є болотна руда. До таких належать

черняхівські поселення в Черепині і Дем'янові II, черняхівські горизонти на поселеннях у Ріпневі та Бовшові. На всіх цих поселеннях виявлено чимало шлаків, кусочки криці і залізної руди, а також численні вироби з заліза. На сліди залізообробної справи у Ріпневі можуть вказувати і місцеві топоніми, якщо справді їх виникнення сягає другої чверті I тисячоліття н. е., що довести неможливо. Поселення Ріпнів II тягнеться вздовж р. Рудки, а сусіднє з ним урочище має назву «Копальні».

Особливо велику кількість залізних виробів знайдено нами на поселенні в Дем'янові II, яке тягнеться над безіменним потічком і балкою, де і зараз є болотна руда. Проте слід зазначити, що залізообробну справу в черняхівський період, як підкреслює Г. А. Вознесенська, поки що можна вивчати лише по готовій продукції, оскільки нікому не вдалося виявити слідів хоч би однієї кузні. Майже не трапляються при розкопках черняхівських селищ знаряддя, пов'язані з залізообробною справою.

Для висвітлення питання металургії населення першої половини I тисячоліття важливе значення має відкриття місцезнаходження десятків горнів одноразової плавки під Уманню, де почали польові роботи В. І. Бідзіля і Д. П. Недопако. Поки що можна лише підкреслити його відмінність за характером і масштабами виробництва від усіх інших пунктів, де горни становлять одиничні споруди. Тут (у попередньому плані) напрошуються паралелі до металургійних центрів у районі Свєнтокжиських гір, зокрема в околицях Нової Гути поблизу Кракова⁹⁰, який у другій чверті I тисячоліття н. е. опинився на пограниччі з пам'ятками черняхівської культури. Масштабність планування виробничих площ, організація виробництва, техніка обробки металу, а також наявність поблизу великих гончарних центрів

междуречья в VI—XIII вв. н. э. Автореф. канд. дис. К., 1976, с. 16.

88 Бидзіля В. И. Вказ. праця, с. 18—19.

89 Вознесенская Г. А. Вказ. праця, с. 36.

90 Piaskowski J. Technologia żelaza na ziemiach Polski w okresie od I do V wieku naszej ery.

Wiadości Hutnicze, 1963, N 12, s. 305; Metaloznawcze badanie dawnych nawzędzi rolniczych znalezionych w Krakowie — Nowej Hucie. — WA, 1962, t. 18, s. 1; Metalurgija želaza w okresie latenskim i rzymskim w dorzeczu górnej Wisły w świetle badań metaloznawczych; Z dziejów starożytnej metalurgii na ziemiach Polski Południowej. Kraków; Nowa Huta, 1956.

84 Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 416.

85 Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси, с. 416.

86 Браїчевський М. Ю. Біля джерел..., с. 96—118; Бидзіля В. И. Латенские традиции в черняховской культуре. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 18—29.

87 Барцева Т. Б., Вознесенская Г. А., Черных Е. Н. Вказ. праця; Вознесенская Г. А. Обработка железа у племен черняховской культуры. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 34—38; Гопак В. Д. Кузнечное ремесло славян Днепровско-Днестровского лесостепного

(Іголом'я) свідчать, що це район, де існувало прекрасно організоване виробництво, один із провінціально-римських центрів. Такої думки дотримується ряд польських дослідників, зокрема К. Белєнів⁹¹, який вважає, що не тільки готові вироби, а й залізо як сировина відправлялося на значні віддалі, навіть до римських провінцій, і використовувалося населенням великої округи.

За межами зон цих крупних металургійних центрів добування і обробка металів мали скромні масштаби. Г. О. Вознесенська вважає, що ці дві операції могла виконувати одна людина, а коваль, який обслуговував лише одну сільську общину, був майстром-універсалом. За технологічними прототипами і технічним рівнем виробу черняхівських ковалів найближчі до виробів із пізньошверських пам'яток Південної Польщі і поселень римського часу з Чехословаччини, які, за спостереженнями згаданої авторки, виготовлялися на основі кельтської ковальської техніки⁹².

Бронзоліварне виробництво, на думку Є. М. Черних та Т. Б. Барцевої, за походженням пов'язане з північнопричорноморською технологічною і технічною основою. Пам'ятки Поділля і Молдавії, на відміну від подніпровських, дали бронзові вироби, близькі за технологією липицьким і вельбарським⁹³. На території Молдавії Є. А. Рікман відмічає спільні риси сарматських і черняхівських металів⁹⁴. Все це разом відповідає нашим спостереженням над типами жител, поховань, ліпною керамікою і вказує на багатокомпонентність черняхівської культури.

Важливе місце у другій чверті I тисячоліття н. е. на території черняхівської культури займало гончарне виробництво, яке за кількістю продукції, її технічним рівнем та художнім оформленням можна співставити хіба що з гончарством римських провінцій, частиною якого воно й було. У розділі, присвяченому кераміці, ми розглянули питання розвитку гончарства, походження гончарної тех-

ніки, основні форми гончарного посуду, його співвідношення з ліпною керамікою. Слід лише зазначити, що гончарство було не єдиним виробництвом, яке виділилося в окрему галузь ремесла. Сюди можна віднести і залізообробне (металургійний центр під Уманню) та ювелірне виробництво, що характеризуються далеко посуною спеціалізацією і порівнюючи достатньо високою продуктивністю будівельне, зокрема в Причорномор'ї, а можливо, і косторізне.

Черняхівське суспільство на основі плужного землеробства, розвинутих ремесел, грабіжницьких війн володіло надлишками продуктів, що створювало необхідні умови для торгівлі. Більшість дослідників, радянських і зарубіжних, дотримуються думки, що населення римської периферії, а також племена черняхівської культури протягом першої половини I тисячоліття користувалися римськими монетами як у процесі торгових зв'язків з населенням Римської імперії, так і у внутрішньому обміні⁹⁵. Це цілком допустимо, хоч необхідно звернути увагу на одну деталь. Виходячи з хронології грошових скарбів, на територію Лісостепу Східної Європи римські монети інтенсивно поступали з середини I ст. н. е. до кінця II ст. У III—IV ст., на які тут припадає час розквіту черняхівської культури, вплив римських монет в ці області, за винятком Молдавії, різко падає⁹⁶. Зате в цей період збільшується виробництво гончарного посуду на території черняхівських племен, який ми вважаємо продуктом провінціально-римських майстрів, виростають значні гончарні центри (Іголом'я, Тропішів, Неслухів, Завадівка), з'являються виробничі осередки по виготовленню скляних виробів (Комарів), не припиняється, а навіть збільшується вплив римських речей (кераміки, металевих виробів, скляного посуду тощо). Все це наводить на думку, що в середовищі черняхівського населення, тим більше на віддаленій периферії, якою було Верхнє Подністров'я і західні райони Волині, де зв'язки з римськими провін-

ціями були менш інтенсивні, поряд з грошовим обігом значне місце в торгівлі займав натуральний обмін, причому в зовнішній. Ми вважаємо, що налагодження виробництва гончарного і скляного посуду на території черняхівської культури з боку римських провінцій переслідувало мету мати на місці такий ходовий товар, на який можна було обмінювати продукти місцевого населення, зокрема землеробства.

Соціальна структура черняхівського суспільства характеризується суперечливими рисами. Археологія фіксує наявність великих довготривалих поселень, наземних кам'яних або глинобитних будівель, вуличної системи планування і навіть індивідуальних домогосподарств-дворів (Леськи). Наявність багатих поховань, грошових та речових скарбів доповнює цю картину. Все це вказує на майнове розшарування та існування тих рис, що характеризують територіальну общину, допускає існування широких племінних організацій і навіть союзів племен — крупних політичних утворень, які виникали під час існування воєнної демократії⁹⁷. Але відомі і невеликі поселення

(Бовшів II, Ракобути), зокрема на Верхньому Дністрі, житла-землянки або напівземлянки а груповим плануванням, велика кількість господарських ям на окремих ділянках поселення, що вказує на можливість їх колективного використання, перевага ліпного посуду домашнього виробництва (Дем'янів II) і навіть поховань, що виступають своєрідними групами на певних ділянках могильника. Все це значною мірою відповідає тій суспільній організації, що характерна для періоду виділення з родової общини великих патріархальних родин та утворення патронімічних інститутів.

Ці суперечності суспільної структури черняхівського населення пов'язані з його різноетнічністю та далеко нерівномірним економічним розвитком різних племен, які входили до складу черняхівської культури. Інтеграційні процеси черняхівської культури так і не досягли того рівня, при якому було б ліквідовано етнічні та соціально-економічні різниці і суперечності. Синкретичність матеріальної культури не залишає щодо цього ніяких сумнівів.

⁹¹ Bielenin K. Dla kogo produkowano żelazo w Górach Świętokrzyskich? — Z otchłani wieków, 1968, t. 1, s. 8—12.

⁹² Барцева Т. Б., Волыніська Г. А., Черних Е. Н. Вказ. праця, с. 32—33.

⁹³ Там же, с. 92—93.

⁹⁴ Рикман Э. А. Этническая история..., с. 156.

⁹⁵ Брайчевский М. Ю. Білья джерел..., с. 250.

⁹⁶ Там же, с. 225—226; Кротошкин В. В. Экономические связи Восточной Европы..., с. 108—114.

⁹⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 21, с. 158—159.

ДАТУВАННЯ
ПАМ'ЯТОК

Питання хронології пам'яток черняхівської культури є одним з найбільш дискусійних. Причому в міру нагромадження археологічних матеріалів гострота полеміки не зменшується. Це, очевидно, можна пояснити тим, що питання хронології з моменту опублікування В. В. Хвойкою матеріалів черняхівського могильника близько восьмидесяти років тому вийшло за межі джерелознавчих характеристик і стало частиною більш широкої проблеми — етнічної інтерпретації пам'яток черняхівського типу.

В. В. Хвойка при датуванні черняхівського могильника врахував можливий час побутування знайдених у могилах речей і визначив його хронологічні рамки на II—V ст. н. е.¹ Це датування було підтримане багатьма дослідниками, в тому числі і В. П. Петровим, який опублікував матеріали Черняхова², та Е. О. Симоновичем, який провів додаткові розкопки згаданого могильника³. Дослідження багатьох інших могильників і поселень черняхівської культури показали, що встановлені В. В. Хвойкою хронологічні рамки для могильника в Черняхові, Маслові і Ромашках, в основному визначають той період, у межах якого (з певними відхиленнями в ту чи іншу сторону) існували пам'ятки черняхівського типу. Це, зокрема, підтверджується спеціальними дослідженнями, присвяченими вивченню хронології окремих груп речей, які побутували у населення Східної і Центральної Європи в першій половині I тисячоліття н. е. Так, певні типи підв'язних фібул, що виступають на пам'ятках черняхівської культури, з'являються вже в II ст. н. е., принаймні у другій половині цього століття (перший варіант першої серії другої підгрупи, за О. К. Амброзом)⁴. До другої половини II ст. належать фібули, похідні від так званих очковидних фібул⁵, червоно-

1 Хвойка В. Поля погребений в Среднем Поднепровье.— ЗРАО. Нов. сер.: 1901, т. 12, вып. 1—2. Хвойка В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. Киев, 1913, с. 43—44.
2 Петров В. П. Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойко в 1900—1901 гг.).— МИА, 1964, № 116, с. 117.

3 Симонович Э. А. Новые работы в Черняхове.— МИА 1967, № 130, с. 5—27.

4 Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР.— САИ, 1966, вып. 1-30, с. 62—63.

5 Almgren O. Studien über Nordeuropäische Fibelformen. Leipzig, 1923, S. 27.

лаковий посуд типу terra sigillata⁶, окремі типи амфор. З другого боку, найбільш пізні типи фібул, знайдені на пам'ятках згаданої культури, заходять у V ст.⁷ В основному в другій половині IV—V ст. функціонують складені з кістяних пластинок гречені з дзвоноподібною спинкою⁸, певні типи пряжок, що також є невід'ємною частиною комплексів пам'яток черняхівського типу⁹.

Спроби розширити хронологічні межі існування черняхівської культури до VI—VII ст., зроблені Є. В. Махно і М. Ю. Брайчевським¹⁰, зазнали невдачі. Це стало особливо наглядно в останні роки, після відкриття слов'янських пам'яток з характерними комплексами, що датуються VI—VII ст. і знаменують певний етап у розвитку матеріальної культури населення Південно-Східної Європи¹¹.

Не можна визнати задовільними спроби обмежити хронологічні рамки черняхівської культури III—IV ст. Вони обумовлені спробами поставити питання про виникнення черняхівської культури в залежність від визначення часу переходу готів з Нижнього Повіслення до берегів Чорного моря, а її занепад — від розгрому в другій половині IV ст. н. е. готського об'єднання гунами. Ця концепція, висунута П. Рейнеке і підтримана іншими німецькими археологами¹², часто сприймалась некритично, а сприйнявши її, дослідники не бачили потреби в детальних джерелознавчих дослідженнях.

Останнім часом М. Б. Щукін на основі вивчення певних типів датуючих матеріалів окремих черняхівських могильників висунув концепцію двох датувань черняхівської культури — «вузького» і «широкого»¹³. В ранніх працях автор надавав перевагу вузькому датуванню, згідно з яким час існування пам'ятки і навіть культури визначається часом, коли найбільш ранні і пізні предмети, виявлені в комплексах, співіснують. Використовуючи цей метод при датуванні могильників черняхівської культури, згаданий автор фактично обмежує

6 Кротошкин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э. М., 1967, с. 70.

7 Амброз А. К. Вказ. праця, с. 66.

8 Thomas S. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit.— Arbeits-

und Forschungsberichte zur sächsischen Bodenbenkmalpflege.— Leipzig, 1960, Bd. 8, S. 110—120; Chmielewska A. Grzebienie starożytne i średniowieczne z ziem polskich.— Acta Archeologica Lodziensia. Łódź, 1971, N 20, s. 33—60.

9 Кравченко Н. М. Косановский

час її існування (III—IV ст.). Потім, в пізніших працях, М. Б. Щукін уточнює своє датування, підкреслюючи, що цей час був лише періодом розквіту культури. Даний метод не дає можливості врахувати всього періоду функціонування речі, виявленої в конкретному комплексі. На черняхівських пам'ятках знайдено мало речей, які б функціонували лише в III—IV ст. Основна маса матеріалу побутувала і в ранній час, і в пізніший, що припадає в основному на II—V ст., а це вже широке датування. Сам автор визнає, що черняхівська культура існувала довший період, ніж це визначається її «вузьким» датуванням¹⁴, яке охоплює лише період розквіту культури, поминаючи час її формування і занепаду.

Розглянуті погляди дослідників відносяться в більшій мірі до пам'яток черняхівського типу Подніпров'я, ніж Подністрів'я, де темпи дослідження довгий час були значно нижчі, а нагромадження матеріалу відбувалося набагато повільніше, що утруднювало їх хронологічну розробку. Проте в міру розгортання археологічних розкопок черняхівських пам'яток, які на Верхньому Подністрів'ї в 40-х роках проводилися М. Ю. Смішком, а на Середньому Дністрі М. О. Тіхановою, було проведено їх датування.

М. Ю. Смішко, відзначаючи бідність датувального матеріалу, припускав, що нижня межа припадає на другу половину III ст. н. е., верхню межу він на основі певних типів фібул з високим приймачем відносив до VI ст. н. е.¹⁵ Пізніше, після широких археологічних досліджень поселень у Черепині і Ріпшеві II, М. Ю. Смішко уточнює цю хронологію і приєднується до датування їх

могильник.— МИА, 1967, № 139, с. 109—111.

10 Брайчевський М. Ю. Про етнічну приналежність черняхівської культури.— Археологія, 1957, т. 10, с. 17; Махно Є. В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу.— Археологія, 1950, т. 4, с. 70—71.

11 Баран В. Д. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністрів'я і Південно-Західної Волині.— МДАПВ, 1964, вип. 5, с. 95—113.

12 Reinecke P. Aus der russischen archäologischen Literatur.— Mainzer Zeitschrift. Mainz, 1906, Bd. 1, S. 46.

13 Щукін М. Б. О трех датировках черняховской культуры.— КСИА АН СССР, 1967, № 112, с. 8—13; Щукін М. Б. К вопросу о хронологии черняховских памятников Среднего Поднепровья.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 124, с. 104—112.

14 Щукін М. Б. О трех датировках... с. 13; Щукін М. Б. О начальной дате черняховской культуры.— Kultura archeologiczna i strefy kulturowe w Europie Srodkowej w okresie wpływów rzymskich. Kraków, 1976, s. 303—316.

15 Смішко М. Ю. Раннеславянская культура..., с. 77—79.

II—V ст. н. е.¹⁶ М. О. Тіханова датує пам'ятки на Лівобережжі Дністра III — початком V ст. н. е., а на Правобережжі нижню хронологічну межу пересуває на кінець II ст. н. е.¹⁷

Таким чином, і нижня, і верхня хронологічні межі пам'яток черняхівського типу у Верхньому Подністров'ї не сталі і вимагають уточнень та додаткового обґрунтування новими матеріалами. Зокрема, необхідно визначити хронологічне співвідношення пам'яток черняхівського типу на Верхньому Дністрі з пам'ятками більш ранніх і пізніх культур на цій території, що уточнює їх відносну хронологію.

Одним з найбільш ранніх на Верхньому Дністрі є поселення в Черепині. Воно виникло, можливо, наприкінці II ст. н. е., що засвідчено знахідками очковидної фібули, уламків червонолакового посуду типу terra sigillata, а також наявністю досить ранньої кераміки, в тому числі незначної кількості уламків пшеворських і зарубинецьких посудин (табл. XI, 1—13; XXIV, 1—4; XXXI, 4).

За схемою Альмгрена, фібули з очковидним орнаментом датуються I—II ст. н. е.¹⁸ Похідні фібули цього типу (сюди належить і фібула з Черепина, пізній пруський варіант), які конструктивно ще аналогічні фібулам з очковидним орнаментом, але вже його втратили, датуються ним, на основі монети Фаустини Старшої, кінцем II ст. н. е.¹⁹ Так визначають дату цього типу Ю. Костжевський і О. К. Амброс²⁰.

Червонолаковий посуд типу terra sigillata знайдений у житлах черняхівського типу в Черепині, привезено з Південної Галії (Rheii pzbarn, Lezoux). Він виготовлений під час правління Антонінів (138—192)²¹. На Верхньому Подністров'я посуд міг потрапити скоріше всього наприкінці II ст. н. е. Певною ланкою, що пов'язує матеріали II і III ст., є світлоглиняні вузькогорлі амфори танаїського типу з ребристими ручками, які в античних містах Північного Причорномор'я датуються II—III ст. н. е.²² Амфори цього типу поширені на пам'ятках

¹⁶ Smiszhko M. Ю. Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель у першій половині I тисячоліття н. е. — В кн.: Торжество історичної справедливості. Львів, 1988, с. 23.

¹⁷ Тіханова М. А. О локальных

вариантах... с. 170—180; Тіханова М. А. Археологические памятники..., с. 19.

¹⁸ Almgren O. Op. cit., S. 27, tabl. III, 53.

¹⁹ Ibid., S. 27.

²⁰ Амброс А. К. Вказ. праця, с. 35.

черняхівської культури. У Верхньому Подністров'ї вони виступають найчастіше у комплексах з фібулами та іншими матеріалами III ст. н. е. Це, очевидно, й визначає час, коли вони потрапили на поселення згаданого району. Проте не слід виключати можливість появи амфорного типу цього типу в Подністров'ї вже наприкінці II ст. н. е. Це припущення знаходить підтвердження в матеріалах поселення липицької культури поблизу с. Верхня Липиця, де уламки вузькогорлих амфор знайдено в комплексах з типово липицьким посудом²³. До III ст. н. е. на поселенні в Черепині відносяться три залізні шпори і фібула з високим приймачем (табл. XXXI, 1—3, 9). Шпори на території Верхнього Подністров'я з'являються разом з похованнями пшеворської культури вже в пізньому латені. На пам'ятках черняхівського типу (Черепин, Бовшів II, Неслухів) виявлено шпори, що мають асиметричну дужку і невеликий гачок, поставлений у центрі, під шипом. У Івані Золотому такі шпори знайдено в похованні разом з фібулою підв'язної конструкції, яку О. К. Амброс відносить до другої серії з дуговидною спинкою, що датується III—IV ст. н. е.²⁴ За схемою М. Яна ці шпори належать до III ст. н. е.²⁵, проте деякі екземпляри шпор з кулястим шипом можуть заходити і в IV ст. Фібули з високим приймачем О. Альмгрен датує III — початком IV ст. н. е.²⁶ Це датування визнає і О. К. Амброс²⁷.

В основному IV ст., можливо, кінцем III—IV ст. датується двоохлenna фібула з ромбовидною ніжкою і кнопкою на голівці (табл. XXXI, 10). Як уже відзначалося, близьких аналогій на Подністров'ї для цієї фібули немає. О. Альмгрен за Тішлером датує цей тип фібул IV ст. н. е.²⁸ О. К. Амброс на основі аналогій з Сілезії і Чехо-

²¹ Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе..., с. 81.

²² Кислицыч Т. А. Танаис. М.; Л., 1949, с. 72—74, рис. 28, О—Г; Шелов Д. В. Узкогордые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология — КСИА АН СССР, 1978, № 156, с. 16—20.

²³ Дыгалик В. Н. Население Верхнего Надднестровья первых веков нашей эры. Автореф. канд. дис., Киев, 1971, с. 12.

²⁴ Smiszhko M. Kultury wczesnego okresu..., s. 14.

²⁵ Jahn M. Reitersporn. Leipzig, 1921, s. 58, 61; Behm-Blanche G. Gesellschaft und Kunst der Germanen. Dresden, 1970, Abb. 27; Godłowski K. The Chronology..., p. 8, 9, fig. 2k; pl. IX, 16.

²⁶ Almgren O. Op. cit., S. 98.

²⁷ Амброс А. Вказ. праця, с. 73.

²⁸ Almgren O. Op. cit., с. 98.

словачини вважає, що вони могли з'явитися вже на рубежі III—IV ст. н. е.²⁹

До IV ст. н. е. належать дві фібули з підв'язною ніжкою (табл. XXXI, 5, 6). На території черняхівської культури підв'язні фібули виступають частіше, ніж інші типи фібул. У Верхньому Подністров'ї вони виявлені на всіх поселеннях черняхівського типу і в багатьох похованнях. Їх типологія розроблена досить добре, що робить їх надійним датуючим матеріалом. О. К. Амброс обидві фібули Черепина відносить до третього варіанта першої серії другої підгрупи підв'язних фібул, що датуються IV ст. н. е.³⁰ Цим же часом він датує «війську» бронзову фібулу з вузькою ніжкою з цього поселення³¹ (табл. XXXI, 8).

Як зазначалося, на Черепинському поселенні виявлено п'ять різних гребенів, складених із кістяних пластинок. Три з них збереглися достатньо для того, щоб визначити їх тип і встановити час використання. Два гребені мають дуговидну спинку, один — дзвоноподібну. Один із гребенів з дуговидною спинкою (табл. XXXVI, 4) належить до першого варіанта I типу за схемою Г. Ф. Нікітіної. На основі подібних гребенів, виявлених нами на поселенні в Ріпневі II у житлах № 4 і 7 з підв'язними фібулами III—IV ст.³², він може бути датований цим же часом. Можливо, III—IV ст. н. е. можна датувати фрагмент гребеня з житла № 9. С. Томас аналогічні гребені з території Центральної Європи датує III—IV ст. н. е.; так же, приблизно, датує їх і А. Хмельовська³³. На пам'ятках черняхівської культури вони виступають в основному в комплексах з фібулами підв'язного типу IV ст. н. е.³⁴

Гребені з дзвоноподібною спинкою на території Центральної і Західної Європи трапляються в комплексах IV і всього V ст. н. е.³⁵ На пам'ятках черняхівської культури їх знайдено в похованнях з підв'язними фібулами IV ст. (Черняхів, Маслово)³⁶, а також з фібулами і пряжками IV—V ст. (Косанове)³⁷. Черепинський гребінь цього типу

²⁹ Амброс А. К. Вказ. праця, с. 72.

³⁰ Там же.

³¹ Там же, с. 70—71.

³² Баран В. Д. Памятники черняховской культуры

бассейна Западного Буга, с. 223, 230.

³³ Thomas S. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit. — Arbeit und Forschungsberichte zur sächsischen Bodenkmalpflege, N 8, 1960, x. 120; Chmielewska A. Op. cit., s. 54—56.

також можна датувати в межах IV—V ст. (табл. XXXVI, 3). Ще один гребінь, частину якого виявлено біля печі № 4, кістяний, має вузьку видовжену дугоподібну спинку (табл. XXXVI, 6). Він близький за формою і конструктивними особливостями до гребенів групи I Б. А. Хмельовської, яку вона датує в межах V—VI ст. н. е.³⁸ Наш гребінь дещо раніший і може бути датований у межах V ст. н. е.

Спробуємо скорелювати датуючі знахідки з поселення в Черепині з відповідними комплексами житлових і господарських споруд, до яких вони належать. Очковидна фібула виявлена у верхніх шарах заповнення ями разом з керамікою ранньозалізного часу. Керамічний комплекс ями однорідний і не викликає сумнівів щодо його культурної і більш ранньої хронологічної належності. Звідси випливає, що фібула попала в яму випадково з верхніх шарів поселення. Очковидні фібули найбільш поширені в Прибалтиці, де, очевидно, знаходилися основні центри їх виготовлення. На територію України вони могли потрапити двома шляхами: через посередництво пшеворської або пізньозарубинецької культур, населення яких мало тісні зв'язки з Прибалтикою. Привертає увагу, що на Подністров'ї, за винятком поховання № 25 на могильнику у Верхній Липиці³⁹, усі очковидні фібули було виявлено на пам'ятках, де, крім липицької, відома пшеворська і зарубинецька кераміка (Ремезівці, Черепин, Макарівка)⁴⁰. У верхів'ях Південного Бугу п'ять екземплярів очковидних фібул виявив П. І. Хавлюк у пізньозарубинецьких похованнях на могильнику в с. Рахни. Шосту фібулу даного типу знайдено в культурному шарі цього могильника⁴¹. На могильнику,

³⁴ Нікітіна Г. Ф. Гребни черняховской культуры, с. 159; Шукін М. Б. К вопросу о хронологии черняховских памятников..., с. 159.

³⁵ Thomas S. Op. cit., с. 120.

³⁶ Нікітіна Г. Ф. Гребни черняховской культуры, с. 159; Шукін М. Б. К вопросу о хронологии черняховских памятников..., с. 106—108.

³⁷ Крайченко Н. М. Косановский могильник..., с. 84.

³⁸ Chmielewska A. Op. cit., s. 59—60.

³⁹ Smiszhko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej, Lwów, 1932, s. 39, tabl. XIII, 22.

⁴⁰ Циглиць В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. К., 1975, с. 122, рис. 53, 26. Фібула на поселенні в с. Макарівка Чернівецької області знайдена автором. Матеріали не опубліковані.

⁴¹ Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережжя Середнього Дністра. — Археологія, 1975, т. 18, с. 7—19, рис. 7.

крім зарубинецьких матеріалів, є й елементи пшеворської культури. Дві очкові фібули виявлено на могильнику у Великих Гриневичах на правобережному Повісленні, де також, крім пшеворських матеріалів, були матеріали (кераміка, метал) зарубинецької культури⁴². По одній фібулі цього типу знайдено на пізньозарубинецьких поселеннях поблизу сіл Лютиж на Дніпрі та Синьково на Десні⁴³. У пшеворських пам'ятках з «чистими» комплексами на території України на відміну від Польщі очкові фібули поки що невідомі.

Таким чином, на території між верхньою Віслою і Дніпром цей тип фібул можна пов'язувати з пам'ятками II ст. н. е., на яких органічно поєднуються елементи пшеворської і зарубинецької, а на Верхньому Дністрі і липицької культур. Ці пам'ятки утворюють певну культурно-хронологічну групу, що передують виникненню в даному районі черняхівської культури⁴⁴. Група ця недостатньо досліджена, але вже помічаються райони, де елементи згаданих культур (пшеворської, зарубинецької, липицької) домінують.

Ми ще повернемося до цього питання, а зараз хочемо підкреслити, що до таких пам'яток належить передчерняхівський шар на поселенні в Черепині. Тут виявлено два липицькі житла і яму, а також одну яму пшеворської культури*. В останній, крім пшеворської кераміки пізньолатенської схеми, був один типово зарубинецький горщик. Ряд пшеворських і окремі пізньозарубинецькі фрагменти кераміки та інші вироби ранньоримського часу знайдено у житлах черняхівської культури та культурному шарі. Важко встановити, чи поява черняхівського шару на Черепинському поселенні пов'язана з процесами, які під дією ще якогось зовнішнього фактора привели до трансформації пам'яток перших століть нашої ери в черняхівську культуру, чи він з'являється незалежно, в результаті приходу нового населення. Якщо прийняти першу альтернативу, то очкові фібули можна пов'язати саме з цими процесами,

які відбувалися наприкінці II ст. н. е., що відповідає, з другого боку, і кінцевому періоду існування чисто липицьких комплексів. Це положення підтверджується і наявністю в житлах № 5, 6, 11 черняхівського типу на поселенні в Черепині фрагментів провінціалноримського посуду типу terra sigillata, який, як це було показано вище, також пов'язується скоріше з пшеворськими матеріалами, ніж з липицькими, і припадає на кінець II, можливо, початок III ст. н. е.

Аналогічна картина спостерігається на територіально близькому поселенні в Ремезівцях, де також знайдено очкові фібули разом з комплексом кераміки, в якому, крім липицьких форм посуду, виступає зарубинецька і пшеворська кераміка. На цьому поселенні виявлено автором і В. М. Цигиликом одну заглиблену споруду з гончарною керамікою черняхівського типу.

Для світлоглиняних амфор ми прийняли загальне датування, оскільки в Черепині вони знайдені у фрагментах, що не дає можливості їх більш детально класифікувати в хронологічному відношенні і пов'язати з певними виробничими центрами. Найбільше уламків амфор (64) виявлено разом із бронзовою фібулою з високим приймачем у напівземлянковому житлі № 4. Кераміка цього житла представлена уламками ліпного і гончарного посуду, характерного для черняхівської культури Верхнього Подністр'я. Крім того, в заповненні житла було декілька уламків пшеворських чорнолощених посудин. Привертає увагу кількісна перевага ліпного посуду над гончарним і незначна кількість гончарної кераміки з домішками крупнозернистого піску. Такий склад кераміки узгоджується з датами, що визначаються фібулами і амфорним матеріалом, датованим нами III ст. н. е. (табл. XXXVIII, 1—18). Синхронну цьому житлу можна вважати напівземлянку № 5, перекриту шаром глиняної обмазки і датовану двома залізними шпорами, з асиметричною дужкою та гачком під шипом, що відносяться до III ст.

н. е. У керамічному комплексі житла і приналежних йому підвальних ямах переважає ліпний посуд, представлений уламками товстостінних горщиків з крупними домішками шамоту та фрагментами п'яти різних конічних кухликів з денцями на піддоні. Кружальна кераміка представлена уламками десяти різних посудин, серед яких є частини семи горщиків, двох мисок і однієї покривки. Особливо цінним матеріалом для правильного розуміння керамічного комплексу житла № 5 є кераміка, знайдена в підвальній ямі «а», що зверху була перекрита непорушеним шаром глиняної обмазки. У ній знайдено 90 уламків кераміки, що належали принаймні 11 різним посудинам. Серед них визначено шість ліпних горщиків, три кружальні горщики із шершавою поверхнею і два кружальні горщики з пролощеною поверхнею. У житлі знайдено, крім того, кілька уламків бочків від двох світло-жовтих вузькогорлих амфор, невеличкий кусок бочка посудини типу terra sigillata, який підклеївся до куска посудини цього типу, із житла № 7, пружину з тятивою бронзової арбалетної фібули, залізний якоревидний ключ, ніж, кусок деформованої залізної стрічки, одне ціле і один уламок кістяних лоцил, кістяну ручку, можливо, ножа, два цілі і одне фрагментоване глиняні пряслиця, глиняну ложку і три кам'яні бруски (табл. XXXIX, 1—17).

Керамічний комплекс житла і належних йому ям, зокрема гончарна кераміка, не суперечить нашому датуванню, що базується на основі шпор. Можна лише відзначити, що він має ширший хронологічний діапазон, на відміну від шпор, які не виходять за межі III ст. З другого боку, пшеворські посудини, судячи за датованими аналогіями з території Польщі, більш характерні для II, ніж III ст. н. е.⁴⁵

Комплекс житла № 6, де також знайдено шпору III ст. н. е., невеличкий фрагмент посудини типу terra sigillata, декілька уламків бочків шийки і ручки однієї світло-жовтої амфори та недиагнос-

тичний фрагмент кістяного гребеня, включає фрагменти ліпних товстостінних горщиків з горбкуватою поверхнею, нижню частину кухлика на кільцевому піддоні та фрагмент одного горщика і частину гончарної миски, виготовлених із відмученої глини (табл. XL, 1—11). До нього відносяться і пряслиця, і лоцило з трубчастою кістки, і три уламки брусків. Усі ці знахідки, як і шпора, вкладаються в час, визначений шпорою. Привертає увагу мізерна кількість гончарного посуду з шершавою поверхнею, який в усіх інших спорудах цього поселення, датованих III ст. н. е., займає помітне місце в кількісному відношенні. Залізною шпорою датується комплекс ями № 2 (табл. XXXI, 3). У верхніх шарах заповнення цієї ями на глибині 0,2—0,4 м від сучасної поверхні виявлено 166 уламків кружальної кераміки та п'ять уламків ліпного посуду, що лежали одним скупченням. Серед уламків кружальної кераміки є фрагмент ребристої ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори. У нижніх шарах заповнення ями знайдено ще 28 уламків ліпного товстостінного посуду і п'ять уламків кружальної кераміки з відмученої глини. Один ліпний горщик вдалося реконструювати (табл. IX, 3). Якщо опиратися на кераміку з нижніх шарів заповнення, то дата шпори відповідає хронології ями.

Кераміка з житла № 7 датується «воїнською» бронзовою фібулою з вузькою ніжкою та плоским приймачем IV ст. н. е. (табл. XLI, 9). Провідним типом посуду в цьому житлі є ліпні товстостінні опуклобокні горщики з горбкуватою поверхнею. Один із них в нижній частині спеціально ошершавлений. Він разом з іншими п'ятьма фрагментами бочків чорнолощених мисок представляє ліпний посуд пшеворської культури. Гончарна кераміка складає дещо меншу частину посуду. Вона представлена дрібними фрагментами мисок, виготовлених з відмученої глини і горщиків з домішками в тісті крупнозернистого піску. Інші предмети з житла — бронзова зігнута стрічка, залізний

⁴² Szmit Z. Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w Hryniewiczach Wielkich koło Bielska Podlaskiego.— WA, 1922, t. 7, s. 112—120, рис. 97—98.

⁴³ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.; Л., 1966, рис. 64, 10; Бибихина В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж.— МИА, 1969, № 160, с. 71—72.

⁴⁴ Кухаренко Ю. В. О так называемых зарубинецких памятниках в Подолии.— В кн.: Проблемы советской археологии. М., 1978, с. 142—146.

* Яму з матеріалами пшеворської культури відкрила Л. І. Крушельницька.

⁴⁵ Godłowski K. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część druga).— In: Materiały starożytne i wczesnosredniowieczne. Warszawa, 1977, t. 4, s. 137—138.

ніж, кам'яні бруски — не піддаються датуванню (табл. ХLІ, 1—9).

До складу комплексу житла № 9 входить бронзова підв'язна фібула, датована IV ст. н. е. (табл. ХLII, 23). Ліпна товстостінна кераміка представлена опуклобокими горщиками і однією гладкостінною вазоподібною посудиною пшеворської культури. Хронологія останньої не зовсім відповідає датуванню фібули, оскільки посудини цього типу на території Польщі не доживають до IV ст. н. е.⁴⁶ Проте її датування узгоджується з наявністю в напівземлянці ручки світлоглиняної амфори та частини кістяного гребеня. Все це дає можливість датувати житло III—IV ст. н. е.

Окрім ліпної та гончарної кераміки переважно з домішками піску у житлі виявлено ще два залізні ножі, уламок залізного предмета невідомого призначення із загостреним кінцем, дві кістяні проколки, невеликий кам'яний брусок с наскрізним отвором на одному кінці, розтирач із пісковика та шість глиняних пряслиць, серед яких повністю збереглося лише одне (табл. ХLII, 1—26).

Фібулу з ромбовидною ніжкою, датовану IV ст. н. е., знайдено в споруді Б (табл. ХХХІ, 10). Керамічний комплекс тут невеликий. Він складається з ліпного і гончарного посуду обох виділених нами підгруп. У підгрупі гончарної кераміки з шершавою поверхнею є верхня частина невеликої піфосовидної посудини (табл. ХLIII, 2, 4).

Кістяний гребінь з дуговидною спинкою III—IV ст. н. е. знайдено в житлі № 11 разом з уламками ліпних і гончарних посудин (табл. ХLIV, 11). Якщо врахувати, що тут було декілька уламків пшеворської чорнолощеної кераміки, фрагмент посудини типу terra sigillata, уламок світло-жовтої амфори, то можна припустити, що комплекс житла в цілому не виходить за межі III ст. н. е. Хоч слід зазначити, що це житло дуже нечітке. Навіть рівень його долівки встановлюється приблизно. Отже, ми мусимо враховувати приблизність датування цього житла і можливість механічного

поєднання тут різночасових речей (табл. ХLIV, 1—11).

На поселенні в Черепині виділяються підквадратною формою, дещо меншою глибиною та наявністю печі-кам'янки два напівземлянкові житла № 8 і 12. Житло № 12 не мало добре датованих знахідок (табл. ХLV, 1—10). Його керамічний комплекс складається з ліпного і гончарного посуду, в складі якого є навіть декілька пролощених ліпних мисок. Проте в житлі чітко виділяється однорідністю кераміка з печі-кам'янки. Під завалом куполу на черені виявлено 43 уламки товстостінних ліпних горщиків з горбкуватою поверхнею, що належали семи різним посудинам (табл. ХLV, 1, 5). Серед розвалу каміння з печі траплялися й окремі гончарні черепки, виготовлені з відмученої глини і глини зі значними домішками піску (табл. ХLV, 2—4, 6). Ліпна кераміка за складом тіста, технікою обробки поверхні, способом ліпки не відрізняється від ліпного посуду з решти об'єктів поселення. Але горщики з печі-кам'янки мають строго витриману і однорідну профіліровку, що зближує їх із слов'янським посудом раннього середньовіччя. Вони, на нашу думку, представляють ту форму горщика, яка стоїть між ліпним посудом черняхівської культури і посудом празького типу. Ми припускаємо, що це житло, як і напівземлянка № 8, належить до гунського часу і датується в межах IV—V ст. н. е. У житлі № 8 в розвалі печі-кам'янки на долівці виявлено таку саму ліпну кераміку у поєднанні з гончарною, але більше, ніж у житлі № 12, крім того, вона включала уламки піфосоподібних посудин (табл. ХLVI, 1—14). Біля печі розчищено спеціально вкопаний в долівку великий широкогорлий горщик (табл. ХLVI, 1), що має аналогії серед ліпної слов'янської кераміки раннього середньовіччя. Зокрема, великі широкогорлі ліпні горщики для збереження продуктів знайдені нами на слов'янських поселеннях Бовшів II на Верхньому Дністрі та Ріпневі II на Західному Бузі⁴⁷.

У житлі № 8 Черепинського поселення, на долівці знайдено залізану фібулу з плоским приймачем (табл. ХLVI, 9). Нижня частина її пошкоджена ерозією, тому її можна датувати лише приблизно, але, на нашу думку, не раніше IV—V ст. н. е. Вона вписується в керамічний комплекс житла, зокрема печі, що доповнюється бронзовою підвіскою з зображенням лева і не суперечить віднесенню його до періоду після розгрому готів гунами. Наявність на Черепинському поселенні культурного шару цього часу підтверджується також знахідкою гребеня з дзвоноподібною спинкою (табл. ХХХVI, 3), і зокрема частини трьохскладового гребеня, який може бути датований не раніше V ст. н. е. (табл. ХХХVI, 6).

Таким чином, на Черепинському поселенні ліпна і гончарна кераміка належить в основному до III—V ст. н. е. Усі форми ліпних посудин з горбкуватою поверхнею, за винятком банковидних горщиків, що виходять з побуту в III ст. н. е., наявні в об'єктах, що датуються в межах визначеного для поселення часу. Ліпний посуд в усіх виявлених спорудах супроводжується гончарною керамікою першої підгрупи, виготовленою з відмученої глини. У підгрупі гончарного посуду зі значними домішками піску в тісті виділяється група великих піфосоподібних посудин, що корелюються зі знахідками, датованими переважно IV ст. н. е.

Пшеворський посуд, виявлений в Черепині, датується в рамках фаз В₂—С₁, тобто кінцем II ст. н. е., хоч може заходити в III ст. Все це свідчить про наявність в Черепині культурного шару цього часу. У житлах, що датуються III—IV ст. н. е., і зокрема останнім століттям, наявність пшеворської кераміки можна вважати випадковою.

Отже, поселення черняхівського типу в Черепині виникло у другій половині, можливо, в останній чверті II ст. н. е., і припинило своє існування в V ст. н. е. У ці хронологічні рамки вкладаються й такі об'єкти господарського призна-

чення, як печі № 1, 4, ями № 14, 15, споруди А, Б (табл. ХLIII, 1—11; ХLVII, 1—12; ХLVIII, 1—2). Однак їх датування на основі кераміки можна вважати лише приблизним.

Поселення Дем'янів II. На основі фібул і керамічного матеріалу можна датувати у межах III—IV ст. н. е. Нижню дату поселення визначає насамперед наявність на ньому незначної кількості уламків посудин липицької культури (табл. ХLIX, 5). Початком III ст. можуть бути датовані дві підв'язні фібули, які, за схемою О. К. Амброза, належать до першого варіанта першої серії другої підгрупи підв'язних фібул⁴⁸ (табл. ХХІХ, 23). Цій даті не суперечить і бронзова монета Адріана (117—133 pp.). Інші фібули (з високим і плоским приймачем, одночленна залізна підв'язна фібула, фібула з дугоподібною дужкою і кнопкою на голівці, пряжка з овальною дужкою) вкладаються в рамки III—IV ст. н. е. (табл. ХХІХ, 10, 16—18, 22, 24).

Дві фібули з високим, косо зрізаним приймачем знайдено у напівземлянковому житлі № 4 (табл. ХХІХ, 16, 18). Керамічний комплекс житла включає 133 фрагменти ліпного товстостінного посуду з горбкуватою поверхнею і 58 уламків гончарного першої і другої підгруп (табл. L, 1—15). Ліпний посуд представлено виключно горщиками, серед гончарного посуду, крім горщиків, виготовлених із глини зі значними домішками піску, рідше з відмученої глини, є миски з пролощеною поверхнею. Такий комплекс вкладається у хронологічні рамки, визначені фібулами III—IV ст. н. е.

У житлі № 3 разом з підв'язною залізною одночленною фібулою виявлена ліпна (98 фрагментів) і гончарна кераміка обох підгруп (102 фрагменти) (табл. ХХІХ, 23). Цей комплекс, як і матеріали з житла № 4, може бути датований III—IV ст. н. е., тобто часом побутування фібули. Кераміка аналогічна посуду із житла № 4 (табл. LI, 1—16).

⁴⁶ Godłowski K. Op. cit., s. 138—139.

⁴⁷ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, рис. 15, 1; 36, 1.

⁴⁸ Амброз А. К. Вказ. праця, с. 62—63.

Найбільш пізня фібула провінціально-римського типу з дугоподібною дужкою і кнопкою на голівці виявлена у житлі № 1 (табл. XXIX, 19). Це житло мало підквадратну форму, в той час як усі інші напівземлянки — чотирикутні, видовжені. Крім того, в ньому замість вогнища була глиняна піч, вирізана у материковому ґрунті. Фібулу за добре датованими аналогіями можна віднести до IV ст. н. е.⁴⁹ Керамічний комплекс цього житла, що включає 110 уламків ліпної кераміки і 119 гончарної, крім найбільш масових на поселенні ліпних товстостінних опуклобоких горщиків, та гончарного посуду обох підгруп (табл. XLIX, 1—14) включає ліпний липицький кухлик з ручкою (табл. XLIX, 5), банковидний горщик і ручку світло-жовтої амфори, які, за нашими спостереженнями, не виходять за межі III ст. н. е. У цьому випадку ми надаємо перевагу фібулі і вважаємо, що згадані знахідки могли випадково потрапити у заповнення житла.

Всі інші знахідки на поселенні, в тому числі і керамічний комплекс житла № 2, що складається із 190 фрагментів ліпних посудин — товстостінних горщиків з горбкуватою поверхнею і одного конічного кухлика, а також 113 фрагментів гончарних посудин переважно з шершавою поверхнею і значною домішкою піску в житлі, належать до III—IV ст. н. е. Наявність у житлі уламків великих піфосоподібних посудин з широкими горизонтальними вінцями підтверджує його датування IV ст. н. е. (табл. LII, 1—18). В рамки III—IV ст. н. е. вкладається кераміка з культурного шару (табл. LIII, 1—16; LIV, 1—12).

У межах III—IV ст., а можливо, і початком V ст. н. е. може бути датоване поселення черняхівської культури у Бовшові (Бовшів II). Його нижню границю, що припадає на III ст. н. е., визначають дві залізні шпори з асиметричною дужкою і гачком у центрі (табл. XXX, 10), аналогічні шпорам із Черепина, та уламки світлоглиняних вузькогорлих амфор з ребристими ручками. Верхня дата

визначається трьома фібулами з дугоподібною дужкою і кнопкою на голівці, що датуються IV—V ст. н. е.⁵⁰ Одна з цих фібул, збережена повністю (табл. XXX, 12), має довгий плоский приймач, що є характерною ознакою пізніх фібул цього типу. Зв'язуючою ланкою між матеріалами III і IV ст. є кістяні гребені з дугастою спинкою, представлені на поселенні чотирма екземплярами (табл. XXX, 14, 15, 19).

Датуючі предмети можна пов'язати з комплексами шести об'єктів, у яких вони знайдені. Одна із шпор знайдена в житлі № 9 разом з кістяним гребенем з дугастою спинкою (табл. LV, 15—17). У житлі, крім того, виявлено 15 фрагментів ліпних товстостінних горщиків, у тому числі конічний кухлик та 14 уламків гончарних посудин обох підгруп. Друга шпора є частиною комплексу ями № 49, що складається з 37 фрагментів ліпних товстостінних горщиків та 63 фрагментів гончарного посуду. В гончарній кераміці кількісно дещо переважають уламки посуду, виготовленого з відмученої глини (табл. LVI, 4—5). І яму, і житло шпори датують III ст. н. е., проте наявність гребеня дає можливість віднести житло до кінця III — початку IV ст. н. е. Кераміка цих об'єктів вкладається у визначені хронологічні межі.

У споруді господарського характеру № 17 та на одному з вогнищ виявлено частини двох кістяних трьохскладових гребенів з дугастою спинкою, датованих III—IV ст. н. е. Ліпна і гончарна кераміка у цій споруді представлені відповідно 45 і 44 фрагментами ліпних і гончарних посудин. Серед них виділяються уламок ліпного горщика з гладким пружком під вінцями та конічної миски з плоским дном (табл. LVII, 10—13). На вогнищі був роздавлений ліпний товстостінний горщик з високо поставленими крутими плечиками і декілька уламків гончарного посуду (табл. LVIII, 16, 17). Кераміка не суперечить хронології споруди.

Дві бронзові фібули з дугоподібною дужкою

і кнопкою на голівці належать до комплексів жител № 14 і 18 (табл. LVII, 6—9; 22—32). І ліпна, і гончарна кераміка цих жител за характером тіста, трактовкою поверхні і профілюванням посудин не відрізняється між собою, проте слід відзначити різне співвідношення ліпного і гончарного посуду. У напівземлянці № 14 ліпний товстостінний посуд представлено 48 фрагментами, гончарний — 8 уламками, у житлі № 18 із 169 фрагментів кераміки 112 належать гончарним посудинам (більшість з відмученої глини) і лише 57 уламків — ліпним товстостінним горщикам. На основі того, що фібули приблизно синхронні і датуються IV—початком V ст. н. е., можна зробити висновок, що кількісне співвідношення ліпного і гончарного посуду в об'єктах поселень черняхівської культури Верхнього Подністрів'я не може служити хронологічним критерієм. Більше даних для визначення хронології пам'яток черняхівської культури дає співвідношення різних груп гончарного посуду. У житлі № 18 виявлено, зокрема, уламки гончарних горщиків з потовщеним вінчиком у вигляді комірчика зі значними домішками піску в тісті, які, як правило, виступають у пізніх комплексах, датованих IV ст. н. е. (табл. LVII, 32).

Ліпний і гончарний посуд з усіх інших жител і ям, а також з культурного шару поселення у Бовшові, де знайдено і частину трьохскладового кістяного гребеня та інші предмети побуту, відповідають хронології, встановленій на основі датованих комплексів (табл. LV, 1—14, 18—23; LVI, 1—3, 6—16, 17—25; LVII, 1—5, 14—21; LVIII, 1—22; LIX, 1—30; LX, 1—31).

Судячи по керамічному матеріалу, III—IV ст. н. е. можуть бути датовані поселення в Чижикові і Незвиську⁵¹. На останньому поселенні Г. І. Смирнова зафіксувала шар глиняної обмазки, який вона трактує як окреме пшеворське житло № 7, що перекриває черняхівські ями № 31 і 32. Стратиграфічні спостереження дали їй можливість зробити висновок про існування тут окремого

пшеворського шару, пізнішого, ніж об'єкти черняхівської культури⁵². Проте прийняти цей далекосяжний висновок, що суперечить встановленій і устааленій хронологічній послідовності пшеворської і черняхівської культур у Верхньому Подністрів'ї, без застережень неможливо. Пам'ятки пшеворської культури на цій території, зокрема поселення Підберізіці, Чішки, виявлені і досліджені в останні роки, з'являються вже в I ст. до н. е.⁵³ Вони існують паралельно із старожитностями липицької культури I—II ст. н. е. (відомі змішані липицько-пшеворські могиляники — Болотне, Звенигород), переживаючи її принаймні на одне-півтора століття. У Підберізіцях та Сокільниках під Львовом Д. Н. Козак виявив у пшеворських спорудах фібули, зокрема бронзову фібулу з плоским приймачем, пряжку та інші знахідки, що датуються III—IV ст. н. е.⁵⁴ Більш пізні датуючі речі на цих поселеннях відсутні. Як відомо, всі виявлені у Подністрів'ї поховання пшеворської культури також не виходять за рамки II—III ст. н. е.⁵⁵ Пам'ятки пшеворської культури, пізніші IV—V ст., невідомі і на території Польщі. Таким чином, немає таких пшеворських поселень або могиляників на нашій території, які б датувалися пізнішим часом, ніж пам'ятки черняхівської культури. Виявлений у Незвиськах разом з керамікою черняхівської культури метал, зокрема фібули та інші хронологічно визначальні предмети, датуються Г. І. Смирновою в межах III—IV ст., так само як і датуючі речі, які вона відносить до пшеворської культури. Вони часто виступають разом в одних спорудах, навіть у тих, які автор розкопок виділяє як пшеворські. Нерідко важко визначити їх культурну належність. Наприклад, на таблицях, приведених у ряді публікацій, подано ліпні посудини із Незвиська⁵⁶, які автор вважає пшеворськими, хоч за характером тіста і формою їх можна віднести до верхньодністрянської групи черняхівської культури. Ці посудини мають повні аналогії на пам'ятках

⁴⁹ Meyer E. Die Bügelknopffibel..., s. 238—239. Більш детально датування цього типу фібул подаємо нижче у зв'язку з визначенням хронології фібули в Рівнівському поселенні.

⁵⁰ Meyer E., Op. cit., S. 238—239.

⁵¹ Смирнова Г. И. Поселение с. Незвисько в первые века новой эры.— МИА, 1964, № 116, с. 206.

⁵² Там же, с. 196—212.

⁵³ Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга.— В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 80.

⁵⁴ Козак Д. Н. Племена пшеворской культуры в междуречье Днестра и Западного Буга. Автореф. канд. дис. Киев, 1977.

⁵⁵ Smieszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej. Lwów, 1932.

⁵⁶ Смирнова Г. И. Підсушки досліджень верхніх шарів..., рис. 7, 1, 3, 9.

агаданой культури і характеризуються рисами, типовими для ліпної кераміки таких поселень, як Ріпнів II, Дем'янів II, Бовшів II та ін.

Виділенню на основі стратиграфії житла № 7 та ям № 31 і 32 пшеворського горизонту в Незвиськах, суперечить матеріал, виявлений у цьому житлі, який не можна датувати пізнішим часом, ніж II—III ст. н. е., а також хронологія усіх інших споруд Незвиського поселення черняхівського типу, що датуються III—IV ст. н. е.⁵⁷ Усі аналогії пшеворській кераміці з території Польщі, приведені Г. І. Смирною, взято з пам'яток кінця II — першої половини III ст. н. е. Це означає, зокрема, і польський археолог К. Годловський, який вважає, що спроби виділити в Незвиську окремий пшеворський горизонт вимагають нового вивчення⁵⁸. Сама Г. І. Смирнова відзначає, що зроблені «на матеріалах Незвиська висновки суперечать існуючим у науці уявленням про час побутування пшеворських пам'яток у західних областях України і не відбивають хронологічну послідовність на цій території пшеворської і черняхівської культури»⁵⁹. Ми вважаємо, що матеріали пшеворської культури на поселенні в Незвиську, які, до речі, поєднуються тут із зарубинецькою керамікою, як і на поселенні в Черепині чи в Ремезівцях, свідчать про наявність різних будівельних горизонтів у межах II—III ст. н. е. Про синхронність пшеворських і черняхівських старожитностей у Незвиську ми вже писали у більш ранніх працях⁶⁰.

Близьку до нашої позицію відносно співвідношення пшеворських і черняхівських пам'яток у Незвиську зайняв М. Б. Щукін, який питанням стратиграфії і датування цього поселення присвятив спеціальну статтю⁶¹. Він детально проаналізував пшеворські і черняхівські матеріали цього поселення і прийшов до висновку, що перші, в тому числі і срібна двопружинна фібула із пшеворського житла № 1, датуються II—III ст., а другі — III—IV ст. н. е. Отже, виділяється пе-

ріод — III ст. н. е., коли ці матеріали могли співіснувати. Датування пам'яток пшеворської культури підтверджують зараз матеріали пшеворських поселень у Підберізцях і Сокільниках, що, безперечно, доживають до IV ст. н. е. Слід підкреслити, що, крім амфори «інкерманського» типу із черняхівського житла № 17, яку автор статті датує III—IV ст. н. е., та S-подібної фібули з високим приймачем із ями № 16, усі інші датуючі знахідки (підв'язна фібула IV ст. н. е., частина гребеня), що визначають хронологію черняхівських пам'яток поселення в Незвиську, походять із культурного шару. Ні пшеворське житло № 7, ні черняхівські ями № 31 і 32, перекриті ним, не дали датуючих предметів, тому їх хронологія досить відносна. І все ж кераміка цього житла не виходить за межі II — першої половини III ст. н. е. Якщо стратиграфія цих об'єктів дійсно бездоганна, як стверджують Г. І. Смирнова та М. Б. Щукін, а ями дійсно раніші, ніж житло № 7, то звідси випливає ще один надзвичайно важливий висновок. Початок виникнення черняхівських об'єктів у Незвиську, а тим самим і поселення черняхівської культури в цілому, треба перенести на час, що передувє побудові житла № 7, і тим самим розширити період співіснування тут пшеворських і черняхівських пам'яток принаймні на кінець II—III ст. н. е. Таким чином, ми здобуємо один із серйозних і достатньо обґрунтованих доказів про можливість формування черняхівської культури на Дністрі принаймні наприкінці II ст. н. е.

Дещо пізніше, ніж згадані поселення Верхнього Подністров'я, виникло поселення Ріпнів II на Західному Бузі. Воно й існувало довше, ніж до кінця IV ст. н. е. Вже самі розміри ріпнівського селища (120 × 200 × 500 м в урочищі Горохів та 400 × 200 × 220 м в урочищі За Липами) свідчать про його довготривалість. Цьому не суперечить густота житлових і господарських об'єктів і виявлений матеріал. За винятком римської

монети Адріана, виявленої у верхніх шарах житла № 7, де знайдено дві залізні підв'язні фібули, на поселенні відсутні матеріали, датовані II ст. н. е. Монету не можна використати для визначення ранньої дати поселення, оскільки вона могла потрапити сюди пізніше, а більш ранніх знахідок, ніж III ст. н. е., не виявлено. Знайдені на поселенні Ріпнів II найраніші типи підв'язних фібул (табл. XXXV, 2, 7, 8), фібули з високим приймачем (табл. XXXV, 10, 11), складені гребені з дугастою спинкою (табл. XXXVII, 3, 6, 7), світлоглиняні вузькогорлі амфори з ребристими ручками датуються в основному III, деякі фібули і гребені — III—IV ст. н. е.

Проте основна кількість підв'язних фібул — третій варіант першої серії другої підгрупи, за схемою О. К. Амброза, може бути датована IV ст. н. е., а при наявності більш пізніх матеріалів (Ріпнів) — IV — початком V ст. н. е.⁶² (табл. XXXV, 3, 4, 6). На Ріпнівському селищі (яма А у житлі № 4, розкоп II, житло 24, розкоп III і житло № 37, розкоп IV) знайдено відповідно бронзову і дві залізні підв'язні фібули з довгим корпусом, які О. К. Амброс відносить до четвертого варіанта першої серії другої підгрупи підв'язних фібул і датує IV — початком V ст. н. е.⁶³ (табл. XXXV, 1, 5). Згаданий тип фібул на території Венгрії — на півдні і в Прибалтиці — на півночі знаходиться в ужитку протягом всього V ст. н. е.⁶⁴ Ми не бачимо будь-яких причин для обмеження їх датування початком V ст. і на території України. Очевидно, цим же часом в окремих випадках можна датувати і підв'язні фібули третього варіанта за схемою О. К. Амброза, які на території Венгрії виступають у комплексах з предметами гунського часу V ст. н. е. Одна з ріпнівських фібул (табл. LXVII, 3) знайдена у житлі № 24 разом з фібулою четвертого варіанта (табл. LXVII, 4). До IV ст. н. е. належать і дві фібули з довгим плоским приймачем (табл. XXXV, 12)⁶⁵. А. П. Калітинський, за О. Альмгреном, вважає, що ці фібули типоло-

гічно пізніші, ніж фібули з підв'язною ніжкою⁶⁶. Цим же часом датується амфора, виявлена у житлі № 11 (табл. LXIV, 17). Аналогічна амфора знайдена Р. Вульпе у похованні № VIII разом з фібулою з ромбовидною ніжкою на могильнику в Ізвоаре на території Румунії⁶⁷.

Найбільш пізніми на Ріпнівському поселенні є три фібули провінціально-римського і фібула ранньовізантійського типів (табл. XXXV, 16—18; рис. 47, 1).

Фібули провінціально-римського типу з дугоподібною дужкою і кнопкою на голівці (*Bügelknopffibel*) на території Центральної Європи виступають головним чином у IV — на початку V ст. н. е. Це підтверджено їх спільними знахідками у могильних комплексах з монетами та іншими добре датованими знахідками⁶⁸. На думку Е. Мейера, вони побутують на згаданій території протягом усього V ст. і навіть доживають до VI ст. н. е. До аналогічного висновку приходять і Б. Шмідт, який фібулу із Зеебурга (Крайс Айслебен) датує в межах 450—525 рр.⁶⁹ До цього часу він відносить і аналогічні фібули із Макленбурга⁷⁰.

Особливо важливими для визначення часу побутування фібул цього типу є матеріали багатого поховання, відкритого в Блучинах на південному підгір'ї Карпат у Чехословаччині. У цьому похованні фібула з дугоподібною дужкою знайдена разом з римським мечем, браслетом з дещо потовщеними кінцями, пряжками та іншими предметами, що дають можливість датувати поховання другою половиною V ст.⁷¹ На думку Й. Вернера, датування поховання можна обмежити часом від 450— до 480 рр. н. е.⁷²

Визначаючи час побутування ріпнівських фібул, слід врахувати, що вони знайдені на території, розташованій далеко від головних центрів їх виготовлення, що знаходилися у Нижньому Подунав'ї та Центральній Європі. Це дає можливість віднести їх появу у верхів'ї Західного Бугу на більш пізній час, ніж на території Центральної

57 Смирнова Г. И. Поселение у с. Незвисько., с. 211.
58 Soblański K. Ukraina w okresie rónoloteńskim i wpływów gzymskich.— Ukraina terazniejszość i przeszłość. Kraków, 1970, s. 192—193.

59 Смирнова Г. И. Поселение у с. Незвисько., с. 211.

60 Баран В. Д. До питання про ліпну кераміку полів поховань черняхівського типу у мікроріччі Дністра і Західного Бугу — МДАПВ, 1981, вип. 3;
Баран В. Д. Давні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Автореф. доктор. дис. К., 1973, с. 103—105.

61 Щукін М. К. Хронология и стратиграфия поселения первых веков н. э. у с. Незвисько.— Сообщения Государственного Эрмитажа, 1972, т. 35, с. 59—61.

62 Амброс О. Вказ. праця, с. 64—65.

63 Там же, с. 66—67.

64 Moore H. Die Einsenzelt in Lettland bis olwa 500n. Chr. Tartu, Bd. 2, s. 123.

65 Амброс О. К. Вказ. праця, с. 70—71.

66 Калитинский А. П. О некоторых формах фибул в Южной России.— Seminarium Kodokwianum. Ппра, 1927, t. 1, s. 207.

67 Vulpe R. Izvoare, s. 306, Abb. 327.

68 Meyer E. Die Bugelknopffibel, S. 236—246.

69 Schmidt B. Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteln Deutschland. Halle, 1961, s. 9.

70 Там же, s. 494.

71 Там же, Abb. 24.

72 Tihelka K. Křízy hrob z období stehovani narodow u Bluciny okr. Brma—Venkov.— Památky archeologicke, 1963, roc. 51/2, s. 476—494.

Європи, і датувати не раніше кінця IV—V ст. н. е. Наше датування підтверджується, зокрема, матеріалами поховання у Блучинах, розташованому хоч і за Карпатським хребтом, але відносно на незначній відстані. Слід зазначити, що фібула із блучинського поховання близька до ріпнівської (табл. XXXV, 18) не лише за особливостями конструкції, а й за наявністю елементів очковидного орнаменту.

Спробу М. Б. Щукіна передатувати ріпнівську фібулу провінціально-римського типу з житла № 2 (табл. XXXV, 18) за аналогією з фібулою із Шарпена III ст. н. е. слід вважати необгрунтованою⁷³. Ці фібули за постановкою дужки, характером і довжиною ніжки та орнаментациєю зовсім різні. Наша фібула значно ближче стоїть до фібул із Зеебурга і Макленбурга, про що зазначалося вище. Крім того, вона лежала на долівці житла разом з іншою фібулою цього типу (табл. LXI, 23), яку вже і М. Б. Щукін датує IV ст. н. е. з виходом у V ст. Фібулу цього ж типу знайдено і в культурному шарі Ріпнівського поселення (табл. XXXV, 16).

Фібули ранньовізантійського типу, аналогічні ріпнівській, знаходять переважно у Подунав'ї в комплексах V—VII ст. н. е. (рис. 47, 1). Так, декілька екземплярів фібул цього типу знайдено в ранньовізантійському шарі V—VII ст. н. е. в Сучідаві⁷⁴. На території Угорської Народної Республіки такі ж фібули відомі із гепідського могильника в Ходмезевашерхей-Кішхомок, датованого в межах близько 580—620 рр. н. е.⁷⁵ Фібули візантійського типу виявлено також при розкопках фортеці середини I тисячоліття н. е. у Садовсько-Кале у Північній Болгарії, що існувала в VI ст., а також у Південній Болгарії в околиці Брезигова, де вони знайдені разом з монетами 518—565 рр.⁷⁶

Приведені паралелі свідчать про те, що фібули ранньовізантійського типу з ніжкою, вилитою разом із корпусом, з'являються в V ст. н. е. і по-

бувають протягом всього VI ст., доживаючи до VII ст. н. е.

Перед тим як перейти до визначення часу нашої фібули, необхідно визначити її культурну належність, оскільки на Ріпнівському поселенні, крім пам'яток черняхівської культури, відкрито і більш пізні слов'янські житла з виключно ліпною керамікою. На це питання не можуть дати відповіді умови її залягання, оскільки вона знайдена на глибині 0,30 м від сучасної поверхні, тобто в орному шарі, хоч і над черняхівським житлом № 11. Його не може вирішити і датування фібул цього типу, бо її хронологічний діапазон занадто широкий. Залишається лише одна можливість — простежити, з якими матеріалами виступають аналогічні фібули на інших пам'ятках.

Привертають увагу матеріали поховання № 336 із околиці Канікегарда на о-ві Борнхольм, де таку ж фібулу знайдено разом з фібулою підв'язного типу і високим приймачем⁷⁷. О. Альмгрен, а за ним і Е. Мейєр, на основі профілювання спинки фібули відносять її до типу провінціально-римських фібул з дугоподібною дужкою і шипом на верху голівки⁷⁸.

О. Альмгрен вважає, що вона, як і фібули з дугоподібною дужкою, являє собою дальший розвиток фібул з підв'язним приймачем і датує її IV ст. н. е.⁷⁹ Не може бути сумніву, що його датування, основане в цьому випадку виключно на типології фібул, зараз вимагає поправки. Для нас важлива інша обставина, яка полягає в тому, що фібулу з приймачем, вилитим разом з корпусом спинки фібули, знайдено у закритому комплексі поховання № 336 разом з фібулами з підв'язним приймачем та фібулою з високим приймачем. Цей факт є незаперечним доказом того, що згадані типи фібул на певному відрізку часу співіснували. Слід відзначити, що і в Сучідаві, крім фібул ранньовізантійського типу, наявні також фібули з дугоподібною дужкою⁸⁰.

Все це дає можливість ріпнівську фібулу від-

нести до комплексу черняхівського типу і датувати не раніше, ніж V ст. н. е., тобто тим найбільш можливим часом, коли вона могла побутувати разом з іншими фібулами з цього ж комплексу, зокрема з типологічно найближчими фібулами з дугоподібною дужкою і найпізнішими типами підв'язних фібул. Нас не переконує датування цієї фібули М. Б. Щукіним VI ст. н. е. і віднесення її до слов'янського шару цього поселення. Можна погодитися зі згаданим автором, що типологічно фібула з Ріпнева дещо пізніша, ніж фібула з Канікегарда, що має дещо вужчу рамку приймача⁸¹. Разом з тим, ріпнівська фібула не вповні співставляється з такими ж фібулами із Сучідави і Кішхомок, на чому настоює згаданий автор, оскільки останні мають більш широку рамку приймача. Очевидно, ріпнівську фібулу типологічно слід поставити між фібулою із Канікегарда, датовану О. Альмгреном IV ст. н. е., і фібулами із Кішхомок і Сучідави VI ст. н. е. Ці співставлення знову ж доводять, що її найбільш вірогідна дата — V ст. н. е.*

Цю дату черняхівського шару Ріпнівського поселення підтверджує і бронзова видовжена двохскладова підвіска (рис. 47, 2). Ми вже зазначали, що аналогічні прикраси відомі ще з трьох пунктів — Дратова (Польща), М'ехолуп (Чехословаччина), Гетлінген (ФРН). Підвіска із М'ехолуп знайдена у багатому жіночому похованні разом з монетою Константина III чеканки 407—411 рр. Крім того, у цьому похованні були дві фібули (срібна і бронзова), окуття ремня, срібний нашийник, дві срібні шпильки, срібна ложка, фрагменти срібного ситечка, дві золоті підвіски, срібна і кам'яна намистини⁸². Як бачимо, набір речей у поєднанні з монетою не залишають ніякого сумніву в тому, що згадане поховання належить до V ст. н. е. (гунського часу). Цим же часом датується могильник у Гетлінгені. Приведені аналогії дають можливість упевнено датувати нашу підвіску V ст. н. е., принаймні першою половиною цього

століття, що визначає верхню хронологічну дату поселення.

Спробуємо співставити датуючі знахідки Ріпнівського поселення з керамічними комплексами досліджених об'єктів. Слід зазначити, що у багатьох житлах і ямах кераміка досить фрагментарна або незначна за кількістю, що затруднює проведення кореляції. Найбільш рання на поселенні бронзова фібула з високим приймачем знайдена у житлі № 22 (табл. LXV, 29). Керамічний комплекс житла складається з декількох дрібних фрагментів бочків ліпного і гончарного посуду, які не суперечать їх датуванню фібулою III ст. н. е., хоч самі по собі не визначають стислої хронології.

Дві залізни односкладові фібули підв'язної конструкції, знищені ерозією, та трьохскладовий гребінь з дугою спинкою знайдено у житлі № 7 (табл. LXIII, 1—18). Керамічний комплекс житла представлений уламками товстостінних опуклобоких горщиків з горбкуватою поверхнею та фрагментами гончарних горщиків, мисок і декількох глечиків, виготовлених як з відмученої глини, так і з глини зі значними домішками піску та шершавою поверхнею. У кількісному відношенні ліпна кераміка становила лише третю частину всього посуду житла. Підгрупи гончарної кераміки за кількістю приблизно однакові. Відсутність у житлі піфосоподібних посудин, що характерні для комплексів не раніше IV ст., а також посуду, який би датувався раніше III ст. н. е., дає можливість датувати його III—IV ст. н. е., тобто періодом, визначеним фібулою і гребенем.

Стратиграфічно більш пізнім може бути житло № 8, заповнення якого врізається в житло № 7 (рис. 32). На жаль, у житлі № 8 немає добре датованих знахідок, а його керамічний комплекс не відрізняється від посуду попереднього житла (табл. LXIV, 1—11). Кількісно тут також переважає гончарна кераміка, що становить понад три чверті всього посуду. Це житло також слід датувати III—IV ст. н. е., з тим що воно пізніше,

⁷³ Щукін М. Б. Археологические данные о славянах II—V вв.— В кн.: Археологический сборник Л., 1976, с. 70—80, рис. 1.

⁷⁴ Tudor D. Scitava.— *Dacla*, 1937—1940, t. VII—VIII, s. 372—373.

⁷⁵ Csallany D. Der gepidische Grabfund, S. 143—161.

⁷⁶ Peschek Ch. Zur Sudausbrichtung der Jübel mit umgeschlagenen Fus.— *Prähistorische Zeitschrift*, Berlin, 1953, Bd. XXXIV/V, 1949/1950, II Hälfte, S. 265—266.

⁷⁷ Almgren O. Studien über Nordeuropäische Fibelformen. Leipzig, 1923, S. 230.

⁷⁸ Там же, S. 85—89; Meyer E. Op. cit., S. 285.

⁷⁹ Almgren O. Op. cit., S. 85—89.

⁸⁰ Tudor D. Scitava, III, *Dacla*, 1945—1947, N XI—XII, II, 41, 3.

⁸¹ Щукін М. Б. О трех датировках черняховской культуры.— *КСИА АН СССР*, 1967, вып. № 112, с. 10—12; Щукін М. Б. Археологические данные о славянах II—IV вв., с. 70.

* Останнім часом появились нові матеріали, які вказують, що фібули візантійського типу можуть входити до складу комплексів слов'янських ранньосередньовічних пам'яток, тому питання культурної належності нашої фібули залишається відкритим.

⁸² Praidel H. Ein völkerwanderungszeitliches germanisches Frauengrab aus Michlab., S. 119—120.

ніж житло № 7. Приблизно синхронним житлу № 7 можуть бути напівземлянки № 3, споруда № 1 та житло № 13.

Житло № 3 датується трьохскладовим гребенем з дугастою спинкою III—IV ст. н. е. Його датування не суперечить можливим датам керамічного комплексу. Останній включає як ліпний, так і гончарний посуд двох основних підгруп. Ліпний посуд становить 34, а гончарний 66% всієї кераміки, виявленої у житлі, тобто тут процент ліпної кераміки такий, як у попередніх житлах. За формою і складом керамічної маси посуд житла № 3 не відрізняється від кераміки попередніх жител (табл. LXII, 1—4).

Керамічний комплекс споруди № 1 складається з декількох уламків бочків ліпних товстостінних горщиків та однієї гончарної миски-вази, виготовленої з відмученої глини. Він датується спинкою бронзової підв'язної фібули зі звуженою ніжкою III—IV ст. н. е. Миска-ваза також не може бути датована раніше, ніж III ст. н. е. (табл. LXVI, 10, 11).

Житло № 13 датується овальною залізною пряжкою у поєднанні з уламками ліпних товстостінних горщиків, двома мисками, виготовленими з відмученої глини та фрагментами бочків гончарних горщиків з домішками піску (табл. LXV, 1—14). Весь комплекс житла, в тому числі й інші виробы з заліза, вкладаються в рамки III—IV ст. н. е.

Відносно багатий і великий комплекс дало житло № 4 (табл. LXII, 5—23). Він датується підв'язними бронзовими фібулами третього і четвертого варіантів, за О. К. Амброзом, і трьохскладовим гребенем з низькою дугастою спинкою, прикрашеною внизу різьбленим орнаментом, та дещо розхиленими назовні крайніми зубцями (табл. LXII, 18, 19, 21). Якщо гребінь, за схемою А. Хмельовської, може бути датованим IV ст. н. е.⁸³, то фібула четвертого варіанта датується IV — початком V ст. н. е. Ліпний посуд за кількістю можливих посудин (70) становить 60% всієї виявленої у житлі кераміки, гончарний (55 посу-

дин) нараховує лише 40%, за кількістю уламків кераміки, виявлених у житлі — відповідно 49 і 51%. Отже, співвідношення ліпної і гончарної кераміки у житлі інше, ніж у попередніх житлах, датованих III—IV ст. н. е. Тут значно більше ліпного посуду, який за кількістю посудин переважає гончарний. Дещо відмінний за формами і складом ліпної та гончарної кераміки. У групі ліпного посуду, крім товстостінних опуклобоких горщиків з розхиленими вінцями, було декілька фрагментів горщиків з вінцями, нахиленими до середини посудини. У групі гончарної кераміки переважає посуд із домішками піску, представлений переважно горщиками. Крім того, у житлі виявлено уламки великих піфосоподібних посудин з широкими горизонтальними вінцями (табл. LXII, 22, 23), що з'являються у Верхньому Подністров'ї не раніше IV ст. н. е. Варто пригадати, що це житло на відміну від інших мало більш правильну чотирикутну форму і замість вогнища — глиняну піч, що стояла на материковому підвищенні. Все це виділяє його серед інших житлових споруд поселення і підтверджує наше датування.

Двома залізними підв'язними фібулами третього і четвертого варіантів, за О. К. Амброзом, датується житло № 24. Кераміки у житлі виявлено дуже мало і вона фрагментарна. Привертає увагу, що гончарна кераміка представлена в основному уламками горщиків зі значними домішками піску в тісті та шершавою поверхнею, а серед уламків ліпних товстостінних опуклобоких горщиків є фрагмент посудини з нахиленими до середини вінцями, як і в житлі № 4. На синхронність цих жител вказують, зокрема, однакові типи фібул, що датуються IV, або, скоріше, IV — початком V ст. н. е. (табл. LXVII, 1—6).

Не раніше IV ст. н. е. може бути датоване житло № 11. Амфора цього часу тут поєднується з керамічним комплексом, у якому серед ліпних горщиків є посудина з нахиленими до середини

вінцями, як у житлі № 4, а в гончарній кераміці переважають уламки горщиків з шершавою поверхнею, у складі яких є і бочки великих піфосоподібних посудин (табл. LXIV, 12—18). Очевидно, цим же часом слід датувати господарську споруду № 7 (Р. III). Керамічний комплекс споруди представлено піфосоподібними посудинами з широкими горизонтальними вінцями, що виступають лише в тих житлах Ріпнівського поселення, в яких виявлено датуючі предмети не раніше IV ст. н. е.

Комплекс житла № 2 датовано двома провінціально-римськими бронзовими фібулами IV — початком V ст. н. е. Він складається із 129 фрагментів ліпних опуклобоких товстостінних горщиків, що становлять третину всієї кераміки житла, і 258 фрагментів гончарного посуду (табл. LXI, 1—25). В останньому кількісно переважають посудини з шершавою поверхнею. Серед них є уламки декількох піфосоподібних посудин, одна з яких орнаментована штампованим орнаментом (рідкісний і пізній мотив на черняхівській кераміці Верхнього Подністров'я) (табл. LXI, 14).

Інші визначальні в хронологічному відношенні об'єкти — житла № 34 і 37, яма № 28 — відкрито в розкопі IV на схилі правого берега р. Рудки в урочищі За Липами.

Керамічний комплекс житла № 34 датується гребенем IV ст. н. е., яма № 28 — фібулою з плоским приймачем — цього ж часу (табл. XXXV, 12), а житло № 37 — залізною фібулою четвертого варіанта, за О. К. Амброзом, і бронзовою підвіскою початку V ст. (рис. 47, 2). На цих об'єктах виявлено кераміку, що складається з ліпного і гончарного посуду приблизно однакової кількості. У групі гончарної кераміки кількісно переважає посуд зі значними домішками піску в тісті, що включає і піфосоподібні посудини. Останні займають помітне місце зокрема в житлі № 37.

Таким чином, поселення Ріпнів II може бути датоване III — першою половиною V ст. н. е. За ці хронологічні рамки не виходять і комплекси

тих жител і господарських споруд, в яких не виявлено добре датованих предметів (табл. LXIII, 19—21; LXIV, 12—18, 19—23; LXV, 15—28; LXVI, 1—9, 12—17; LXVII, 7—24; LXVIII, 1—18; LXX, 1—27). Нижня хронологічна межа визначається бронзовими фібулами з високим приймачем і уламками світлоглиняних амфор, представлених тут лише декількома не завжди виразними фрагментами. Його верхня дата підтверджується не тільки предметами, функціонування яких припадає на IV—V ст. (великі фібули підв'язного типу, фібули з дугоподібною дужкою і кнопкою на голівці), але й предметами (видовжена підвіска), упевнено датованими V ст. н. е. Наше визначення верхньої хронологічної межі поселення черняхівського типу в Ріпневі узгоджується з датуванням за допомогою палеомагнітного методу виявленої тут гончарної печі. За даними дослідників Т. Б. Нечаєвої, С. П. Бурлацької і Г. П. Петрової, згадана піч знаходилася останній раз в експлуатації наприкінці V ст. н. е.⁸⁴ Керамічний матеріал печі, представлений уламками бракованих посудин, не виходить за рамки нашого датування. Однак немає посудин, які б можна було продатувати більш пізнім часом, ніж IV ст. н. е. (LXIX, 1—16).

Оцінюючи датовані комплекси Ріпнівського поселення в цілому, слід підкреслити їх різночасовість і можливість виділення, як і на інших добре датованих поселеннях, певних хронологічних етапів. До цього питання ми ще повернемося. Зараз лише відзначимо, що в об'єктах Ріпнівського поселення на урочищі За Липами в розкопі IV немає добре датованих предметів, раніших за IV ст. н. е. Це підтверджують і керамічні комплекси, у складі яких були уламки гончарних великих піфосоподібних посудин, що ні разу не трапилися в спорудах, датованих III ст. н. е. Ця частина поселення почала забудовуватися в той час, коли на схилі лівого берега річки в урочищі Горохів поселення вже існувало.

⁸³ Chmielewska A. Grzebienia starożytnie..., il. 27 (група ІВ, тип 1, відміна а).

⁸⁴ Бурлацкая С. П., Нечаева Т. Б., Петрова Г. П. Археомангнитное датирование керамических изделий. Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, с. 252.

За характером матеріалу приблизно III—V ст. н. е. можна датувати сусідні поселення черняхівського типу в Ракобутах і Неслухові. На поселенні в Ракобутах датуючі предмети представлені підв'язною фібулою IV ст. н. е., знайденою в споруді № 2⁸⁵ (табл. XXXV, 14), та складним гребенем з дзвоноподібною спинкою (виявленим І. І. Ляпушкіним у житлі № 1) (рис. 46, 1). Гребінь, за схемою С. Томас, датується другою половиною IV—V ст. н. е.⁸⁶ Керамічний комплекс житла і споруди за формами ліпного і гончарного посуду не відрізняється від кераміки Ріпнівського поселення. Тут лише дещо більше в комплексах ліпного посуду (табл. LXXI, 1—16).

Неслухівське поселення більш багате на датуючі знахідки, ніж Ракобути. К. Гадачек виявив тут декілька підв'язних фібул — бронзових і залізних, фібулу з високим приймачем, залізні шпори з гачком у центрі дужки, декілька складених з окремих пластинок гребенів з дугастою та дзвоноподібною спинкою⁸⁷. Один гребінь з дугастою спинкою виявив на цьому поселенні М. Ю. Смішко⁸⁸.

Усі виявлені датуючі знахідки на Неслухівському поселенні можуть бути віднесені до III—V ст. н. е. М. Ю. Смішко, визначаючи хронологічні межі цього поселення, звернув увагу на наявність тут значної кількості пізніх форм посуду, що існували протягом IV—V ст. н. е.⁸⁹

Очевидно, поселення черняхівського типу в Неслухові, як і поселення в Ріпневі і Ракобутах, що становлять з ним одну мікрогрупу, виникло не раніше III ст. н. е. і припинило своє існування в той же час, що й ріпнівське.

Поселення в Новосілках Костюкових, Голіградах, Максимівці, Сухоставі, Острівці через відсутність добре датуючих знахідок можна датувати лише на основі кераміки. Наявність на цих поселеннях таких характерних посудин, як гончарні миски, виготовлені з відмученої глини з денцем на кільцевому піддоні, які на Верхньому По-

дністров'ї побутують у III—IV ст. н. е. в післялипицький час, а також посуду, в тісті якого є значні домішки піску, зокрема піфосоподібних посудин з широкими горизонтально формованими вінцями, дає можливість віднести їх до III—IV ст. н. е.

В основному III—IV ст. н. е. датуються могильники і окремі поховання черняхівського типу на Верхньому Дністрі, хоч деякі з них можна віднести до III—V ст. н. е.

Одним із ранніх на території Верхнього Подністров'я є поховання в с. Городниці. У ньому разом з одноручним гончарним глечиком, виготовленим з відмученої глини, невеликим ліпним горщиком, скляною чаркою, прикрашеною стрічковим орнаментом, намистинами знаходилися дві фібули з високим приймачем і подвійним пружинним апаратом. М. Ю. Смішко, за О. Альмгреном, датує ці фібули другою половиною III ст., і до цього часу відносить поховання⁹⁰. Г. Й. Егерс на основі фібул датує це поховання періодом C₁ — друга половина II ст. н. е.⁹¹

На основі типології підв'язних фібул О. К. Амброз погоджується з Егерсом⁹². Так само датує поховання і М. Б. Щукін⁹³.

Могильник у Псарах можна датувати лише приблизно, на основі тих матеріалів, що знайдено в похованнях, розкопаних К. Гадачеком. З поховань, зруйнованих під час земляних робіт, датуючі предмети не збереглися. На основі фібул з високим і плоским приймачем та фібули підв'язного типу, а також кістяного гребеня з дуговидною спинкою виявлені К. Гадачеком поховання можна віднести до III—IV ст. н. е.

До IV ст. н. е. М. Ю. Смішко відносить поховання в Романовому Селі⁹⁴. У складі поховального інвентаря тут, крім фібули з плоским приймачем, що датується цим же часом, був гончарний глечик, посудина з поздовжніми вдавленнями і горщики, виготовлені з глини з домішками піску.

Найбільш пізніми на Верхньому Дністрі є по-

ховання в Увислі і могильник в Острівцях. Поховання в Увислі датується пряжкою з овальною дужкою і кістяним гребенем з дзвоновидною спинкою — предмети, характерні для IV—V ст. н. е.

На основі Т-подібної фібули з фігурним щитком і гребеня з дзвоновидною спинкою та масивною пряжкою з оковкою цим же часом можна датувати могильник в Острівці. Попереднє датування цього могильника М. Ю. Смішком IV ст. н. е.⁹⁵ слід розширити до IV—V ст. н. е. Інші поховання черняхівського типу Верхнього Подністров'я і Західної Волині можуть бути датовані ще більш приблизно, в межах III—IV ст. н. е.

Таким чином, датування поселень і могильників черняхівського типу на території Верхнього Подністров'я і Західної Волині показало, що час їх існування припадає на другу половину, передусім на кінець II — V ст. н. е.

У межах цих хронологічних рамок на достатньо широко досліджених поселеннях (Черепин, Бовшів II, Ріпнів II) вдається виділити комплекси, що відповідають трьом різним хронологічним етапам, у Дем'янові — двом. До першого етапу відносимо споруди III ст. н. е., до другого — III—IV ст., до третього етапу — об'єкти, що датуються не раніше IV ст. н. е.

На поселенні в Черепині перший етап представлено чотирма житлами (№ 4—6, 11), однією ямою (№ 2), у Бовшові II — лише однією ямою (№ 49), у Ріпневі II — одним житлом (№ 22), у Дем'янові об'єкти цього етапу поки що не виявлені, хоч в культурному шарі є знахідки (фрагменти липицької кераміки, монета Адріана, рання фібула з високим приймачем), які можуть бути датовані III ст. н. е.

До другого етапу відноситься одне житло із Черепина (№ 9), три об'єкти із Бовшова (житло № 9, господарська споруда № 17 та вогнище), три житла (№ 3, 7, 9), та одна господарська споруда (№ 1) з Ріпнівського поселення, два житла (№ 3, 4) із поселення в Дем'янові.

Третій етап представлено в Черепині трьома житлами (№ 7, 8, 12) і спорудою господарського характеру Б, у Бовшові — двома (№ 14, 18), Ріпневі — п'ятьма житлами (№ 2, 4, 11, 24, 34), однією господарською спорудою (№ 7) та однією ямою (№ 28), у Дем'янові — двома житлами (№ 1, 2).

При цьому слід прийняти до уваги, що матеріал ряду інших жител на поселеннях у Бовшові, Дем'янові і Ріпневі, де не було датуючих предметів, на основі знахідок фібул, римських монет часів Адріана і Антоніна Пія, уламків вузькогорлих світлоглиняних амфор у культурному шарі може бути датований III ст. н. е. і співпадати з першим етапом. Це відноситься і до поселення в Дем'янові. На основі виявлених чотирьох жител на цьому поселенні ще не можна судити про повну відсутність тут об'єктів першого етапу, тим більше, що кераміка цього поселення, знайдена за межами споруд, включає і окремі липицькі форми та ряд згаданих вище знахідок, що датуються не пізніше III ст. н. е.

Для двох перших етапів важко встановити якісь закономірності в комплексі кераміки, або конструкції жител, які б їх розділяли. Третій хронологічний етап має свої особливості. Житла набирають більш правильних, майже підквадратних форм, з'являються печі-кам'янки (Черепин) або глиняні печі (Дем'янів, Ріпнів II). У багатьох житлах цього етапу за деякими винятками збільшується кількість ліпного посуду, з'являються форми опуклобоких горщиків з високими плечиками, близькі до посуду празького типу раннього середньовіччя. У групі гончарної кераміки збільшується кількість посуду зі значними домішками піску, який найчастіше включає уламки великих піфосоподібних посудин. Ці закономірності простежуються також на поселеннях черняхівської культури Середнього Подністров'я (Бакота, Сокил) та середнього Дніпра (Журівка). На останньому поселенні в житлах, які можна пов'язати з нашим третім етапом, замість вогнищ споруджено

85 Амброз О. К. Вказ. праця, с. 64—65.

86 Thomas S. Op. cit., s. 120.

87 Hadaczek K. Grabarka. Niesluchowka..., s. 1—13, tabl. I.

88 Смішко М. Ю. Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові..., с. 203—204.

89 Там же, рис. 4, 6.

90 Смішко М. Ю. Раннеславянская культура Поднестровья..., с. 77.

91 Eggers H. J. Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. — Jahrbuch des Römisch-Germanisch Zentralmuseums. Mainz, 1955, N 2, S. 205, Abb. 6.

92 Амброз О. К. Вказ. праця, с. 61.

93 Щукін М. Б. О начальной дате черняховской культуры, с. 34.

94 Смішко М. Ю. Раннеславянская культура Поднестровья..., с. 77—78.

95 Смішко М. Ю. Исследование черняховского могильника в Верхнем Поднестровье, с. 314.

глиняні печі, у Соколі і Бакоті — печі-кам'янки, як і в Черепні.

Окреме місце серед цих пам'яток займає поселення IV—V ст. в с. Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області на середньому Дніпрі. Воно досліджувалось нами лише з 1979 р., тому його матеріали ще не опрацьовані. На поселенні відкрито 29 підквадрат-

Рис. 48. Бронзова фібула із житла № 14 на поселенні в с. Теремці.

них напівземлянок. 24 з них мали печі-кам'янки, в трьох ніяких слідів печей або вогнищ не простежено. Керамічні комплекси 24 жител склалися із ліпного і гончарного посуду (відповідно 49 і 51%) черняхівського типу. У двох спорудах без печей (№ 3, 13) ліпна кераміка становила лише

⁹⁶ Симонюк О. А. Племена Подніпров'я в першій половині I тисячелеття нашої ери. Автореф. докт. дис. М., 1971, с. 25—31; Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен..., с. 35—75.

черняхівської культури, с. 8—13, рис. 3; Щукін М. Б. К вопросу о хронологии черняховских памятников Среднего Поднепровья.— КСИА АН СССР, 1970, № 121, с. 104—113, рис. 25.

⁹⁷ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского

1—2% щодо всього виявленого посуду. У житлі № 14 знайдено бронзову трьохпальчатую фібулу, що датується кінцем IV — першою половиною V ст. н. е. (рис. 48). Ліпна кераміка з цієї напівземлянки становить 47%, гончарна — 53%. Виявлені об'єкти на поселенні в Теремцях стратиграфічно діляться на два хронологічні етапи. Споруди другого етапу, до складу яких входить 24 житла і 6 ям, в тому числі і напівземлянка № 14, за формою, наявністю печі і характером кераміки корелюються з комплексами третього хронологічного етапу із Черепина, Дем'янова і Ріпнева II і тим самим підтверджують нашу класифікацію.

Датування черняхівських пам'яток Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя узгоджується з хронологією пам'яток Середнього Дністра і Середнього Подніпров'я, які Е. О. Симонович та І. С. Винокур датують у межах II—V ст. н. е.⁹⁶ М. Б. Щукін черняхівські пам'ятки Середнього Подніпров'я датує III—IV ст. н. е., однак зазначає, що ці дати визначають період розквіту культури, якому передують довгий час її формування⁹⁷. Г. Б. Федоров та Е. А. Рікман пам'ятки межиріччя Дністра — Пруту і Дунаю — відносять до II—IV ст. н. е.⁹⁸ Е. А. Рікман верхню дату цих пам'яток визначає IV — початком V ст. н. е. На черняхівських пам'ятках Молдавії згадані автори, зокрема, достатньо обґрунтовують амфорним матеріалом, римськими монетами, і навіть окремими фібулами (лучкові) нижню їх дату. Поки що немає достатньої кількості добре датованих черняхівських пам'яток на Нижньому Дніпрі. Проте є всі підстави вважати, що вони тут також виникають наприкінці II — на початку III ст. н. е. та існують до IV ст. На це вказують могильники в Ранжевому, Каборзі і Коблеві. На поселенні в Кам'янці знайдено уламки амфор I—II ст. н. е.,* а в одному похованні в Ранжевому — дві ранні фібули — лучкова і односкладова з широкою спинкою цього ж часу⁹⁹.

О. К. Амброс, розробивши хронологію підв'яз-

междуречья..., с. 66—68; Рикман Э. А. Этническая история населения..., с. 237—243.

* За матеріалами Інституту археології АН УРСР. Розкопки Б. В. Магомедова.

⁹⁹ Симонюк О. А. Отчет о работе Тилигульской экспедиции

Института археологии АН СССР, Одесского археологического музея и Института антропологии при МГУ на поселении и могильнике возле с. Ранжевого за 1964 г.— НА ІА АН УРСР, 1964, с. 20.

них фібул, найбільш поширених на пам'ятках черняхівської культури, прийшов до висновку, що перший варіант цього типу фібул припадає на другу половину II ст. н. е., а частково — на III ст., четвертий — на кінець IV — початок V ст. н. е.¹⁰⁰ у V ст. знаходять певні типи пряжок і гребенів. Все це дає можливість зробити висновок, що початок формування черняхівської культури припадає на II ст. н. е., передусім на другу половину цього століття, а її занепад — на кінець IV—V ст. н. е. (рис. 49). Найбільш ранні черняхівські пам'ятки, добре датовані II ст. н. е., виявлено в Молдавії, зокрема в Причорномор'ї. На окремих пам'ятках черняхівського типу (Ріпнів II) знайдено предмети, виготовлені не раніше V ст. н. е. Очевидно, не всі черняхівські поселення припинили своє існування після гунського розгрому. Про це, зокрема, свідчить поселення в Теремцях.

Формування на території межиріччя Дніпра і Дністра нових рис матеріальної культури у II—IV ст. н. е. узгоджується з виникненням у цей час нової історичної обстановки. З одного боку, спостерігається далі і набагато інтенсивніше поширення провінціалістичних впливів, територіальне розширення античних периферійних поселень, витиснення латенських культурних елементів. З другого — в лісостепові області проникають сармати, які порушують стабільність форм матеріальної культури. Сармати у I—II ст. н. е. просуваються на Нижній і Середній Дністер і в Подунав'є, заходять у Верхнє Подністров'я, про що свідчить сарматський могильник в Острівці Івано-Франківської області¹⁰¹.

Натиск сарматів приводить в рух місцеві подніпровські племена зарубинецької культури. Значна частина середньодніпровських зарубинецьких пам'яток припиняє своє існування. Пам'ятки зарубинецької культури, які надалі продовжують існувати у I ст. н. е. (Лютіж, Таценки, Бортничі, Козаровичі, зарубинецькі поселення на Південному Бузі)¹⁰² набувають нових рис, які

¹⁰⁰ Амброс А. К. Фибулы Юга Европейской части СССР..., с. 61.

¹⁰¹ Смішко М. Ю. Сарматські поховання біля с. Острівці Станіславської області.— МДАПВ, 1962, вып. 4, с. 54—70.

¹⁰² Максимов Б. В. Про датування зарубинецької культури.— Археологія, 1971, 1, с. 77; Хвалюк П. И. Зарубинецкие памятники на Южном Буге.— Археологические открытия 1967 г. М., 1968, с. 226.

їх помітно відрізняють від ранньозарубинецьких пам'яток.

У Верхньому Подністров'ї наприкінці II ст. н. е. припиняють своє існування пам'ятки липицької культури. Лише окремі з них, на яких виявлено, крім липицьких, зарубинецькі і пшеворські матеріали (Ремезівці, Майдан Гологірський), продовжують існувати і на початку III ст. н. е. На поселенні в Ремезівцях виявлено одне житло і яма, в яких знайдено ліпний і гончарний посуд, що характеризується уже рисами, притаманними пам'яткам черняхівського типу¹⁰³.

Таким чином, у II ст. н. е. фіксуються ті основні історичні події, які співпадають з початком виникнення черняхівської культури, що підтверджує нижню дату останньої.

Значну роль в цих подіях відіграли племена пшеворської культури. Крім поселень пшеворської культури, на Верхньому Подністров'ї виявлено ряд одиничних поховань, які свідчать, що окремі озброєні загони пшеворців періодично заходили на територію Верхнього Подністров'я і Західної Волині протягом I—II ст. н. е., просуваючись до кордонів римської імперії¹⁰⁴. Правда, останні, на відміну від довготривалих поселень являли собою менш значний фактор для формування нової культури, хоч і досить важливий для подій, що привело до припинення існування в II ст. н. е. липицької культури на Верхньому Дністрі. Пшеворські поселення — Підберізці, Сокильнички — продовжують існувати і в III—IV ст. н. е. паралельно з пам'ятками черняхівської культури. Вони в культурному і територіальному відношеннях пов'язані з основним масивом пшеворської культури у Верхньому Повісленні.

Найбільш важливим утворенням у межиріччя Дніпра і Вісли напередодні формування нової черняхівської культури були пам'ятки типу Підріжжя на Волині (середній шар), Ремезівць на Верхньому Дністрі, Рахнів на Південному Бузі, Оселівки і Макарівки в Середньому Подністров'ї,

¹⁰³ Баран В. Д. Цигилек В. М. Дослідження поселення I тисячеліття н. е. у верхів'я Золотої Липи.— В кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, с. 65—75.

¹⁰⁴ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsce Wschodniej. Lwów, 1932, S. 109—111, 177—182.

Поселення	Житла №	Споруди, ями №	Можливий час існування об'єкту				№ таблиці, на якій зображений комплекс об'єкту
			II	III	IV	V	
Черепин	4			■			54, 1-18
	5			■			55, 1-17
	6		■				56, 1-11
	7			■			57, 1-9
	8				■		58, 1-14
	9			■			59, 1-27
	11		■				60, 1-11
	12				■		61, 1-9
	Б				■		33, 10; 64, 2, 4
Дем'янів	1			■			29, 19; 65, 1-14
	2		■				66, 1-18
	3		■				29, 23; 67, 1-16
	4		■				29, 16 18; 68, 1-15
Бовшів-ІІ	9		■				48, 15, 17
	14			■			49, 6-9
	18			■			49, 22-32
	17		■				49, 10-13
	49		■				51, 4-5
	Вогнище		■				52, 15-17

а

Рис. 49. Хронологічна схема пам'яток Верхнього Подністров'я.

Поселення, могильники	Житла №	Споруди, ями №	Можливий час існування об'єкту				№ таблиці, на якій зображений комплекс об'єкту
			II	III	IV	V	
Ріпнів-ІІ	2				■		38, 1-25
	3			■			43, 10-11
	4				■		39, 5-23
	7			■			40, 1-18
	8				■		41, 1-11
	11				■		41, 12-18
	13			■			42, 1-14
	22			■			42, 29
	24				■		44, 1-6
	34				■		
	37				■		48, 2
	1			■			43, 10-11
	7				■		43, 14-15
28				■		35, 12	
Ракобути				■			
Неслухів				■			
Городниця			■				
Псари				■			
Романове Село				■			
Увисла				■			
Острівці				■			

б

не будучи в той же час простим продовженням ні однієї з перелічених культур. Саме ці пам'ятки у поєднанні з пізньоскіфськими та сарматськими елементами та елементами провінціально-римської культури в процесі складних і ще не зовсім ясних взаємовідносин дали початок черняхівській культурі, який, на нашу думку, припадає на кінець II ст. н. е.

Вклинення на територію черняхівської культури гото-гепідських племен, які залишили пам'ятки типу Дитиничі-Трішин, припадає на III ст. н. е., тобто на період її дальшої кристалізації. Сліди цього вторгнення найкраще простежуються на Волині і в межиріччі Дніпра і Південного Бугу, тобто на шляху їх переходу з Нижнього Повіслення у Північне Причорномор'я. Вони зберігають основні риси своєї культури, хоч разом з тим набувають і нових рис, притаманних культурам провінціально-римської периферії.

Верхня дата черняхівської культури пов'язана не лише з гунською навалою і розгромом готсько-причорноморського об'єднання, але й з формуванням слов'янської культури раннього середньовіччя.

У післячерняхівський час майже на всій території, де зафіксовано черняхівські пам'ятки, і значно обширнішій, виступають старожитності ранньосередньовічної слов'янської культури. Їх датування хоч ще і не розроблене в усіх деталях, але все ж достатнє для того, щоб визначити, що найбільш ранні слов'янські пам'ятки з комплексами, які включають крім ліпної і гончарну кераміку, датуються не ранішим часом, ніж V ст. н. е., це повністю узгоджується з визначеною нами верхньою датою черняхівської культури. Отже, нові зміни в матеріальній культурі населення лісостепової смуги Східної Європи, які фіксує археологія, припадають на V ст. н. е.

що датуються першими століттями нашої ери. Близькими до них є пам'ятки типу Поянешти-Лукашівка, які на території Румунії і Молдавії виступають у перших століттях до нашої ери, будучи синхронними якоюсь мірою з класичними пам'ятками зарубинецької культури. Всі ці пам'ятки ще недостатньо вивчені, їх відношення до проце-

сів формування черняхівської культури не з'ясоване. Але вже й зараз можна визначити, що вони включають елементи всіх попередніх культур згаданого регіону (пшеворської, зарубинецької, дако-гетської, в тому числі і липицької), зрозуміло, в різних районах у різному співвідношенні. Вони представляють нове культурне утворення,

Розділ VIII

ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Вперше питання про походження черняхівської культури поставив В. В. Хвойка. Він пов'язував її в типологічному і етнічному відношеннях із зарубинецькою культурою, а її носіїв вважав автохтонним населенням лісостепової частини Східної Європи¹. Його підтримав М. Біляшевський, який надавав важливого значення у формуванні черняхівської культури провінціально-римським впливам². Автохтонність черняхівського населення признавав О. О. Спіцин, польські вчені К. Гадачек і Т. Рейман та більшість радянських археологів³. Проти концепції Хвойка виступили німецькі дослідники (П. Рейнеке, Е. Бреннер, Е. Блюме та ін.), яких підтримали деякі польські вчені (В. Антонович, Л. Козловський, Ю. Костжевський, К. Тищенко). Останні пов'язували появу пам'яток черняхівського типу на території України з приходом сюди населення з північно-західної Польщі, зокрема германських племен готів і гепідів⁴. Дискусія триває і сьогодні. Вона поповнюється новими концепціями про виникнення черняхівської культури на основі пізноскіфських, сарматських і дако-фракійських старожитностей⁵. В останні роки у зв'язку з нагромадженням значних нових матеріалів першої половини I тисячоліття н. е. питання про походження черняхівської культури поставлено на більш реальну основу. За підрахунками Є. В. Махно, на території України і Молдавії відомо близько 2500 пунктів, де виявлено матеріали черняхівського типу⁶. На багатьох поселеннях і могильниках проведено

¹ Хвойка В. В. Поля погребеній в Среднем Поднепровье..., с. 172—190.

² Биляшевский Н. Поля погребальных урн..., с. 1—2.

³ Спицин А. А. Поля погребальных урн.—СА, 1948, № 10, с. 53—70; с. 147—173; Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси..., с. 46—71; Рыбаков Б. А. Славяне в Европе в эпоху крушения рабовладельческого строя.—В кн.: Очерки истории СССР III—IX вв. М., 1958, с. 30—52; Третьяков П. Н. Восточнославянские племена, 1953, с. 143—184; Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань..., с. 365—378; Брайчевський М. Ю. Біляджерел..., с. 61 сл.; Федоров Г. В. Население Прутско-Днестровского междуречья, с. 159—172; Симонович Э. А.

Племена Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. Автореф. докт. дис. М., 1971, с. 1 и сл.

⁴ Смішко М. Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань, с. 59—76; Третьяков П. Н. У истоках дреанерусской народности. Л., 1970, с. 48.

⁵ Кухаренко Ю. В. Экономический строй и быт восточных славян в первой половине I тысячелетия.—В кн.: Очерки истории СССР III—IX вв. М., 1958, с. 64.

⁶ Махно Е. В. Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов.—КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 60—61.

широкі археологічні розкопки (Журівка, Ягвятин, Кам'янка, Успенка, Лука-Врублівецька, Бакота, Ріпнів II, Бовшів II, Черепин, Будешти та ін.). Здобуті матеріали в межах СРСР доповнюються даними нових досліджень пам'яток черняхівського типу на території Румунії. Все це, а також значні досягнення у вивченні пам'яток рубежу і перших століть нашої ери на території Південно-Східної і Центральної Європи збільшують можливості співставлень, що при вивченні підгрунтя черняхівських старожитностей є однією з необхідних умов.

Пам'ятки черняхівської культури займають значну територію від верхів'я Сіверського Дінця на сході до верхів'я Західного Бугу на заході і від верхів'я правих приток Прип'яті на півночі до Нижнього Дунаю на півдні (рис. 2). На південному сході вони межують зі скіфо-сарматськими старожитностями, на півдні — з фракійськими і населенням культури карпатських курганів, на заході — з пшеворськими, на північному заході — з вельбарськими, на північному сході — з пам'ятками київського типу. Слід відзначити, що в зонах стику черняхівської культури з сусідніми культурними спільностями не завжди можна провести її чітку межу. Часто пам'ятки суміжних культур уклинюються на територію останньої, і навпаки. Крім того, тут спостерігається взаємопроникнення елементів сусідніх культур, що при наявності інтенсивних впливів провінціально-римської культури, які нівелюють місцеві особливості, їх нерідко важко розрізнити.

Сформувався черняхівська культура на території, розташованій на північ і північний схід від римських провінцій. Пригадаємо, що ці області на рубежі і в перших віках нашої ери були зайняті на сході і південному сході пізніми скіфами і сарматами, найбільш західні пам'ятки яких відомі тепер у Прикарпатті (Ленківці, Киселів, Острівець); на півдні, між Середнім Дністром і Прутом, — носіями пам'яток типу Поянешти-Лукашівка; на

⁷ Шуким М. Б. О начальной дате черняховской культуры..., с. 303—315.

⁸ Баран В. Д. Поселения перших століть нашої ери біля с. Черепин. К., 1961, с. 75—76; Шуким М. Б. О начальной дате..., с. 312—314.

⁹ Винокур И. С. История и культура черняховских племен лесостепного Днестро-Днепровского междуречья. Автореф. докт. дис., К., 1978, с. 206—270.

Верхньому Дністрі — липицькою культурою; на південному заході, у верхів'ях Західного Бугу і Вісли — пшеворською культурою; на півночі — зарубинецькою (рис. 1).

Питання про час виникнення черняхівської культури ще потребує спеціальної розробки. Стаття М. Б. Шукіна, присвячена цьому питанню, не розв'язує проблеми, а лише ставить її на реальну основу. Автор статті відмічає слабкість своїх позицій, тому більше ставить запитань, ніж відповідає на них⁷. Найбільш обгрунтованою, на наш погляд, є дата, яка припадає на рубіж II — III ст. н. е. Але слід пам'ятати, що не всі пам'ятки черняхівської культури з'явилися одночасно. Відомі поселення і могильники, які виникли і в більш пізній час, проте це не суперечить згаданій даті. Черняхівські пам'ятки, на яких виявлено предмети II ст. н. е., добре відомі. На Верхньому Дністрі — це Черепинське поселення, де знайдено фрагменти червонолакового посуду типу terra sigillata і очковидну фібулу, поховання в Городниці, датоване двома фібулами з високим приймачем і подвійним пружинним апаратом, поховання в Псарах⁸. На Поділлі і Середньому Дністрі — могильник в Ружичанці, на якому в похованні № 8 знайдено односкладовий кістяний гребінь з високою спинкою і дві бронзові підв'язні фібули з вузькою ніжкою, поселення в Незвиськах і Макарівці⁹. У Молдавії на багатьох черняхівських поселеннях (Балцати, Олонешти, Будешти та ін.) виявлено амфори (в тому числі і «неапольські»), лучкову фібулу (Будешти) та інші предмети, які Е. А. Рікман на основі добре датованих аналогій обгрунтовано відносить до II ст. н. е.¹⁰ На Середньому Дніпрі ранні черняхівські об'єкти відкрито в Ломоватому (знайдена шийка «неапольської» амфори) і Грушівцях¹¹. На Нижньому Подніпров'ї можна назвати могильник в Ранжевому під Одесою та поселення поблизу с. Кам'янка-Анчекрак Миколаївської області, які виникли не пізніше II ст. н. е. На могильнику ця дата визначається

¹⁰ Рикман Э. А. Вопрос датирования импортных вещей на памятниках племен черняховской культуры Днестровско-Прутского междуречья.—СА, 1972, № 4, с. 94—100, табл. 3; Рикман Э. А. Этническая история, с. 238—239.

¹¹ Симонович Э. А. Поселения культуры полив погребеній в районе города Николаева.—МИА, 1967, № 139, с. 74—75.

похованням № 21, в якому знайдено лучкову фібулу, на поселенні — амфорним матеріалом¹².

Таким чином, територія, на якій відкрито черняхівські пам'ятки з комплексами і матеріалами II ст. н. е., займає не лише район Верхнього Дністра, на чому настоює М. Б. Щукін, а й Середнє і Нижнє Подніпров'я та Молдавію. Що стосується поховань у Дерев'яному, які послужили приводом для включення у зону формування черняхівської культури, і південних районів Волині, то вони належать до вельбарської культури.

Привертає увагу, що для всіх ранніх комплексів характерні елементи притаманні більш раннім культурам — скіфо-сарматській, пшеворській, зарубинецькій, липицькій, які найчастіше виступають в сукупності. У них, як правило, відсутні елементи сусідніх синхронних культур — вельбарської, карпатських курганів та ін. Найвний матеріал дає можливість провести порівняльне вивчення пам'яток черняхівського типу і більш ранніх культур на зайнятій нею території, що, на нашу думку, є одним із шляхів, який веде до встановлення її підгрунтя.

Питання про співвідношення пам'яток черняхівської і липицької культур у Верхньому Подністров'ї, де вони змінюють одна одну, вже у свій час ставилося і було вирішене в негативному плані¹³. Нам не вдалося знайти елементів у комплексах пам'яток згаданих культур, які засвідчували б їх повну типологічну близькість та етнічну спорідненість. Протягом останніх років не надходило таких нових матеріалів, які б вимагали корінного перегляду цього питання, проте певні корективи вони вносять.

Картографування пам'яток липицької культури вказує, що вони займають лише незначну частину території у верхів'ях Дністра, на якій сформувалася пізніше черняхівська культура. На північному заході вони доходять до Львова, на півночі — у верхів'я Золотої Липи, на сході — до м. Заліщиків Тернопільської області, а на півдні

переходять лінію Дністра (рис. 1). Як показали комплексні порівняння пам'яток цих культур, їх на території Верхнього Подністров'я ні в якій мірі не можна розглядати лише як два хронологічно різні етапи розвитку однієї й тієї ж культури, як це намагалися довести М. Ю. Браїчевський і М. О. Тиханова¹⁴.

Найвний матеріал цих груп пам'яток не допускає сумніву в тому, що це дві різні культури зі своїми, властивими лише їм рисами керамічного комплексу, житлобудівництва і поховального ритуалу, в цілому не пов'язані між собою ні в типологічному, ні тим більше в етнічному відношеннях. Провідні форми ліпного і навіть гончарного посуду липицької культури — чаші на високій ніжці, посудини з двома ручками, тюльпановидні горщики, завжди прикрашені гудзками або розчленованими валиками, конічні кухлики з ручкою — не знаходять собі продовження у верхньодністровській групі пам'яток черняхівського типу (табл. LXXIII, 1—18).

Це, зокрема, досить добре спостерігається за матеріалами поселення в Черепині, де пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу з'являються відразу після зникнення пам'яток липицької культури (в усякому разі, перерва між ними дуже невелика), а характер керамічного інвентаря змінюється повністю.

Слід додати, що в той час, коли на Подністров'ї пам'ятки липицької культури (кінець II ст. н. е.) вже зникають, на території Румунії аналогічні пам'ятки продовжують існувати ще в III ст. н. е.¹⁵ Причому в цей період характер їх інвентаря не змінюється. У керамічному комплексі з'являються лише деякі нові елементи. Старожитності черняхівської культури на території Румунії відомі, але вони розглядаються румунськими дослідниками як пам'ятки окремої культури¹⁶.

Отже, найвні матеріали дають підставу вважати, що липицькі і черняхівські пам'ятки на території Верхнього Подністров'я являють собою

дві різні культури, які належали різним етнічним групам населення. Про це писав К. Гадачек ще в 1912 р.¹⁷ Так розглядав ці пам'ятки у 30-х роках М. Ю. Смішко, так (після певних коливань) він трактує їх і зараз¹⁸.

Поселення липицької культури на території Верхнього Подністров'я поступово припиняють своє існування в II — на рубежі III ст. н. е. Цей процес тривав досить довго і був викликаний поступовим розширенням на схід пшеворської культури, пам'ятки якої у верхів'ях Дністра межували з липицькими старожитностями з рубежу нашої ери. Наприкінці II — на початку III ст. н. е. спостерігається новий вплив пшеворського населення у Верхнє Подністров'я, очевидно, з Мазовії та Верхньої Вісли і Сану, яке окремими групами по лівих притоках Дністра — Золотій Липі, Стрипі, Серету і Збручу — просувається вниз, на південний схід, до північних границь римської імперії. На шляху їх переходу залишалися окремі поховання або невеликі їх групи (до десяти поховань в одному місці) переважно озброєних воїнів з інвентарем, характерним для пшеворської культури, розкидані серед пам'яток липицької культури, у двох випадках (Звенигород, Болотне) розміщені на липицьких могильниках. М. Ю. Смішко вважає, що ці поховання є свідченням просування певних пшеворських воєнних загонів і груп через Верхнє Подністров'я в Семигороддя, де з'являються аналогічні пам'ятки¹⁹. Вони, очевидно, найбільш спричинилися до загибелі липицької культури.

Проте припинення існування липицької культури в Подністров'ї не означає повного відходу її носіїв з цієї території, хоч часткове відселення, безперечно, мало місце. Зокрема, частина липицького населення відійшла в Північне Прикарпаття, про що свідчить типологічна близькість керамічних комплексів культури карпатських курганів і липицької культури (чаші на високій ніжці, ліпні горщики, прикрашені розчленованим ва-

ликом, кухлики з ручкою та ін.). Друга частина липицького населення залишилася і була втягнута в процес формування нової черняхівської культури, внісши в неї свої елементи. У відповідних розділах ми вказували на наявність в останній певних рис дако-гетських культур, що спостерігаються в поховальному обряді (звичай закривати урну іншою посудиною або уламком кераміки), житловому будівництві, комплексах ліпного і гончарного посуду. Ці риси помітні у межиріччі Дністра і Дунаю, в інших районах поширення черняхівської культури вони відсутні або дуже незначні.

На пам'ятках черняхівської культури простежуються елементи, які незаперечно вказують на її контакти з пшеворськими старожитностями. Пшеворські пам'ятки відкрито на Західному Бузі та Верхньому Дністрі по сусідству з липицькою культурою. Протягом довгого часу вони були відомі тут лише з окремих поховань та двох могильників (Гринів, Звенигород). Тепер завдяки дослідженням Д. Н. Козака поповнилися поселеннями, розташованими в околицях м. Львова (Підберізіці, Сокільники, Чижки та ін.). На відміну від могильників і поховань, віднесених переважно до перших століть нашої ери, поселення дають матеріал, що датується в межах I ст. до н. е. — рубежу III—IV ст. н. е.²⁰ Верхню хронологічну межу підтверджують знахідки в Підберізіцях та Сокільниках воїнської фібули з плоским приймачем та трьохчленного гребеня з дугастою спинкою.

Хронологія цих поселень свідчить, що вони не тільки попереджували черняхівські пам'ятки на цій території, але й були їх близькими сусідами. Відстань між пшеворським і черняхівським поселенням у Сокільниках менша 1 км. Все це вказує на існування принаймні в III ст. н. е. змішаної зони. Лише в IV ст. черняхівці відтісняють пшеворське населення на захід, у басейн Сану.

На поселеннях і могильниках черняхівської культури спостерігаються виразні елементи, що

¹² Симонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы. — В кн.: Могильники черняховской культуры. М., 1979, рис. 21, б; Магомедов Б. В. Могильник Каменка-Амчеркан в Николаевской области. Археологические исследования

на Украине в 1976—1977 гг. Ужгород, 1978, с. 89—90.

¹³ Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепини, с. 93—98.

¹⁴ Браїчевський М. Ю. Походження Русі, К., 1968, с. 50; Тиханова М. О. А локальных

вариантах черняховской культуры. — СА, 1957, вып. 4, с. 179.

¹⁵ Radu et Ecaterina Vulpe. Les fouilles de Poiana, Dacia, t. III—IV. Bucuresti, 1933, p. 346; Vulpe Radu. Săpăturile de la Poienesti din 1949. — Materiale arheologice privinov istoria

veche. — ARPR, v. 1, p. 315, fig. 100; p. 329, fig. 131.

¹⁶ Vulpe Radu. Izvoare Săpăturile din 1936—1948. — Editura Academiei RPR, 1957, p. 359; Митра Б. Могильник в селе Индепенданца и погребение в селе Коконь. — Dacia, 1959, t. 3, p. 481.

¹⁷ Hadaczek K. Kultury dorzecza Dniestru. — MAAE, t. 12, 1912, s. 28—29.

¹⁸ Смішко М. Ю. Богатое погребение начала нашей эры в Львовской области. — СА, 1957, № 1, с. 243.

¹⁹ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki Cesarstwa rzymskiego w Malopolsce wschodniej. Lwow, 1932, S. 109—111, 177—182.

²⁰ Козак Д. Н. Пшеворская культура..., с. 90.

вказують на зв'язок цих культур. У похованнях вони найкраще виражені повторним опалом кераміки, у житловому будівництві — напівземлянками овальної або видовженої чотирикутної форми з заокругленими кутами та стінками стовпкової конструкції, сплетеними з пруття і обмазаними товстим шаром глини, у речовому матеріалі — певними типами ліпного посуду, фібул та інших знахідок (табл. LXXIV, 1—13). З пшеворськими формами типологічно пов'язується перший тип черняхівських горщиків. Однак при цьому слід брати до уваги, що така форма горщика скоріше з'являється на зарубинецьких могильниках Волині і відома на пам'ятках київського типу Дніпровського Правобережжя, тому пшеворська культура є лише одним із середовищ і можливих посередників, від яких вона переходить у черняхівську культуру. На пшеворських пам'ятках такі посудини з'являються досить пізно, лише в ранньоримський період, причому в керамічних комплексах з формами, чужими черняхівській культурі.

Натомість походження шостого типу горщиків, за нашою класифікацією, з нахиленими до середини вінцями пов'язане виключно з пшеворською культурою, де вони широко поширені. Ці горщики виявлено лише на тих черняхівських об'єктах, що датуються в основному IV ст. н. е. принаймні на Верхньому Дністрі. Отже, вони попали в середовище черняхівської культури досить пізно і були привнесені тим пшеворським населенням, яке прийшло у межиріччя Дніпра і Дністра разом з носіями вельбарської культури. Вони, як і інші пшеворські форми кераміки (ліпні пролощені миски, посудини, прикрашені нігтевим орнаментом, предмети озброєння), трапляються не на всіх черняхівських пам'ятках, а на тих, де вони виявлені, являють собою, як правило, поодинокі знахідки.

Спільне походження, а часто і аналогічні типи в обох культурах, мають комплекси гончарної кераміки. Проте на відміну від черняхівців, пшевор-

ське населення значно меншою мірою користувалося гончарним посудом. Навіть на тих поселеннях, де існували великі гончарні центри (наприклад, Іглом'я і Могила під Краковом), ліпна кераміка в житлових спорудах III—IV ст. кількісно дещо перевищує гончарну. Наприклад, у житлі № 186 на поселенні в Могилі, за нашими підрахунками, гончарна кераміка становить близько 40% всього виявленого посуду. У різних географічних зонах співвідношення ліпного і гончарного посуду різне. У віддалених від гончарних центрів районах кружална кераміка на поселеннях не завжди досягає і 25—30% посуду. Ще меншу долю вона становить на пшеворських могильниках. Так, на могильнику в Спідимежі на Мазовші, де досліджено 283 поховання, у могильних комплексах, датованих А. Кетлинською і Т. Домбровською другою половиною II—IV ст. н. е., знайдено в уламках близько 70 гончарних посудин. Лише дві з них частково вдалося скласти, в той час як ліпні посудини нараховують, за висловом авторок розкопок, «кілька сот» екземплярів, з них 150 реконструйовано²¹. Отже, порівняно з керамічними комплексами черняхівських поховань, де ліпна кераміка виступає в одиничних випадках і рідко коли перевищує 10% усього посуду, населення пшеворської культури дотримувалося відмінних традицій. Тут урнами і приставками служили в основному ліпні посудини. Крім того, тут існував звичай супроводити чоловічі поховання предметами озброєння, що також зовсім не характерно для черняхівської культури. Одиничні поховання зі зброєю відкрито лише на тих черняхівських могильниках, де поховані носії пшеворської культури. Таких поховань на черняхівських могильниках близько десяти.

Лише на окремих могильниках черняхівської культури (Косанове, Компанійці) у межиріччі Дніпра і Західного Бугу знайдено значну кількість ліпного посуду (у Косанові 32% всієї кераміки)²². Це змішані вельбарсько-черняхівські мо-

²¹ Kettlinska A., Dąbrowska T. Smentarzystwo z okresu wplywów rzymskich..., s. 200—207.

²² Кравченко Н. М. Косановский могильник..., с. 107.

гильники, на яких є і пшеворські поховання. Ліпна кераміка, судячи за формами, належала представникам саме цих культур.

До явищ, що зближують дві культури, слід віднести наявність тих провінціалізоримських імпортив, що походять з одних і тих же центрів. Такими є, зокрема, посудини типу terra sigillata на Верхньому Дністрі. Амфорний матеріал має не західне, а південне походження. Він попадав на територію черняхівської культури з античних міст Північного Причорномор'я. Поставщиками і споживачами імпортованої олії і напоїв були люди, які мали традиції співжиття з елінізованим населенням Північного Причорномор'я. Примітно, що у пшеворській і вельбарській культурах амфорна тара відсутня. Західна межа її поширення проходить приблизно по Західному Бугу і збігається з границею черняхівської культури. Лише на тих пшеворських поселеннях (Підберізці, Сокольніки), що знаходилися в межах поширення черняхівської культури, знайдено окремі уламки амфор²³. Все це, а також відмінність пізньопшеворських пам'яток з території Польщі від синхронних їм черняхівських пам'яток в цілому свідчать, що це дві різні культури і не слід розглядати пшеворські старожитності як єдину основу черняхівської культури на Верхньому Дністрі. Зараз важливо визначити вагомість пшеворського компоненту. Відмічаючи його причетність до формування черняхівських старожитностей, ми, разом з тим, не можемо погодитися з Г. Ф. Нікітіною і В. В. Кропоткіним, які явно перебільшують значення пшеворського населення в процесі утворення черняхівської культури²⁴. Його роль не більша, ніж роль інших етнічних груп населення, яке проживало на цій території.

Не можна вважати до кінця вдалою спробу румунського археолога Г. Діакону довести утворення черняхівської культури в результаті злиття липицької культури з пшеворською²⁵. Пам'ятки цих культур залишені різними за своїм по-

²³ Козак Д. Н. Племена пшеворской культуры..., с. 11.

²⁴ Нікітіна Г. Ф. Население лесостепной полосы Восточной Европы в первой половине I тысячелетия н. э. (Проблема происхождения черняховской культуры). Автореф. канд. дис. М., 1965, с. 11—16; Кропоткин В. В. Черняховская культура и римская империя.—

ходженням і етнічною належністю племенами, які нічого спільного між собою не мали.

Природно, що в районах стику липицьких і пшеворських груп населення простежено взаємне проникнення елементів обох культур. Проте це ні в якій мірі ще не свідчить про їх злиття і не вирішує проблеми походження черняхівської культури, оскільки не вичерпує усіх тих компонентів, з яких складається остання.

Північні райони території черняхівської культури на рубежі нашої ери були зайняті зарубинецькими пам'ятками. Зарубинецька культура в класичному її варіанті наприкінці I ст. н. е. занепадала. Важко визначити причини її занепаду. Можна лише припустити, що найважливішою був натиск сусідніх племен. З південного сходу на північ просувалися сармати, поховання яких у цей час з'являються в Середньому Подніпров'ї, на Росі і Тясмині (Колонтаїв, Колодище, Ємчиха, Ярошівка та ін.), на Волині із заходу заходять пам'ятки пшеворської культури (Підріжжя на Стоході — середній шар), у верхів'я лівих притоків Дністра просуваються липицькі племена — з'являються поселення в Ремезівцях і Майдані Гологірському в самих верхів'ях Золотої Липи.

Занепад зарубинецької культури не означав відходу населення з цієї території або його повне знищення. Воно в основному залишилося, але були порушені старі традиції, змінилися умови життя, з'явилися нові елементи культури, привнесені ззовні. Все це призвело до зміни характеру матеріальної культури на цій території. В цих умовах якісь групи зарубинецького населення відходять на північний схід — на Десну, інші на південь — у верхів'я Південного Бугу і Верхнього Дністра. Вони несуть з собою елементи прийшлих культур.

Прикладом поєднання пшеворських і зарубинецьких елементів матеріальної культури може служити згадане поселення в Підріжжі. На поселенні в Ремезівцях і Майдані Гологірському в од-

I Międzynarodowy kongres archeologii Słowiańskiej, t. 2, s. 283—284; Кропоткин В. В. Черняховская культура и Северное Причерноморье.— В кн.: Проблемы советской археологии. М., 1978, с. 147—163.

²⁵ Diaconu D. Probleme ale culturii Sintana-Cerneachov pe teritoriul R. P. R. in lumina cercetarilor din necropola de la Tirsor, Studii si cercetari de istorie veche.— Anul., 1961, XII—2, p. 237.

них і тих же комплексах, що датуються I—II ст. н. е., відкрито матеріали, зокрема кераміка липицької зарубинецької і пшеворської культур. Елементи цих культур при кількісній перевазі дако-гетських матеріалів поєднуються на пам'ятках типу Лукашівки на Середньому Дністрі. Останні, також в цьому регіоні (Макарівка, Оселівка), датуються очковими фібулами II ст. н. е.

В останнє десятиліття в межиріччі Дністра і Дніпра відкрито декілька десятків пам'яток I—II ст. н. е., на яких поєднуються елементи згаданих культур. Вони картографовані Ю. В. Кухаренком²⁶. Можливо, до цієї групи пам'яток слід віднести і Великі Гриневичі та Вербоковиці на лівому березі Західного Бугу²⁷. На поселеннях виявлено заглиблені, а також наземні житла із стінами, сплетеними з пруття і обмазаними глиною, на могильниках — поховання з трупоспаленнями (Рахни, Лютіж). Поки що ці поселення недостатньо досліджені, за винятком Рахнів, Мар'янівки і Носівців на Південному Бугу, де провів розкопки П. І. Хавлюк, Підріжжя на Волині (розкопки І. П. Русанової і В. К. Воляника) та Ремезівців і Майдану Гологірського, які розкопувалися автором цих рядків та В. М. Цигиликом²⁸. При всій бідності матеріалів вже зараз можна визначити, що в різних районах поширення цих пам'яток простежується різне співвідношення культурних елементів, які вони включають. Якщо на Західній Волині переважають пшеворські риси (Підріжжя) на Верхньому Дністрі — липицькі (Ремезівці), то в Подніпров'ї і на Південному Бугу — зарубинецькі (Лютіж, Грині, Рахни) (табл. LXXV).

Ми думаємо, що зараз ще занадто рано пов'язувати ці пам'ятки, які в межиріччі Дніпра, Західного Бугу і Прута утворюють певний культурно-хронологічний пласт із конкретними етнічними групами населення, наприклад бастарнами, як це робить Ю. В. Кухаренко і К. В. Каспарова²⁹. Це складне різноетнічне утворення. Але вже тепер

можна стверджувати, що саме це утворення стало основою тих процесів, які, включивши сарматські і провінціально-римські елементи, привели до виникнення на цій же території черняхівської культури.

Вивчення матеріалу найбільш ранніх черняхівських пам'яток дає можливість помітити певну закономірність, що виражається у наявності у них елементів, властивих культурам, які займали цю ж територію у попередній час. У підґрунті поселень Верхнього Дністра і Південно-Західної Волині лежать нашарування з керамікою липицької, пшеворської і зарубинецької культур (Черепин, Ремезівці, Незвисько, Дем'янів II). На Дніпровському Лівобережжі і в Причорномор'ї виразно проявляються пізньоскіфські і сарматські риси, помітні у поховальному обряді (трупоспалення в ямах з заплечиками і підбоями (Ранжеве, Каборга, Кам'янка-Анчекрак), на території Молдавії — сарматські і фракійські риси. У північній частині території черняхівської культури між Середнім Дніпром і Верхнім Дністром помітні зарубинецькі елементи як в поховальному обряді, так і в ліпному посуді, у межиріччі Західного Бугу і Вісли — пшеворські елементи (рис. 44).

Слід відзначити, що перелічені риси, які в одних районах простежуються в поховальному обряді, в інших — у ліпному посуді або житловому будівництві, не згасають у черняхівській культурі і в період її розквіту. Більше того, вони нерідко поширюються у черняхівському середовищі, далеко за межі району свого виникнення. Як показала Н. М. Кравченко, окремі риси поховального обряду, характерні для дако-гетів на Дністрі, спостерігаються пізніше в Середньому Подніпров'ї, Надпоріжжі і навіть у Дніпровському Лівобережжі (Маслово, Лохвиця, Гаврилівка, Кам'янка). Далеко на півдні відомі поховання з рисами, властивими зарубинецьким пам'яткам (Волошське, Острівець)³⁰. Це стосується і пшеворських елементів. Але найбільш широке поширення у черняхівській культурі мають елементи, пов'язані зі східним скіфо-сарматським світом. Вони спостерігаються не лише на багатьох пам'ятках Дніпровського Лівобережжя, Причорномор'я, Молдавії, а відомі і на Правобережжі Дніпра, на Верхньому Дністрі і Горині (Псари, Бережанка). Це вже не раз відзначали археологи, а останнім часом їх стали виділяти ще більш упевнено.

Таким чином, аналіз пам'яток черняхівської культури дає можливість визначити схрещення у ній багатьох рис, притаманних попереднім культурам, які напередодні виникнення черняхівських старожитностей знаходилися в процесі інтеграції. З другого боку, комплексне порівняння пам'яток черняхівської культури з пам'ятками кожної зі згаданих культур рубежу і перших століть нашої ери дає можливість вважати, що окремо жодна з них не може бути основою останньої. Це відноситься не лише до скіфо-сарматських старожитностей, а й до пам'яток липицької, пшеворської та зарубинецької культур. Тому спроби дослідників довести, що черняхівська культура є простим продовженням липицької, пшеворської, зарубинецької або пізньоскіфської культур, виявилися невдачливими.

Із сусідніх культур, які мають форми посуду, близькі черняхівській кераміці, слід назвати пам'ятки київського типу. З цими пам'ятками пов'язується другий тип ліпних черняхівських горщиків, а в якійсь мірі й перший, що відзначено нами у розділі, присвяченому кераміці (табл. LXXVI, I—II).

Привертає увагу перевага трупоспалень над трупоспаленнями в північній частині черняхівського лівобережжя, що корелюється з наявністю в похованнях Компаніївського могильника ліпних горщиків біконічних форм, характерних для пам'яток київського типу³¹. Очевидно, це явище слід пов'язувати з впливами цієї культури. В обох культурах трапляються і близькі гончарні форми, фібули, кістяні гребені та ін.

Усі ці речі розглядаються дослідниками як черняхівський імпорт³². Деякі спільні форми гончарних мисок і горщиків властиві як черняхівським пам'яткам, так і пам'яткам культури карпатських курганів, а також іншим культурам Середньої Європи, на які поширювалися впливи провінціально-римської культури (табл. LXXVII, I—23).

Залишилися не розглянутими ще пам'ятки вельбарської культури. Поки що ми не торкалися питання про їх відношення до черняхівської культури і ось з яких причин. Усі згадані вище старожитності: скіфо-сарматські, зарубинецькі і пшеворські були не лише сусідами черняхівської спільності, а й її попередниками. У певних районах поширення черняхівських старожитностей вони можуть розглядатися якоюсь мірою як субстратні явища. На відміну від цього вельбарські пам'ятки з'явилися на Волині, тобто на північній межі черняхівської культури не раніше початку другої чверті I тисячоліття н. е., отже, вони в основному синхронні черняхівським старожитностям у цьому районі. Це засвідчено матеріалами могильників у Дитиничах, Машеві, Любомлі, поселенням у Леписівці, які датуються підв'язними фібулами та іншими предметами III—IV ст. н. е. Їх синхронність з пам'ятками черняхівської культури безсумнівна, хоч за матеріалом, особливо ліпним посудом, вони являють собою відмінну культурну групу. Покажемо це на такому прикладі.

У 1972 р. автор цих рядків і В. К. Воляник провели розкопки на двох пунктах у верхів'ї р. Горині — Борсуках і Бережанці, віддалених один від одного на 6 км. На поселенні поблизу с. Борсуки, розташованому на лівому високому березі Горині, відкрито залишки жител, господарських ям і вогнищ з великою кількістю ліпної кераміки та іншими предметами, характерними для вельбарської культури. Гончарний посуд, характерний для цього району в пізньоримський час, на цьому поселенні становить меншість. Поселення датується III—IV ст. н. е.

²⁶ Кухаренко Ю. В. О так называемых зарубинецких памятниках Подолня. — В кн.: Проблемы советской археологии М., 1978, с. 142—146.

²⁷ Dąbrowska T. Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym

okresie rzymskim. — MSW, 1973, s. 185—206.

²⁸ Воляник В. К. Население Волини первой половины I тысячелетия н. э. Автореф. канд. дис. Киев, 1978, с. 10. Хавлюк П. І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побулюді. — Археологія, 1971,

4, с. 84—95; Цигилик В. М. Население Верхнего Подністров'я... с. 35—72.

²⁹ Кухаренко Ю. В. О так называемых зарубинецких памятниках, с. 146; Каспарова К. В. Некоторые типы фибул зарубинецкой культуры (К вопросу о ранней дате и юго-

западных связях). — В кн.: Проблемы археологии. Л., 1978, с. 79—87.

³⁰ Кравченко Н. М. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, рис. 15.

³¹ Мазно Е. В. Типы похоронь та планування Компаніївського могильника. — В кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, с. 88—92.

³² Максимов Е. В., Терпигорский Р. В. Поселения киевского типа... с. 101.

Зовсім інша картина спостерігалася при дослідженні поселення і могильника в с. Бережанці, розташованих над безіменним потічком — правою притокою р. Горині. На поселенні відкрито залишки невеликих наземних жител, при розчистці яких зібрано виключно гончарний посуд характерних черняхівських форм. Ліпного посуду тут не виявлено. На могильнику досліджено шість трупопокладень і три трупоспалення. Поховальний інвентар складається виключно з гончарних посудин, фібул та інших речей, типових для черняхівських могильників. Привертає увагу поховання з трупопокладенням у ямі з підбоєм, а також наявність намист та інших елементів, що нагадують сарматський поховальний обряд. Незважаючи на те, що поселення в Борсуках та поселення і могильник у Бережанці синхронні, за характером матеріалу вони зовсім відмінні. Зокрема, на останніх пам'ятках відсутній ліпний посуд, характерний для пам'яток вельбарської культури на Волині. Крім того, ні на одному могильнику вельбарської культури на Волині не виявлено поховань з трупопокладенням. Відомий могильник цієї культури III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі, який можна вважати еталонним для території Волині, складається виключно із трупоспалень³³. У його керамічному комплексі ліпні посудини складають більше 90% всієї кераміки (табл. LXXVIII, 1—24). В усіх розкопаних похованнях знайдено лише три гончарні посудини, які вдалося реставрувати. Такий же характер поховань і керамічного матеріалу на могильниках в Любомлі і Машеві. Ще більш вражаючу картину дає порівняння Дитиничького могильника із черняхівським могильником в Чершилові Руському під Тернополем, де з 33 поховань лише одне трупоспалення.

Цікаві спостереження зробила Л. І. Крушельницька, яка провела незначні розкопки двох сусідніх поселень вельбарської і черняхівської культур у с. Ромош Сокальського району Львівської області на Західному Бузі. Ці поселення розмі-

³³ Селишків І. К., Смішко М. Ю. Могильник III—IV ст. у с. Дитиничі Ровенської області.— МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 89—114.

³⁴ Крушельницька Л. І., Оприк В. Г. Поселення східно-поморсько-мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу, с. 75—79.

щені поряд, їх розділяє лише глибока балка. У житлі вельбарського поселення була виключно ліпна кераміка, характерна для цієї культури, датована трьохчленим кістяним гребенем з дугастою спинкою і підв'язною фібулою. Комплекс житла на черняхівському поселенні складається із гончарного сіроглиняного посуду, що становить більшість кераміки, і незначної кількості уламків ліпних опуклобоких горщиків з горбкуватою поверхнею, аналогічних ріпнівській кераміці. Останні форми невідомі на вельбарських пам'ятках³⁴.

Таким чином, перед нами картина стику двох синхронних, але різних за характером культур — черняхівської, в якій явно переважають південні риси і вельбарської з північно-західними рисами. Перша, поширюючись з південного сходу, друга — з північного заходу, йшли назустріч одна одній. Приблизно в верхів'ях правих приток Прип'яті проходила між ними межа зі значними зигзагами і, очевидно, досить відносна. Одну з ділянок цієї межі вдалося встановити в процесі досліджень згаданих пам'яток на верхній Горині³⁵.

Особливості пам'яток вельбарської культури на Волині ще більш помітні, якщо порівняти їх з черняхівськими пам'ятками сусідніх з Волинню районів Верхнього Подністров'я. Великі наземні житла, відомі з Липесівки, і ліпний посуд з іко-видними ручками з Дитинич не мають аналогій на синхронних пам'ятках згаданої території. Для останніх характерні заглиблені житла, поряд з гончарним — ліпний посуд, позбавлений будь-яких ручок, гудзків і, як правило, не орнаментований. На Верхньому Дністрі, де помітні впливи шеворської культури, вельбарські елементи відсутні.

У світлі викладеного не можна погодитися з Ю. В. Кухаренком, який в останні роки зробив спробу пов'язати походження черняхівської культури з поширенням на Волинському Поліссі вельбарських старожитностей, носіями яких були,

³⁵ Волянчик В. К. Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь.— Археологія, 1974, 13, 65—79.

очевидно, готські або гото-гепідські племена³⁶. Просуваючись з Нижнього Повіслення в Північне Причорномор'я останні у другій чверті I тисячоліття з'являються на Поліссі, їх перебування засвідчено багатьма могильниками, а також поселеннями (Дитиничі, Машів, Любомль, Липесівка, Борсуки та ін.). Звідси вони вклинюються на територію черняхівської культури, яка, як це зазначено вище, на час їх приходу на Волинь вже існувала. Археологічні сліди цього переселення, які тягнуться через Полісся і Волинь у межиріччя Дніпра і Південного Бугу і на Південь, простежуються досить виразно. Вони відзначені похованнями з трупоспаленням із характерним для північно-західних культур інвентарем, виявленим на могильниках у Раківці Чеснівському, Касанові, Риживці, Журівці, Компанійцях та ін. (табл. LXXVIII, 1—24; LXXXI, 1—18).

Зрозуміло, що зв'язки між черняхівським населенням і носіями пам'яток вельбарської культури, незалежно від їх воєнного чи мирного характеру, не могли не залишити певних слідів у матеріальній культурі обох груп населення. У черняхівських старожитностях з'являються деякі північно-західні елементи, головним чином в наборі прикрас — кістяні пірамідальні підвіски, прикрашені очковидним орнаментом, ведерковидні підвіски та деякі інші вироби з металу і янтарю. У свою чергу, пам'ятки типу Дитиничі набувають рис, властивих культурам провінціально-римської периферії.

Більш помітні зміни в матеріальній культурі готів відбуваються в Північному Причорномор'ї, коли вони жили по-сусідству з сарматами і пізньоскіфським населенням під безпосереднім впливом високорозвинутої провінціально-римської культури. На нашу думку, могильники в Коблево, Каборзі і Вікторівці відображають процес змішування степових племен з північно-західним прийшлим населенням. Найкраще це простежено Б. В. Магомедовим на могильнику в Каборзі. Йому вдалося

³⁶ Кухаренко Ю. В. Волинская группа полей погребений и проблема так называемой гото-гепидской культуры.— КСВА АН СССР, 1970, № 121, с. 57—58.

виділити два хронологічних етапи існування могильника. До першого відносяться поховання першої половини III ст. н. е., які характеризуються виключно трупопокладеннями в ямах. Характерним, поза покійника та інвентар не викликають сумніву щодо їх скіфо-сарматського походження. На другому етапі, більш пізньому, крім трупопокладень, з'являються трупоспалення. Останні характеризуються рисами, що наближають їх до поховань вельбарської та шеворської культур. Появу нових елементів культури автор справедливо пов'язує з проникненням у Північне Причорномор'я нових груп населення³⁷. Все це свідчить про інтеграцію двох різних культурних явищ.

Пов'язувати виникнення черняхівських старожитностей лише з переселенням у Північне Причорномор'я гото-гепідів у другій чверті I тисячоліття н. е. чи ставити знак рівності між носіями черняхівської культури і готами, як це робить і зараз Й. Вернер, — це значить глибоко помилятися. Цьому суперечать всі вищевикладені факти. Черняхівська культура, у синкретичності якої не можна сумніватися, формувалася передусім на основі ряду місцевих культур — скіфо-сарматської, дако-гетської, зарубинецької, шеворської. На якомусь етапі в цей процес включилися й елементи, властиві вельбарській культурі. Зараз важко розкрити характер взаємозв'язків і процесів їх інтеграції. Але про те, що такі процеси мали місце, свідчить різноманітність поховального обряду на черняхівських могильниках, коріння якого сягають попередніх культур, різні прийоми житлобудівництва і наявність різних елементів у матеріальній культурі черняхівського населення. На ці процеси впливала провінціально-римська культура, яка не лише визначила ті характерні риси черняхівських старожитностей, які притаманні всім культурам римської периферії, але й настільки щільно перекрила місцеві етнографічні особливості, що виявити їх дуже важко. На сьогоденному етапі досліджень склалася думка,

³⁷ Магомедов Б. В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.).— В кн.: Могильники черняхівської культури. М., 1979, с. 62.

що до носіїв черняхівської культури належали різні етнічні групи, які знаходилися в процесі інтеграції. З цим висновком можна погодитися, приймаючи до уваги, що черняхівська культура формувалася передусім як соціально-економічна спільність Південно-Східної Європи.

Таким чином, можна зробити висновок, що основним субстратом, на якому виникла черняхівська культура, в Лісостеповій зоні було населення пізньозарубинецької, пшеворської і липицької культур; у степовій — пізньоскіфське і сарматське. Черняхівська культура виникла тоді, коли ці старожитності на певній території перестали існувати як окремі культурні одиниці, а їх елементи в процесі взаємодії привели до створення нового культурного явища з новими ознаками, які його відрізняють від кожної із окремо взятих субстратних культур. Ці інтеграційні процеси почалися вже у II ст. н. е.; вони привели до створення і Лісостеповій зоні окремого культурно-хронологічного пласта, представленого пам'ятками типу Ремезівець і Великої Слободи на Дністрі, Рахнів на Північному Бузі, Лютиж на Дніпрі. Дальший розвиток цього процесу проходив у напрямку проникнення в це середовище елементів культури

пізньоскіфського і сарматського осілого населення, яке маючи довгі традиції співжиття з античними містами і хорою Північного Причорномор'я, стало активним провідником провінціалноримської культури на цю територію. В свою чергу відбувалося розселення в області Північного Причорномор'я населення з Лісостепової зони, особливо з приходом сюди готів у III—IV ст. н. е. Це приводить до того, що основні різниці в матеріальній культурі обох згаданих зон нівелювалися, а ті відмінності, які залишилися в житловому будівництві, похвальному обряді та ліпній кераміці відбивають лише локальні своєрідності єдиної в соціально-економічному відношенні, і синкретичної в етнічному плані черняхівської культури.

Навала гунів у другій половині IV ст. припинила розвиток цих процесів. Але вона не однаковою мірою торкнулася всіх областей черняхівської культури. Постраждали її південно-східні і південні райони, де багато черняхівських поселень було знищено. Північні і північно-західні райони черняхівської культури залишилися дещо осторонь від цих трагічних подій. Їх населення взяло участь у формуванні нової слов'янської культури раннього середньовіччя.

Розділ IX

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА І СЛОВ'ЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ V—VI СТ. Н. Е.

Перед тим як перейти до вивчення питання про місце черняхівських пам'яток у формуванні слов'янської культури раннього середньовіччя, спробуємо на основі встановлених нами закономірностей показати їх спільні і відмінні риси та виділити локальні особливості.

Черняхівська культура в період свого розвитку (III—IV ст. н. е.) об'єднує старожитності на великій території від верхів'я Західного Бугу на Заході до Сіверського Дінця на Сході і від правобережжя Сейму і верхів'я правих притоків Прип'яті на півночі до Нижнього Дунаю на півдні. Вони характеризуються спільними рисами, що засвідчують соціально-економічну та культурну єдність, проте в різних районах поширення культури не позбавлені специфічних особливостей.

Спільні риси проявляються в таких характеристиках:

а) відкриті, переважно великі і середні поселення, розташовані на пологих схилах перших надзаплавних терас потічків, малих і великих рік, водоймищ;

б) довготривалі ґрунтові могильники, що нараховують десятки і сотні поховань з біритуальним обрядом поховання (трупопокладення і трупоспалення);

в) житла заглиблені і наземні з вогнищем, в окремих випадках з піччю, найчастіше один із типів жител є провідним на поселенні;

г) інвентар складається з гончарного та ліпного посуду, близького на всій території культури за технологією та технікою виготовлення і набором форм; виробів із заліза, бронзи, кістки, зрідка дорогоцінних металів, характерних для Південно-Східної і Центральної Європи, римських імпортованих, у тому числі монет;

д) основою господарського ладу було землеробство з розвинутим скотарством; металургійне, зокрема, гончарне ремесло існували як окремі галузі; інтенсивна торгівля з римськими провінціями, зокрема причорноморськими античними центрами з використанням римських монет як грошової одиниці;

е) відбувався розклад родовообщинного ладу і формування територіальної общини з ознаками майнового розшарування.

Велика територія поширення черняхівської культури, відмінність її підоснов та зв'язки з

сусідніми етнічними групами обумовили виникнення специфічних рис, що дають можливість виділити в ній певні локальні групи.

Найбільш рельєфно виділяється група пам'яток у Північно-Західному Причорномор'ї: для них, крім спільних рис, властивих всій черняхівській культурі, характерні такі особливості:

1) кам'яні будівлі, великі дво- або трьохкамерні житла з прибудовами, близькі до будинків античної хори; наземні глинобитні або заглиблені споруди на поселеннях цього регіону трапляються в одиничних випадках;

2) на могильниках кількісно переважають трупопокладення над трупоспаленнями при значній кількості ям з заплечиками і підбоєм;

3) в інвентарі поселень і могильників значний процент імпортного посуду (амфорної тари, червонолакових мисок), який кількісно на ряді пам'яток переважає групу ліпної кераміки; помітна близькість останньої до скіфо-сарматського посуду та кераміки з міст Північного Причорномор'я.

Свої особливості мають пам'ятки черняхівської культури в межиріччі Дністра, Прута і Дунаю, розташовані на північний захід від району з кам'яним будівництвом.

Своєрідність цього регіону складають такі риси:

1) більша густота заселення, ніж в інших районах черняхівської культури, поселення мають великі розміри (10—20 га);

2) на поселеннях переважають наземні глинобитні житла, поодинокі заглиблені споруди відкрито лише на окремих пам'ятках;

3) на могильниках кількісно переважають трупопокладення, порівнюючи багато кістяків у скорченому положенні або з підігнутими ногами;

4) у ліпній кераміці відсутні третій і п'ятий типи горщиків, за нашою класифікацією, натомість помітне місце в керамічних комплексах займають ліпні горщики з прямою вузькою шийкою і дуже випуклим тулубом, яких немає в лісостеповій зоні межиріччя Дністра і Дніпра, тут також більше імпортного посуду.

Окрему локальну групу становлять пам'ятки лісостепової зони України. Їх територія за обсягом дещо більша, ніж попередніх груп, взятих разом. На заході вона сягає верхів'я Західного Бугу і Дністра, на півночі — верхів'я правих приток Прип'яті і Сейму, на сході — Сіверського Дінця, на півдні — частини Дніпра і Середнього Дністра. Для цієї групи характерні такі риси:

1) кількісна перевага поселень малих і середніх розмірів (до 5 га);

2) переважають заглиблені житла;

3) на могильниках виступають трупоспалення і трупопокладення в більш-менш рівних пропорціях з незначною перевагою останніх; порівняно з попередніми групами менше скорчених кістяків та з підігнутими ногами, могильних ям з заплечиками, майже відсутні ями з підбоєм;

4) у ліпній кераміці переважають стрункі форми горщиків з заокругленими високо поставленими плечиками і випуклістю у верхній частині посудини, а також горщики з випуклістю тулуба посередині висоти посудини (перший — другий типи, за нашою класифікацією); трапляються великі широкогорлі горщики для збереження продуктів і майже відсутні форми горщиків, пов'язані за походженням з скіфо-сарматськими пам'ятками Північно-Західного Причорномор'я; менша кількість імпортної античної кераміки, ніж у попередніх групах;

5) ліпна кераміка у значній кількості виступає на поселеннях з заглибленими житлами; у наземних житлах кількість її незначна (табл. 3).

На території цієї локальної групи деякі райони мають свої відмінності.

У верхів'ях Дністра і Західного Бугу переважають поселення з заглибленими житлами, які у ряді випадків є єдиним типом житлових споруд; трапляються глибокі землянкові споруди. На ряді поселень лівого берега Верхнього і Середнього

Дністра відкрито напівземлянки з піччю-кам'яною в одному з кутів. Характерна риса керамічних комплексів поселень — велика кількість ліпного посуду, що поєднується з гончарною керамікою. На волино-подільському пограниччі поселення мають переважно наземні житла, а на могильниках переважають трупопокладення. Виділяється північне Лівобережжя Дніпра, на могильниках якого дещо більше трупоспалень, ніж трупопокладень.

Приведені нами характеристики підтверджують ідею М. О. Тіханової щодо можливості поділу черняхівської культури на локальні групи, але обмежують їх кількість з п'яти до трьох і повністю міняють наші уявлення про територію їх розміщення¹. Вони суперечать виділенню В. В. Седовим пам'яток Середнього Подніпров'я в окрему локальну групу² (табл. LXXXII, I—III).

Крім того, слід відзначити, що на Волині існують змішані вельбарсько-черняхівські пам'ятки: Лепесівка, Борсуки, Вікниви Великі, Баїв, Пряжів. Останні виразно простежуються у межиріччі Дніпра і Південного Бугу (Раковець Чеснівський, Косапове, Рижівка, Заячівка та ін.). Їх виділяє велика кількість характерного ліпного посуду з перевагою низьких мископодібних форм із вигладженою поверхнею, іксовидними псевдоручками та інших знахідок північно-західного походження. На поселеннях ці знахідки нерідко поєднуються з великими багатоканальними глинобитними житлами. Їх картографування (табл. LXXII) визначає шляхи поширення вельбарської культури на південь — у Північне Причорномор'я, що проходять між Дніпром і Південним Бугом в пониззя Дніпра, і через Середнє Подністров'я — на територію Молдавії. Слід підкреслити, що згадані пам'ятки датуються переважно III—IV ст. н. е., тобто вони синхронні тим черняхівським поселенням і могильникам, на яких елементи вельбарської культури відсутні. На цих пам'ятках відкрито і чисто пшеворські поховання з предметами оз-

броння (Компанійці, Оселівка, Комрат, Тиргшор). На могильнику в Компанійцях пшеворське поховання № 86, де виявлено залізний меч, бойову сокиру, наконечник списа і дротика, умбон і ручку від щита, на основі бронзової пластинчастої фібули і форми умбона добре датується кінцем IV — першою половиною V ст. н. е.³ Воно підтверджує пізню дату вельбарсько-пшеворського компонента.

Таким чином, ми по можливості виявили спільні риси, властиві всім пам'яткам черняхівської культури, і відмінили, що відбивають різноманітність її підоснов, зв'язків із сусідніми культурами та римськими провінціями. На цьому етапі досліджень важко визначити питому вагу кожного зі складових компонентів у формуванні культури. Вони лише стверджують, з одного боку, її синкретичність, з другого — наявність глибоких інтеграційних процесів — схрещення пізньоскіфських, сарматських, дако-гетських і слов'янських елементів, що мали субстратний характер, та германських, привнесених ззовні.

Скіфо-сарматські елементи культури проявляються в характері поховального обряду, вираженого трупопокладеннями, які явно домінують у причорноморській групі пам'яток і межиріччі Середнього Дністра і Дунаю, а також на волино-подільському пограниччі. У південних групах черняхівських пам'яток виразно простежуються дако-гетські елементи та елементи населення, що прийшло сюди разом з готами з лісостепової частини України. Вони виражені похованнями з трупоспаленнями, одиничними заглибленими або наземними глинобитними житлами. Чисто готськими можна вважати великі багатоканальні глинобитні наземні споруди і ліпну кераміку, характерну для вельбарської культури, виявлену в окремих пам'ятках на території усіх трьох локальних груп черняхівської культури. Кам'яні будівлі належали, очевидно, елітизованому скіфо-сарматському населенню, серед якого могли бути і причорноморські греки⁴.

¹ Тіханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры.— СА, 1957, № 4, с. 170—194.

² Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья.— СА, 1972, № 4, с. 116—129.

³ Махно Е. В. Типы похоронь... с. 89, рис. 5; Кропоткин В. В. Черняховская культура и Северное Причерноморье.— В кн.: Проблемы советской археологии. М., 1978, с. 158.

⁴ Магомедов Б. В. Могильник Каменка-Анчекрак в Николаевской области, с. 89—90.

Напівземлянкові житла в поєднанні з ліпною товстостінною керамікою, що домінують у дніпровській групі черняхівських пам'яток, зокрема у верхів'ях Дністра і Західного Бугу, ми пов'язуємо зі слов'янським субстратним населенням, яке входило у пшеворську культуру і якому належали пам'ятки зарубинецької культури і київського типу. Вплив населення пам'яток київського типу особливо проявляється в кількісній перевазі трупоспалень над трупопокладеннями у північній частині Дніпровського Лівобережжя. Незаперечним слов'янським елементом у черняхівській культурі є напівземлянкові житла з піччю-кам'янкою, виявлені на лівому березі Верхнього і Середнього Дністра.

Тепер перейдемо до питання про формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя і місця черняхівських пам'яток у цих процесах. Для цього ми звернемося до найбільш ранніх слов'янських пам'яток, які в хронологічному відношенні найближче стоять до культур римського часу, і, зокрема, поселень черняхівської культури третього хронологічного етапу. Вони відкриті в останні роки і включають комплекси, датовані фібулами V ст., а скоріше всього, кінця IV—V ст. За стилістичними особливостями ці фібули безсумнівно пов'язані з періодом першої половини I тисячоліття н. е. Такі комплекси відкрито на ряді пам'яток у верхів'ях Південного Бугу (Пархомівка, Куня)⁵, на Верхньому і Середньому Дністрі (Черепин, Каветчина, Теремці, Бакота — ранні комплекси)⁶, на Пруті (Кодин)⁷, у Верхньому Подніпров'ї (Гури)⁸. За аналогіями, приблизно до цього часу можна віднести ще ряд поселень на Дністрі і Південному Бузі (Зелений Гай, Устя, Рашків II і III, Голики)⁹, на Верхньому Дніпрі і Десні (Тайманово, Адаменка, Хітці та ін.)¹⁰, у верхів'ях Вісли (Нова Гута — ранні комплекси, Бахуж, Злота)¹¹ (табл. LXXXIII).

Характерною рисою цих поселень, на відміну від більш пізніх, є наявність в них (в житлах і гос-

подарських комплексах) ліпної і кружалної кераміки, властивої пам'яткам попередніх культур: київського типу, черняхівської, культури карпатських курганів, пшеворської (табл. LXXXIV, 1—38). Наприклад, на поселенні в Зеленому Гаї в чотирьох житлах із восьми наявні фрагменти гончарного черняхівського посуду; гончарна кераміка знайдена в двох напівземлянках і в одній ямі на поселенні Рашків III, на поселеннях у Каветчині і Бакоті. В Теремцях вона становить 49% всього посуду. На поселенні в Козині разом з керамікою празького типу і двома залізними фібулами кінця IV—V ст. виступає ліпна і гончарна кераміка культури карпатських курганів. На поселенні в Хітцях простежується безперервність його розвитку від культури київського типу до старожитностей типу Пенківки. Таких прикладів можна навести і більше.

Картографування цих найбільш ранніх слов'янських пам'яток показало, що територія утворення ранньосередньовічної слов'янської культури була широкою і займала різні ландшафтні зони: від Верхнього Подніпров'я, Подесення і верхів'їв Південного Бугу на сході до верхів'їв Пруту на півдні і верхів'їв Вісли на заході (табл. LXXXIII).

Вже на самому ранньому етапі слов'янські пам'ятки окресленого регіону мали особливості в домобудівництві, поховальному обряді. В кераміці вони виражені значно слабше. У Верхньому Подніпров'ї переважають ямні поховання і квадратні заглиблені житла з вогнищем, циліндроконічні і тюльпановидні форми посуду; на середньому Дніпрі і у верхів'ях Південного Бугу поряд з напівземлянками з вогнищем наприкінці V — на початку VI ст. існують печі-кам'янки, які надалі стають основним типом опалювальної системи дещо більший процент урнових поховань (хоч при су-

с. 27; Тимоциук Б. О. Слов'яни північної Буковини V—IX ст. К., 1976, с. 45.

8 Митрофанов А. Г. Железный век средней Белоруссии. Минск, 1978, с. 87—88, 110; рис. 9, 1.

9 Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром та Прип'яттю. К., 1972, с. 62; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі. К., 1975, с. 46—47.

11 Русанова И. П. Славянские древности..., с. 166—177.

10 Поболя Л. Ф. О новых археологических памятниках БССР VI—IX вв.— В кн.: Славянские и славянские памятники VI—IX вв. М., 1972, с. 223—230; Горюнов Е. А. К истории Днепровского Левобережья в середине и третьей четверти I тысячелетия н. в. Автореф. канд. дис. М., 1977, с. 14.

11 Русанова И. П. Славянские древности..., с. 166—177.

часному рівні дослідження могильників ці дані дуже відносні), переважає посуд біконічних форм і горщики з найбільшою опуклістю посередній їх висоти, окремі форми посуду з високими крутими плечиками; на території між Дніпром, Верхнім Дністром і Верхньою Віслою наявні напівземлянкові житла з піччю-кам'янкою, урнові поховання переважають над ямними, основна форма посуду — горщик з низьким, ледве відхиленим назовні вінчиком і високими заокругленими плечиками. Біконічні і циліндричні форми кераміки тут поодинокі.

На лівому березі Вісли і у верхів'ях Варти тип поховання і форми посуду залишаються ті ж, що і на правому, але спостерігаються відмінності в житловому будівництві. Тут повністю відсутні житла з піччю-кам'янкою. Вони з'являються у цьому районі не раніше кінця VI—VII ст. і то не завжди. Крім того, тут переважають житла, можливо, наземні, зрубної конструкції, від яких залишилися лише овальні видовжені вузькі ями з вогнищем або без нього. Трапляються і більш широкі житла, а іноді й чотирикутні напівземлянки з вогнищем, але дуже рідко.

Все викладене підтверджує встановлений в археологічній літературі поділ слов'янських старожитностей на три великі локальні групи — колочинську (вірніше, верхньодніпровську, бо колочинське городище дає неповне уявлення про особливості цієї групи), пенківську та празьку. Слід зазначити, що цей поділ намічається десь наприкінці V—VI ст. і зберігається приблизно до VIII ст. (табл. LXXXV). В свою чергу, останні мають локальні відмінності, поки що найбільш чітко виражені в празькій групі: пам'ятки Східної Волині (типу Корчак), Дністровсько-Прутські пам'ятки, пам'ятки межиріччя Вісли і Одри, тарновський тип у межиріччі Варти, Одри і Шпрее, Фальдбергський тип на Нижній Одрі, в Подунав'ї пам'ятки Іпотешт-Кіндешт, Чурел та ін. Цей поділ вторинний, пов'язаний з подальшим розвитком

12 Вернер Я. К происхождению и распространению антов и склавинов.— СА, М., 1972, № 4, с. 102—115; Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья.— СА, 1972, № 4, с. 116—130; Винокур И. С. Лесостепные племена II—

V вв. н. э. и их роль в истории Юго-Восточной Европы.— СА, 1972, № 4, с. 131—143.

матеріальної культури слов'ян та їх розселенням.

Локальні відмінності єдиної слов'янської культури раннього середньовіччя, на наш погляд, можна пояснити двома причинами: а) відмінністю її підоснов; б) процесами інтеграції з тими археологічними культурами — германськими, фракійськими, балтськими, — з населенням яких вони стикалися територіально чи контактували в процесі розселення слов'ян.

Територія, на якій склалися ранньосередньовічні старожитності слов'ян, була зайнята в другій чверті I тисячоліття н. е. пам'ятками кількох археологічних культур: у південній частині — черняхівської, карпатських курганів і пшеворської; у північній — пам'ятками київського типу (рис. 2). Три перші становили північну периферію провінціально-римської культури. Пам'ятки київського типу розміщені за межами цієї зони і більше пов'язані з колом балтських культур. Провінціально-римські вироби і місцеві, зокрема кістяні трьохскладові гребені, гончарна сіроглиняна кераміка, фібули, потрапляють на цю територію за посередництвом черняхівських сусідів.

Порівняльне вивчення всіх цих старожитностей привело археологів до різних висновків про їх співвідношення. Деякі з них ми розглянемо.

У 1972 р. у журналі «Советская археология» були опубліковані статті І. Вернера, В. В. Седова, І. С. Винокура¹². У 1976 р. з'явилися праці Б. О. Тимоциука та І. П. Русанової, цій проблемі присвятили ряд праць П. М. Третяков, М. І. Артамонов¹³.

І. Вернер вважає, що слов'янські ранньосередньовічні старожитності склалися у північній лісовій зоні Східної Європи, у верхів'ях Дніпра. Там слов'яни проживали до 500 р. н. е., займаючи області, розташовані десь поміж балтами, угро-фіннами і населенням черняхівської культури, яку він вважає одноетнічною — готською. На південь, тобто в районі Середнього Подніпров'я,

13 Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв.; Тимоциук Б. О. Слов'яни на північній Буковині V—IX ст.; Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге; Третяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970; Артамонов М. И. Вопросы расселения восточных славян и советская археология.— В кн.: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, с. 29—69.

5 Хольц И. П. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 181—210. З фібулою Пархомівки автор ознайомився в м. Києві на виставці, присвяченій

Міжнародному симпозиуму «Етногенез славян» у 1978 р. 6

Баран В. Д. Славяне в середині I тисячелеття н. е.— В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, рис. 4, III.

7 Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976,

слов'яни проникли лише через сто років після відходу готів, розгромлених гунами наприкінці IV ст. н. е. Це була перша широка експансія слов'ян на південь, на територію черняхівської культури, по відношенню до вторинної, що почалася після 600 р. і захопила області на південь від Дунаю. В період між відходом готів і приходом слов'ян на території черняхівської культури існував хіатус, що продовжувався близько 100 років. Відхід слов'ян із Верхнього Подніпров'я призвів до запусіння цього району протягом VI—VII ст., тобто майже на 200 років. Повторне заселення цих областей слов'янами почалося лише з VIII ст. н. е.

Отже, за Й. Вернером, усі групи ранньосередньовічної слов'янської культури (колочинський, пенківський і празький типи) склалися в першій половині I тисячоліття н. е. виключно в лісовій зоні на основі більш ранніх пам'яток пізньозарубинецької культури.

Слов'яни в римський час, на думку цього дослідника, не могли входити до складу населення південно-східних лісостепових областей, тому що останні були зайняті готами — єдиними творцями черняхівської культури. Як відомо, Й. Вернер вважає германськими і всі старожитності першої половини I тисячоліття н. е., розташовані на захід від Вісли.

Зовсім з інших позицій підходять до питання про складення ранньосередньовічної слов'янської культури В. В. Сєдов та І. П. Русанова. Вони вважають, що північні райони Подніпров'я займали в основному балтські племена. І. П. Русанова відносить до них старожитності Білорусії типу Банцерівщини — Колочина, а в більш ранній період — Абідні й пізньозарубинецькі пам'ятки Київщини. Таким чином, області Верхнього Подніпров'я обидва дослідники виключають як територію проживання слов'ян у першій і другій половині I тисячоліття н. е. до появи тут поховань у довгих курганах.

Пенківська група пам'яток, за В. В. Сєдовим, є подальшим розвитком середньодніпровської частини черняхівської культури, а пам'ятки празького типу, на його думку, просунулися в Подніпров'я з межиріччя Верхньої Одри та Вісли, де вони виникли на основі пшеворських старожитностей.

І. П. Русанова дотримується такої самої думки, але на відміну від В. В. Сєдова вважає, що слов'янам належали лише пам'ятки празького типу, а пенківські пам'ятки на ранньому етапі не пов'язані з слов'янами.

Іншу думку висловив П. М. Третьяков. За його концепцією, в процес формування слов'янських старожитностей входило широке коло пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., розташованих на значній території, що включала, крім Верхнього Подніпров'я, і ряд областей між Дніпром і Західним Бугом. У цілому, заперечуючи участь черняхівського населення в процесі формування ранньослов'янської культури, він дійшов висновку, що на північно-західних околицях черняхівського ареалу пам'ятки цієї культури належали слов'янському населенню. На можливість пов'язати слов'янські старожитності з пам'ятками першої половини I тисячоліття н. е., в тому числі й черняхівськими, слушно вказують Й. С. Винокур і Б. О. Тимошук. М. Б. Щукін та Д. О. Мачинський, слідом за М. І. Артамоновим, поки що відкидають усі можливі варіанти вирішення проблеми походження ранньосередньовічної культури слов'ян, уповаючи на можливість відкриття на території Волині нових, не відомих до цього часу слов'янських старожитностей першої половини I тисячоліття н. е. На думку Д. О. Мачинського, Східна Волинь — це «зона відсутності чітко виражених і датованих груп археологічних пам'яток III—VI ст. н. е.». І ось ці пам'ятки, яких немає, на думку Д. О. Мачинського, належатимуть слов'янам, засвідченим писемними джерелами. М. Б. Щукін бачить білу пляму не лише на згаданій території в I — на початку

III ст., а на більш широкій — у V — першій половині VI ст.¹⁴ Дійсно, на археологічній карті Східної і Центральної Європи ще є недостатньо археологічно досліджені мікрорайони. Та їх занадто мало для підтримки надії на успіх. Що ж до території Волині, то тут дослідникам цих областей добре відомі як пам'ятки ранньозалізного віку, включаючи зарубинецьку культуру, так і пам'ятки другої чверті I тисячоліття н. е. вельбарської і черняхівської культур, а на Східній Волині — старожитностей київського типу¹⁵. Всі пошуки чогось нового, здійснені в цьому районі М. Б. Щукіним за останні роки, не дали ніяких результатів.

Серед польських археологів поки що немає єдиної думки щодо виникнення ранньосередньовічної слов'янської культури між Віслою і Одрою. Деякі з них (К. Яжджевський, В. Генсель, В. Шиманський, Л. Лецевич) намагаються знайти зв'язок між слов'янськими і пізньопшеворськими пам'ятками, інші (К. Годловський) ці зв'язки повністю заперечують¹⁶.

Оцінюючи погляди згаданих дослідників, ми прийшли до висновку, що вони багато в чому вимагають серйозного коректування. Ми не згодні з Й. Вернером про виключно готську приналежність черняхівських старожитностей. Як ми показали у попередніх розділах черняхівська культура, синкретичність якої не викликає сумнівів, складалась у Північному Причорномор'ї на основі більш ранніх культур: скіфо-сарматської, дако-гетської, а на півночі й північному заході включала старожитності зарубинецької й пшеворської культур. Пам'ятки вельбарської культури, які належали готам і спорідненому їм населенню, що заселяло Нижнє Повіслення, з'явилися на території на схід від Вісли лише в другій чверті I тисячоліття н. е. Про це свідчать могильники в Дитиничах, Любомлі і Машеві на Волині, які датуються підв'язними фібулами та іншими предметами III—IV ст. н. е. Зараз на Волині виявлено

як черняхівські, так і вельбарські пам'ятки, часто розташовані поряд. Незважаючи на їх синхронність, вони настільки різняться матеріалом (наприклад, могильники Дитиничі й Бережанка відстань між ними 30 км), що в їх різній культурній та етнічній належності сумніватися не доводиться.

Перед нами картина стику двох синхронних, але різних за своїм характером археологічних культур — черняхівської, де явно переважають південні риси, і вельбарської з північно-західними рисами. Носії останньої — готи — на шляху в Причорномор'я вклинюються на територію черняхівської культури, яка до моменту їх появи на Волині вже існувала. Прикладом стику готів з місцевим населенням можуть служити могильники в Раківці-Чеснівському, Косанові на Поділлі, Компанійцях в Середньому Подніпров'ї, а також в Коблево, Вікторівці, Каборзі та інші на Нижньому Дніпрі, де поряд з черняхівським матеріалом виявлено елементи вельбарської культури (табл. LXXII). Згадані могильники та інші пам'ятки черняхівської культури, що характеризуються різноманітним поховальним обрядом, різними типами житлобудівництва та наявністю різних елементів матеріальної культури, відображають процеси інтеграції різних за походженням і культурою племен. Тепер можна вважати цілком очевидним, що черняхівська культура склалась насамперед як соціально-економічна спільність населення Північно-Західного Причорномор'я. І якщо її не можна вважати скіфо-сарматською, фракійською або слов'янською, то в значно більшій мірі її не можна вважати готською. Шведський учений Е. Ленрот доводить, що готи не являли собою якоїсь племенної одноетнічної спільності. Під цією назвою виступали групи воїнів (германці, іранці, слов'яни та ін.), які активно діяли проти Риму. Е. Ленрот порівнює їх з норманнами

Археологія, 1975, 45; с. 89; Винокур І. С. Історія та культура..., с. 15—16.

Chmielewski W., Jazdzewski K., Kostrzewski J. Pradzieje Polski. Wrocław: Warszawa; Kraków, 1967, s. 327; Leciejewicz L. Słowiańszczyzna zachodnia. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1976, s. 40—45; Godłowski K. Zagadnienie ciągłości kulturowej i kontynuacji osadniczej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim i wędrowek ludów — Archeologia Polski, Warszawa, 1976, s. 378—399.

14 Мачинський Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I—VI веках. — Археологический сборник, 1976, вып. 17, с. 98; Щукін М. Б. Археологические данные о славянах II—V веков. — Археологический сборник, 1976, вып. 17, с. 76—78.

15 Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья. — САИ, 1961, вып. ДІ-29, с. 7—19; Кравченко Н. М., Абашина Н. С., Гороховський Б. Л. Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. в Київському Подніпров'ї. —

Szeligi pod Plockiem na początku wczesnego sredniowiecza. Wrocław: Warszawa; Kraków, 1967, s. 327; Leciejewicz L. Słowiańszczyzna zachodnia. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1976, s. 40—45; Godłowski K. Zagadnienie ciągłości kulturowej i kontynuacji osadniczej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim i wędrowek ludów — Archeologia Polski, Warszawa, 1976, s. 378—399.

середньовічної Європи. Мабуть, можна погодитися з польським дослідником В. Бендером у тому, що таке трактування готів близьке до історичної дійсності¹⁷. Однак слід зазначити, що ця оцінка може відноситися лише до часу перебування їх у Північному Причорномор'ї.

Не підтвердилася концепція Й. Вернера про наявність хіатуса в V ст. н. е. на території Південно-Східної Європи. Вона спростовується відкриттями на Середньому Дністрі і Попрутті слов'янських ранньосередньовічних поселень, датованих фібулами кінця IV—V ст. н. е. Ми впевнені, що концепція В. В. Седова та І. П. Русанової також вимагає зміщення акцентів в сторону зменшення недооцінки верхньодніпровських пам'яток і переоцінки пшеворських старожитностей у формуванні ранньосередньовічної слов'янської культури.

Без сумніву, матеріали пам'яток типу Абідні, Бандерівщини, Колочина та інших свідчать про наявність у Верхнім Подніпров'ї поряд із слов'янськими елементами балтських культур. Очевидно, цю групу необхідно розглядати в процесі формування і нашарування на балтський субстрат слов'янських елементів культури. Проте деякі відмінності кераміки типу Колочина і Корчака при схожості жител і поховального обряду ні в якому разі не свідчать про те, що слов'яни на Верхньому Дніпрі з'являються пізно, лише наприкінці третьої чверті I тисячоліття н. е. Ми вважаємо, що П. М. Третяков мав усі підстави пов'язувати процес розселення слов'ян у Верхньому Подніпров'ї з просуванням туди зарубинецького населення. Відкриття зарубинецьких пам'яток П. І. Хавлюком на Південному Бузі ніяк не узгоджується з уявою про їх виключно балтську належність. Відомо, що балтів у Побужжі ніколи не було. Крім того, ряд форм кераміки, близької до пізньозарубинецької (київський тип) та колочинської, знайдено як на пам'ятках типу Пеньківки, так і на пам'ятках празького типу

(Хитці, Сенга, Семенки, Рашків II, Шеліги та ін.).

В останні роки ми досліджували слов'янське поселення VI—VII ст. та другої половини VII — початку IX ст. у с. Рашків поблизу Хотина на Середньому Дністрі (відкрито понад 170 жител). Там у деяких комплексах поряд з пеньківськими та празькими формами знайдено високі тюльпановидні ліпні горщики, подібні до верхньодніпровської кераміки (табл. LXXXVII, 7). Таке поєднання кераміки на двох різночасових поселеннях свідчить про участь у розселенні слов'ян на південь різних їх угруповань, в тому числі і з північно-східних окраїн. Рашківський комплекс VII—IX ст. — свідчення інтеграції в цей час різних елементів слов'янської матеріальної культури на Середньому Дністрі, де проходили важливі шляхи слов'ян на південь.

Наведені факти дають можливість висловити сумнів у правомірності тези про виключно балтську належність пам'яток V—VI ст. Верхнього Подніпров'я. Це передусім було змішане населення, в матеріальній культурі якого намітилася тенденція слов'янізації. Попередниками верхньодніпровсько-колочинської групи пам'яток слід вважати пам'ятки київського типу в поєднанні з елементами дніпро-двинської та інших балтських культур. Це і визначає їх специфічний характер і відмінності порівняно зі старожитностями празької та пеньківської груп.

Пеньківській групі пам'яток між середніми течіями Дніпра і Дністра, як відомо, передували черняхівські старожитності. Характер їх матеріалів не дає підстав вважати, що пам'ятки типу Пеньківки формувалися лише на базі останніх. Найближче до пеньківських старожитностей стоять пам'ятки Київського Подніпров'я і Десни. Це простежується і в домобудівництві (житла іноді з центральним стовпом на поселенні в Скибинцях), і в поховальному обряді (трупоспалення в ямці) та кераміці — горщики з виразними біконічними формами. Проте, враховуючи наявність суттєвих

відмінностей у формі кераміки колочинського і пеньківського типів пам'яток, незважаючи на синхронність їх виникнення, треба вважати, що, крім пам'яток київського типу в їх формуванні брали участь і інші культурні елементи. Так як для колочинської групи не викликає сумніву наявність балтського культурного елемента, так для пеньківської — елементів дніпро-дністровської групи черняхівської культури. Розглядаючи специфічні риси пеньківської групи, слід відзначити наявність у ній керамічних форм, близьких до кераміки Пастирського городища, а також поряд з напівземлянками юртоподібних жител (Стеціка), які, безперечно, вказують на зв'язки з кочовим світом. Але ці зв'язки ніякою мірою не визначають етнічного обличчя пам'яток, які в цілому добре пов'язуються з старожитностями VIII—IX ст. Середнього Подністров'я та Молдавії, а також мають спільні риси з старожитностями празького типу.

Територія поширення слов'янських пам'яток з керамікою празького типу дуже велика — від Верхнього Дніпра до Ельби. На заході ці пам'ятки датуються часом не раніше середини VI ст., що, безперечно, свідчить про освоєння цієї території слов'янами в процесі їх розселення в другій половині I тисячоліття н. е.¹⁸

Територія між Прип'яттю, Карпатами і Верхньою Віслою, де, очевидно, відбувалися процеси, які призвели до формування слов'янської групи пам'яток з керамікою празького типу, в другій чверті I тисячоліття н. е. була зайнята головним чином пам'ятками київського типу та черняхівської культури між Західним Бугом і Горинню — пам'ятками вельбарської культури, у Прикарпатті — культурою карпатських курганів. У перших століттях нашої ери на Волині і Верхньому Подністров'ї, крім зарубинецької культури, існували пам'ятки пшеворської та лишицької культур, а на Середньому Дністрі і на південь від нього — пам'ятки типу Лукашівки.

Вивчення всіх пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на зазначеній території і розчленування їх на окремі хронологічні етапи і етнокультурні групи виявило, що більшість із них не пов'язана з процесом формування слов'янських старожитностей. Це стосується лишицької і вельбарської культур, а також культури карпатських курганів і значної частини черняхівських пам'яток.

Типологічно близькими до слов'янської групи пам'яток V—VI ст. празького типу виявилися пізньозарубинецькі старожитності Київщини (київський тип) і північна частина пам'яток черняхівської культури, яка склалася головним чином на базі зарубинецьких пам'яток Полісся і південно-східної групи пшеворської культури. Елементи кераміки зарубинецької і пшеворської культур поєднуються в ряді пам'яток Верхнього Подністров'я і Побужжя вже в першій чверті I тисячоліття н. е. (Ремезівці, Підріжжя, нижній шар), Підберізці, Вербковиці, Чижки, Рахни), а також у черняхівських комплексах (Черепин, Низвицько, Дем'янів та ін.).

Фактично найбільш близькі форми кераміки празького типу (посудини без вінець і з низьким ледве відігнутим вінцем) з'являються в комплексах зарубинецької культури на Волині і пшеворської культури¹⁹. Але ці форми не доживають тут до середини I тисячоліття н. е. Навіть у пізньопшеворських пам'ятках, за свідченням польських археологів, вони трапляються дуже рідко. Їх дальший розвиток у другій чверті I тисячоліття н. е. добре простежується в дніпро-дніпровській групі черняхівських старожитностей (тип перший, за нашою класифікацією) та на поселеннях і могиляниках київського типу на Правобережжі Дніпра, де вони становлять близько 30% всієї кераміки (табл. LXXVI). Якщо співставити графіки пропорцій форм черняхівської ліпної кераміки і кераміки празького типу Західного Побужжя і Верхнього Подністров'я, то вони

¹⁷ Bender W. Mildenberger. Sozial- und Kulturgeschichte der Germanen von der Anfänge bis zur Völkerwanderungszeit. — *Archaeologia Poloni*, 1976, s. 423.

¹⁸ Krüger B. Der «Zoberberg» in Dessau — Mosigkau. Dessau, 1967, S. 37—43.

¹⁹ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века., табл. 16, 20.

в більшій частині співпадають. Коефіцієнт подібності ліпних горщиків із черняхівських об'єктів Дем'янова, Черепина, Бовшова і Ріпнева і горщиків із слов'янського поселення в Зеленому Гаю коливається в межах 51—82% (рис. 50). На найбільш ранніх пам'ятках празького типу на Дністрі

у Кодиші II (одне житло). На слов'янському поселенні в Каветчині на ряді жител черняхівська гончарна кераміка не тільки поєднується з ліпним посудом празького типу, але й виступає в значній кількості або переважає. Оскільки там чисто черняхівських об'єктів не виявлено, а відкрито 24 житла з керамікою празького типу, то напівземлянки з гончарною і ліпною керамікою з певною мірою вірогідності можна вважати зв'язуючою ланкою.

Таким чином, виникненню слов'янської культури раннього середньовіччя передували глибокі і складні етнокультурні і соціально-економічні процеси, що втягнули в своє коло, крім пізньозарубинецької, значної частини черняхівської і пшеворської культур, також інші культурні групи. Це особливо виявилось в специфіці її керамічних комплексів, представлених празьким, колочинським і пенківським типами кераміки. Спроба І. П. Русанової вивести розвиток усіх компонентів, що становлять слов'янські пам'ятки празького типу, лише з пшеворської культури, на наш погляд, є малоперспективною. По-перше, між цими культурами багато суттєвих розбіжностей у типах жител і поховальному обряді. По-друге, пшеворські посудини, близькі формам празького типу, найчастіше виступають у комплексах з посудинами, цілком чужими слов'янській кераміці, а також зі зброєю (чужа риса слов'янським похованням). По-третє, не можна уявляти схему розвитку форми празького горщика в тій послідовності, яку представила І. П. Русанова: посудини з підкльшових поховань (V—VI ст. до н. е.), пшеворських пам'яток і пам'яток празького типу²⁰. Справа в тому, що поодинокі «празькі» форми посудин у пшеворській культурі трапляються, як показали К. Годловський і М. Б. Щукін, на пам'ятках другої половини II—III ст. й III—IV ст.²¹ Їх жодного разу не знайдено в більш ранніх пшеворських похованнях і на поселеннях пізнього латену, і в I ст. н. е., тобто ця форма посуду в пшевор-

ській культурі з'являється не раніше II ст. н. е. Звідси випливає, що між пам'ятками поморсько-підкльшовою та пшеворської культур, у яких з'являються празькі форми горщиків, є хронологічна лакуна з розривом у кілька століть. Проте багато форм посудин, аналогічних типам корчакської кераміки, є в комплексах поховань поліської групи зарубинецької культури. Вони добре відомі з могильників Велемичі I, Велемичі II, Черська, Отвержич та ін. (табл. LXXXVIII, 1—21). Згадані могильники Ю. В. Кухаренко датує другою половиною II ст. до н. е.— I ст. н. е.²², а К. В. Каспарова могильник в Отвержичах обмежує рубезем II—I ст. до н. е.— першою половиною I ст. н. е.²³ Порівняльні таблиці основних форм посудин з Отвержич і поморської підкльшовою культур, наведені К. В. Каспаровою у згаданій праці, також вказують на те, що розвиток форми горщика «празького» типу скоріше йде по лінії підкльшова поморська культура — поліський варіант зарубинецької культури, і лише під впливом останніх ці форми переходять у пшеворську і черняхівську культури. Хоч можливі й інші розгалуження лінії розвитку цієї форми. При цьому слід підкреслити, що розвиток будь-якої однієї форми посудин (у даному разі основної у Корчаку, і однієї з основних у поліській групі зарубинецької культури, але зовсім другорядної в комплексах пшеворських могильників) ні в якому разі не може бути співставлене з розвитком етносу, який проявляється у великій багатогранності матеріальної і духовної культури і вимагає комплексного вивчення.

Запропонована Й. Вернером схема, згідно з якою всі групи слов'янських старожитностей виникають лише на одній пізньозарубинецькій підоснові на Верхньому Дніпрі, також не може бути прийнята. Її недолік полягає в хибних уявленнях автора про одноетнічність черняхівської культури, яку він вважає готською, і в наявності хіатуса в лісостеповій смузі Східної Європи, що повинен

був утворитися у V ст. н. е. після вигнання готів гунами. Як зараз встановлено, готи складали лише незначну частину населення черняхівської культури. В її складі були й інші племена — піані скифи, сармати, слов'яни, фракійці. Частина цього населення разом зі слов'янами, безперечно, залишилася і брала участь у формуванні слов'янської культури раннього середньовіччя як пенківської групи, так і празького типу. Знахідки на слов'янському поселенні в Теремцях, Кодиші, Каветчині, Пархомівці фібул та кераміки V ст. повністю спростовують теорію хіатусу і запусиння лісостепової смуги Східної Європи в гунський час. Поселення в Теремцях вказує на переростання на Середньому і Верхньому Подністров'ї черняхівських старожитностей у слов'янські.

Деяко перебільшує роль верхньодніпровських пам'яток у формуванні празької групи слов'янських пам'яток і В. М. Даниленко. Але його співставлення вперше відкритих ним пам'яток київського типу з старожитностями Пенківки та Колочина не викликають заперечень²⁴. Вони підтверджуються дослідженнями Є. В. Максимова і Р. В. Терпиловського на Чернігівщині, Є. А. Горюнова на Верхньому і Середньому Подесенні та Н. М. Кравченко на Київщині. Таким чином, матеріальну культуру ранньосередньовічних слов'ян не можна обмежити лише старожитностями празького типу. Вона вміщує і пам'ятки типу Пенківки, і значну частину пам'яток Верхнього Подніпров'я.

Сформувалися ці групи слов'янських старожитностей раннього середньовіччя на різних підосновах, що включали старожитності київського типу, а також частину пам'яток черняхівської культури і якісь групи пам'яток пшеворської. Елементи всіх цих культур, безсумнівно, можна спостерігати у ранньосередньовічній слов'янській культурі. Вони інтегруються в ній, хоч їх участь у процесах формування її окремих локальних груп різна.

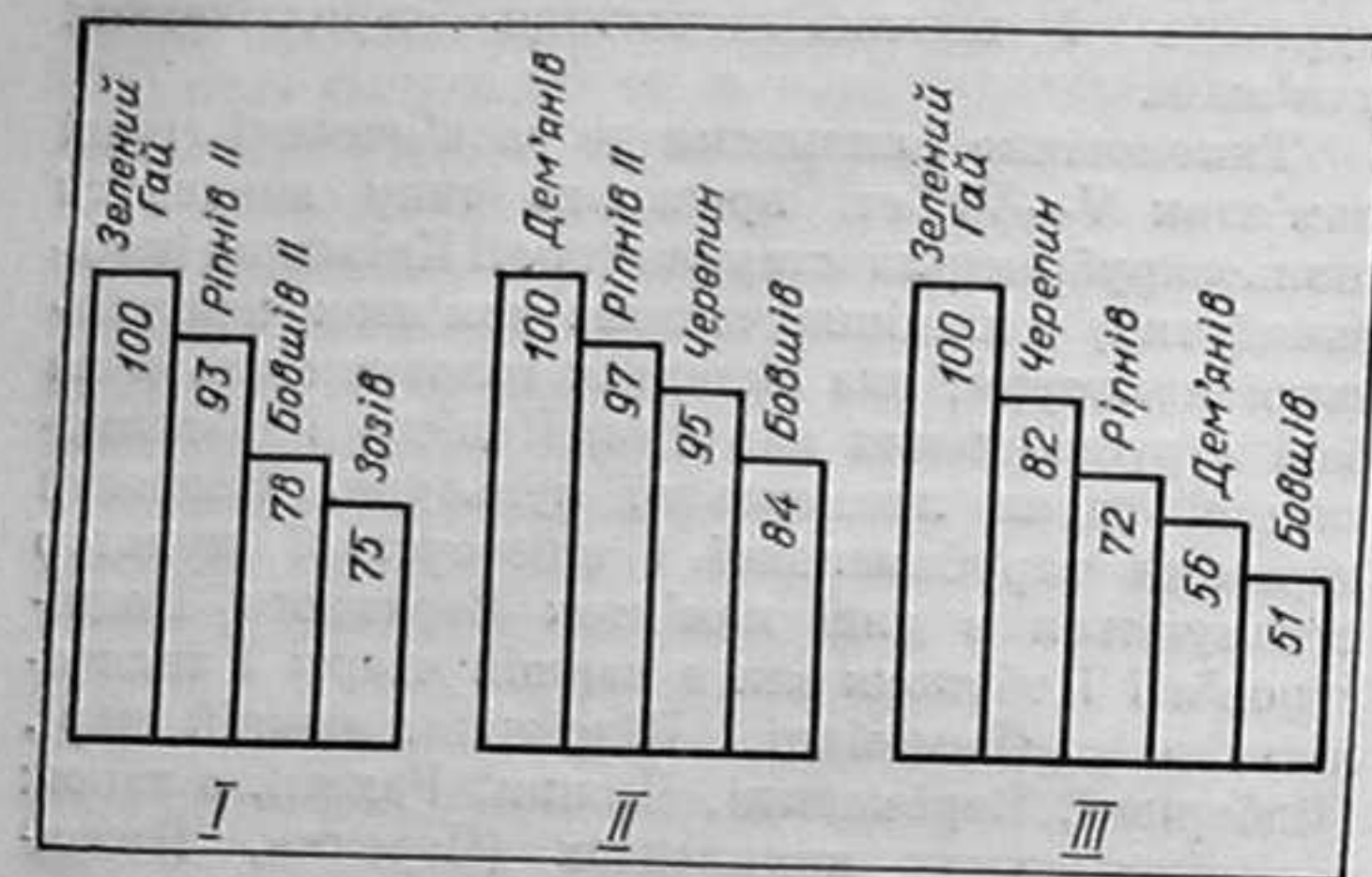

Рис. 50. Графіки коефіцієнтів подібності ліпної кераміки на слов'янських (I), черняхівських (II) та слов'янських і черняхівських (III) пам'ятках.

(Зелений Гау, Каветчина, Городок, Рашків II, Рашків III) в одних і тих же комплексах разом з ліпною керамікою виступає гончарний посуд римського часу. Спільні риси простежуються в побудові жител і в деякій мірі у поховальному обряді.

В процесі польових досліджень, проведених в останні роки, вдалося встановити, що найбільш ранні напівземлянки з піччю-кам'янкою з'являються на Дністрі і Пруті. Вони виявлені на черняхівських поселеннях у Черепині (два житла), Соколі (8 жител), Теремцях (25 жител), Бакоті, на поселенні культури карпатських курганів

²⁰ Русанова І. П. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976, с. 212—214.

²¹ Gedłowski K. Zagadnienie ciągłości kulturowej..., s. 393; Щукін Б. Археологические данные о славянах II—V вв., с. 76.

²² Кухаренко Ю. В. Памятники железного века..., табл. 23, 10; 25, 1, 11; 29, 2, 4, 43; 30, 1, 9, 10, 19, 21; с. 16.

²³ Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья.— Археологический сборник, 1976, вып. 17, с. 52—59.

²⁴ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу.— Археологія, 1976, 19, с. 65—91.

Слов'янська культура за своїм характером, соціально-економічним розвитком, напрямком зв'язків відходить від моделі, властивої культурам провінціально-римської периферії, і наближається до моделі культур, що знаходяться за межами цієї зони. Це засвідчено тим незаперечним фактом, що багато провідних ознак, характерних черняхівським і пшеворським старожитностям, у V—VI ст. було втрачено. Немає трупопокладень, що були невід'ємною частиною черняхівських біритуальних могильників, повністю відсутні поховання зі зброєю, характерні для пшеворської культури. В цілому міняється і характер змісту могил — вони бідніють. Замість поховань з багатьма посудинами-приставками, прикрасами, предметами побуту, а в пшеворській культурі й зі зброєю, слов'янське населення в V—VI ст. хоронить покійників у невеликих ямках, в які вкладалися одиничні урни з очищеними залишками спалення або просто перепалені кістки ссипалися в ямку, прикриту горщиком або черепком. Предмети побуту і прикраси трапляються в могилах досить рідко.

Знайти близькі паралелі слов'янським похованням у культурах римського часу дуже важко. На пшеворських і черняхівських могильниках є урнові і ямні трупоспалення, але вони тут представляють лише одну з ознак, у той час як багато інших ознак поховального ритуалу цих культур чужі слов'янському населенню раннього середньовіччя. Могильники київського типу досліджені недостатньо. Відкриті поховання в Козаровичах, Нових Безрадичах і Бортичах являють собою ямні трупоспалення. Урнові поховання, характерні слов'янським пам'яткам V—VI ст., тут не виявлені.

Таким чином, у ранньосередньовічних слов'янських похованнях ніколи повністю не повторюється поховальний обряд якої-небудь культури римського часу. В них синтезуються риси поховального ритуалу пам'яток київського типу, черняхівської і пшеворської культур.

Порівняльне вивчення поселень цих культур виявило і спільні, і відмінні риси. Топографія поселень загалом досить близька. Правда, слов'янські ранньосередньовічні поселення розташовані на низьких місцях, проте відома велика кількість пунктів, де вони займають такі самі схили та ділянки (Підберізіці, Соکیلники, Могила, Ріпнів II, Незвисько, Бакота, Сокіл, Теремці, Обухів та ін.). На ряді черняхівських поселень спостерігається лінійна вулична забудова жител. Однак є чимало черняхівських поселень, де житла розташовані гніздами або без усякої системи (Бовшів, Черешин, Теремці, Бакота), як і на слов'янських поселеннях. Подібна ситуація з плануванням поселень спостерігається і на пшеворських пам'ятках. На слов'янських ранньосередньовічних поселеннях не знаходять продовження наземні будинки з завалами глиняної обмазки. Квадратна форма житла і зруб, характерні для ранньосередньовічних поселень V—VI ст. межиріччя Дніпра і Вісли, пов'язуються в першу чергу з Верхнім Подніпров'ям, де вони займають провідне місце в пам'ятках київського типу. Проте відомі вони і на пшеворських поселеннях (Підберізіці, Іголом'я) і черняхівських (Бовшів, Дем'янів, Теремці, Сокіл, Бакота, Журівка). Крім того, пічка-кам'янка — не менш характерна ознака слов'янського житла, не відома за межами проживання слов'ян, з'являється вперше на Дністрі у напівземлянках черняхівської культури (табл. XXIV).

При порівняльному вивченні керамічних комплексів та інших предметів побуту, прикрас, предметів озброєння не можна не помітити, що характер ранньосередньовічної культури порівняно з культурами римської периферії другої чверті I тисячоліття н. е. міняється.

Поступово припиняють свою діяльність гончарні центри, значно зменшується виробництво і використання в побуті високоякісного гончарного посуду. Проте дослідженнями поселення IV—V ст. у с. Теремцях засвідчено, що кружальна

сіроглиняна кераміка в Південно-Східній Європі не зникає раптово, разом із припиненням існування багатьох поселень римського часу. Вона доживає до кінця V ст. н. е. і використовується населенням раннього середньовіччя.

В якійсь мірі міняються форми ліпного посуду. Поряд з цим основні форми ліпних горщиків черняхівської культури лісостепової зони України знаходять своє продовження відповідно в пенківській і празькій групах слов'янських пам'яток. Це відноситься і до пшеворської товстостінної ліпної кераміки, що становить незначну частину керамічних комплексів пшеворських поховань, але є провідною на пшеворських поселеннях.

У землеробстві помітних змін не було, але в металургії вони відбулися. Припинили свою діяльність великі металургійні центри типу свентокжиських, з багатотисячними горнами одноразової плавки. Вони замінюються невеликими центрами металургії типу Гайворона або одиничними горнами багаторазової плавки. Міняється загальний характер господарчої моделі, що пояснюється в основному занепадом римської імперії і припиненням провінціально-римських впливів.

Таким чином, поховальний обряд слов'янського населення V—VI ст. (трупоспалення в ямі або урни) за походженням можна пов'язати з пам'ятками київського типу, а також пшеворської і черняхівської культур. Таке ж походження мають і житла. Основні типи кераміки колочинської і пенківської груп слов'янських пам'яток (циліндроконічні і біконічні горщики) знаходять свої прототипи в пам'ятках київських старожитностей, з тим що в останній групі горщики з найбільшою випуклістю тулуба посередині висоти посудини мають близькі аналогії в ліпній черняхівській кераміці дніпро-дністровської локальної групи.

Празький тип кераміки на Дністрі, як і квадратні житла із зрубними стінами можна пояснити синтезом елементів пам'яток київського типу і черняхівської культури з урахуванням того, що

одну з ланок у розвитку горщика з високим крутим плечиком становила пшеворська культура.

Слов'янські пам'ятки VI—VII ст. Лівобережжя верхньої Вісли і Варти при наявності спільних рис у поховальному обряді і кераміці зі слов'янськими пам'ятками празького типу межиріччя Дніпра і Вісли мали свої відмінності в побудові будівництва (неправильні або овальні вузькі ями з вогнищем і повна відсутність печей). Ці відмінності зберігаються тривалий період, і лише в VII—VIII ст. тут поряд з овальними житлами з'являються квадратні напівземлянки з глиняною піччю або піччю-кам'янкою (табл. LXXXVI).

Ця обставина приводить нас до важливого принципіального висновку про самотність розвитку цієї групи слов'янських пам'яток, незалежно від просування на захід слов'янського населення із межиріччя Дніпра і Вісли. З цієї ж самої причини слід вважати невдалою концепцію про привнесення слов'янської культури на схід у межиріччя Вісли і Дніпра.

Спроби показати слов'янську ранньосередньовічну культуру як просте продовження розвитку верхньодніпровських пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. (Й. Вернер, К. Годловський) або пшеворської культури (І. П. Русанова) слід признати невдалими. Мова може йти лише про інтеграцію і синтез елементів цих культур, які включають і черняхівські старожитності. Не підтверджується археологічними джерелами виділення верхньодніпровських пам'яток типу Колочина і пенківських зі складу ранньосередньовічних старожитностей слов'ян (І. П. Русанова). Вони мають більше спільних, ніж відмінних елементів і складають одну соціально-економічну модель, більш близьку до старожитностей київського типу, ніж пшеворської та черняхівської культур. Цим і визначається важлива роль верхньодніпровського населення в процесах формування ранньосередньовічної культури слов'ян. Підкреслюю, важлива, але не єдина, оскільки ряд важливих компонентів

слов'янських старожитностей мають свої джерела в черняхівській і пшеворській культурах.

З цього випливає ще один принциповий висновок про наявність у складі населення черняхівської і пшеворської культур давньослов'янського населення. У римський час воно не створило тут якоїсь окремої культури, а було включене, як і інші етнічні групи Південно-Східної і Середньої Європи, до загальної культурної моделі, створеної під впливом провінціалістичної культури. Слов'яни, очевидно, і в політичному відношенні знаходилися в підлеглому становищі, особливо після приходу готів у Північне Причорномор'я і створення ними воєнно-політичного союзу.

Однак після розгрому причорноморських готів гуннами у Східній Європі склалася нова політична обстановка і слов'яни виступили проти їх гегемонії. Почалися слов'яно-готські війни, яскраво описані Йорданом²⁵. Ці війни ми розцінюємо як боротьбу за політичний престиж. Вони проходили з перемінним успіхом і закінчилися поразкою антського князя Божа. Основною силою, яка протистояла готам, були анти — слов'янське населення, що входило до складу дніпро-дністровської групи черняхівської культури. Населення Верхнього Подніпров'я та інші етнічні групи, якщо і брали участь у цих війнах на боці однієї з сторін, то відігравали лише допоміжну роль.

Поразка слов'ян мала тимчасовий, перехідний характер. Вона не припинила процесів їх консолідації і самоутвердження, що привело до утворення могутніх слов'янських воєнно-політичних союзів, які зайняли місце готського об'єднання у Південно-Східній Європі.

У світлі останніх відкриттів слов'янських пам'яток на Дністрі, Південному Бузі і у верхів'ях Пруту, датованих фібулами IV—V ст. н. е., розгром готів гуннами і наступні гото-слов'янські війни можна вважати початком виникнення нової етнокультурної і соціально-економічної спільності, в якій провідне місце зайняли слов'яни.

Ці події, які припадають на кінець IV—V ст. н. е., захопили в більшій чи меншій мірі населення принаймні трьох археологічних культур: черняхівської, київського типу і пшеворської. Це підтверджують і дані лінгвістики, зокрема накладення на археологічну карту архаїчних гідронімів і топонімів (табл. LXXXIX).

Картографування та аналіз архаїчних гідронімів Верхнього та Середнього Подніпров'я, а також Верхнього Подністрів'я провели О. М. Трубачов та В. М. Топоров²⁶. У результаті виявилось, що слов'янські назви найбільш чітко і в значній кількості виступають на південь від Прип'яті й Десни. Вони опускаються по Дніпру до р. Псьол і заходять на Лівобережжі в межиріччя Псла та Орелі, на сході піднімаються до верхів'їв Псла. У Правобережжі на півдні досягають верхньої течії Південного Бугу та Середнього Дністра, на заході — верхів'їв Дністра та Прип'яті (табл. LXXXIX). На північ від Прип'яті та Десни виступають суцільним шаром балтські гідроніми, які дещо заходять на Правобережжя, де переплітаються зі слов'янськими назвами. З півдня в лісостепову смугу території України, головним чином у межиріччя Дністра та верхів'я Прип'яті, заходять гідроніми ілірійського та фракійського походження, а на Лівобережжя — іранські. Германські гідроніми, що становлять на схід від Вісли лише сім назв, зосереджені на Північному Підкарпатті (два), на правому березі Верхнього Дністра (один), у верхів'ї Південного Бугу (два), на східній Волині (один) і на правому березі Орелі (один). Якщо поширення іранських гідронімів з південного сходу, фракійських та ілірійських з півдня, германських із заходу та північного заходу, балтійських з півночі не викликає сумнівів, то слов'янські пов'язуються саме з зазначеною територією. Але для ствердження цього припущення необхідні аналогічні дані з межиріччя Вісли та Одри, а також Подунав'я, яких поки що немає. Зараз можна послатися на твердження Ф. П. Фі-

ліна, який вважає, що вісло-одерський район «в усякому разі його західна частина була зайнята східногерманськими племенами і лише пізніше колонізована стародавніми слов'янами». Спробу польських дослідників встановити слов'янські етимології великих рік вказаного регіону він оцінює дуже скептично²⁷.

Насиченість архаїчних слов'янських гідронімів у регіоні між верхнім і середнім Дніпром та верхнім Дністром і співставлення їх з результатами археологічних досліджень свідчить про те, що згадана територія була місцем формування слов'янської етнокультурної спільності. Можна вважати, що хронологічно вони пов'язуються з пам'ятками зарубинецької культури та київського типу, дніпро-дністровської групи черняхівської культури і південно-східної групи пшеворської. У тих районах, де слов'яни поселилися пізніше, в другій половині I тисячоліття н. е., останні, як правило, відсутні. Напевно, слов'янські пришельці приймають вже існуючі назви. Напрямо цього процесу підтверджують і дані антропології, що вказують

на близькість мезодоліхокранного вузьколицького населення Середнього Подніпров'я давньоруського часу до черепів з черняхівських могильників, які, в свою чергу, близькі до черепів з могил скіфського часу²⁸. Ці висновки, що випливають з археологічних, лінгвістичних та антропологічних досліджень, узгоджуються з писемними звістками римських авторів I—II ст. і візантійських істориків VI ст. н. е.²⁹ Вони чітко зафіксували слов'ян у римський час на схід від Вісли, а у ранньому середньовіччі — на більш широкій території, що охоплювала басейни Дніпра, Дністра і Дунаю, а на заході — Вісли і Ельби.

Дещо уточнюючи межі території проживання слов'ян у першій половині I тисячоліття н. е., ми вважаємо, що вона була досить великою і займала не лише вільну від балтів південну частину Білорусії, як вважає І. Вернер, але й області лісостепової смуги між Дніпром та Верхньою Віслою, а можливо, й ще на захід. Саме на цій території ми бачимо елементи спадковості в археологічних культурах I тисячоліття н. е.

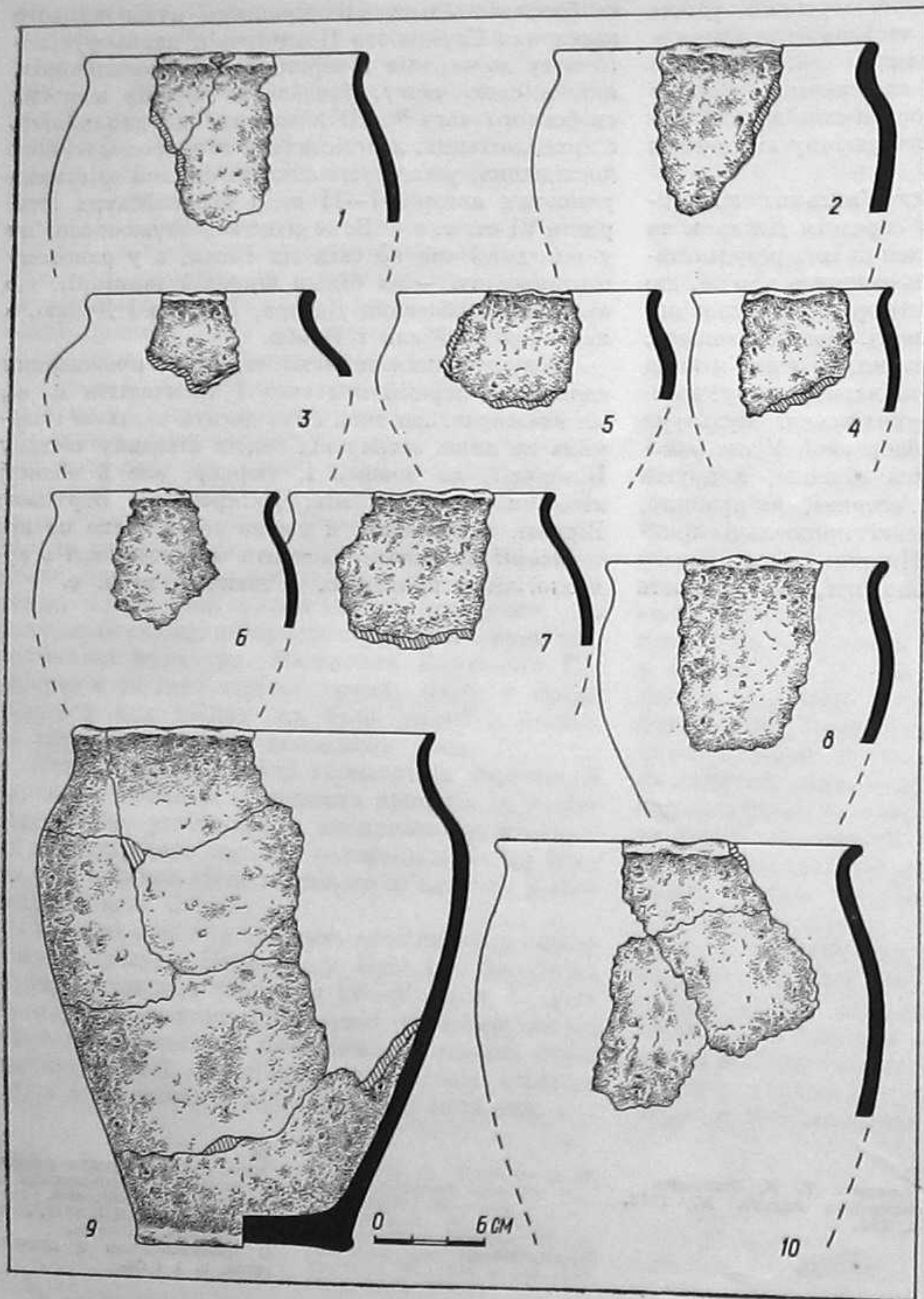
²⁵ Йордан. О происхождении и деяниях гот. Перекл. Е. Т. Скрижинской. М., 1960, с. 115.

²⁶ Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962, с. 229—251; Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. М., 1968, с. 269—288, карта-схема № 18.

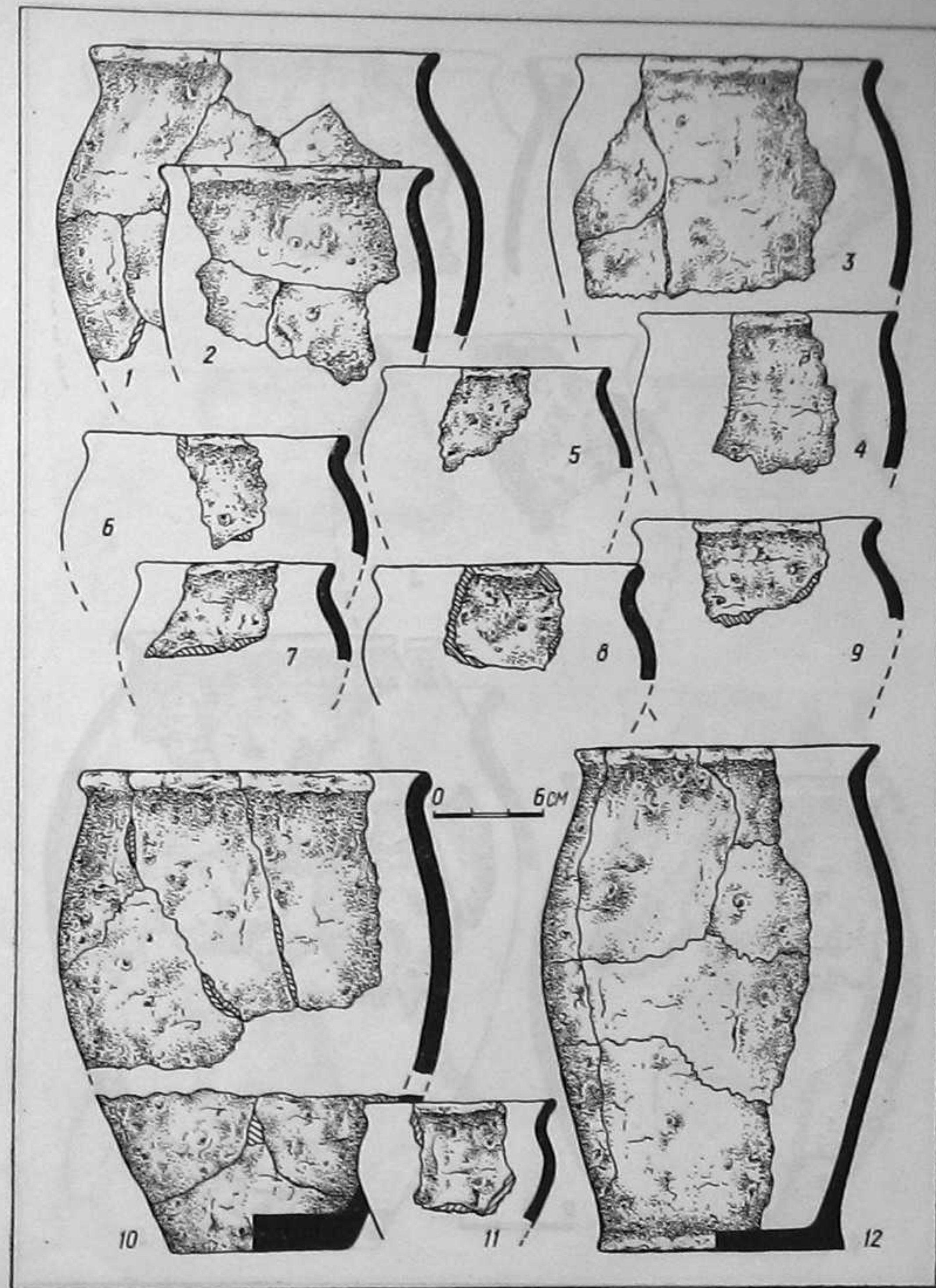
²⁷ Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972, с. 25.

²⁸ Алексеев Т. И. Этногенез восточных славян. М., 1973, с. 256.

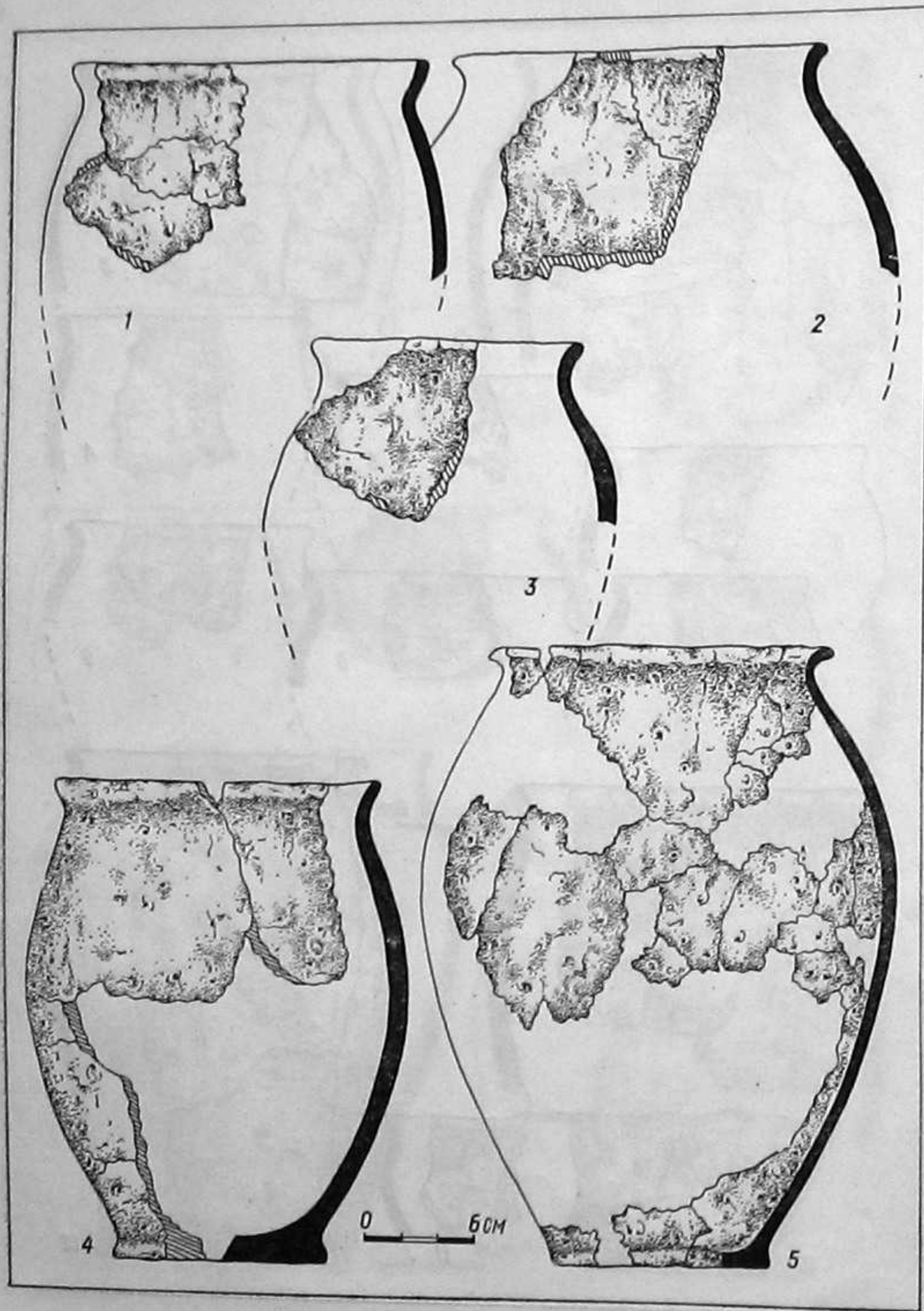
²⁹ Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э.— ВДИ, 1941, № 1, с. 231—280; Йордан. О происхождении и деяниях гетов, с. 1 і сл.

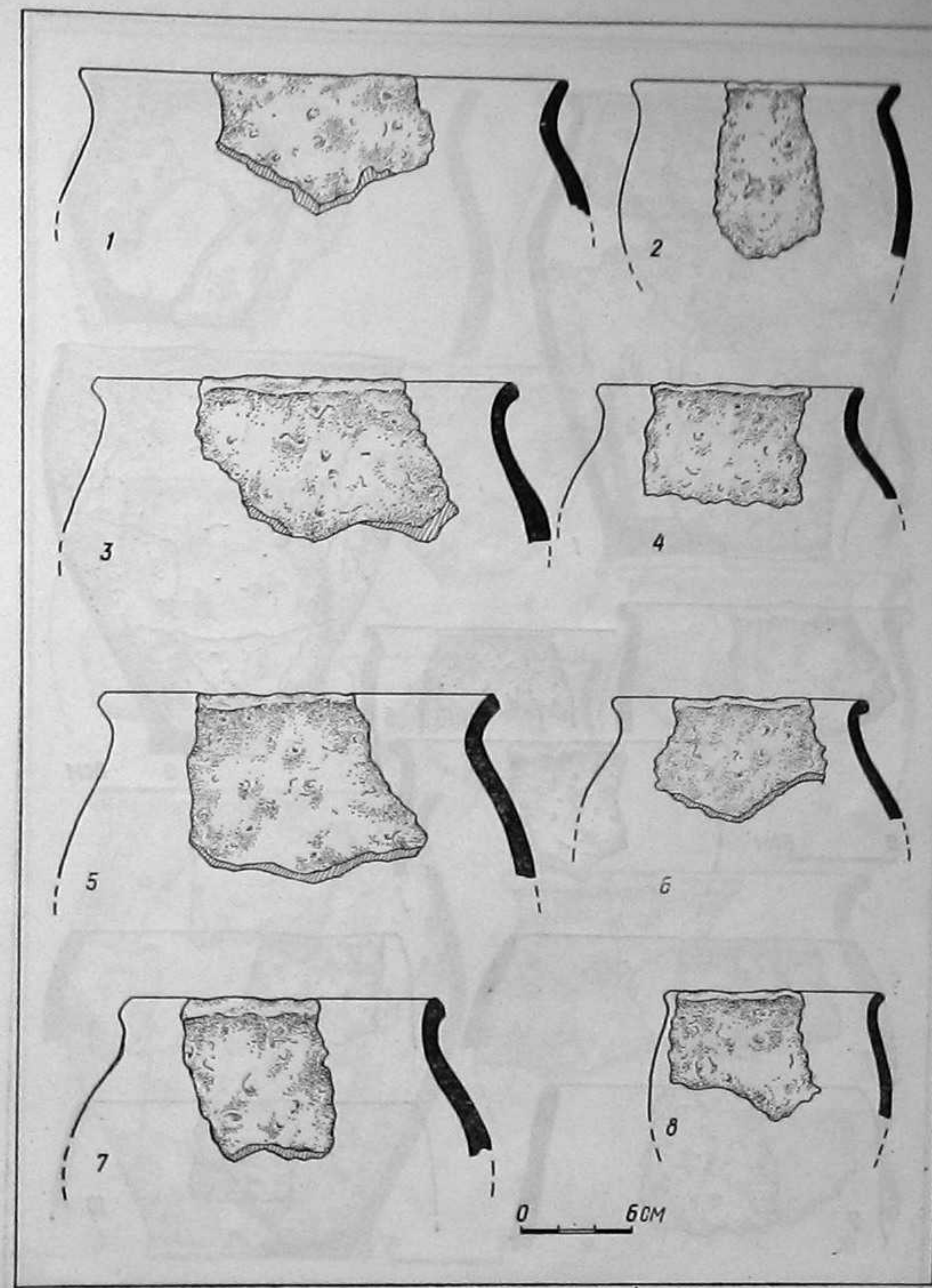
Таблиця I. Ліпні горщики
першого типу, підтип А:
1-7 — Ріпнів II; 8 — Ракобути,
9-10 — Бовшів II.

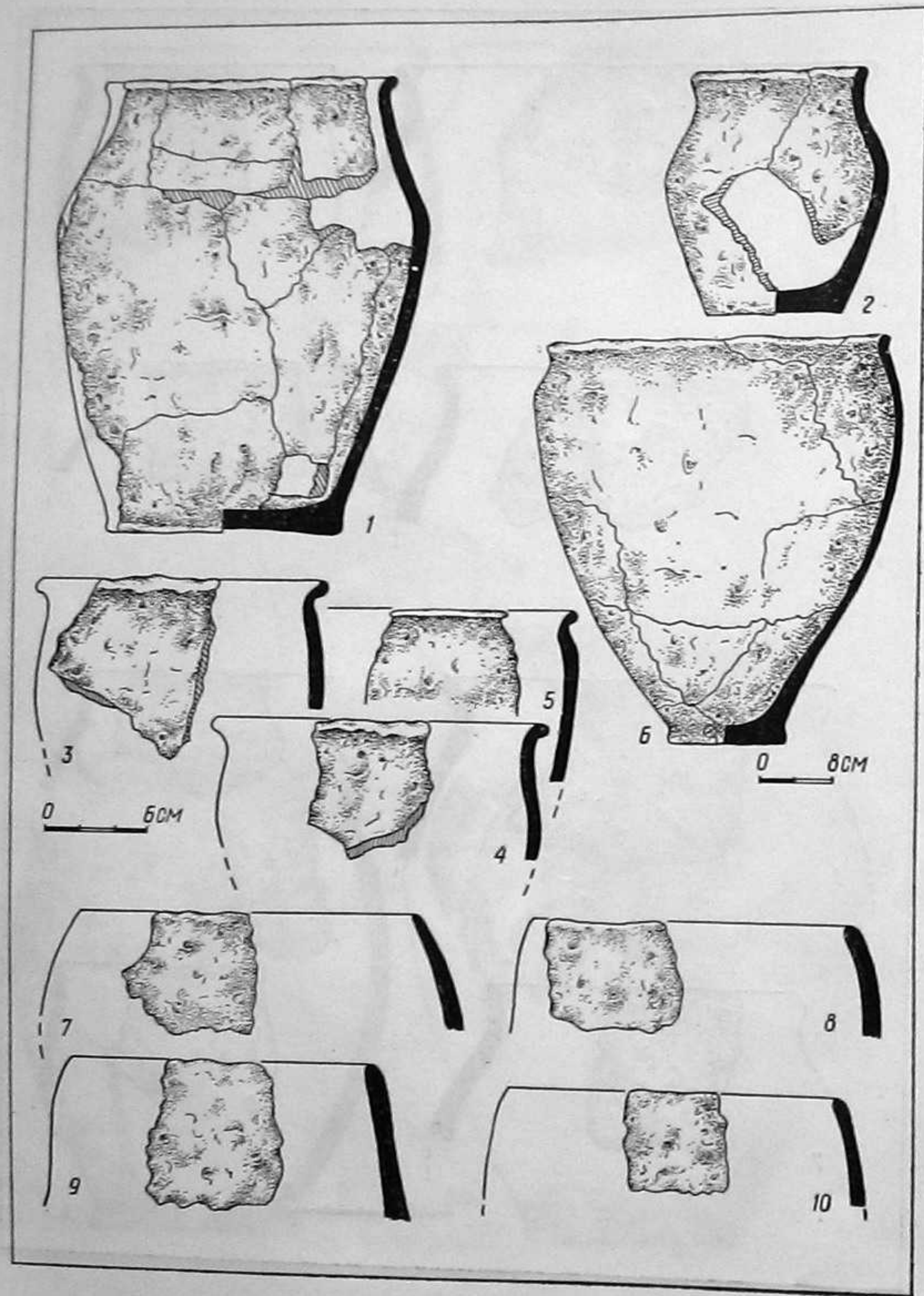
Таблиця II. Ліпні горщики
першого типу, підтип А:
1-4, 10, 12 — Черешин; 5-9,
11 — Дем'янів.

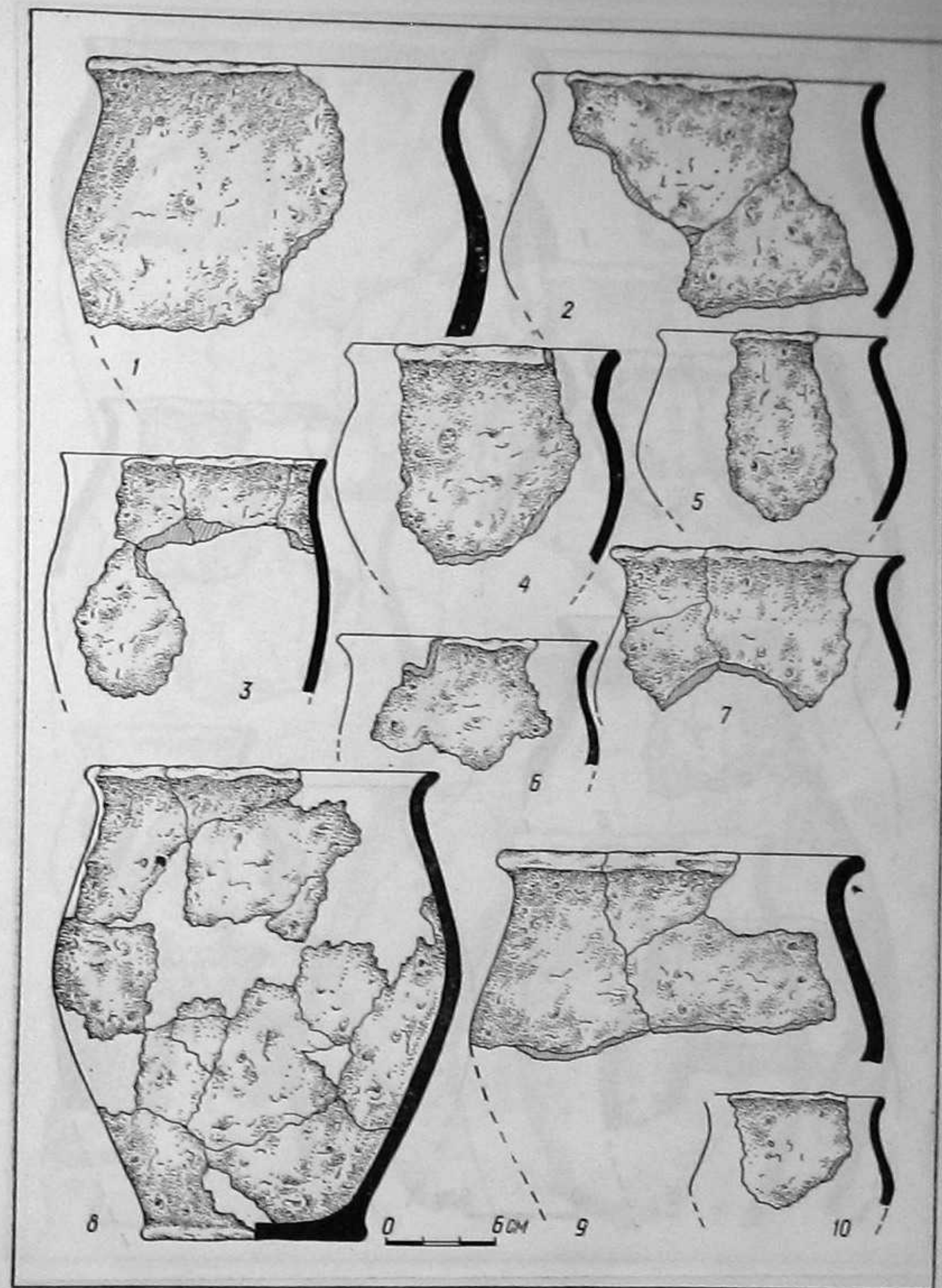
Таблиця III. Ліпні горщики
першого типу, підтип Б:
1-3, 5 — Бовшів II, 4 —
Черешин.

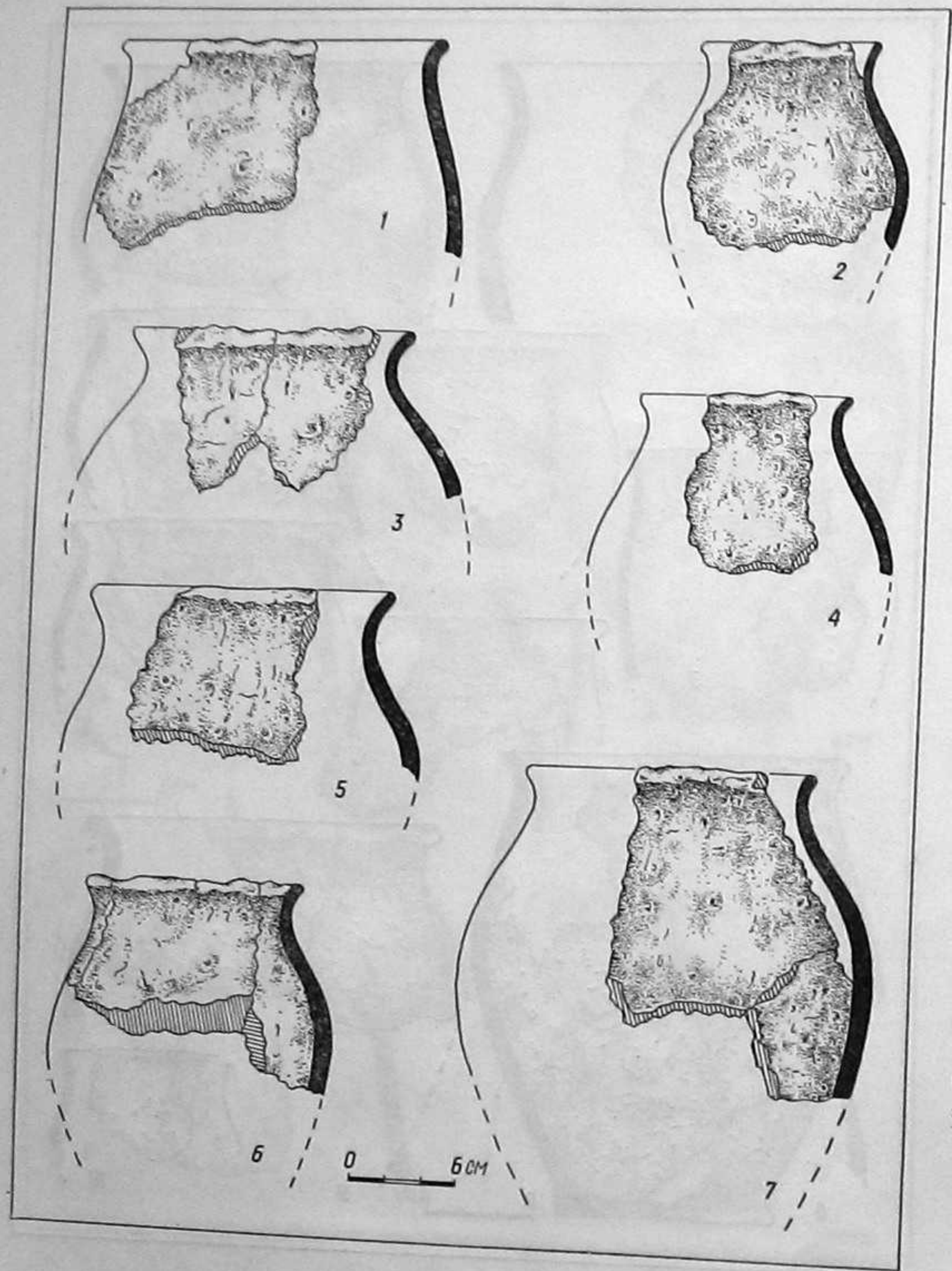
Таблиця IV. Ліпні
горщики першого типу,
підтип Б:
1 — Дем'янів; 2, 5-8 — Ріпнів
II; 3 — Бовшів II; 4 — Черешин.

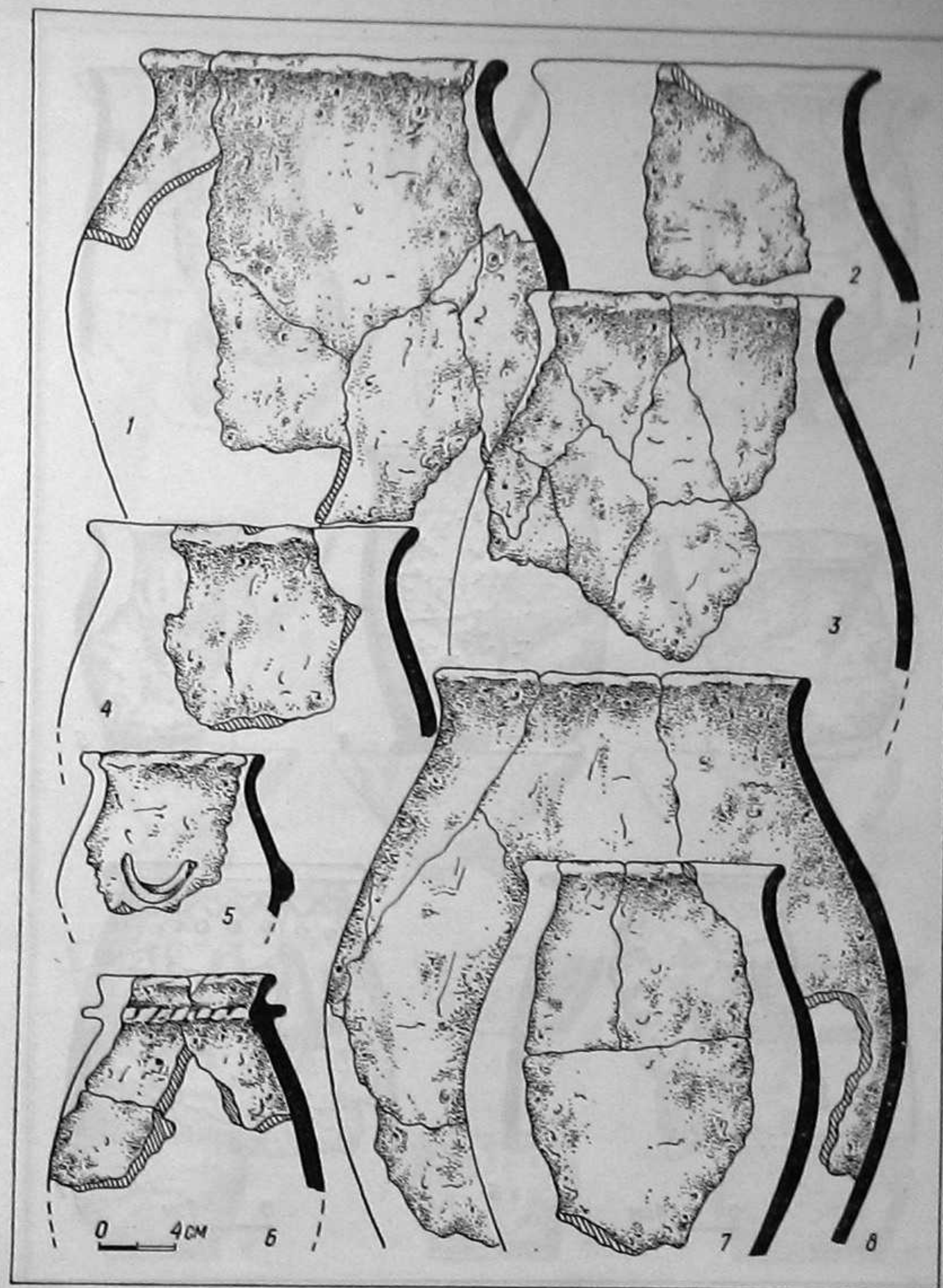
Таблиця V. Ліпні горщики першого типу, підтип В (1, 2); четвертого (3-5); п'ятого (6); шостого типів (7-10).

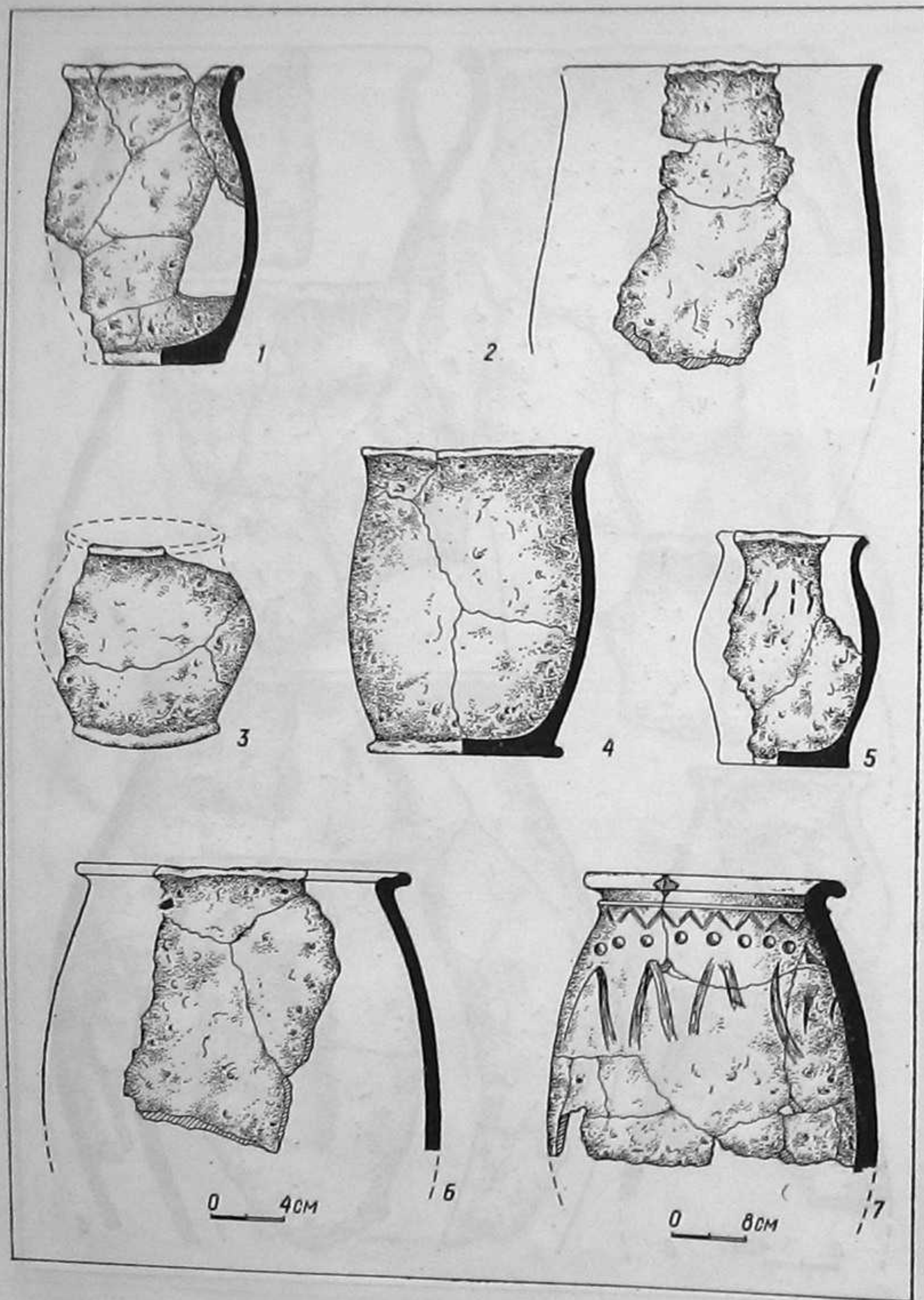
Таблиця VI. Ліпні горщики другого типу:
1, 2, 5, 7, 9 — Рипків II; 3, 4, 10 — Дем'янів II; 6, 8 — Бовшів II.

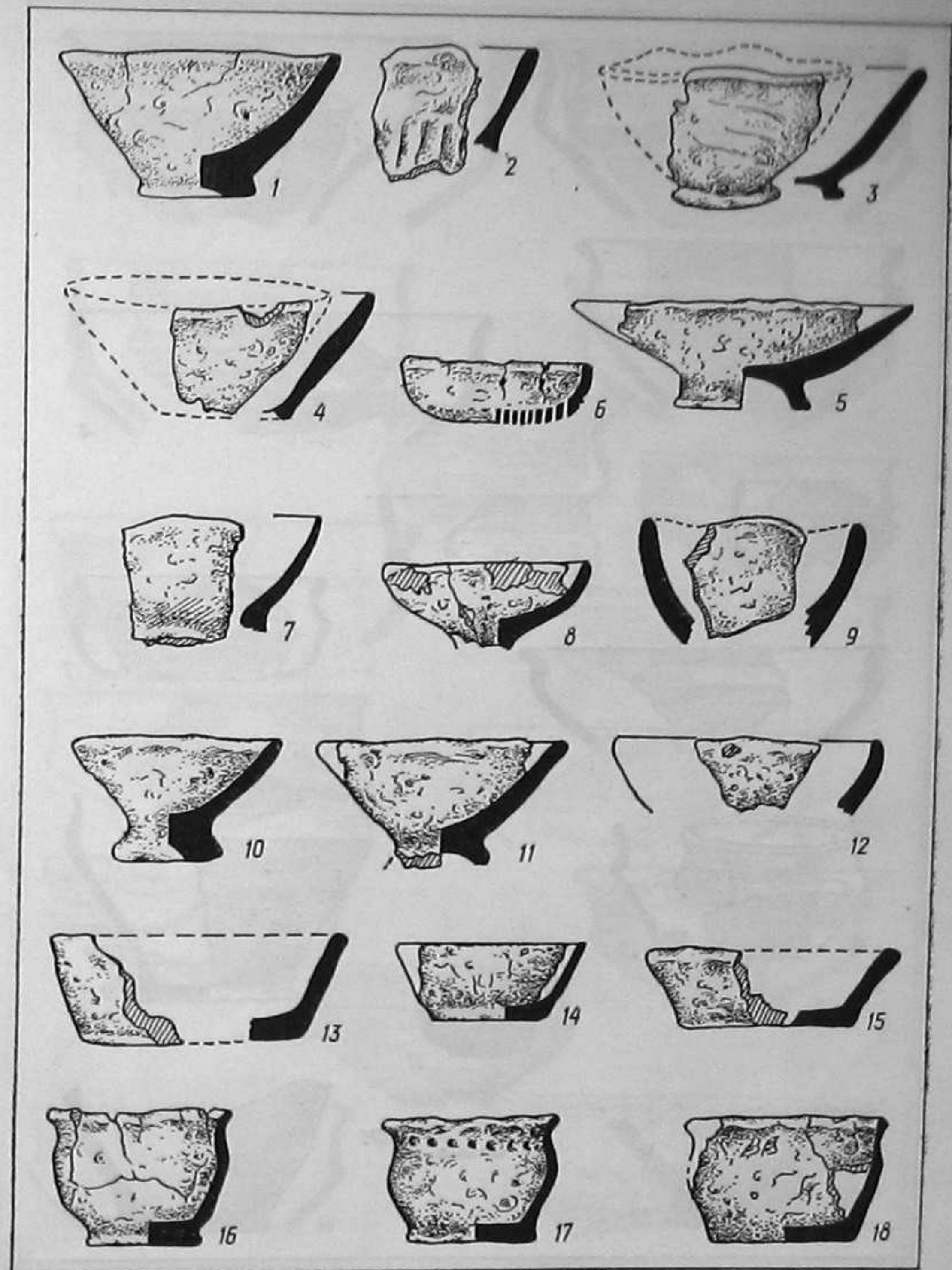
Таблиця VII. Ліпні
горщики третього типу,
підтип А:
1-3, 5-7 — Бовшів II; 4 —
Ріпнів II.

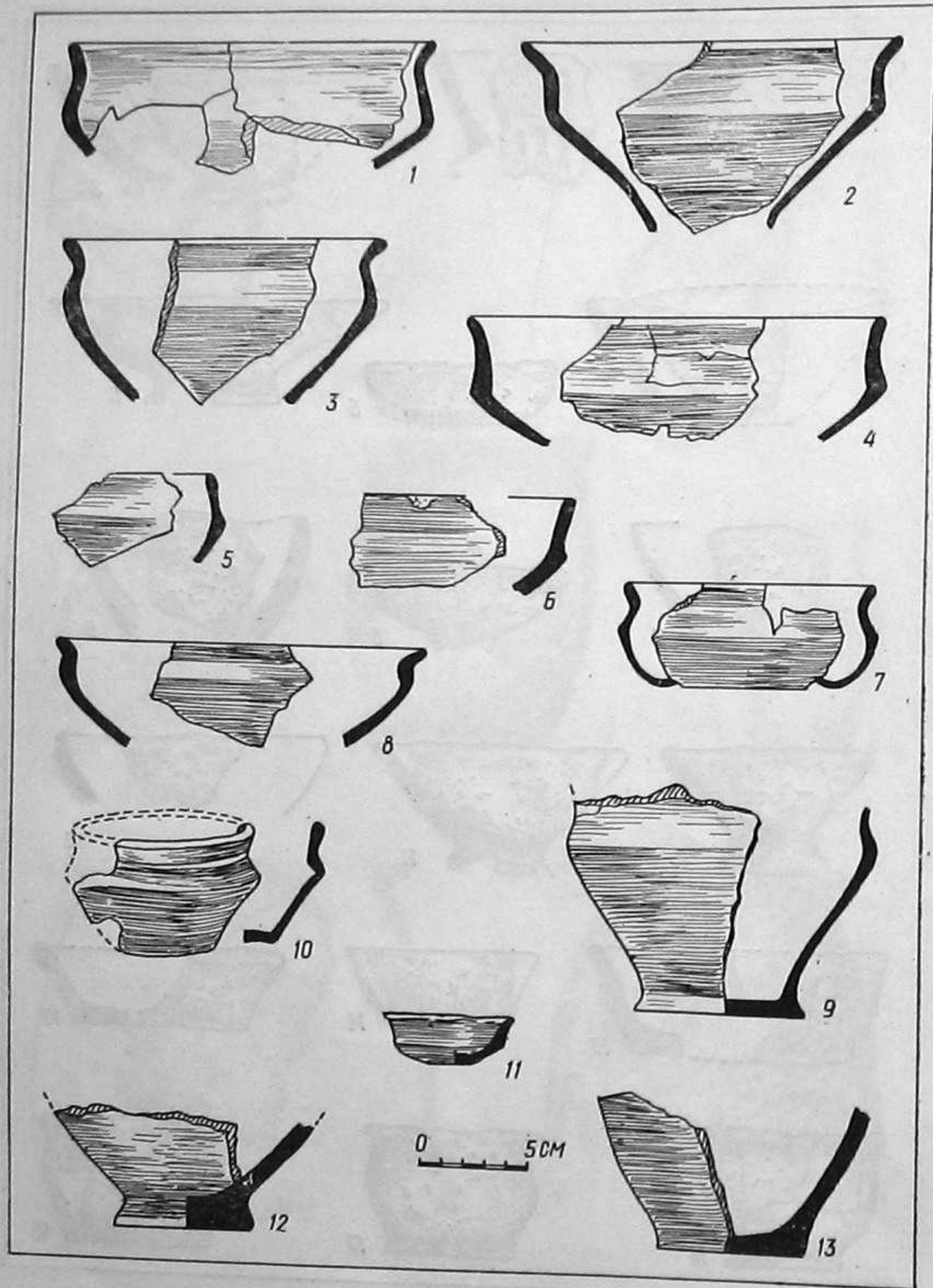
Таблиця VIII. Ліпні
горщики третього типу,
підтип Б:
1, 5, 7 — Ріпнів II; 2, 6, 8 —
Бовшів II; 3, 4 — Дем'янів.

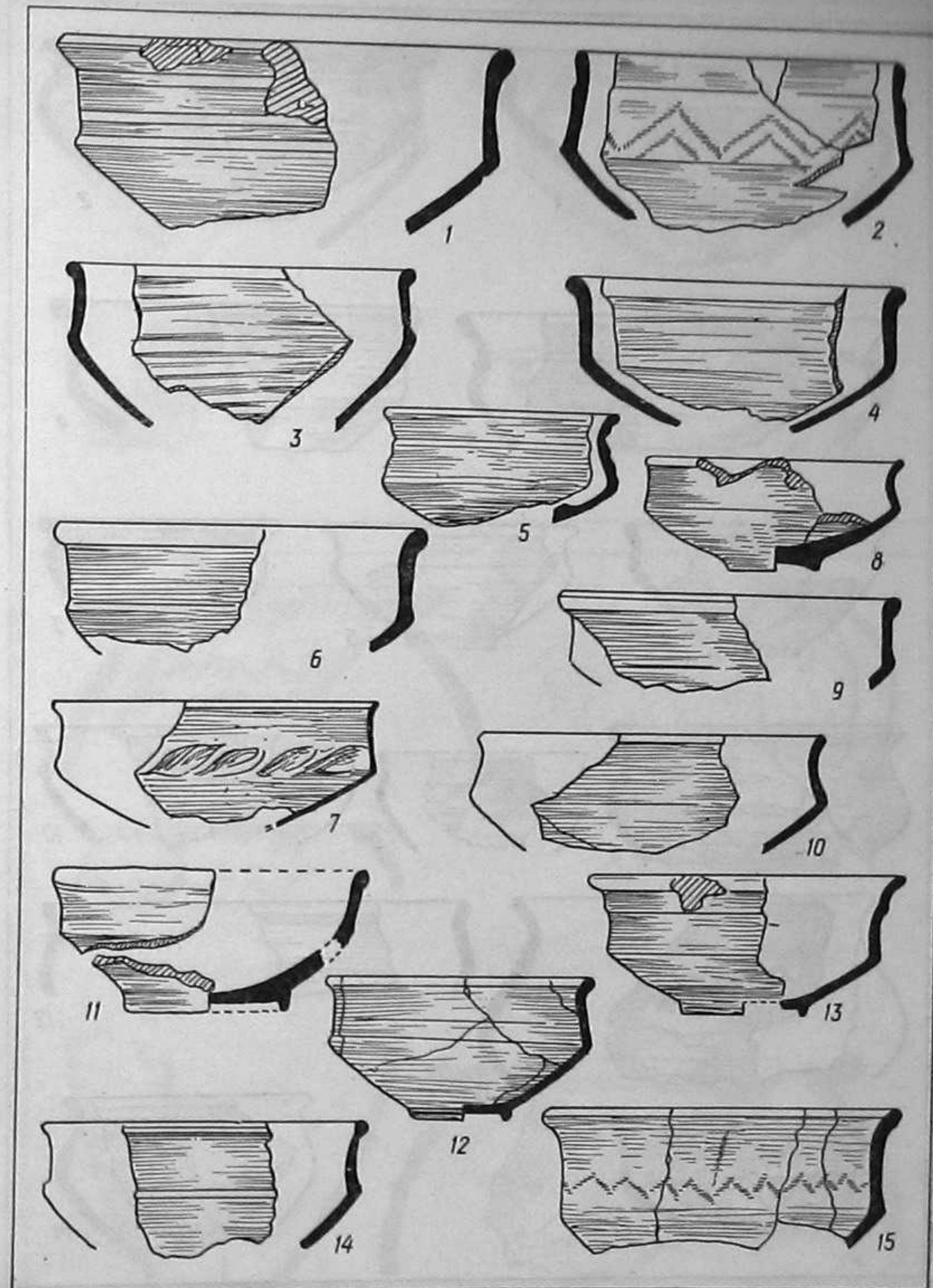
Таблиця ІХ. Ліпний посуд:
 1-5 — горщики рідкісних форм;
 6, 7 — піфосоподібні посудини
 (1, 3 — Чернів; 2, 5 —
 Дем'лів; 4 — Ракобути; 6, 7 —
 Бовшів ІІ).

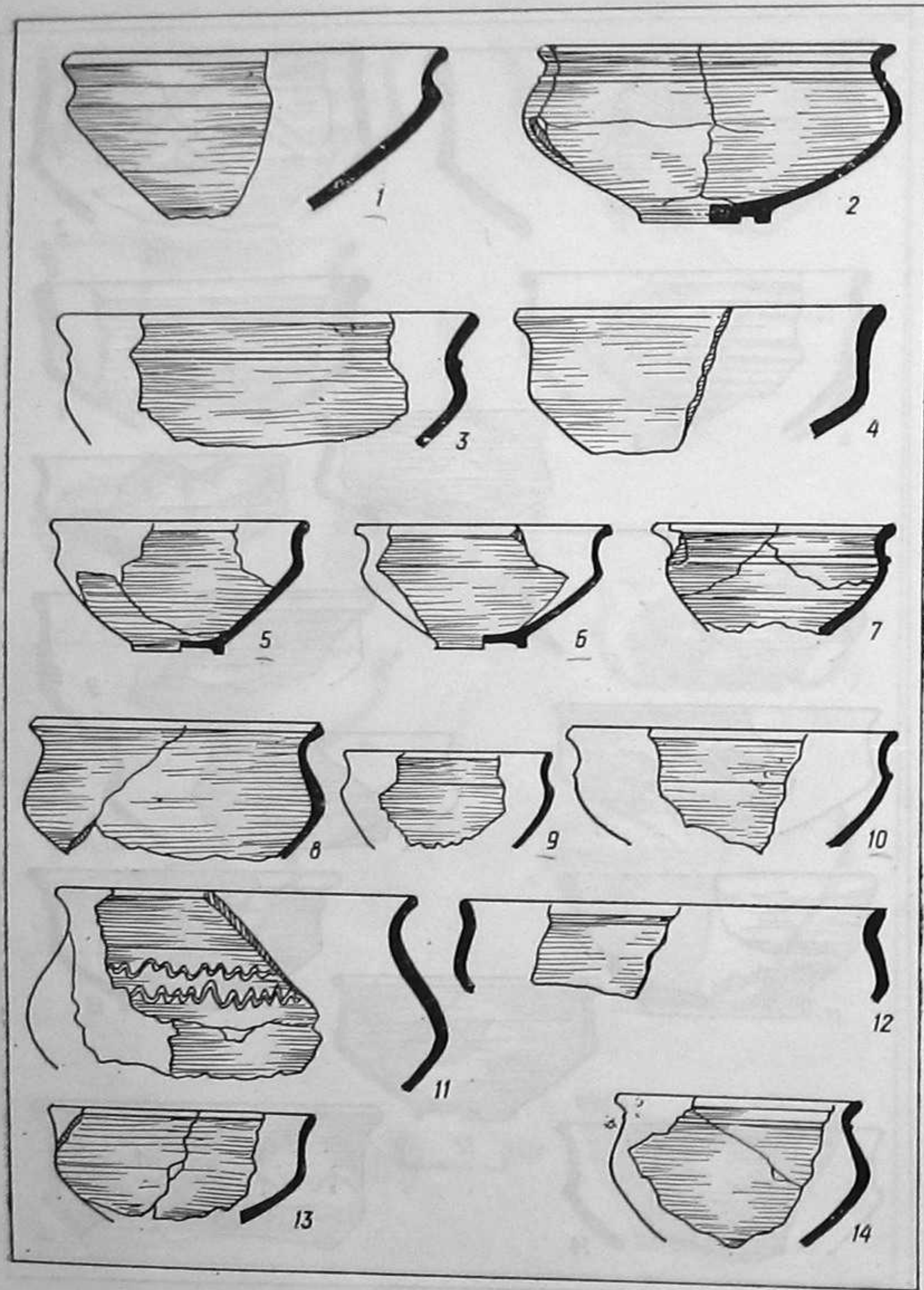
Таблиця Х. Ліпні
 кухлики і миски (1-18).

Таблиця XI. Ліпний посуд
пшеворської (2-5, 7-12)
та зарубинецької (1, 6, 13)
культур із поселення
в с. Черепин.

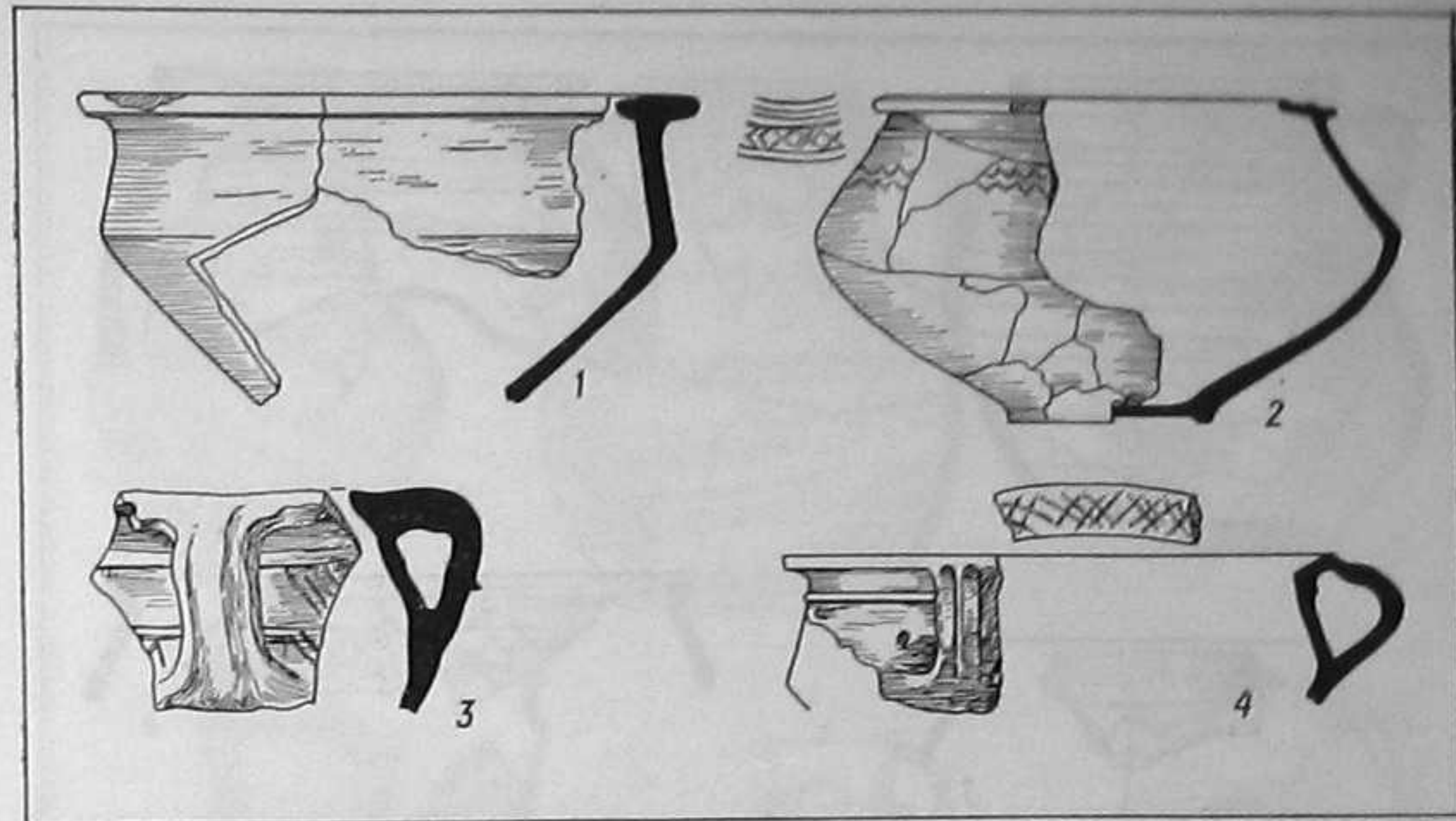

Таблиця XII. Гончарні
миски першої підгрупи, тип
перший (1-15).

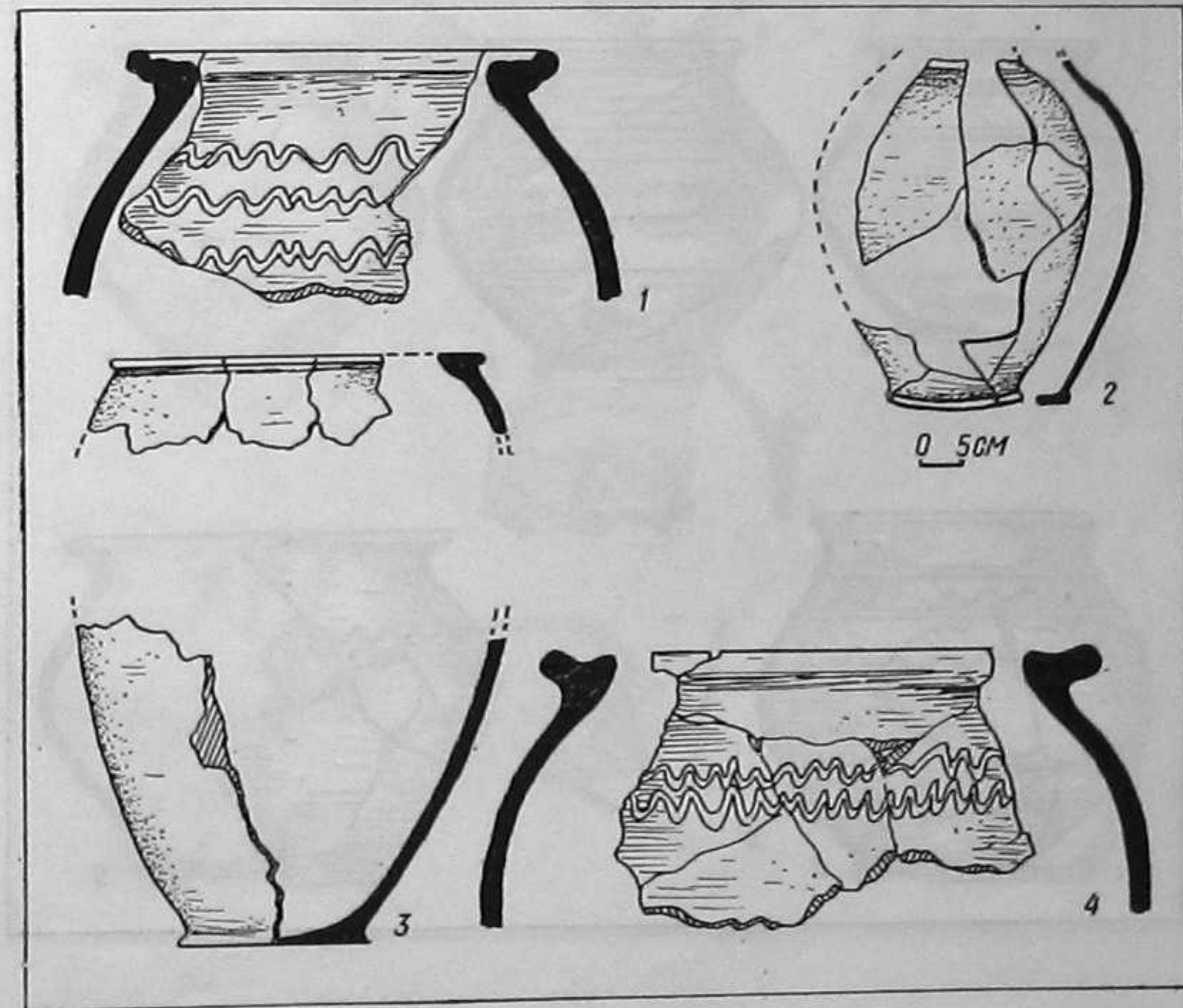

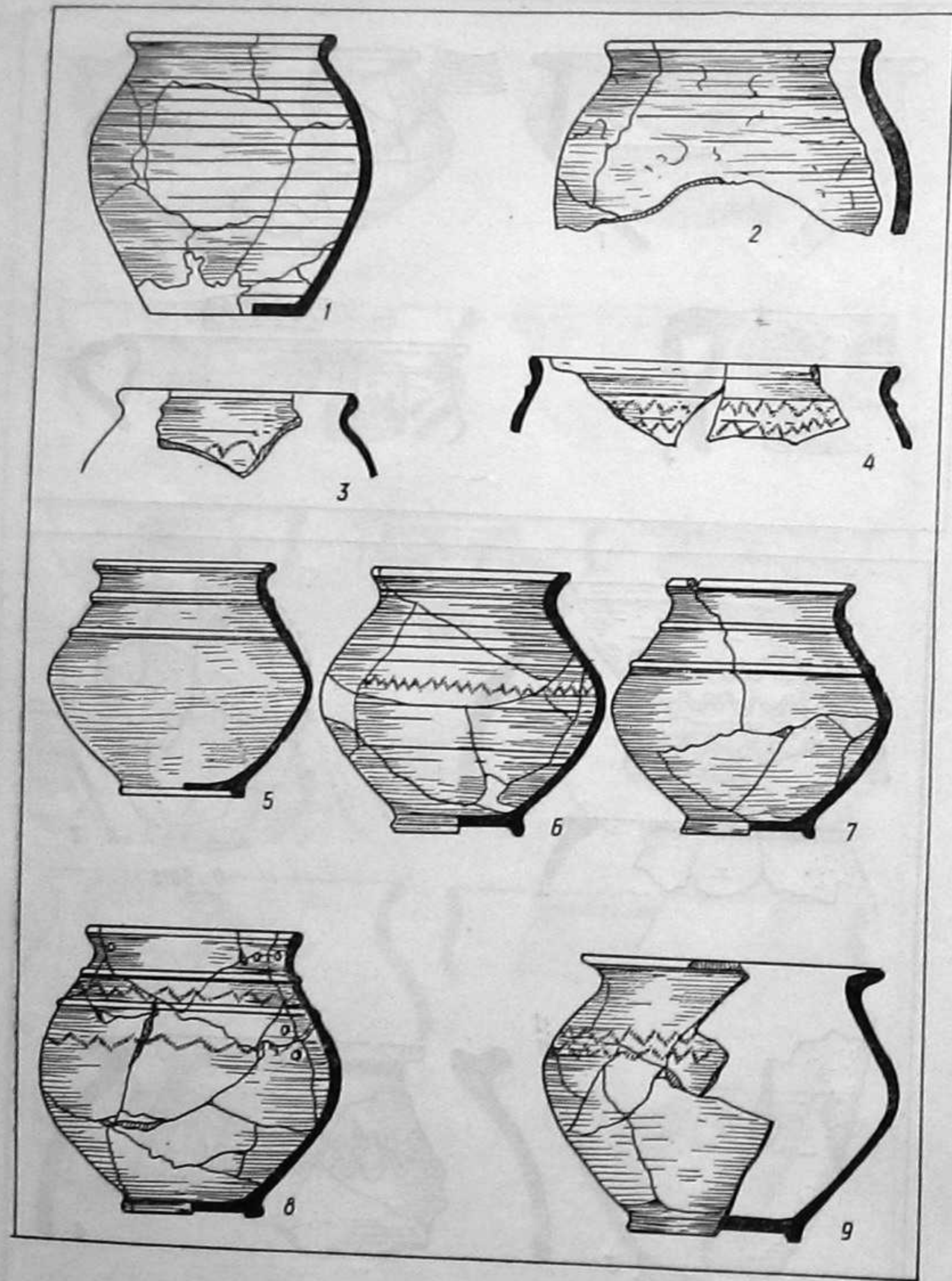
Таблиця XIII. Гончарні миски першої підгрупи, типи другий (2-4, 7, 8, 11-14) і третій (1, 5, 6, 9, 10).

Таблиця XIV. Гончарні миски першої підгрупи, типи четвертий і п'ятий (1-4).

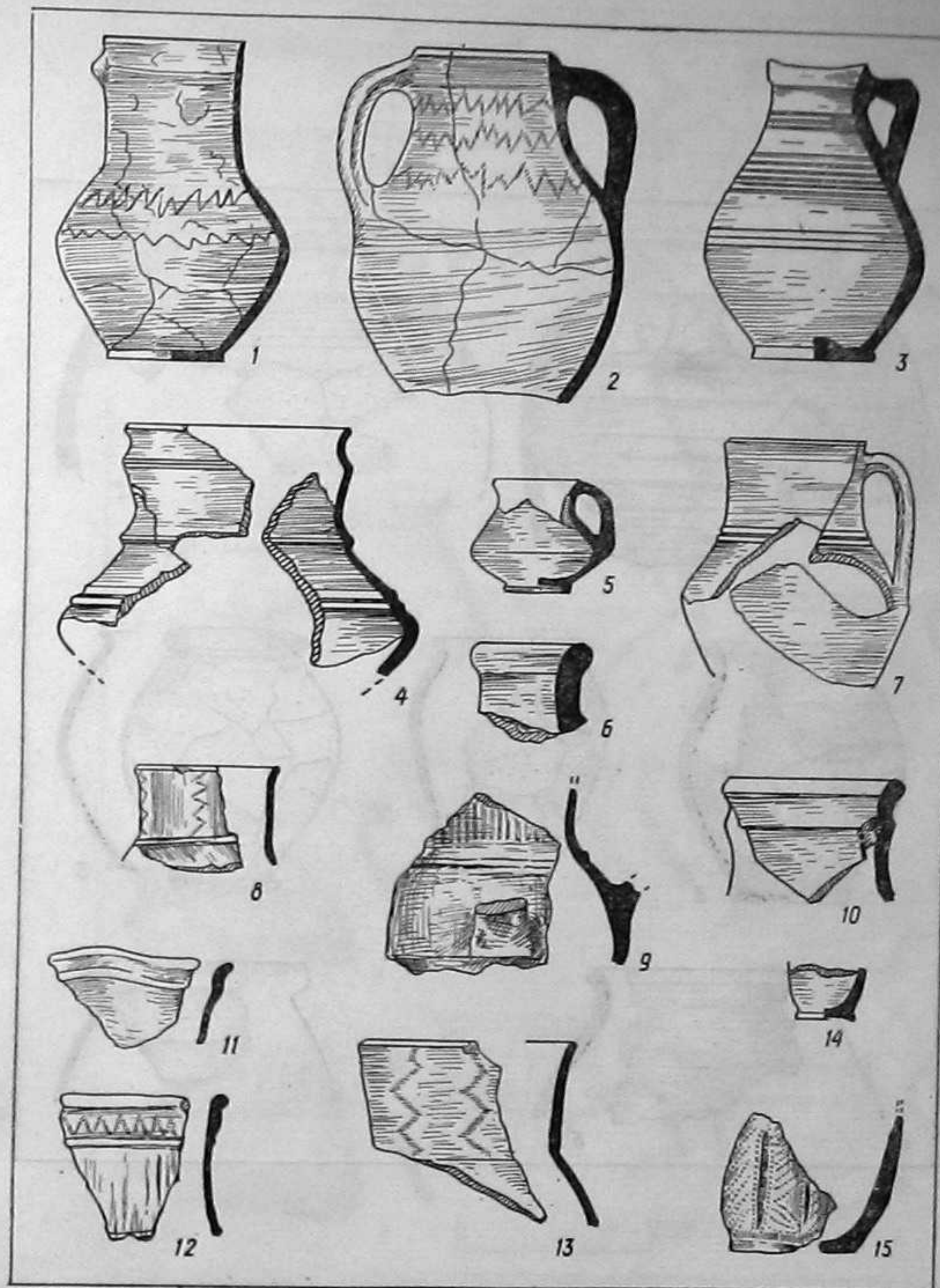

Таблиця XV. Піфосоподібні посудини другої підгрупи, типи перший і другий (1-4).

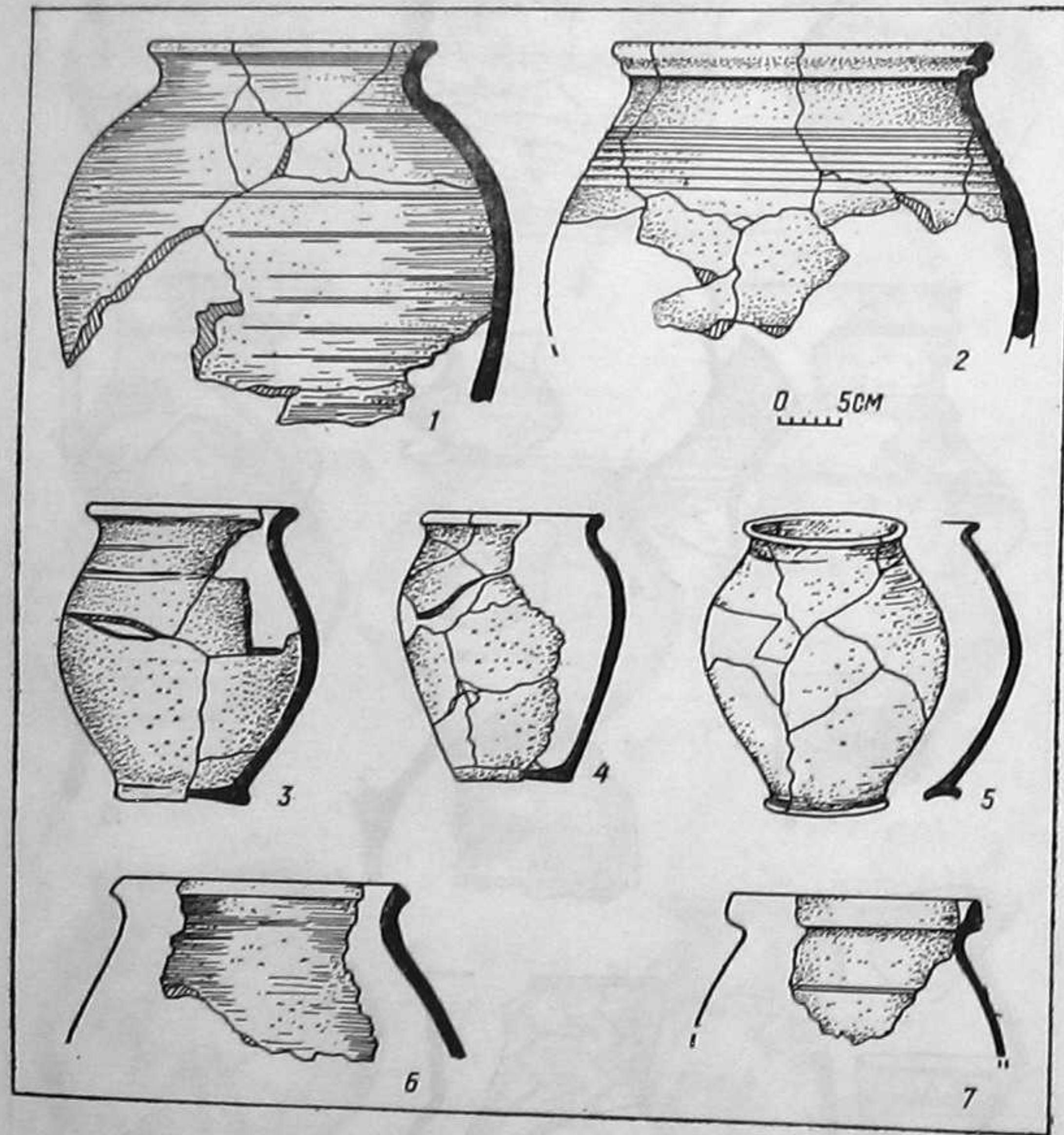

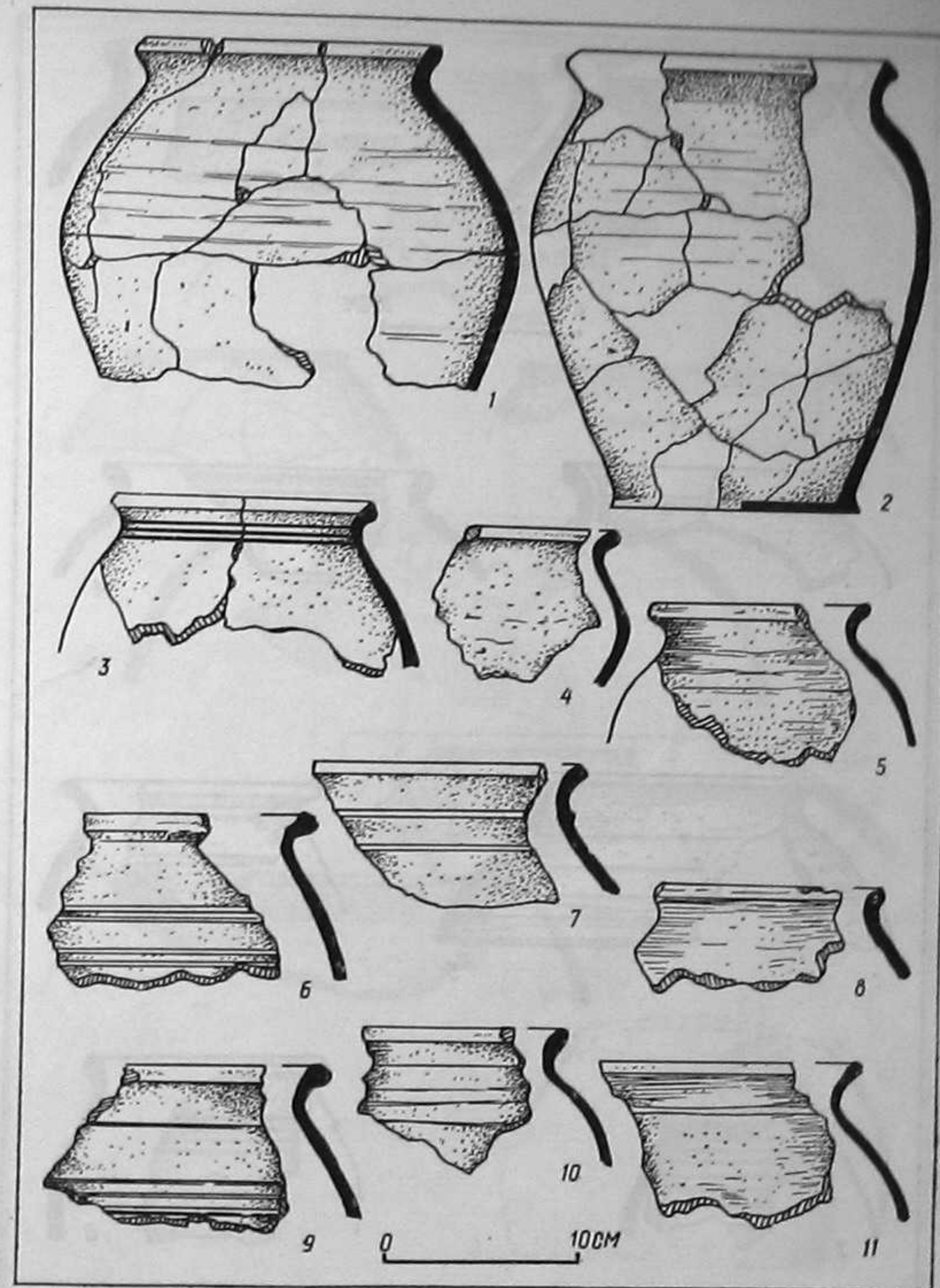
Таблиця XVI. Гончарні горщики першої підгрупи, типи перший (1-4) і другий (5-9).

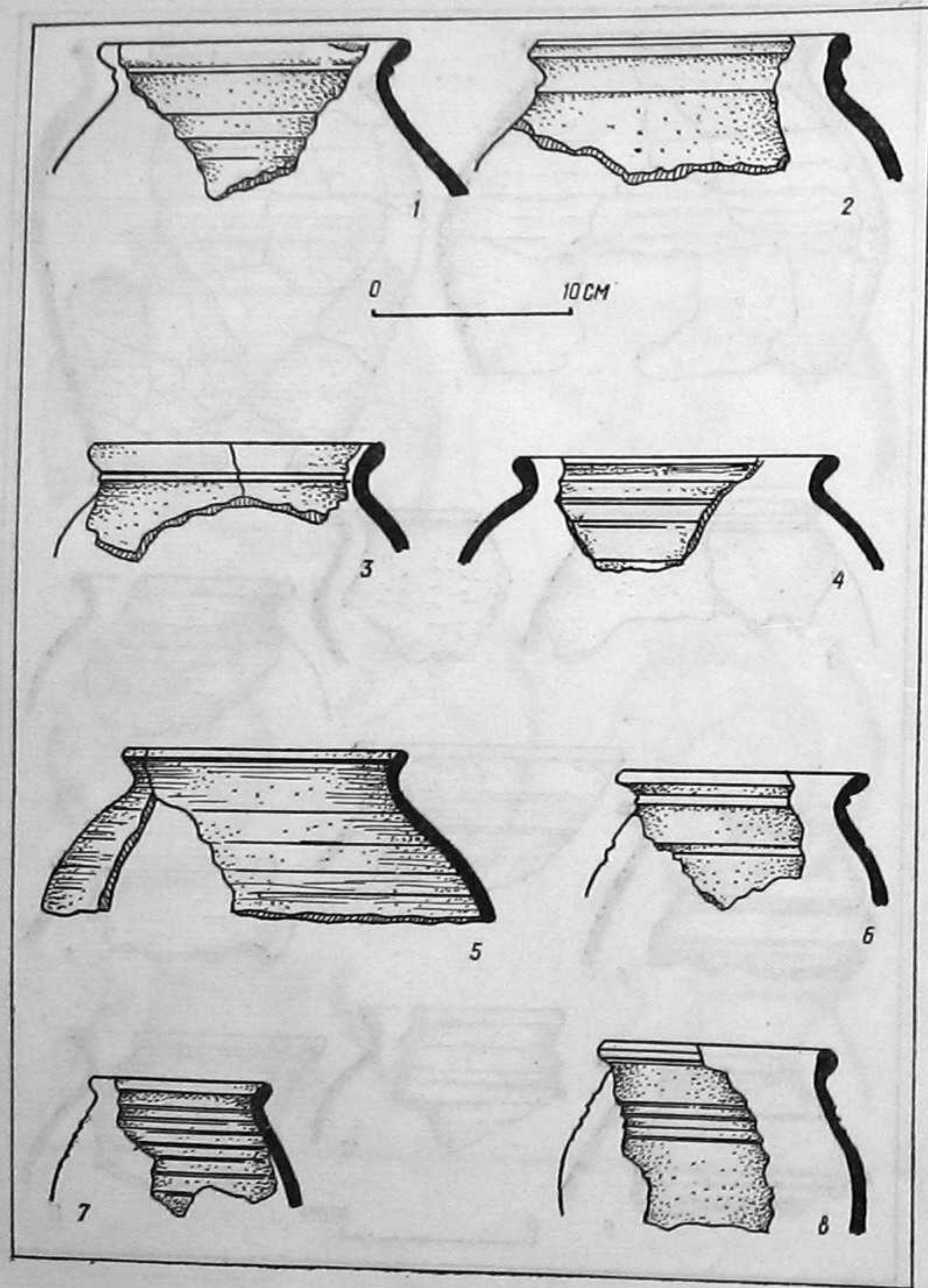
Таблиця XVII. Гончарні глички (1-13) і кубки першої підгрупи (14, 15).

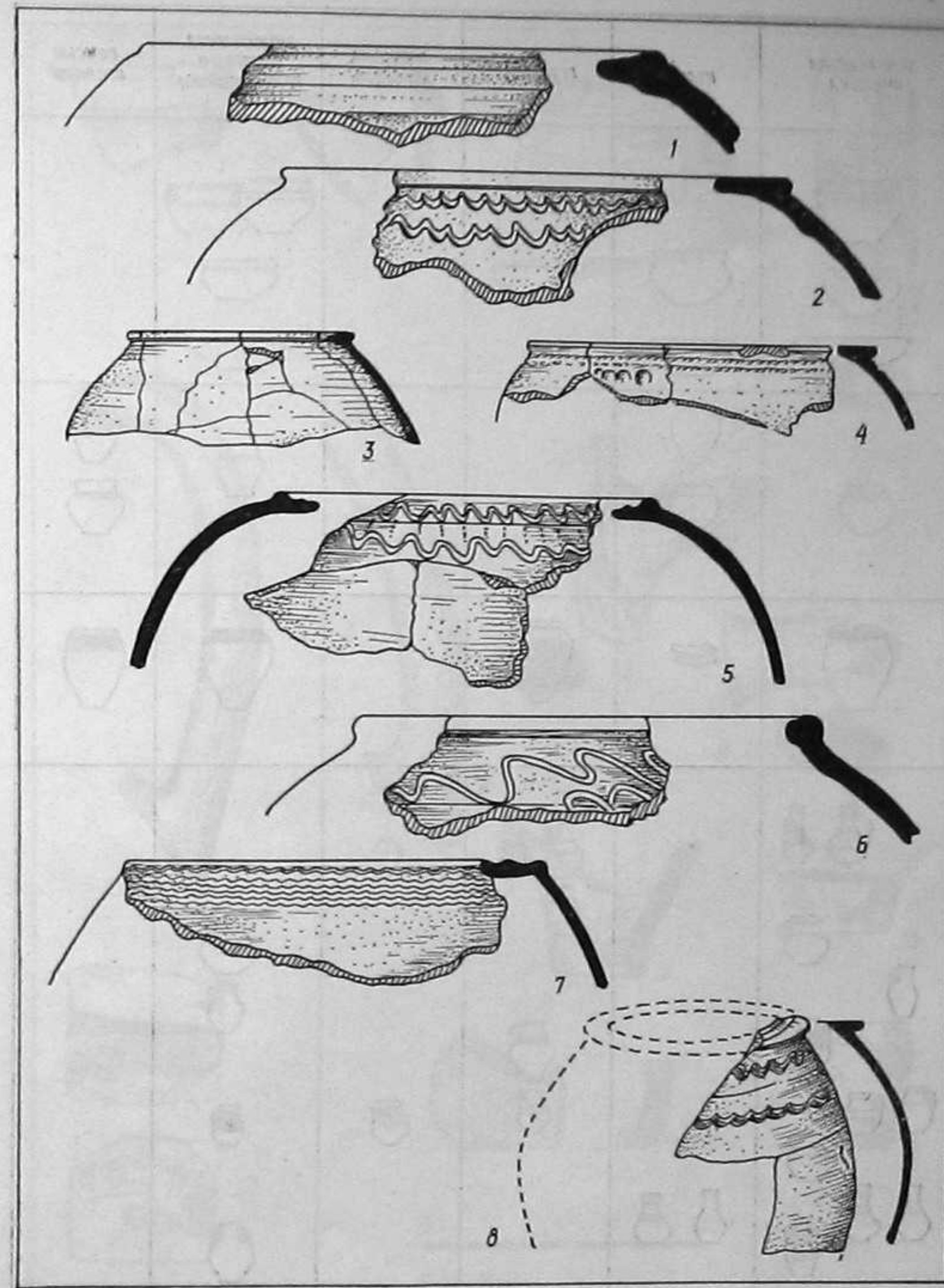
Таблиця XVIII. Гончарні горщики другої підгрупи, типи перший і другий (1-7).

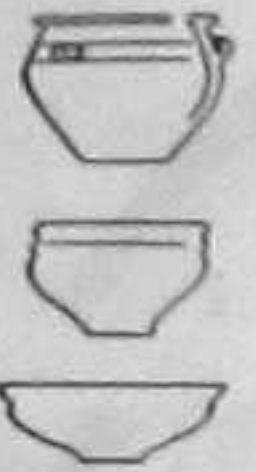
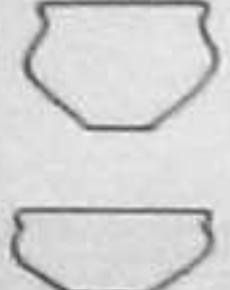

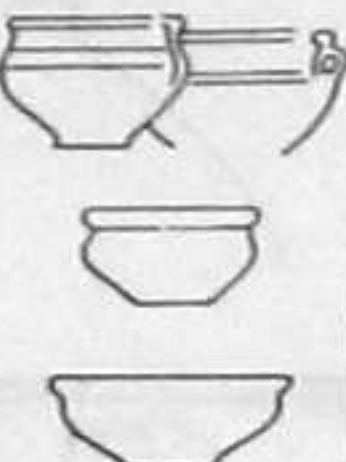

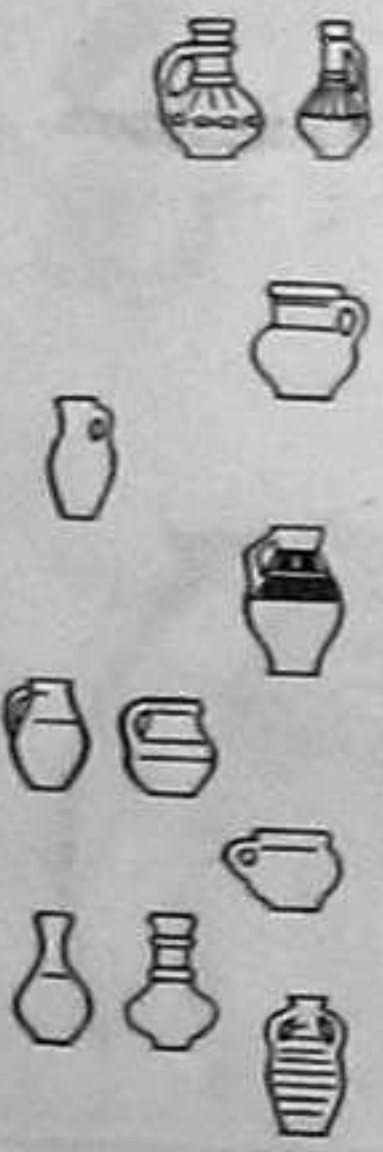
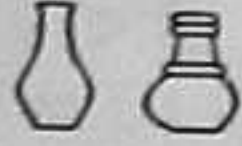
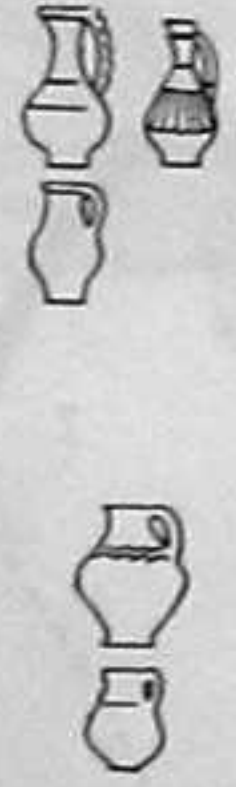

Таблиця XIX. Гончарні горщики другої підгрупи, типи перший і другий (1-11).

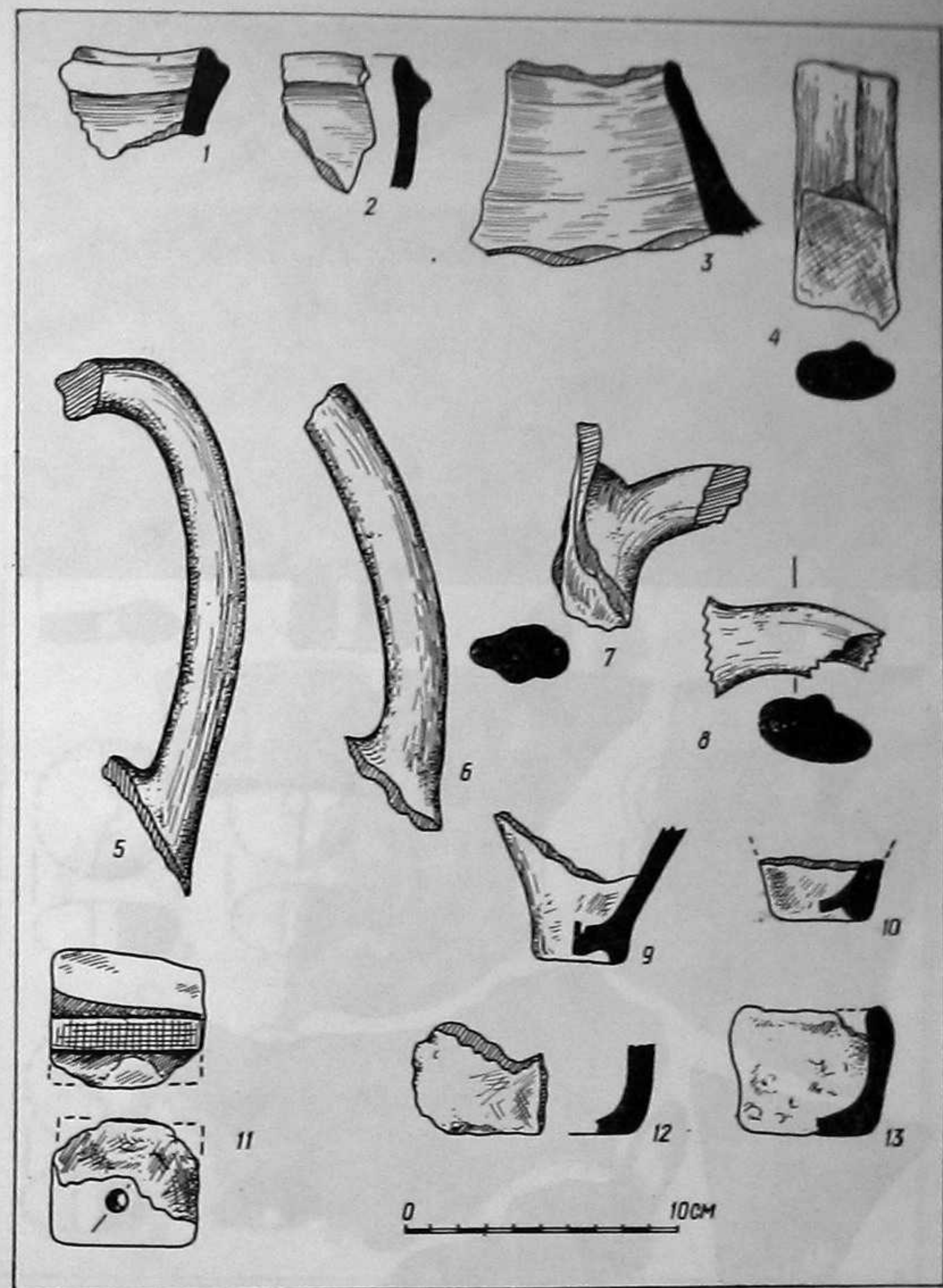
Таблиця XX. Гончарні горщики другої підгрупи, типи перший і другий (1—8).

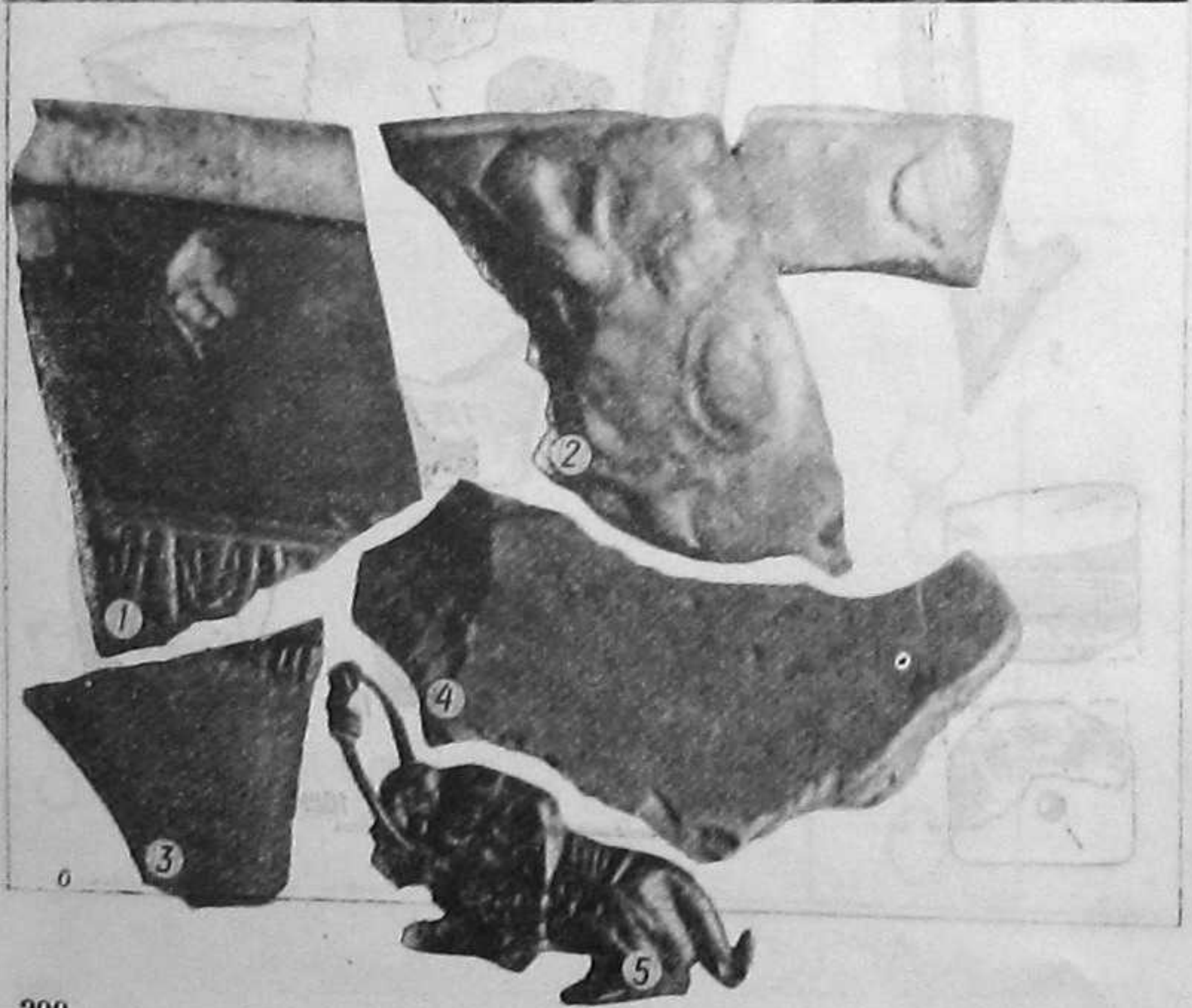
Таблиця XXI. Піфосоподібні посудини другої підгрупи, тип перший (1—8).

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА	НЕЛЬТИ	ГЕТО-ДАКИ	ЛЮБИЦЬКА КУЛЬТУРА	АНТИЧНІ МІСТА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я	РИМСЬКІ ПРОВІНЦІЇ
					
					
					
					

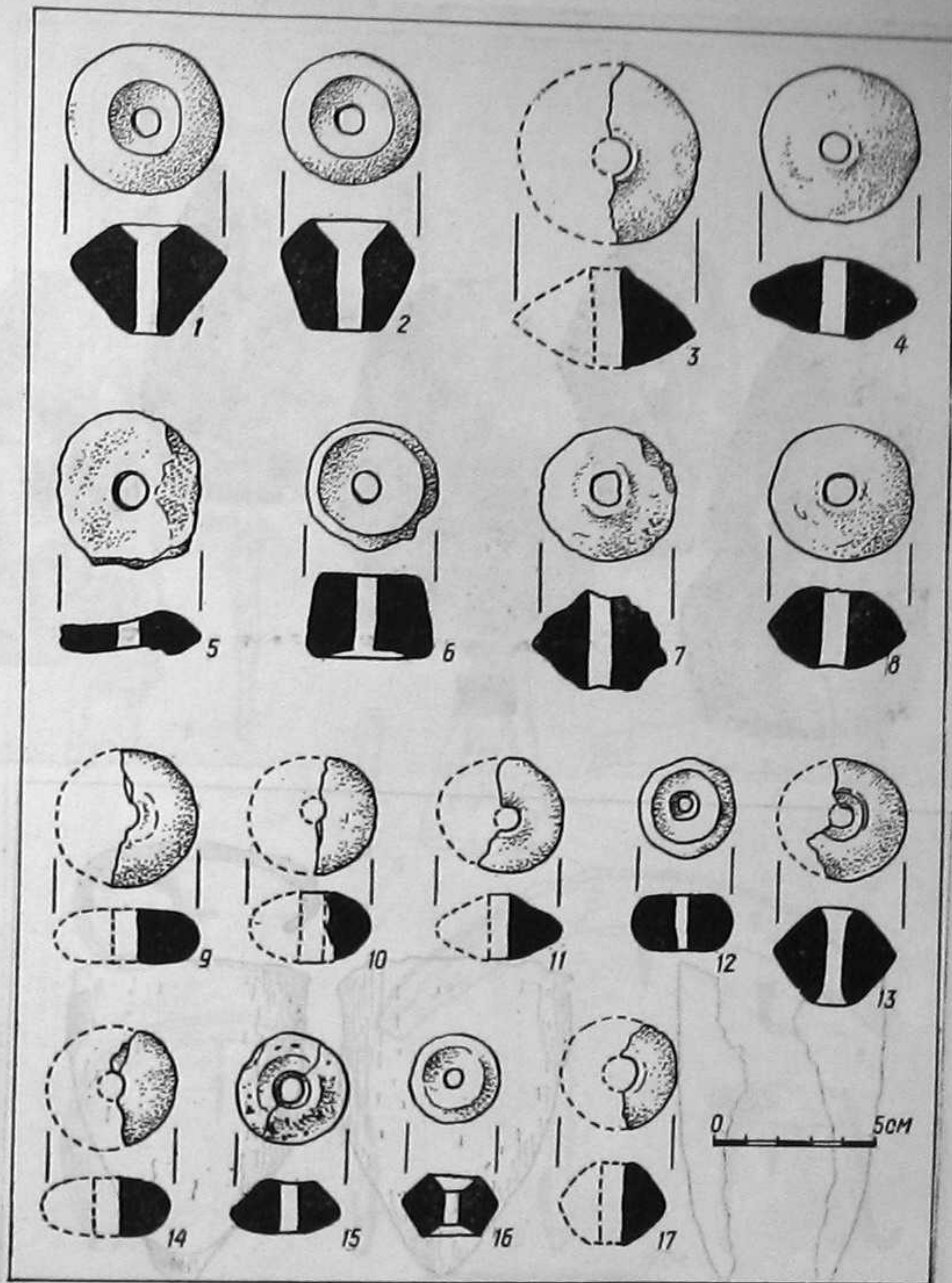
Таблиця ХХІІ. Основні форми черняхівської гончарної кераміки та аналогії їм з інших культур (за Б. В. Магомедовим).

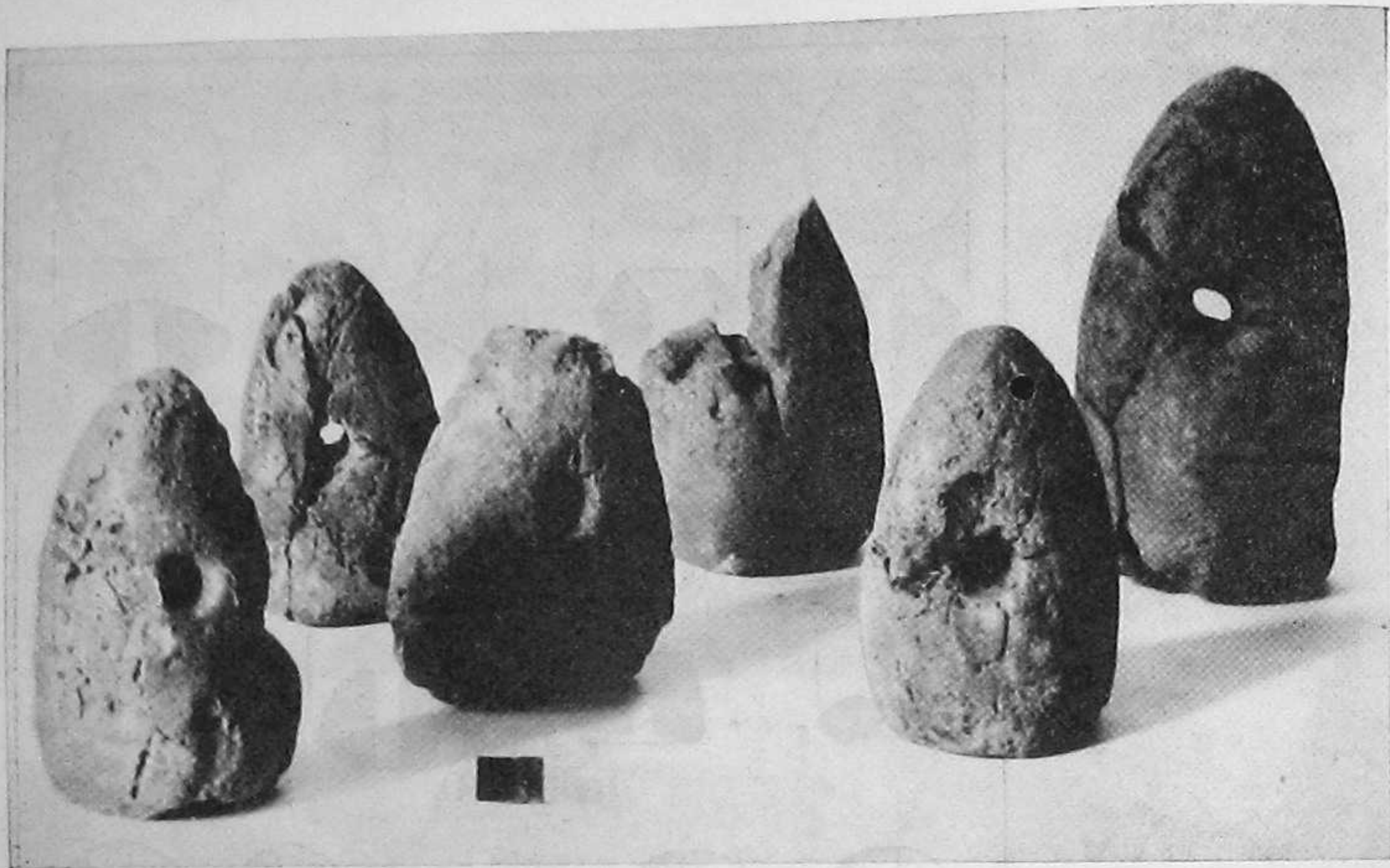
Таблиця ХХІІІ. Уламки амфор та інші знахідки з поселення в с. Черепин: (1—10); кам'яна формочка (11); глиняні тиглі (12, 13).

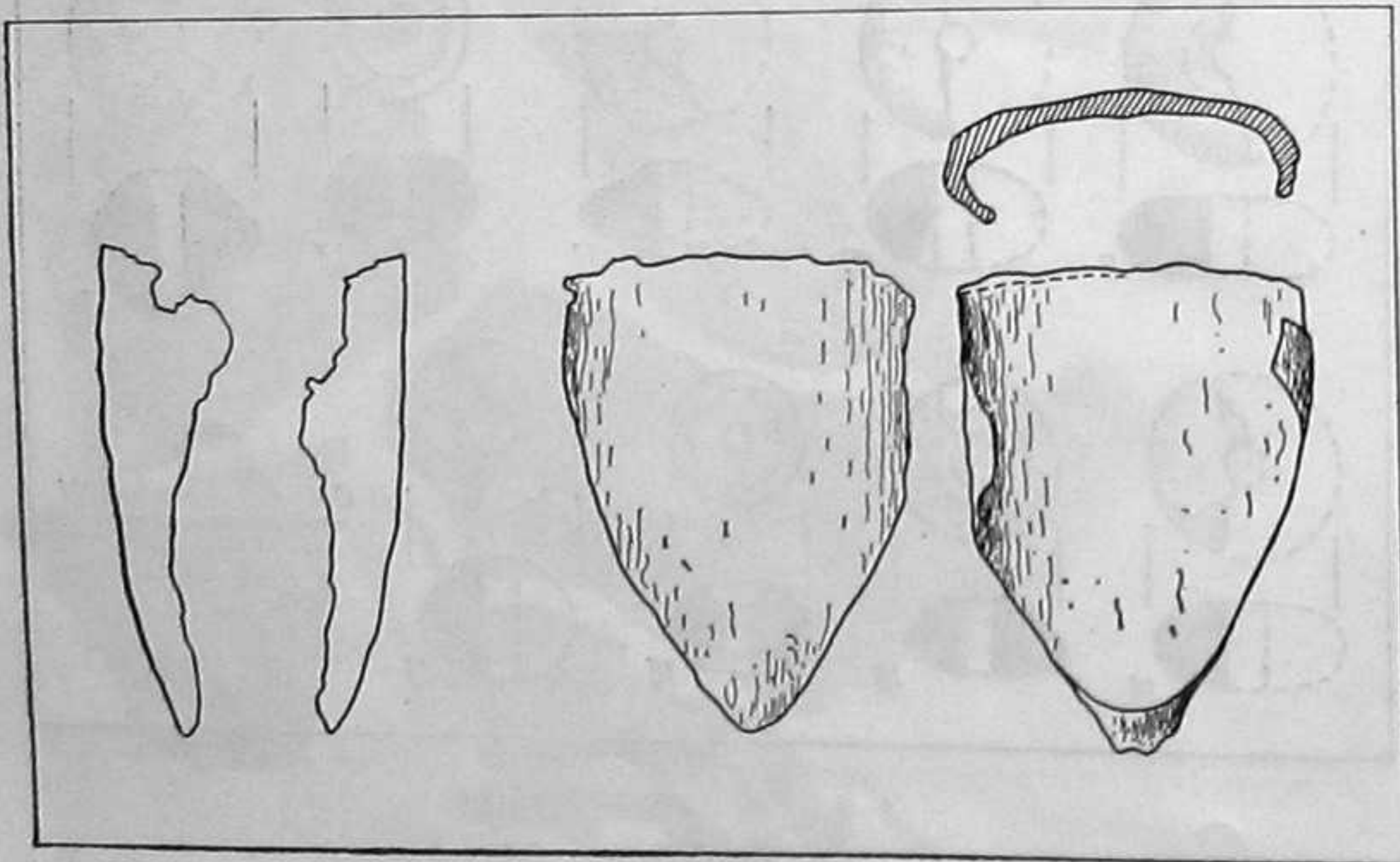
Таблиця XXIV. Житла № 1—5 в Теремцях (а); уламки посуду типу terra sigillata та бронзова фігурка лева із поселення в с. Черепини (б, 1—5).

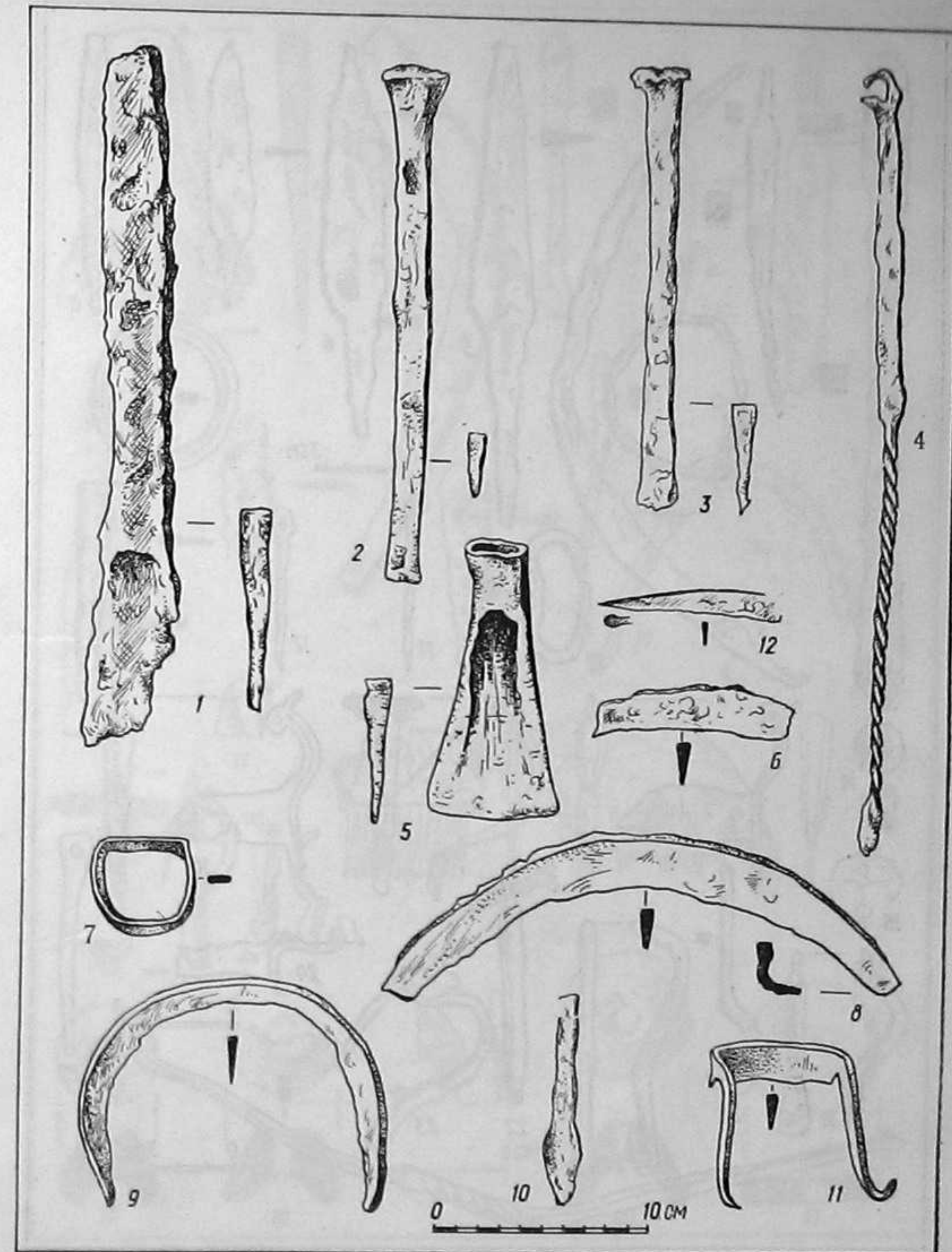
Таблиця XXV. Глиняні пряслиця з поселення в с. Черепина (1—17).

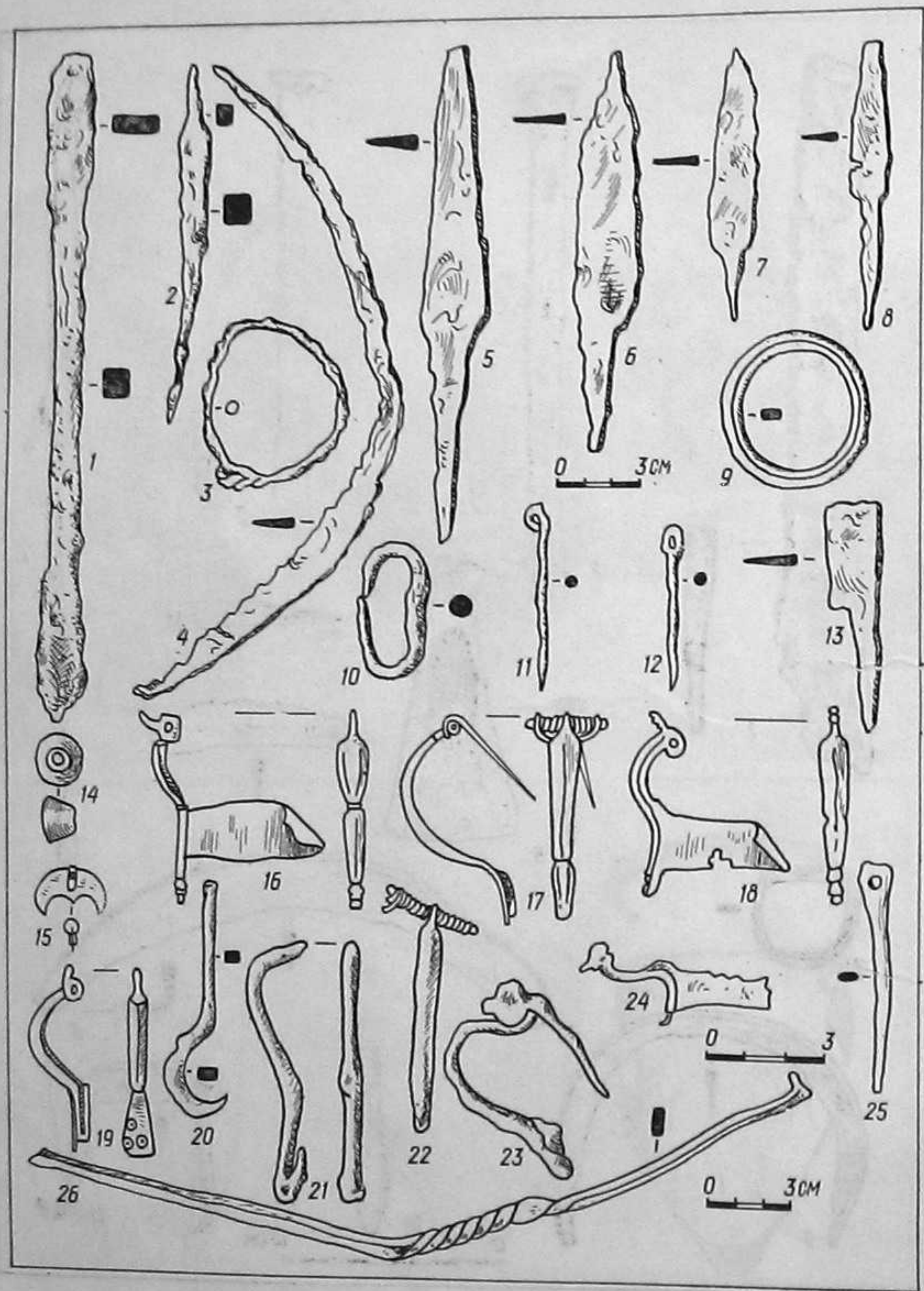
Таблиця XXVI. Глиняні
конічні блоки з поселення
в с. Черешин.

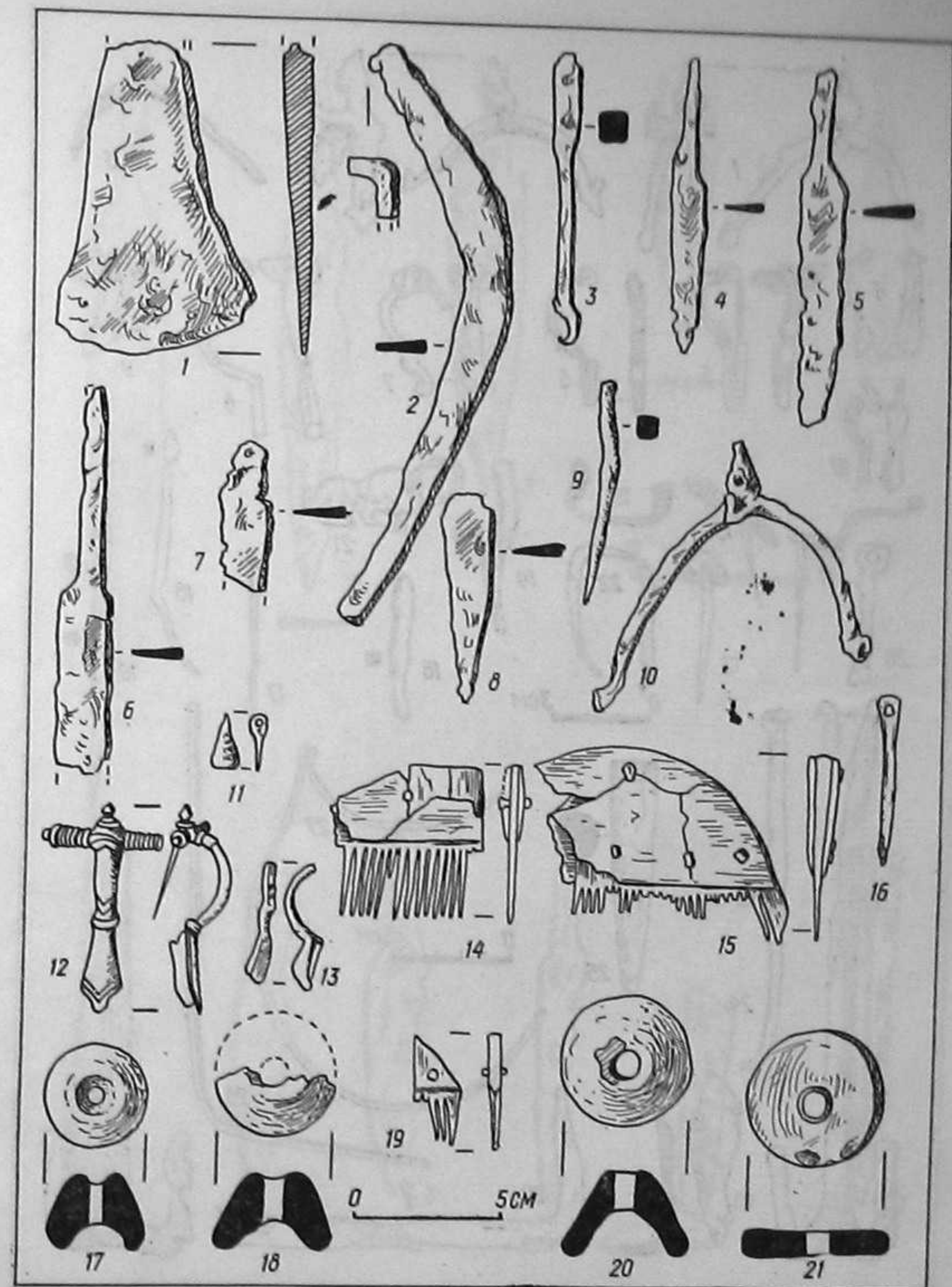
Таблиця XXVII. Залізний
наральник із поселення
Ріпнів II.

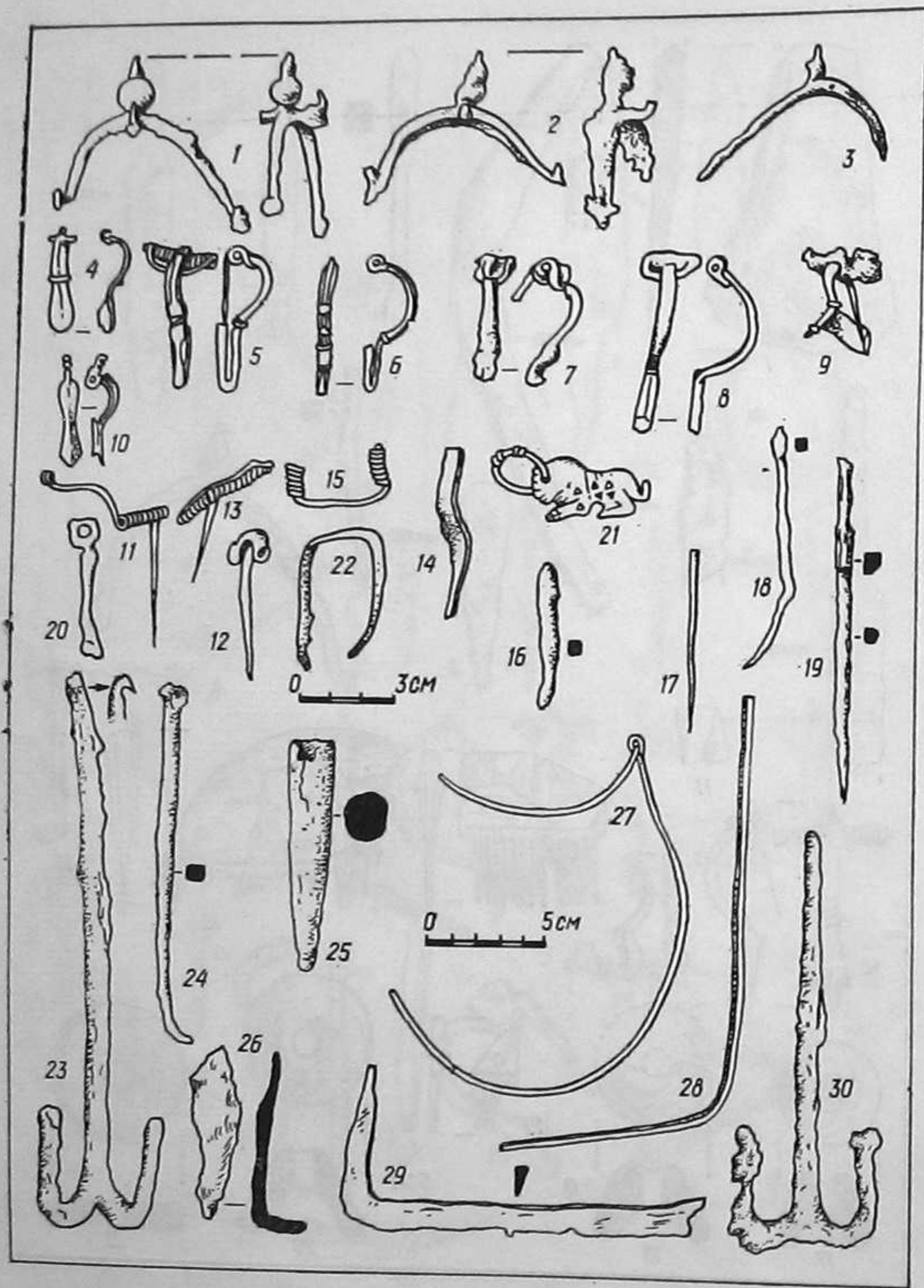
Таблиця XXVIII.
Металеві знахідки з
поселення Ріпнів II (1—11).

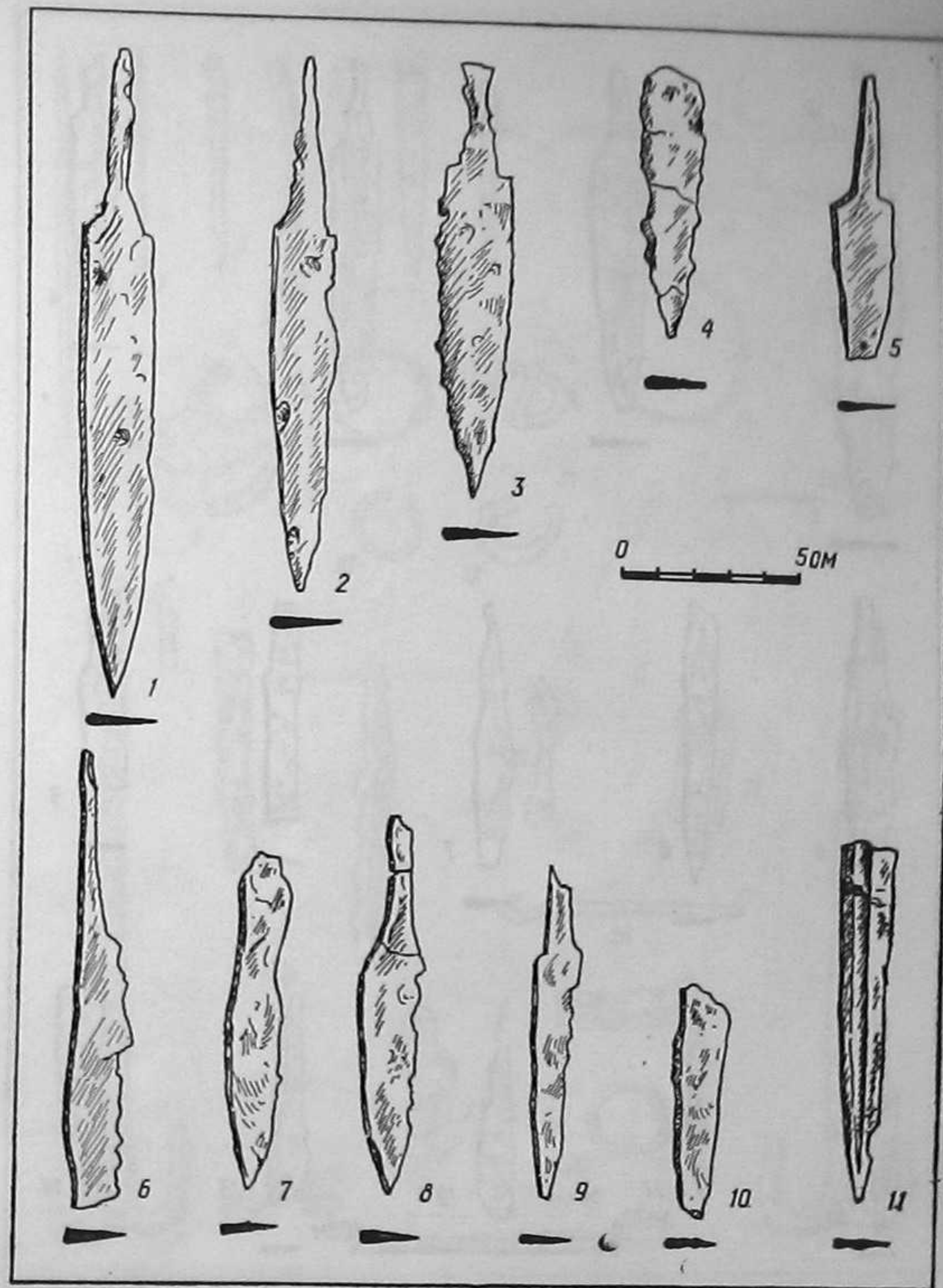
Таблиця ХХІХ. Металеві знахідки з поселення в с. Дем'янові (1—26).

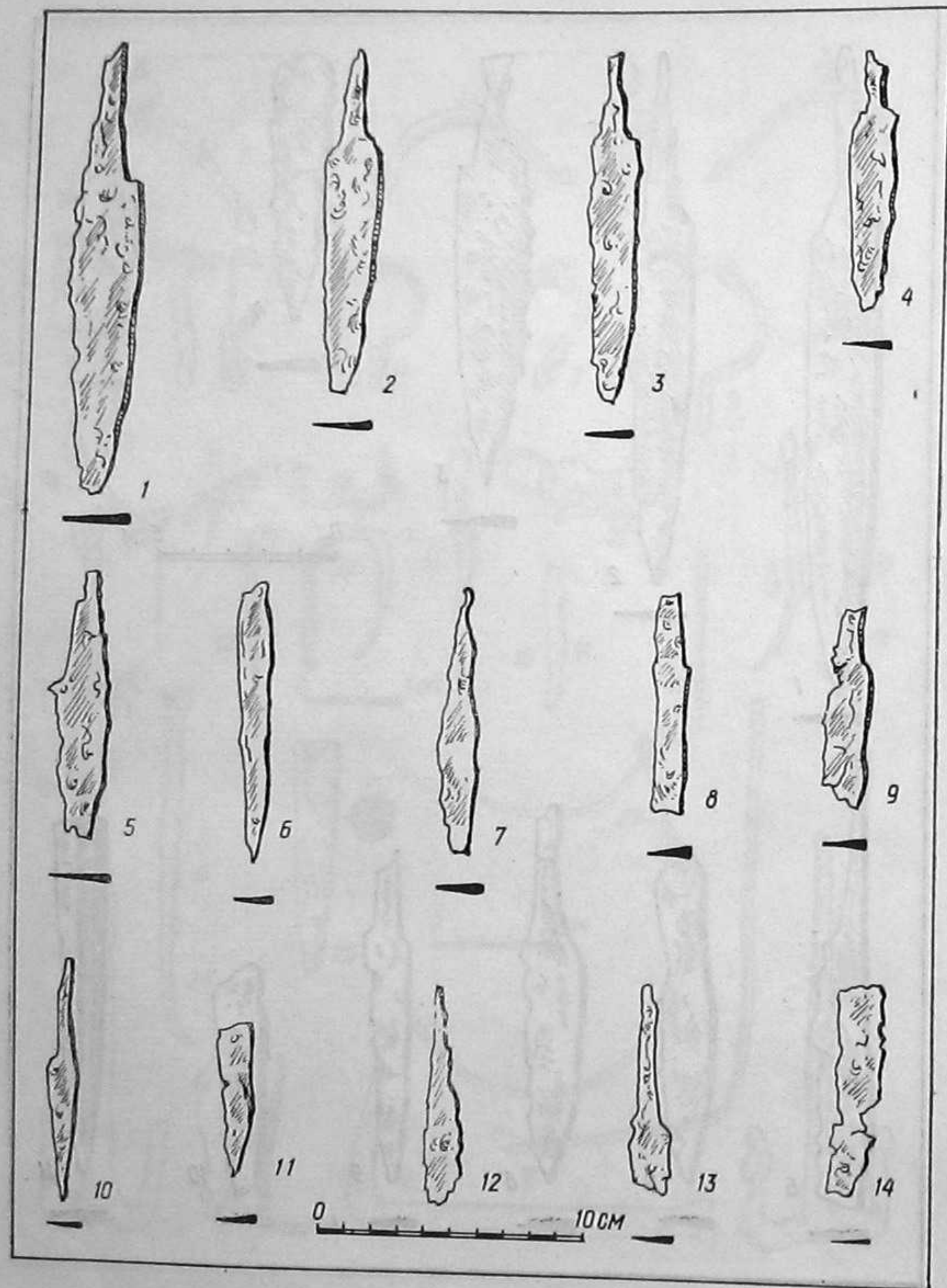
Таблиця ХХХ. Вироби з металу, кістки, глини з поселення Бовшів ІІ (1—21).

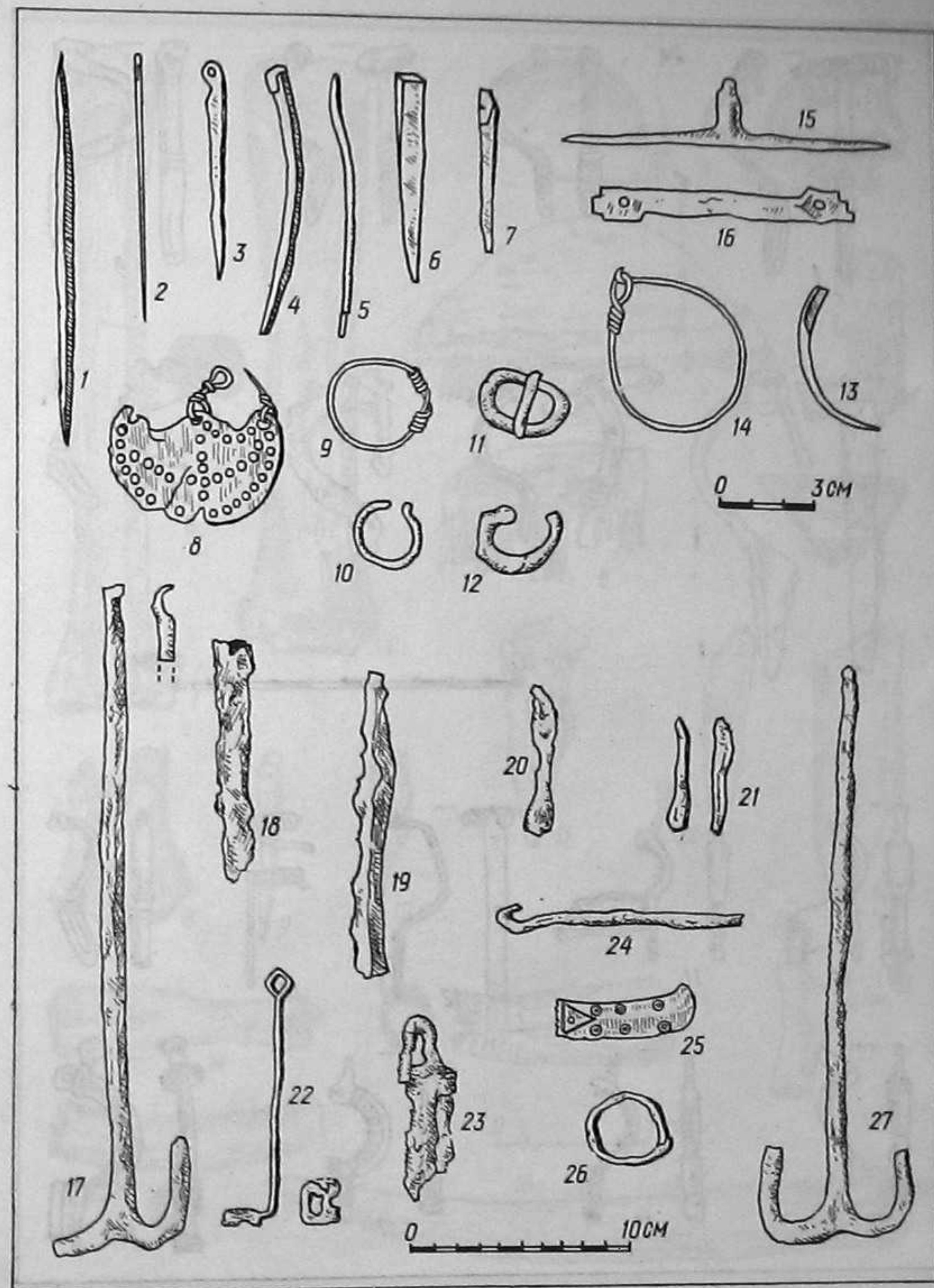
Таблиця XXXI. Металеві знахідки з поселення в с. Черепин (1-30).

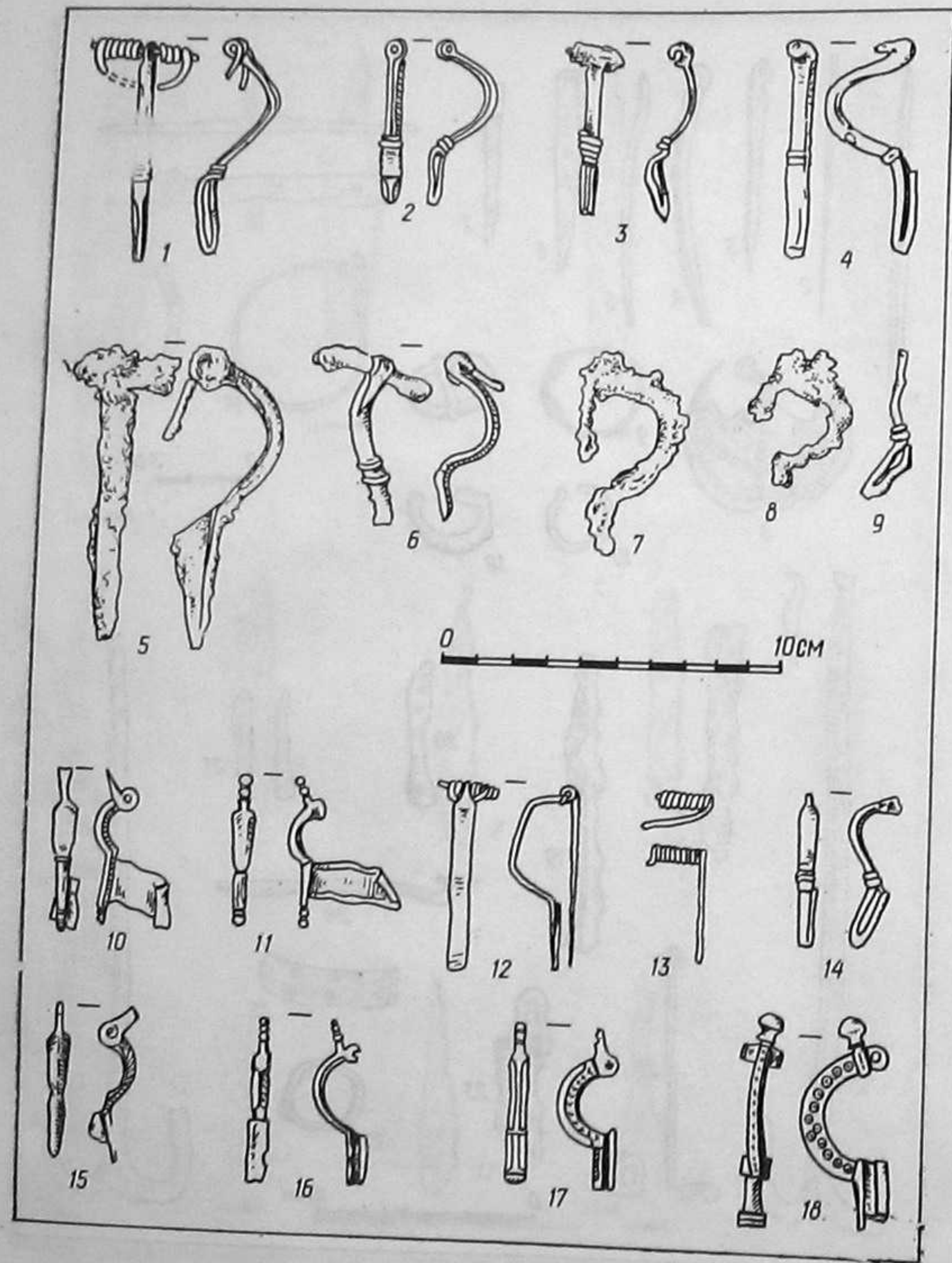
Таблиця XXXII. Залізні ножі з поселення в с. Черепин (1-11).

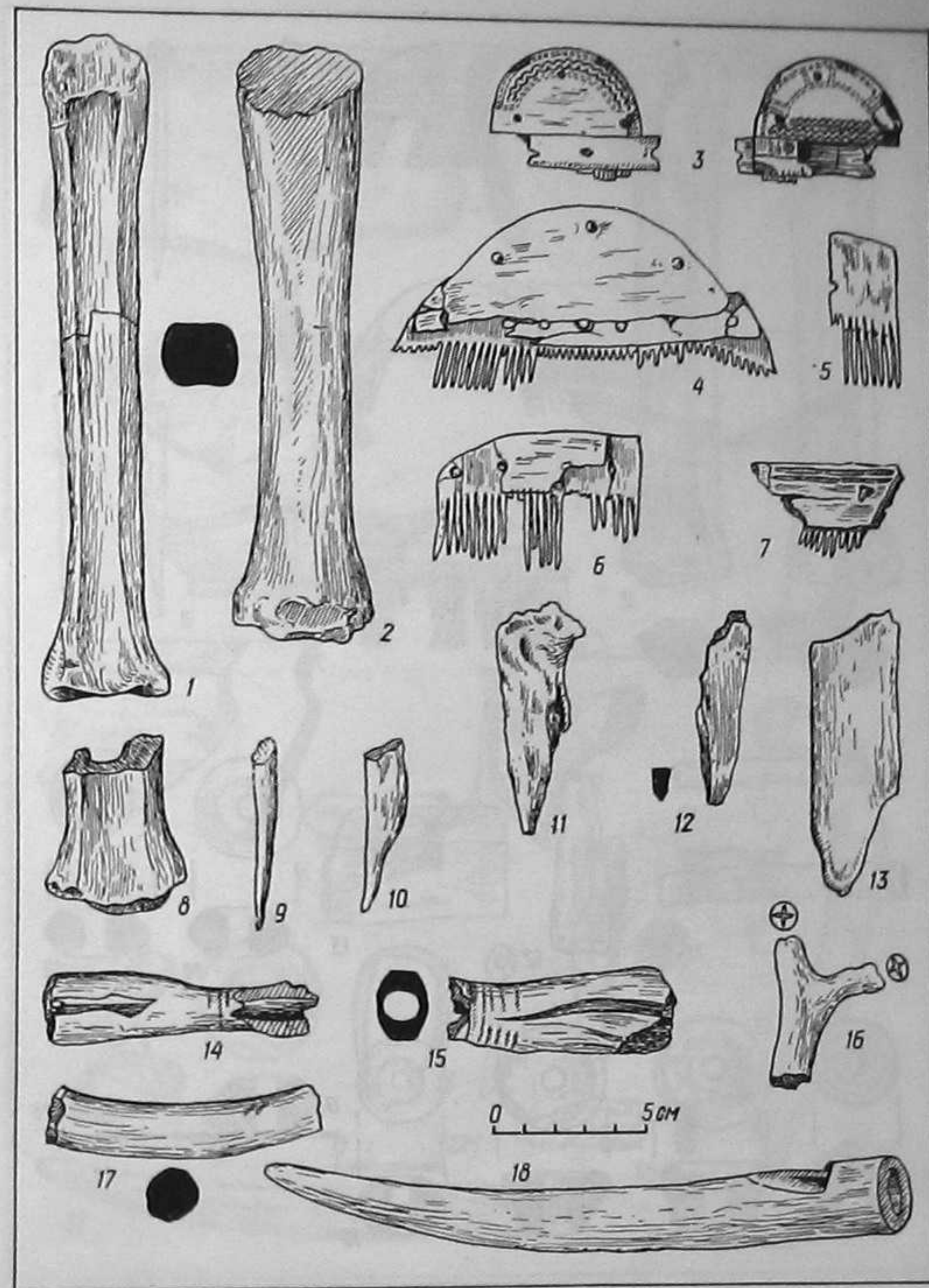
Таблиця XXXIII. Залізні
ножі з поселення Ріпнів II
(1—14).

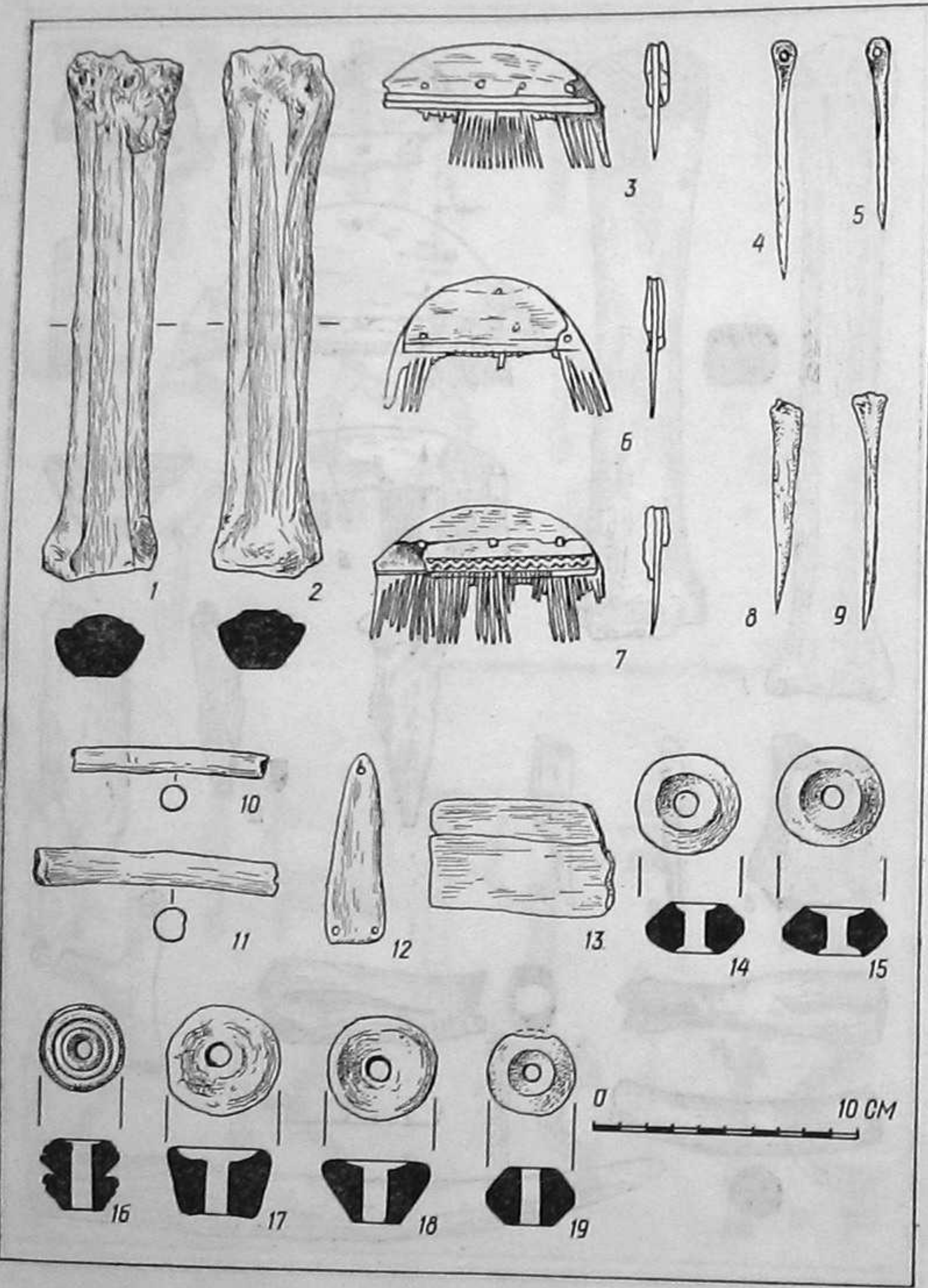
Таблиця XXXIV. Металеві
вироби з поселення Ріпнів
II (1—27).

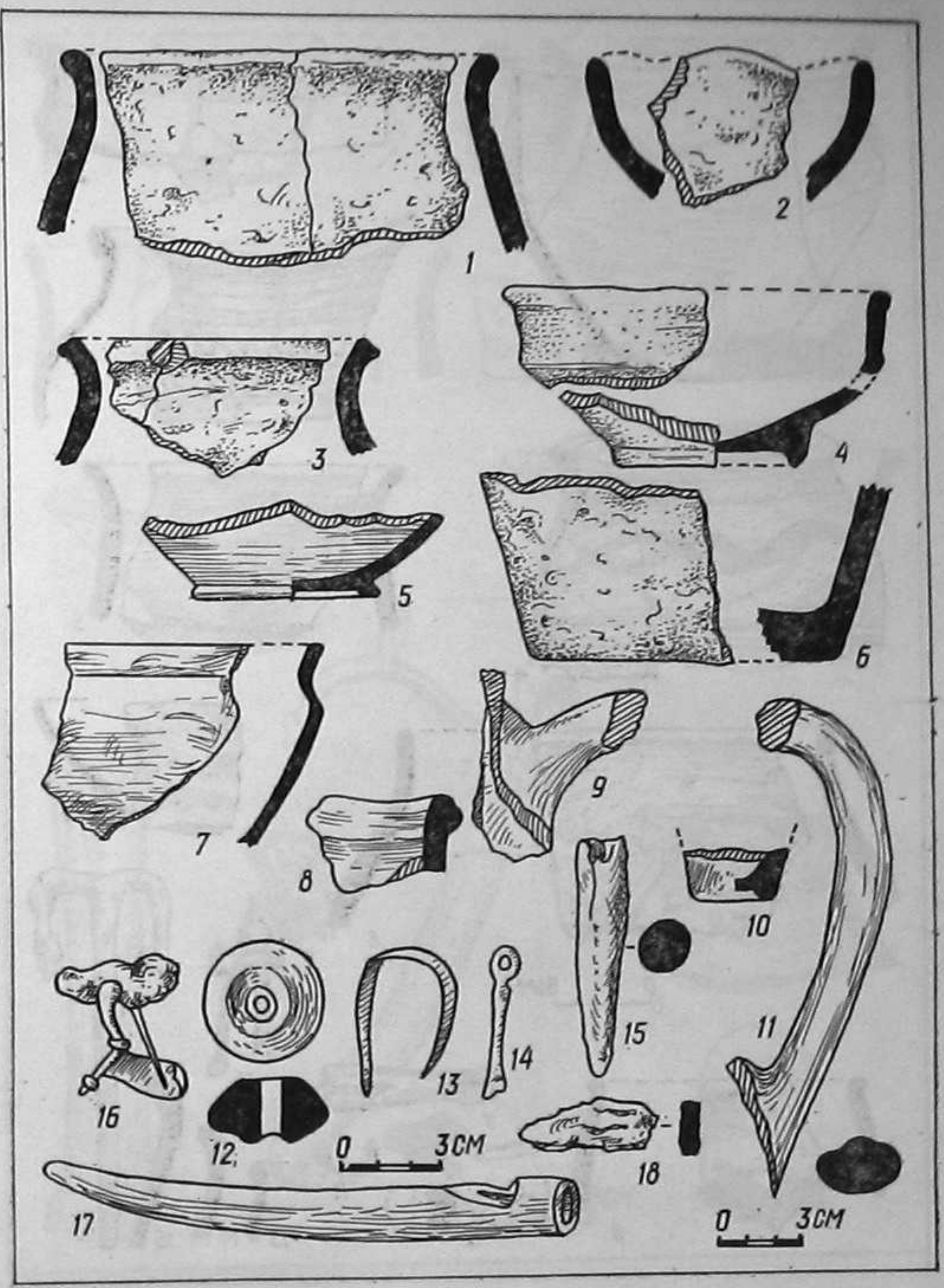
Таблиця XXXV. Фібули
з поселень Ріпнів II
і Ракобути (1-18).

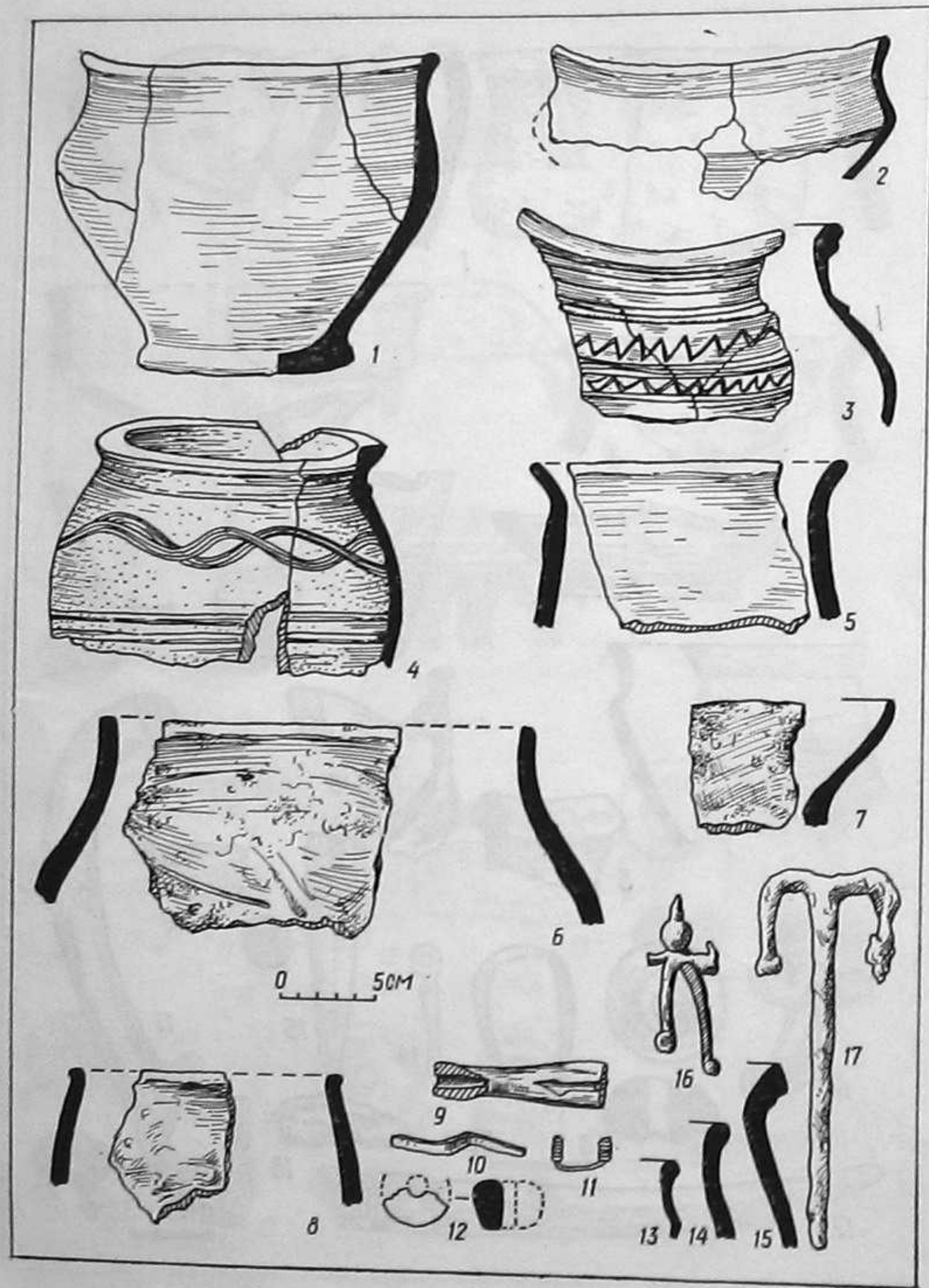
Таблиця XXXVI. Вироби
з кістки з поселення в с.
Черешин (1-18).

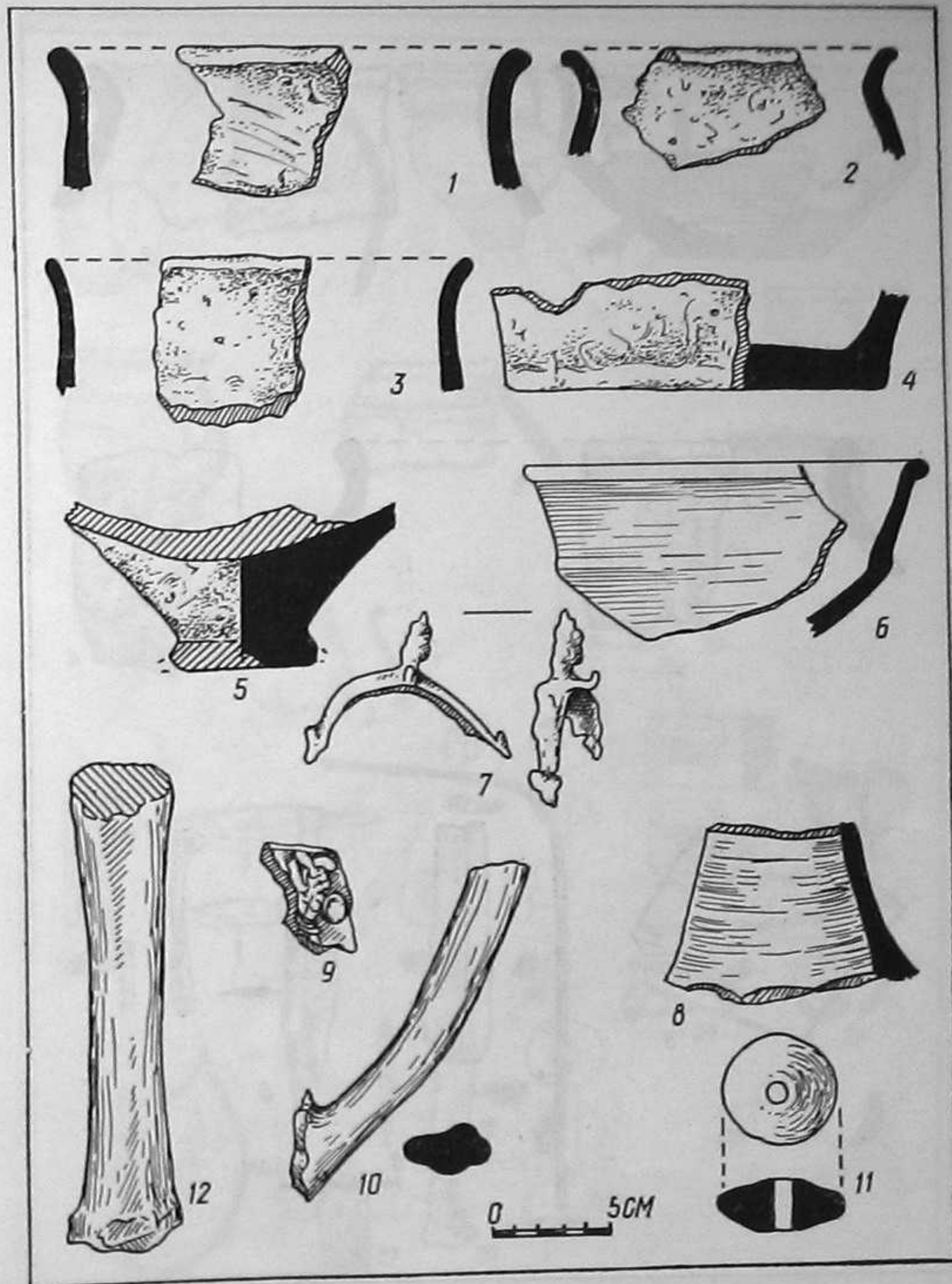
Таблиця XXXVII. Вироби з кістки, мергеля, глини з поселення Ріпнів II (1—19).

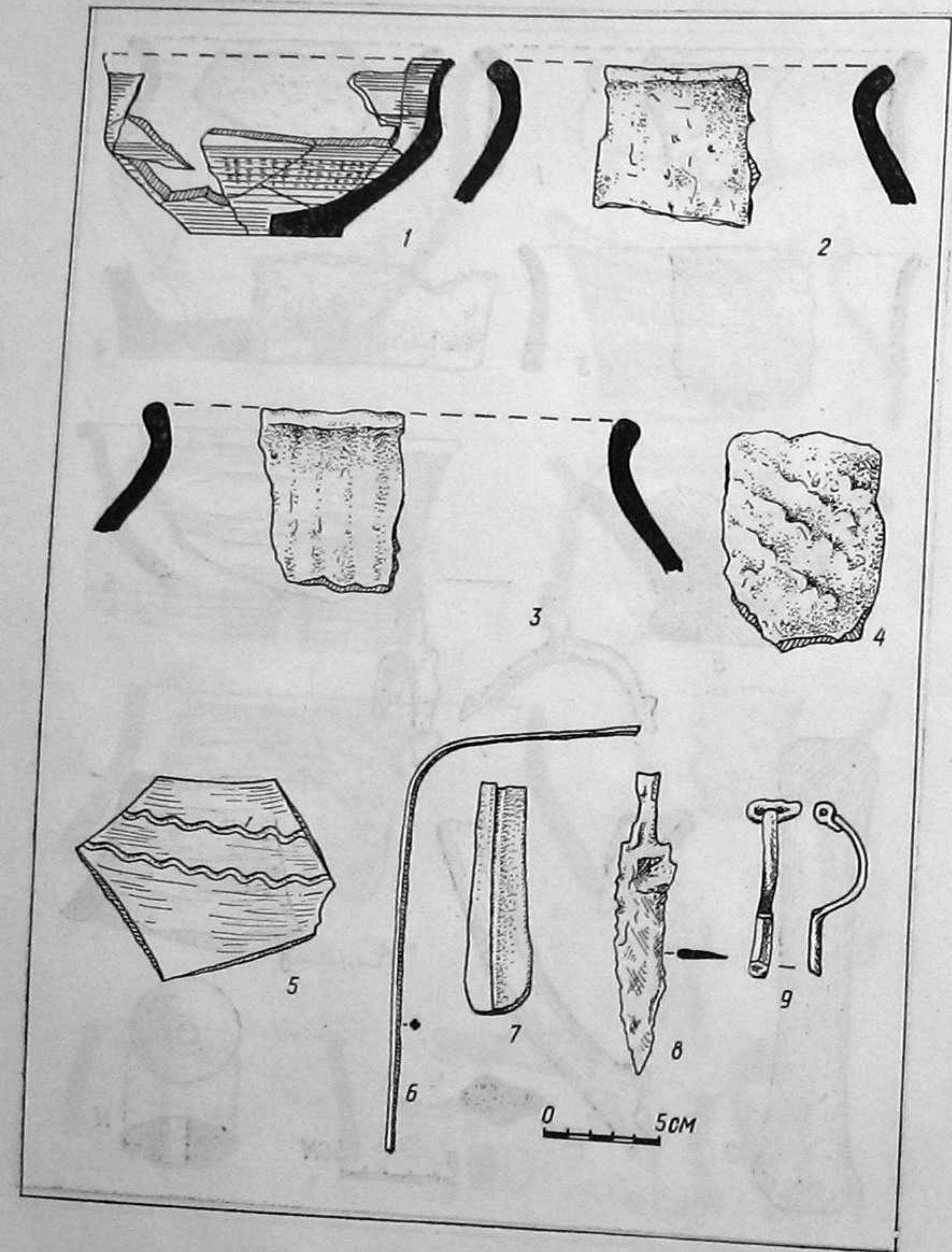
Таблиця XXXVIII. Черепи, Знахідки з житла № 4 (1—18).

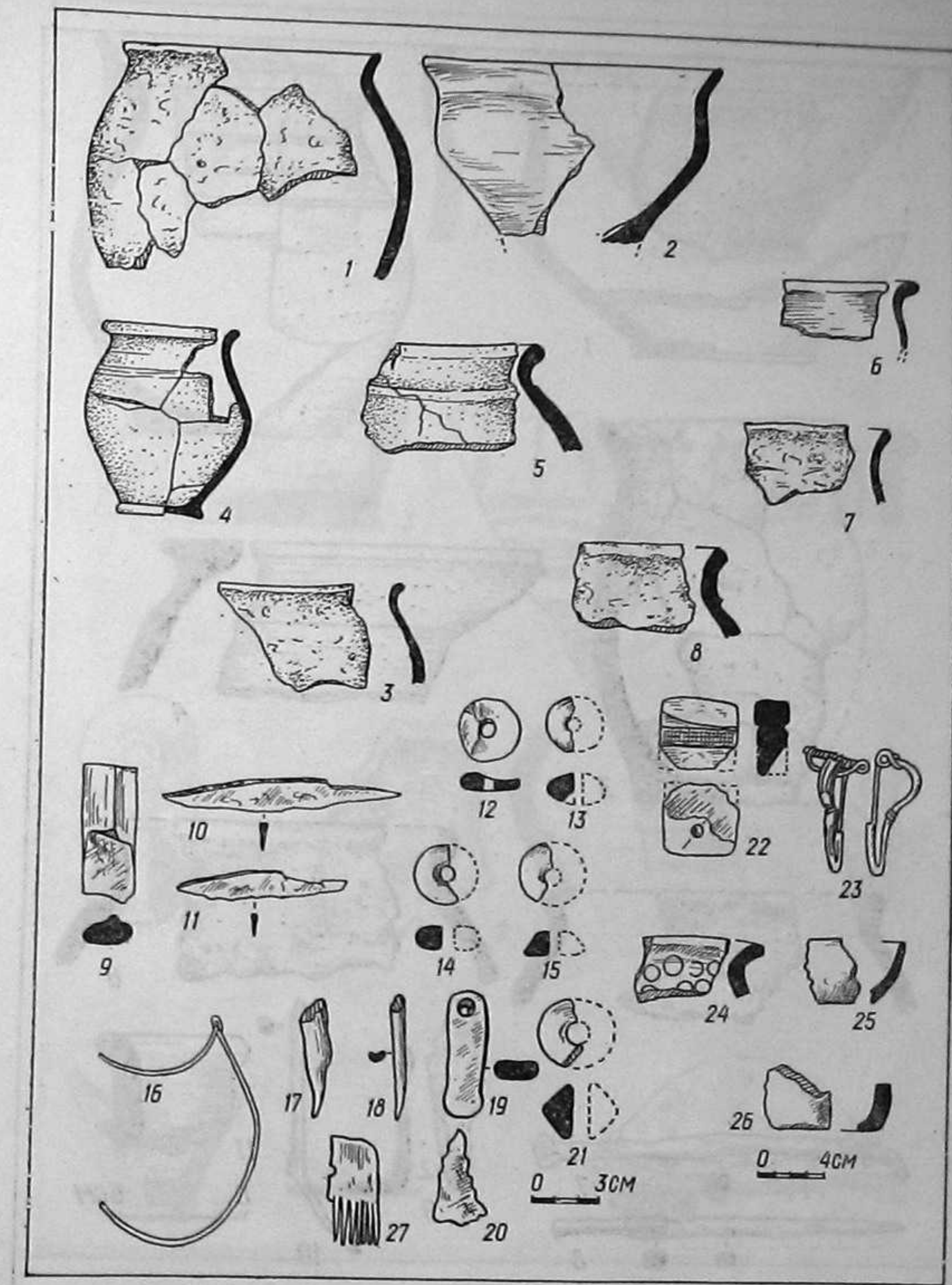
Таблиця XXXIX. Черепин.
Знахідки з житла № 5
(1-17).

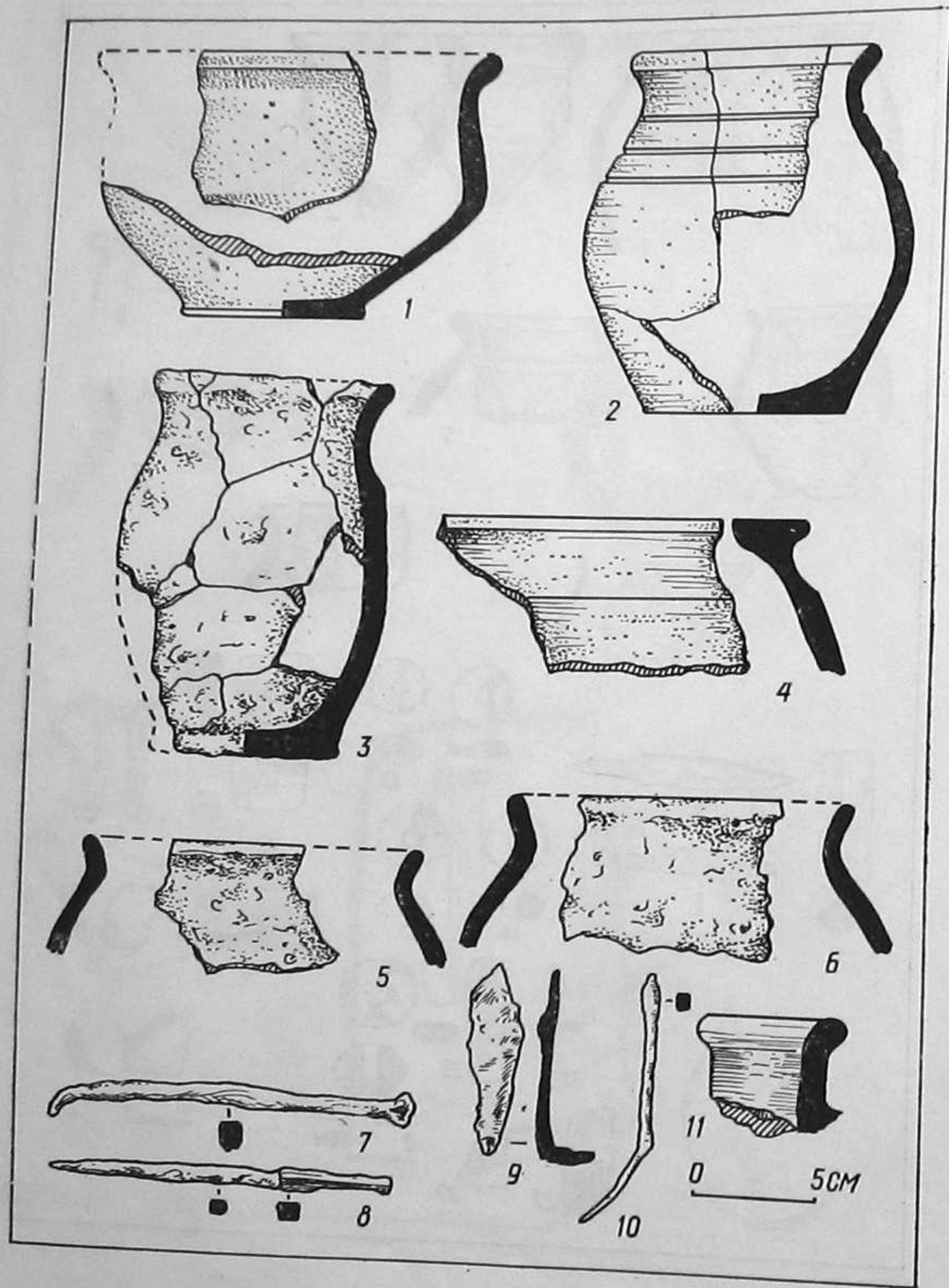
Таблиця XL. Черепин.
Знахідки із житла № 6
(1-12).

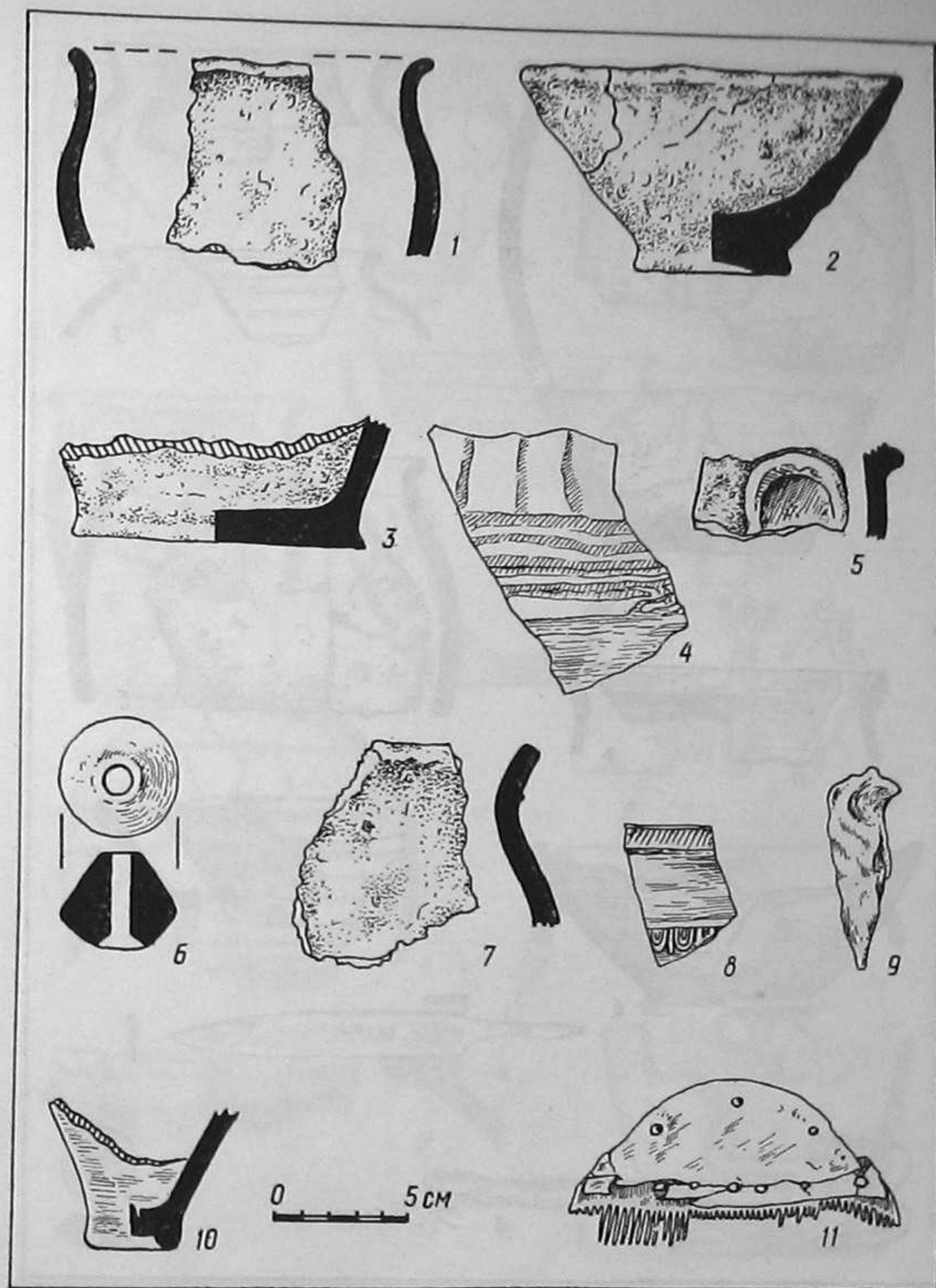
Таблиця ХІІ. Черепи.
Знахідки із житла № 7 (1—9).

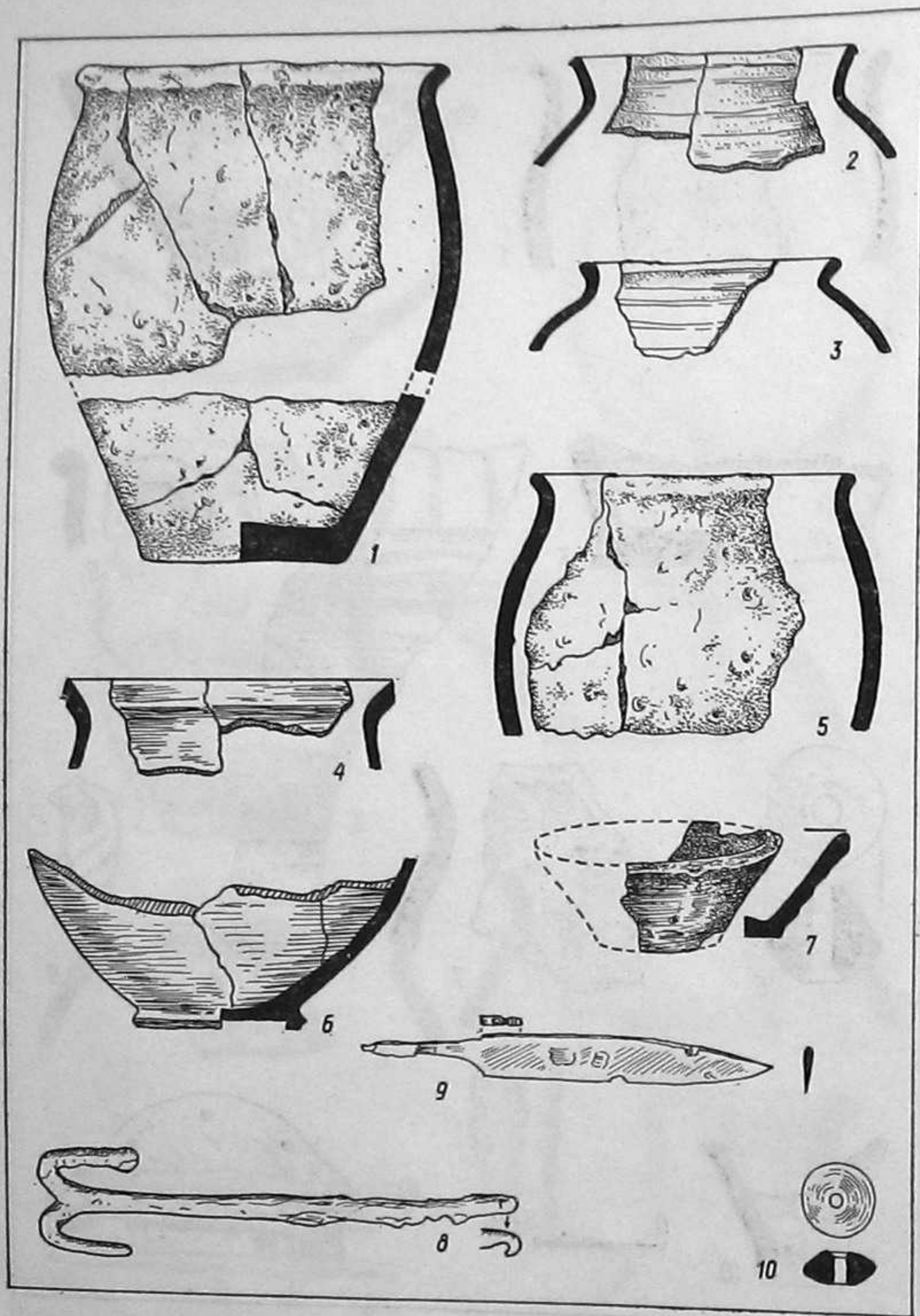
Таблиця ХІІІ. Черепи.
Знахідки із житла № 9
(2—27).

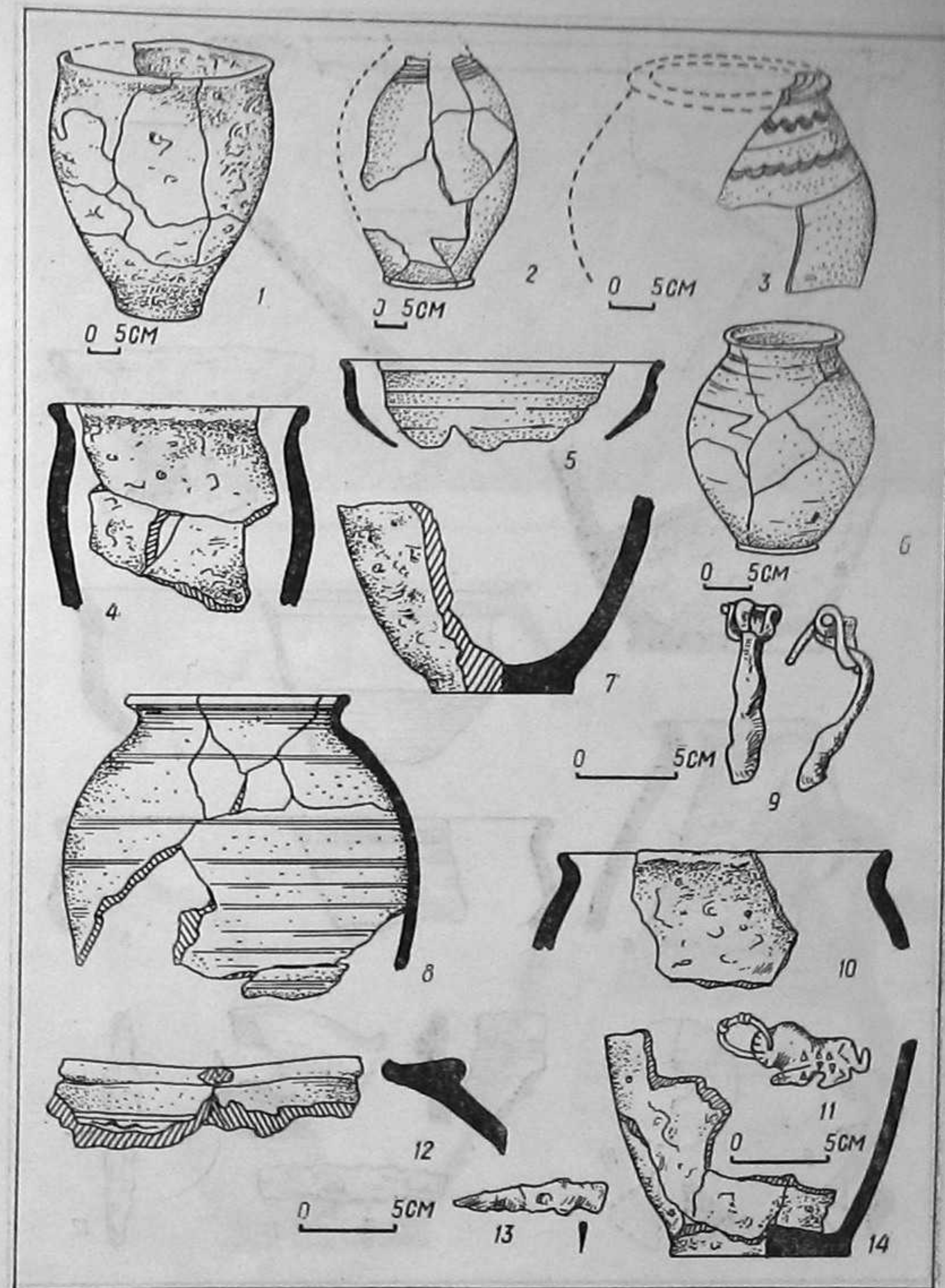
Таблиця XLIII. Черепи.
Знахідки:
1, 3 — піч № 1; 2, 4 — споруда
Б; 5 — яма № 15; 6—11 — яма
№ 17.

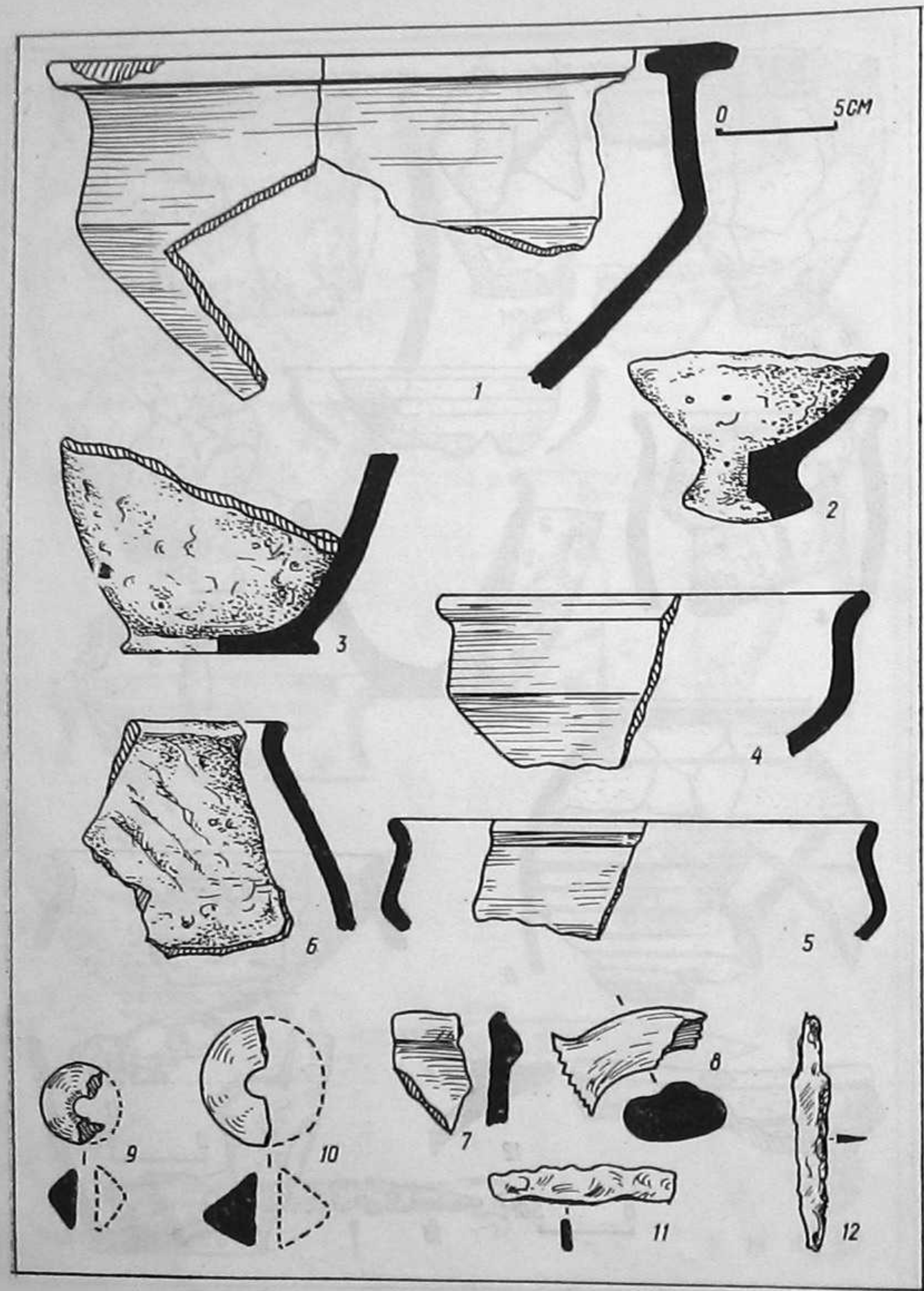
Таблиця XLIV. Черепи.
Знахідки із житла № 11
(1—11).

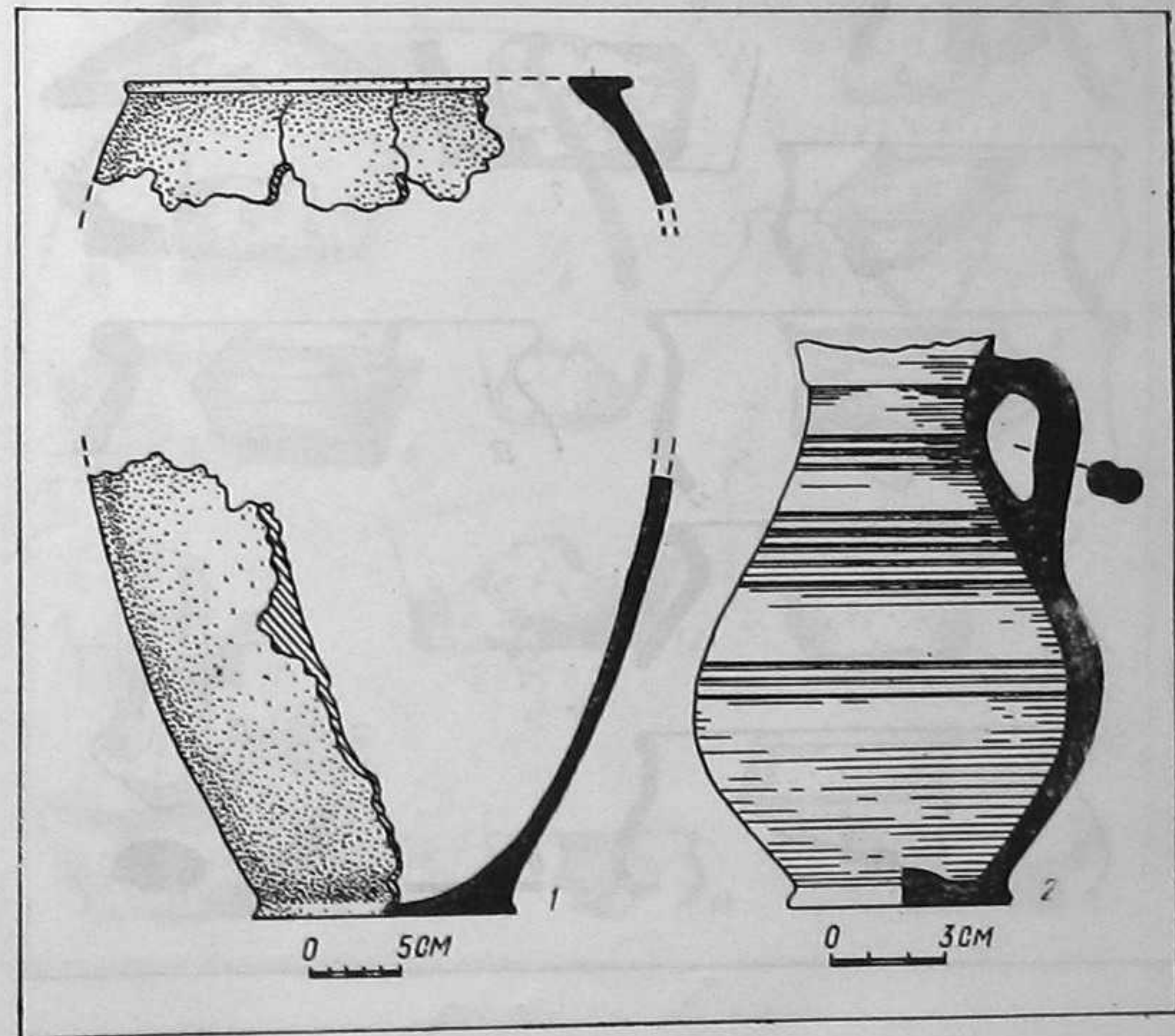
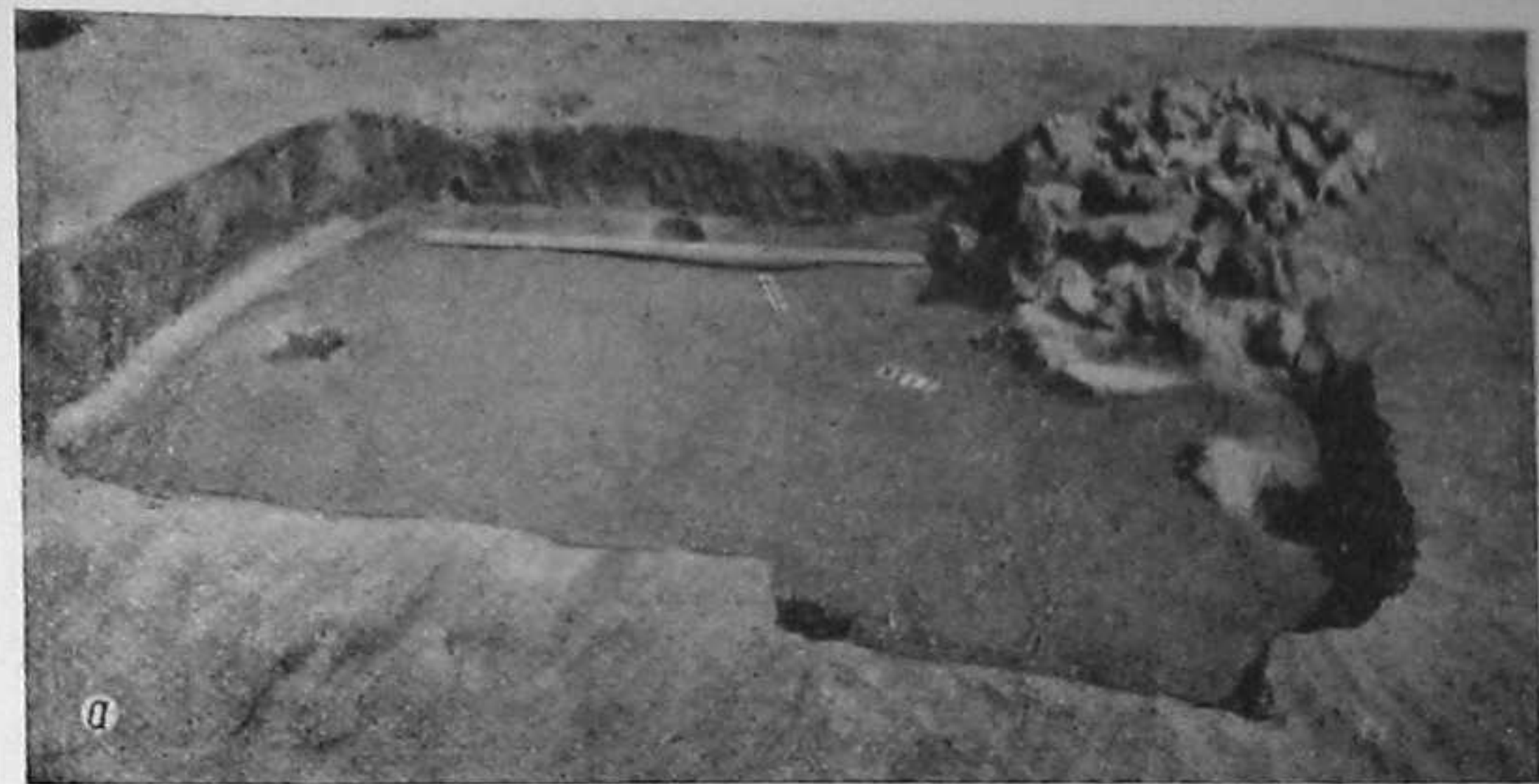
Таблиця XLV. Черепи.
Знахідки із житла № 12
(1-10).

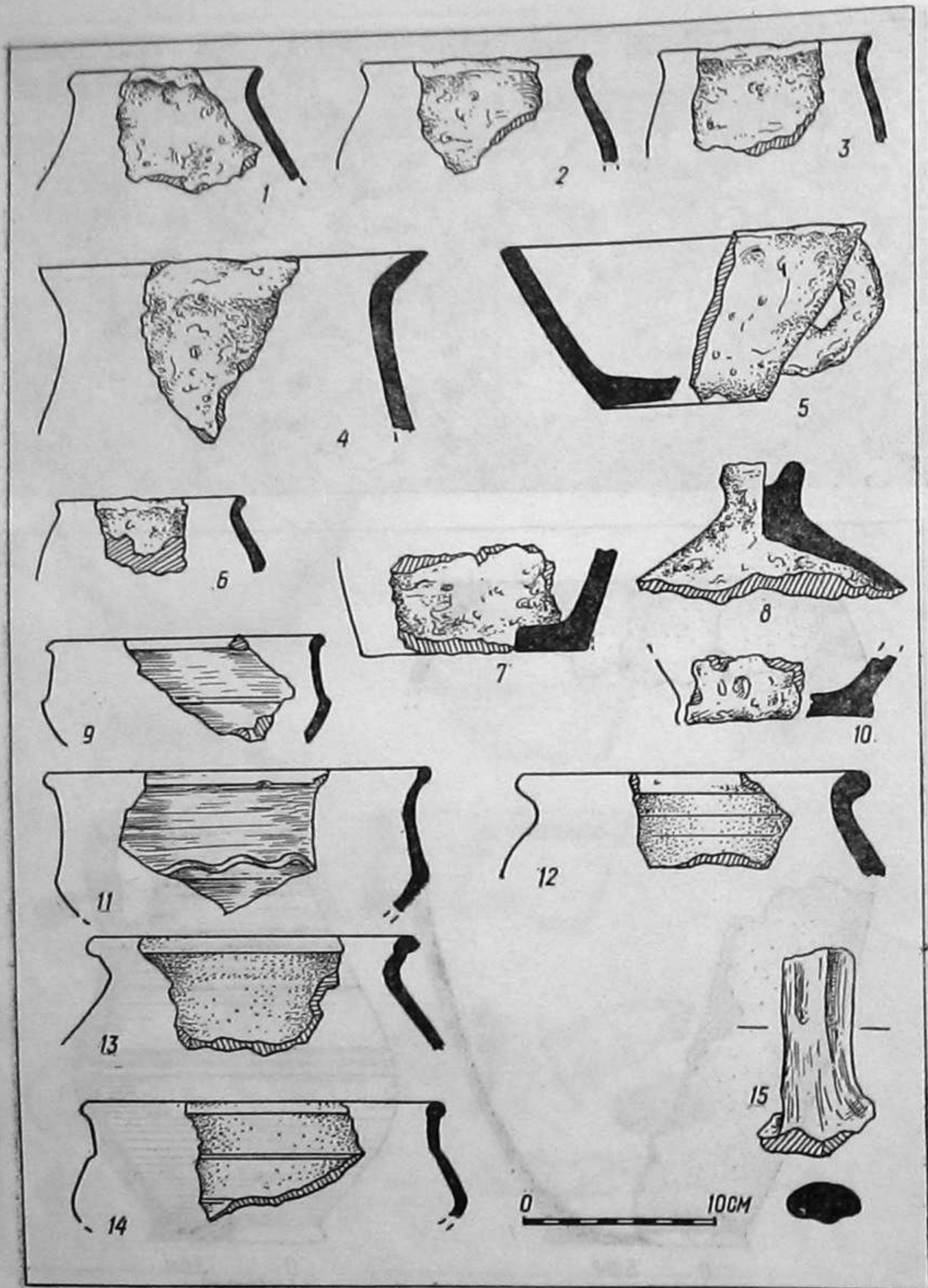
Таблиця XLVI. Черепи.
Знахідки із житла № 8
(1-14).

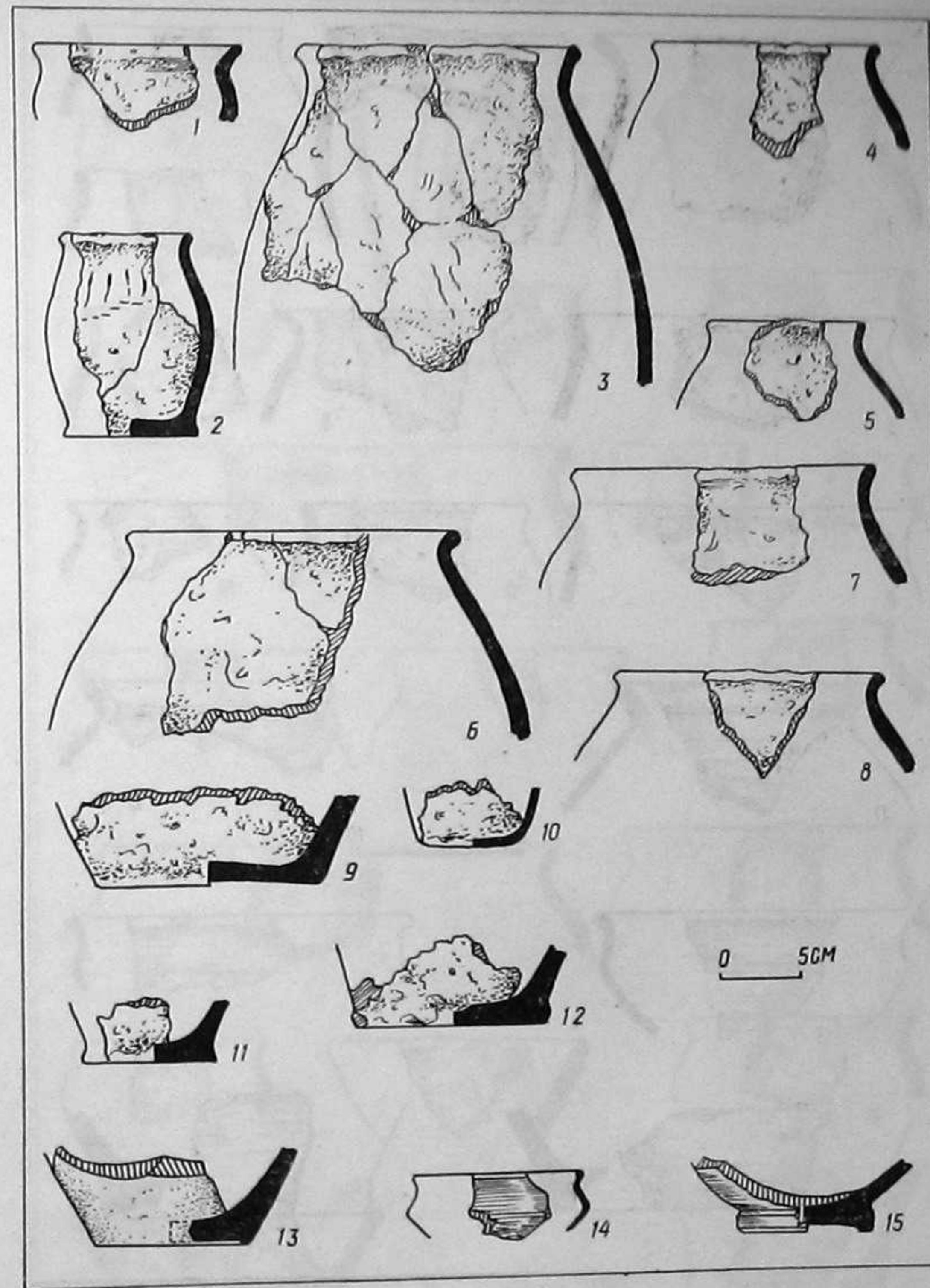
Таблиця XLVII. Черепки.
Знахідки із споруди А
(1—12).

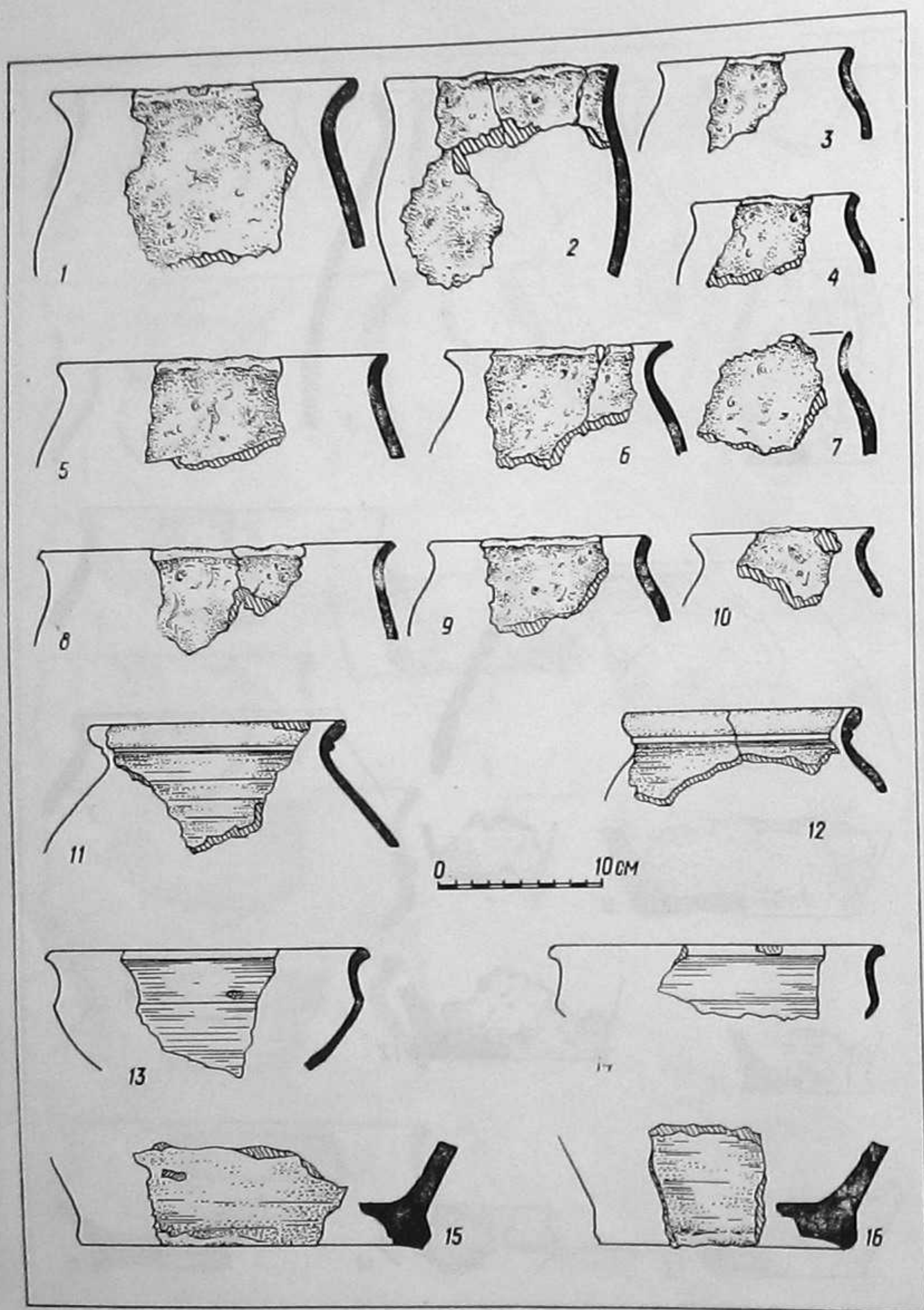
Таблиця XLVIII. Теремці,
житло № 11 (а); Черепки.
Знахідки із печі № 4
(6—1, 2).

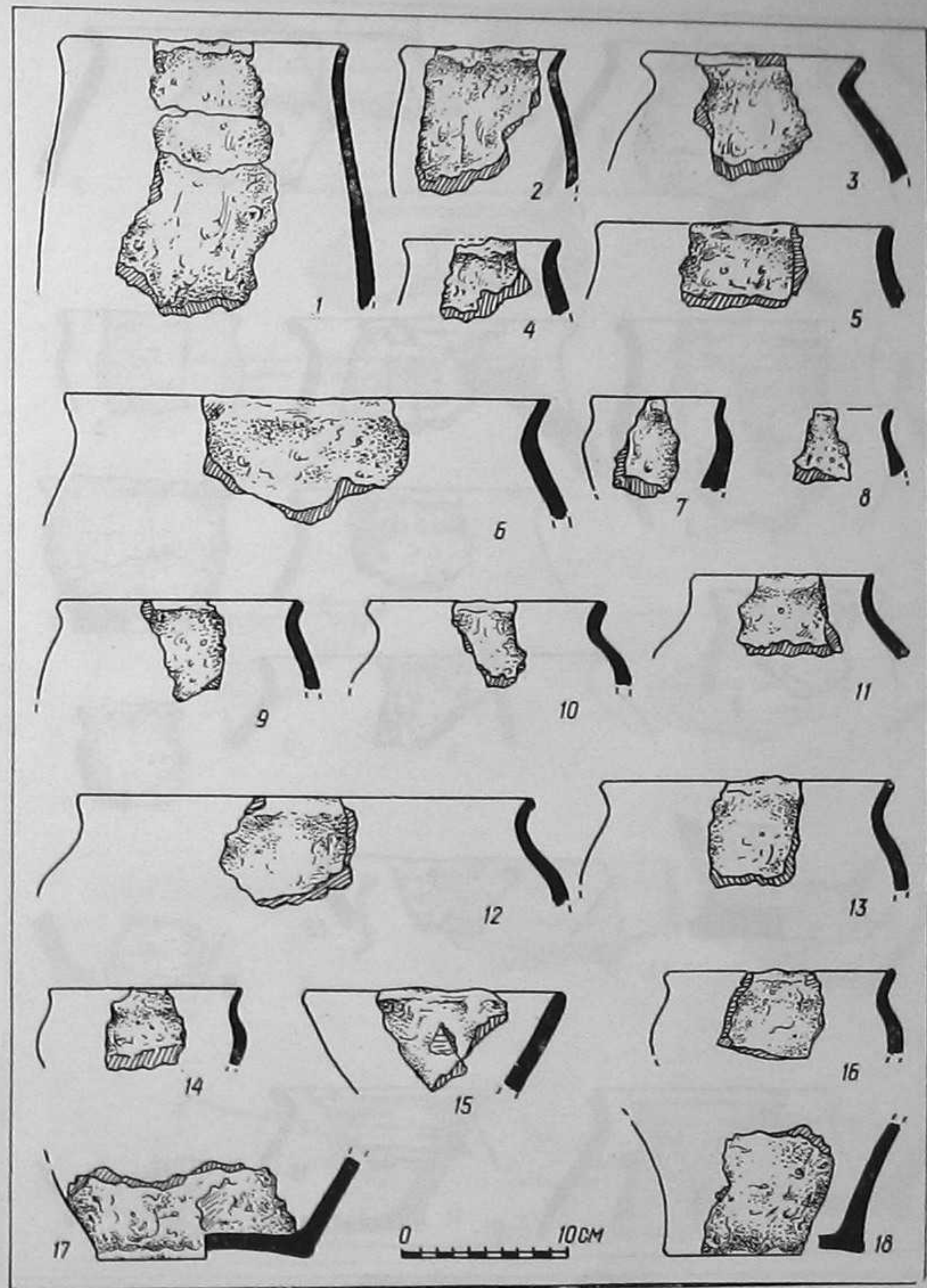
Таблиця XLIX. Дем'янів II. Кераміка із житла № 1 (1-15).

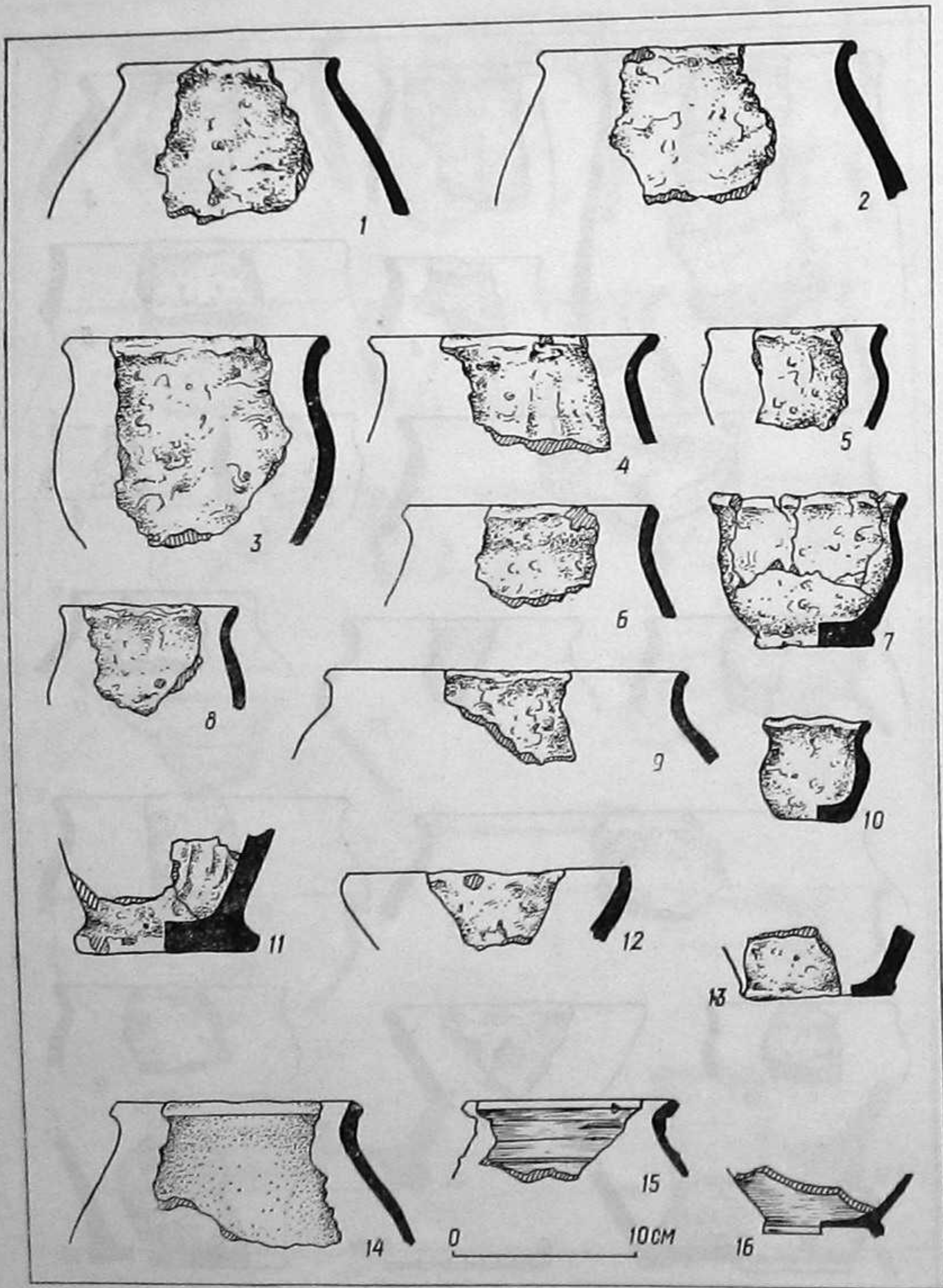
Таблиця L. Дем'янів II. Кераміка із житла № 4 (1-15).

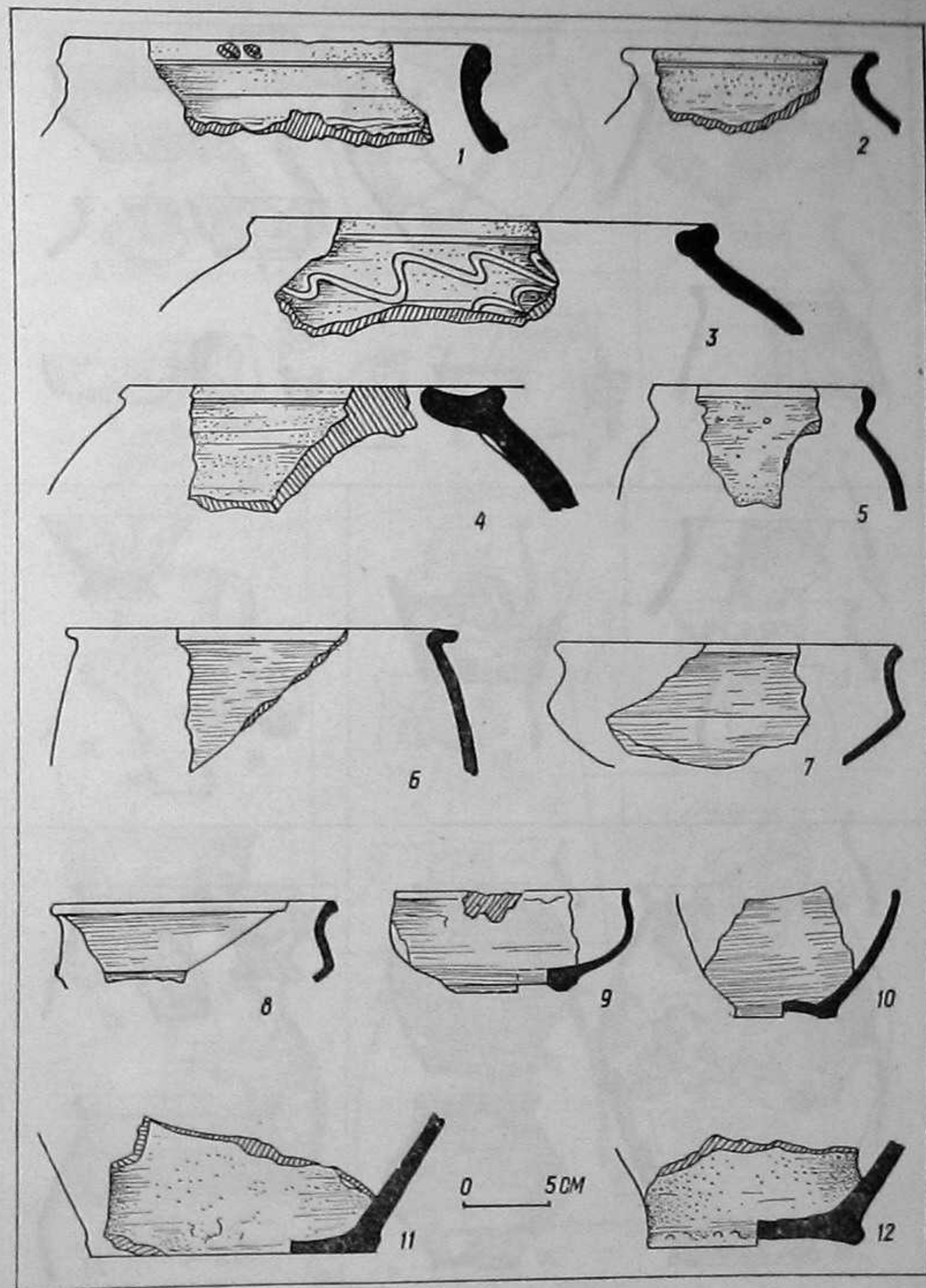
Таблиця LI. Дем'янів II.
Кераміка із житла № 3
(1-16).

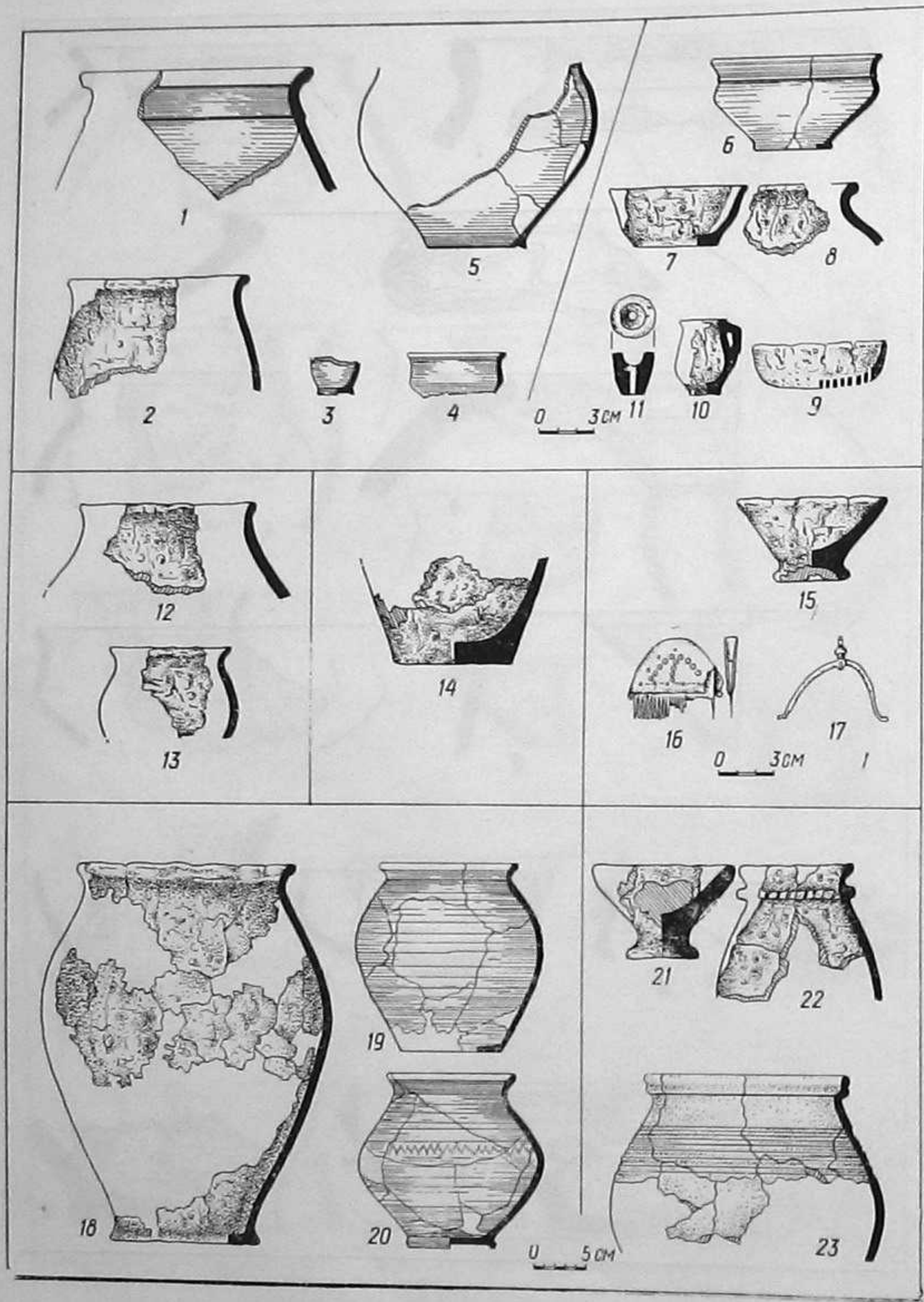
Таблиця LII. Дем'янів II.
Кераміка із житла № 2
(1-18).

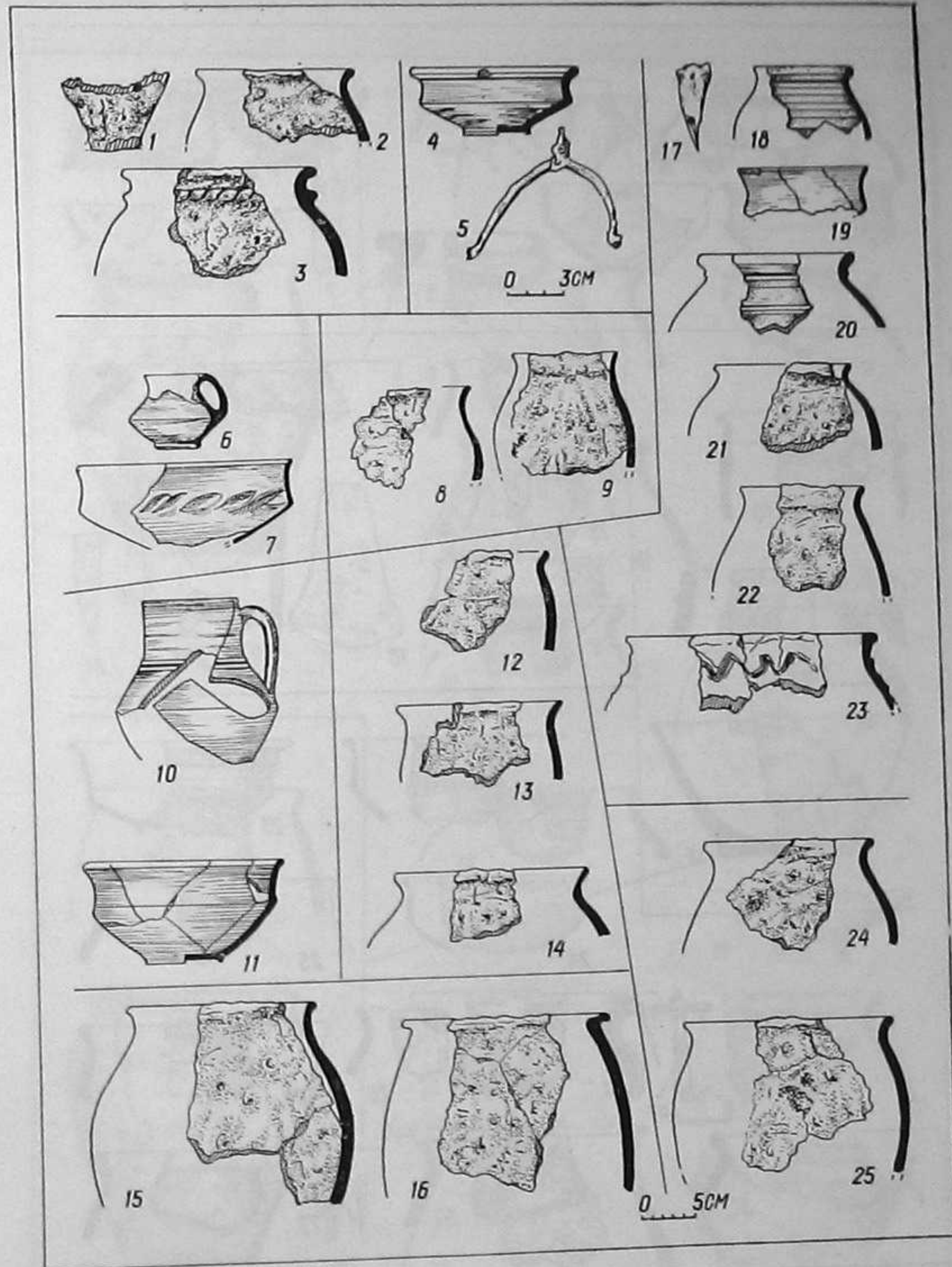
Таблиця LIII. Дем'янів II.
Культурний шар:
1—13 — лиша кераміка; 14—
16 — гончарна кераміка.

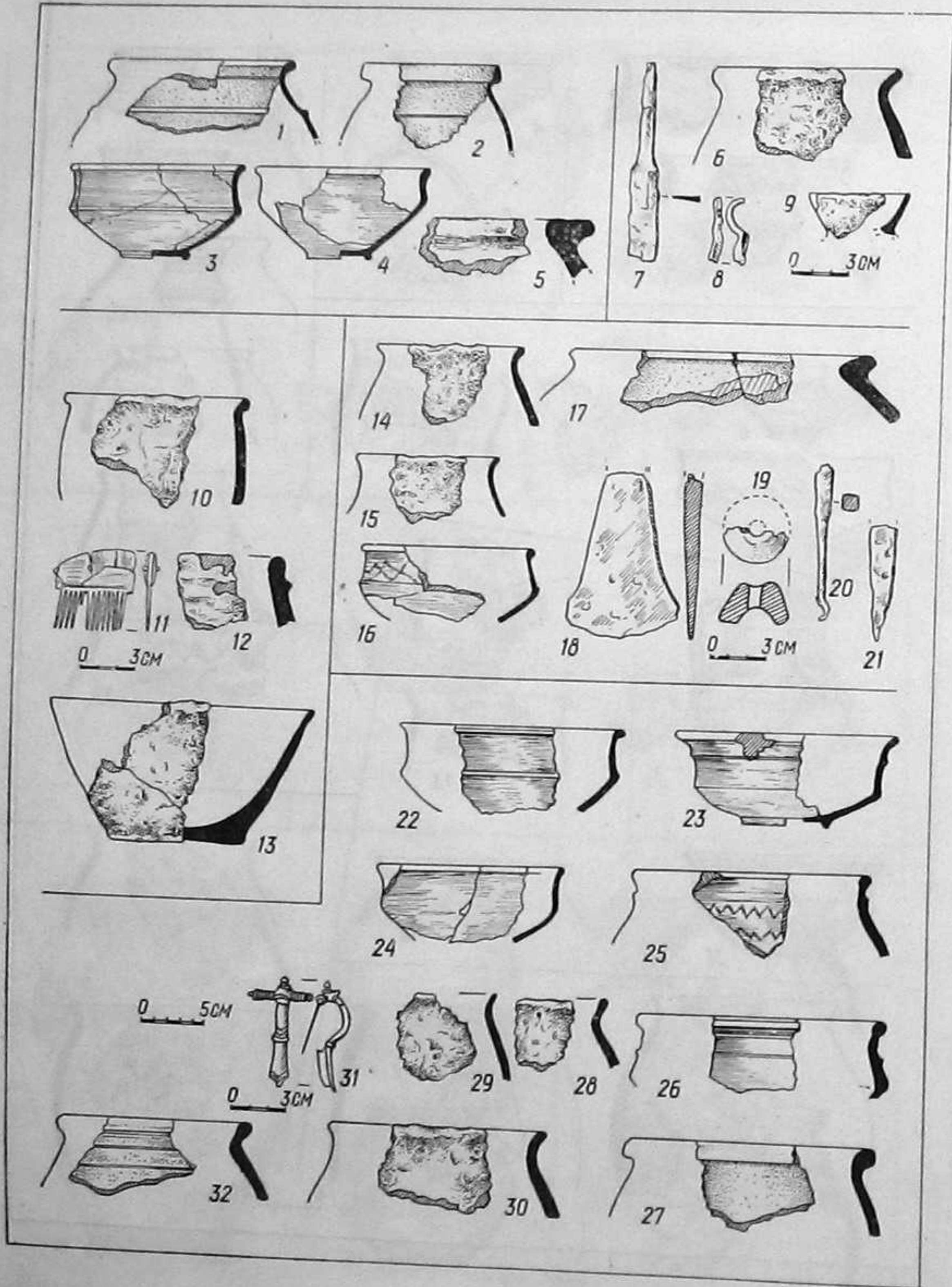
Таблиця LIV. Дем'янів II.
Культурний шар:
1—12 — гончарна кераміка.

Таблиця LV. Бовшів II.
Знахідки:
1, 2 — житло № 3; 6—11—
житло № 10; 12, 13 — споруда
№ 5; 14 — житло № 12; 15—
17 — житло № 9; 18—20 —
споруда № 3; 21—23 — житло
№ 11.

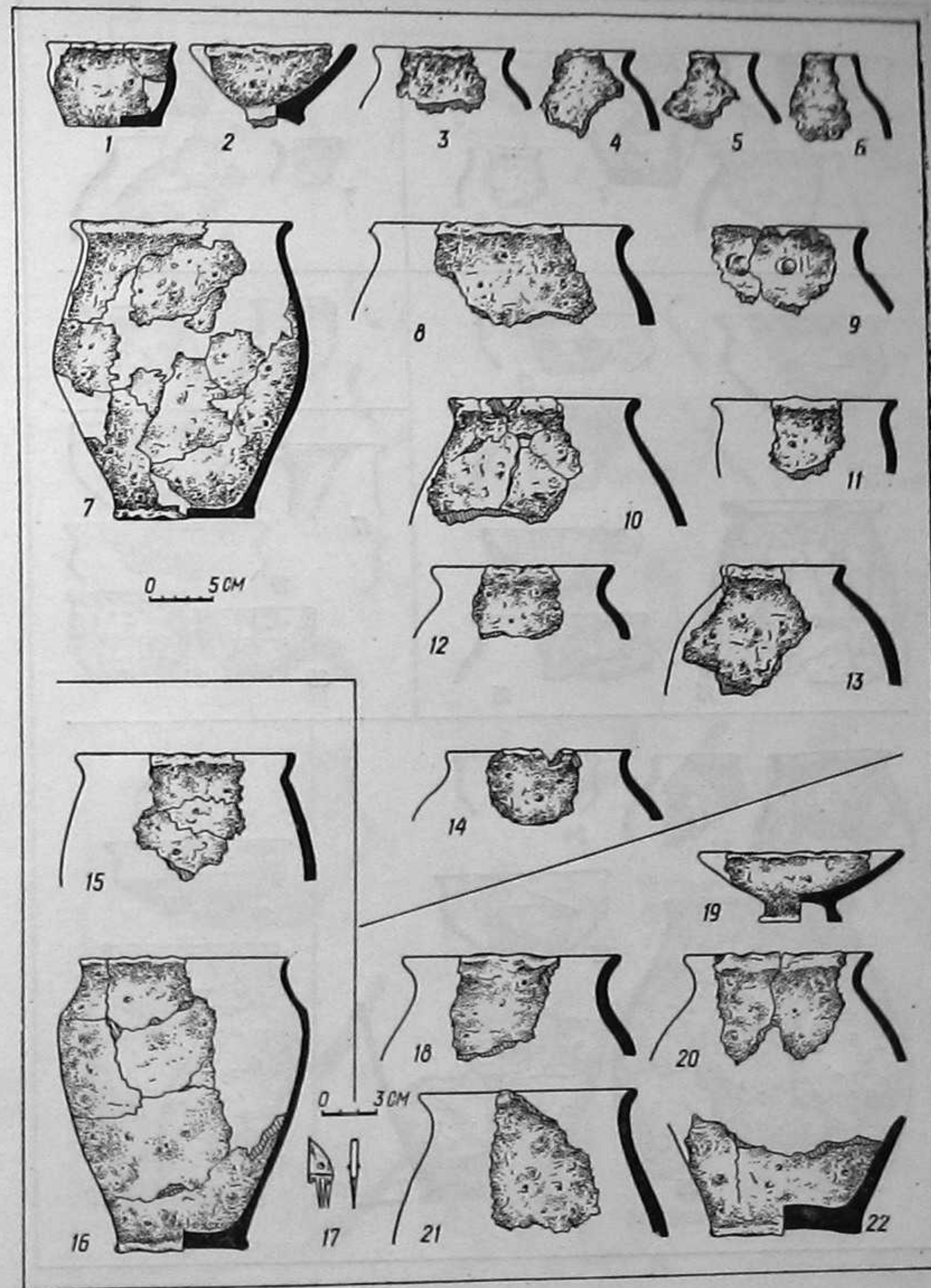

Таблиця LVI. Бовшів II.
Знахідки:
1—3 — яма № 37; 4, 5 — яма
№ 40; 6, 7 — яма № 30; 8, 9 —
яма № 36; 10, 11 — яма № 54;
12—14 — яма № 59; 15, 16 —
яма № 29; 7 — яма № 33; 18 —
яма № 14; 9 — яма № 23; 20 —
яма № 33; 1 — яма № 35; 22 —
яма № 38; 23 — яма № 20; 24,
25 — яма № 55.

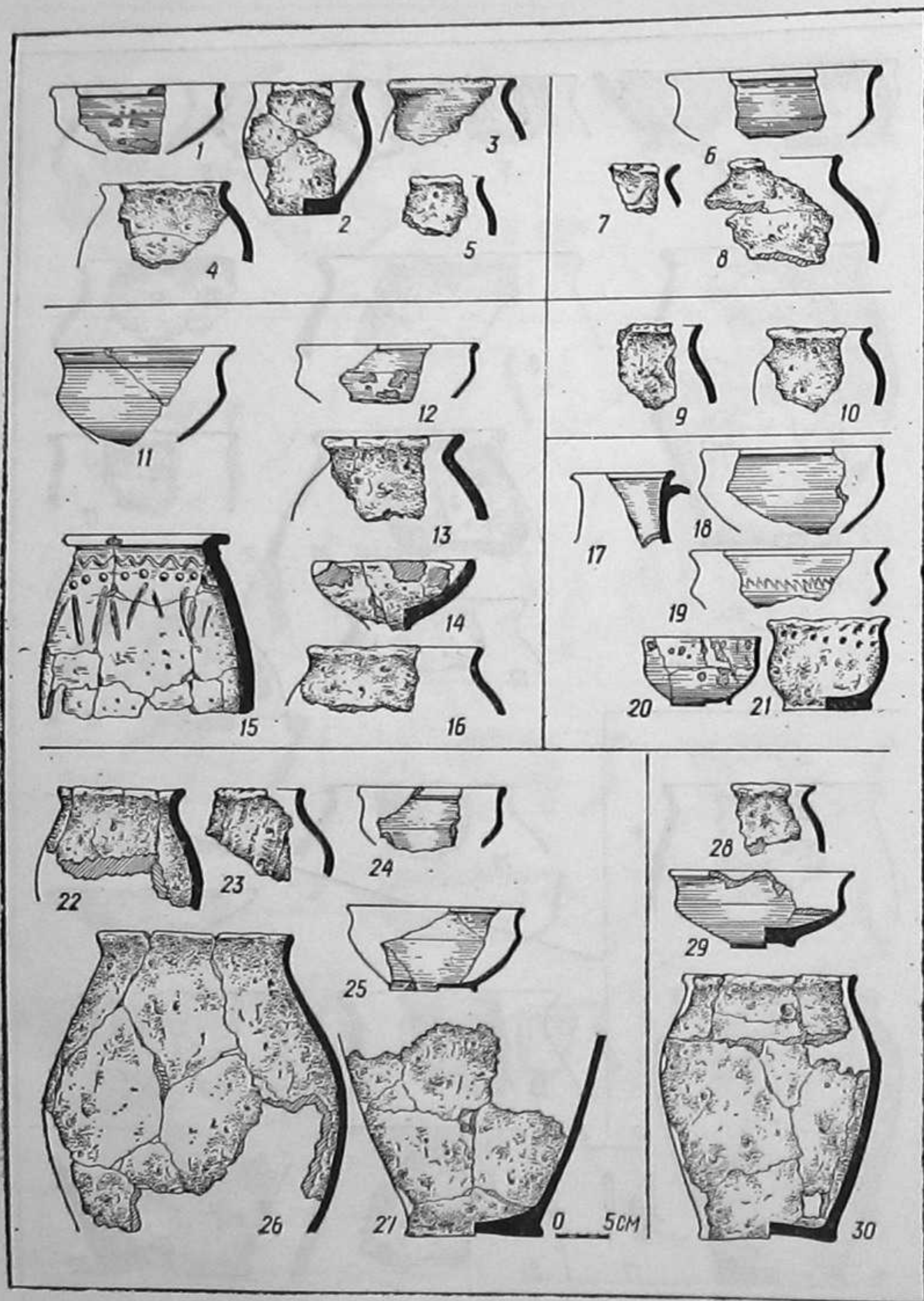
Таблиця LVII. Бовшів II.
Знахідки:

1—5 — житло № 13; 6—9 —
житло № 14; 10—13 — споруда
№ 15; 14—21 — житло № 15;
22—32 — житло № 18.

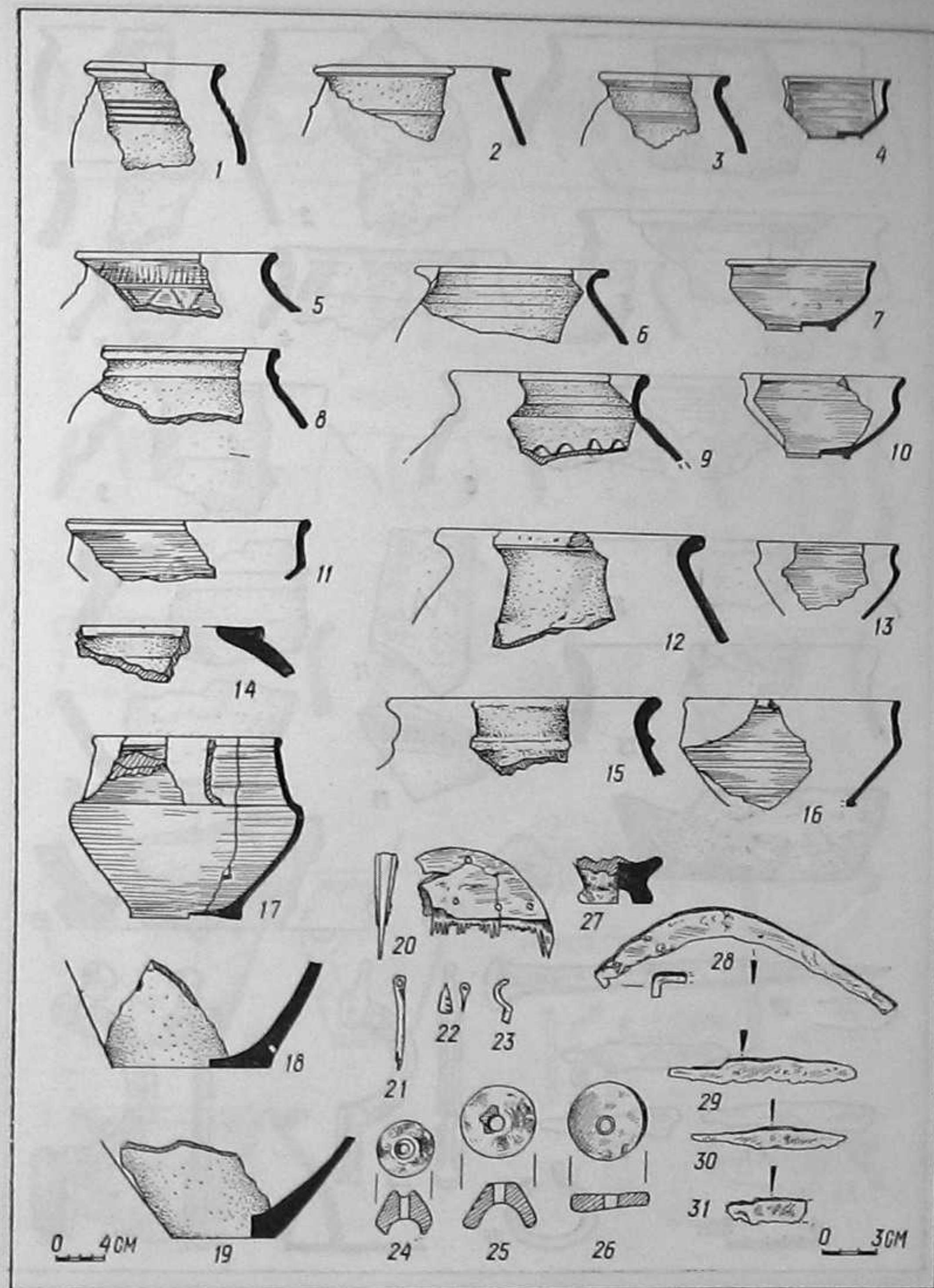
Таблиця LVIII. Бовшів II.
Знахідки:

1—14 — культурний шар; 15—
17 — вогнище; 18—22 — яма
№ 60.

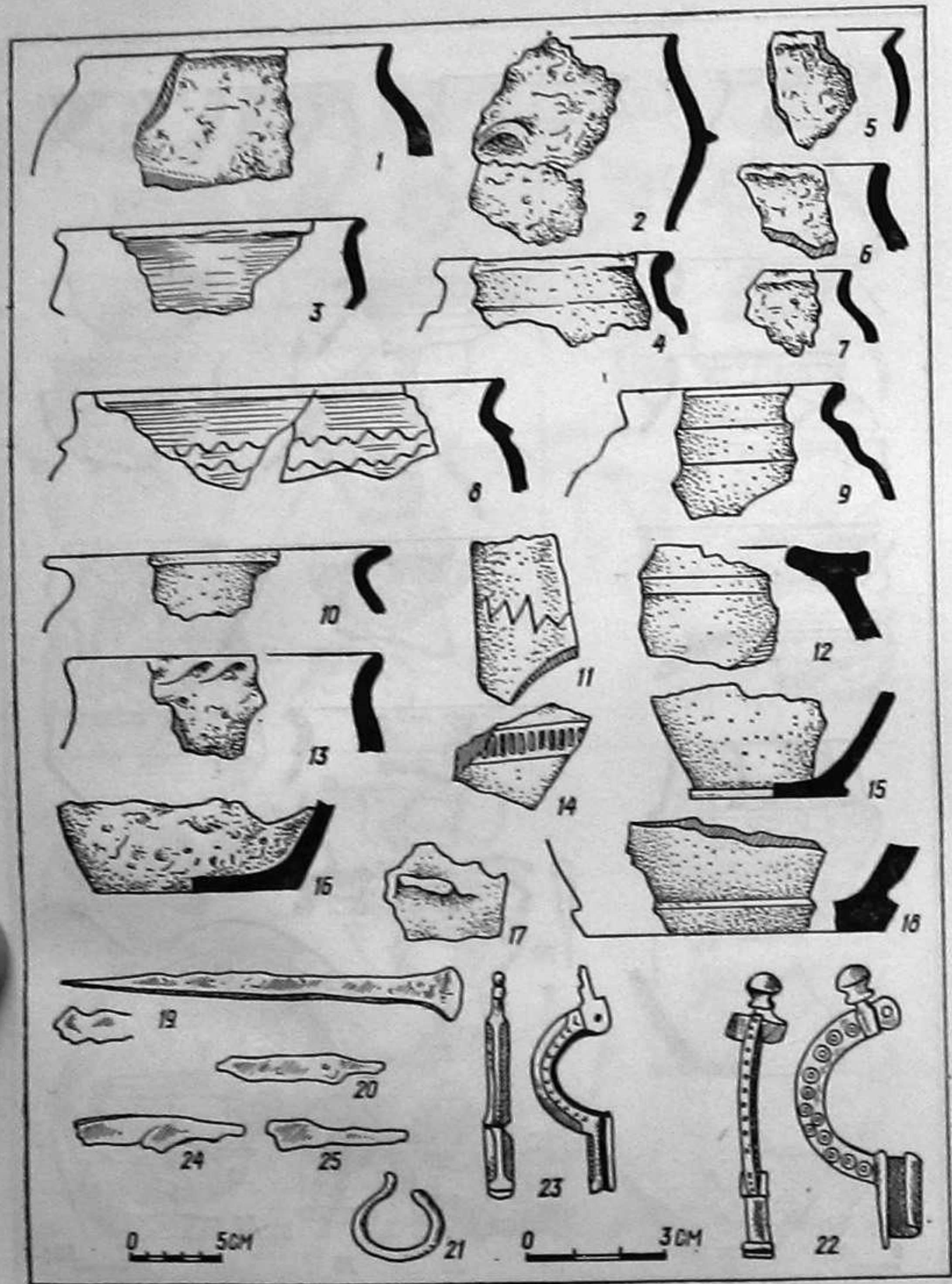

Таблиця LIX. Бовшів II.
Знахідки:

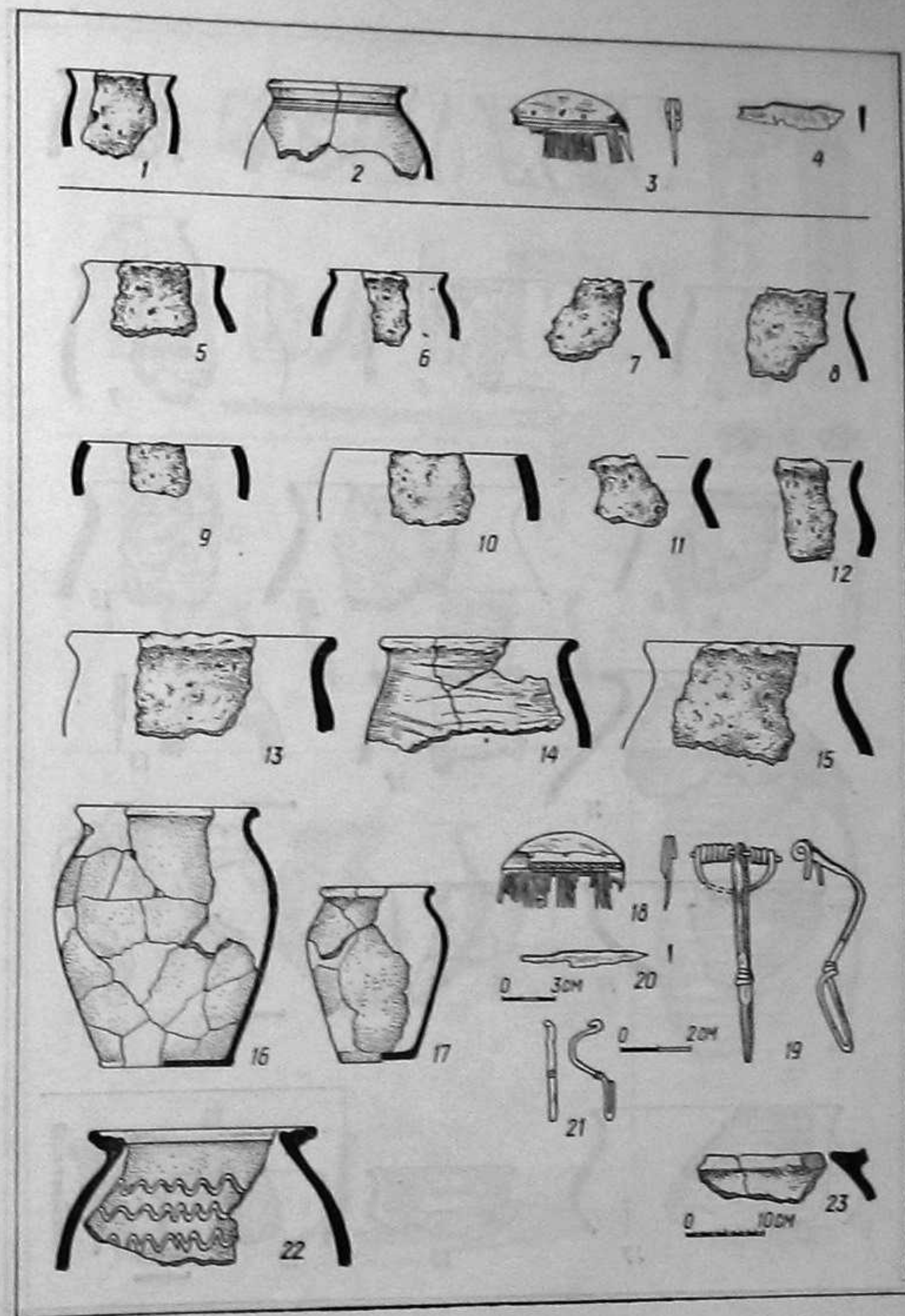
1 — яма № 14; 2 — яма № 9;
3 — яма № 11; 4 — яма № 2; 5 —
яма № 13; 6—8 — яма № 5;
9, 10 — яма № 4; 11—16 — яма
№ 3; 17—21 — яма № 16;
22—27 — яма № 8; 28—30 —
яма № 7.

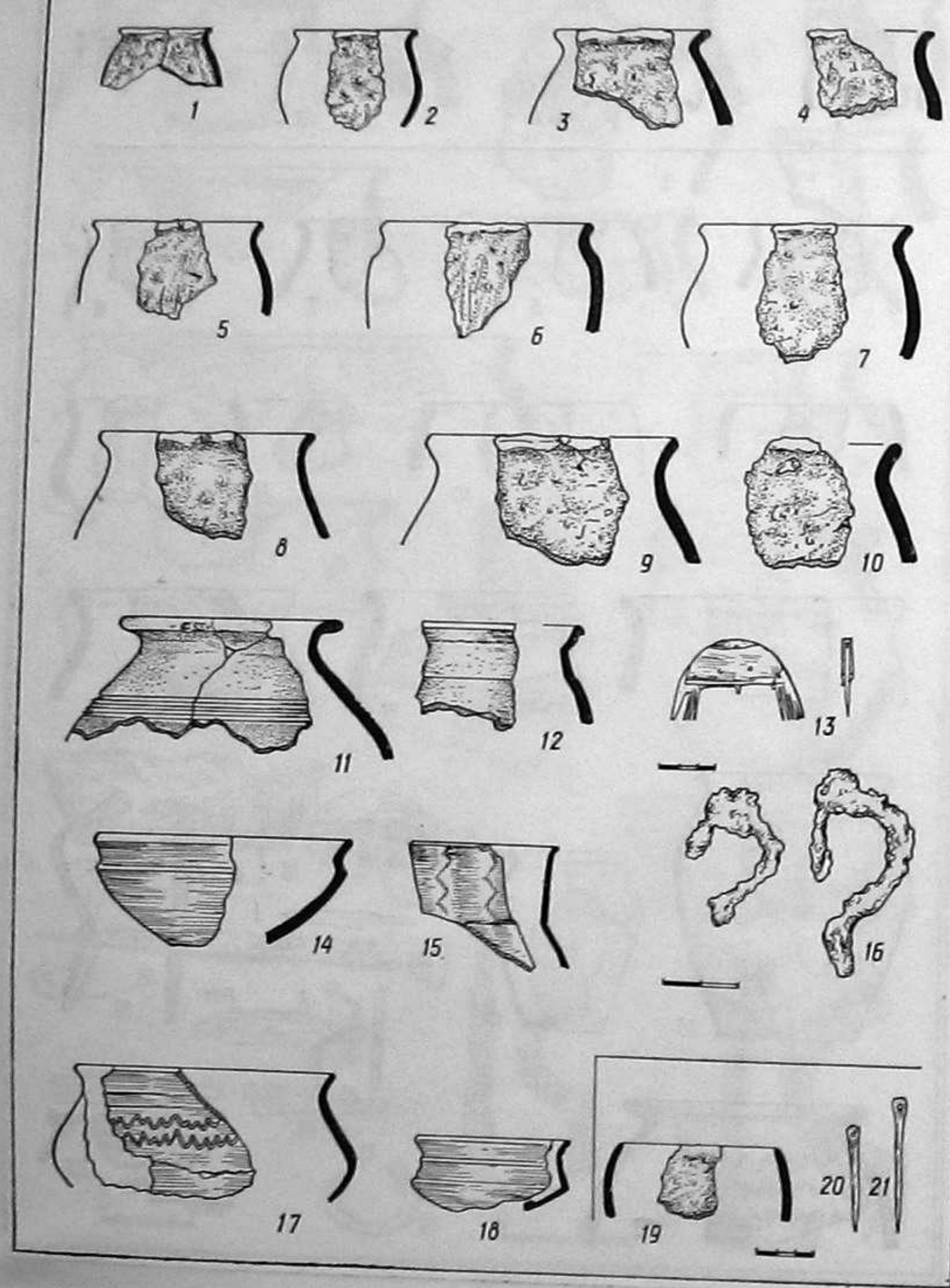
Таблиця LX. Бовшів II.
Знахідки з культурного
шару (1—31).

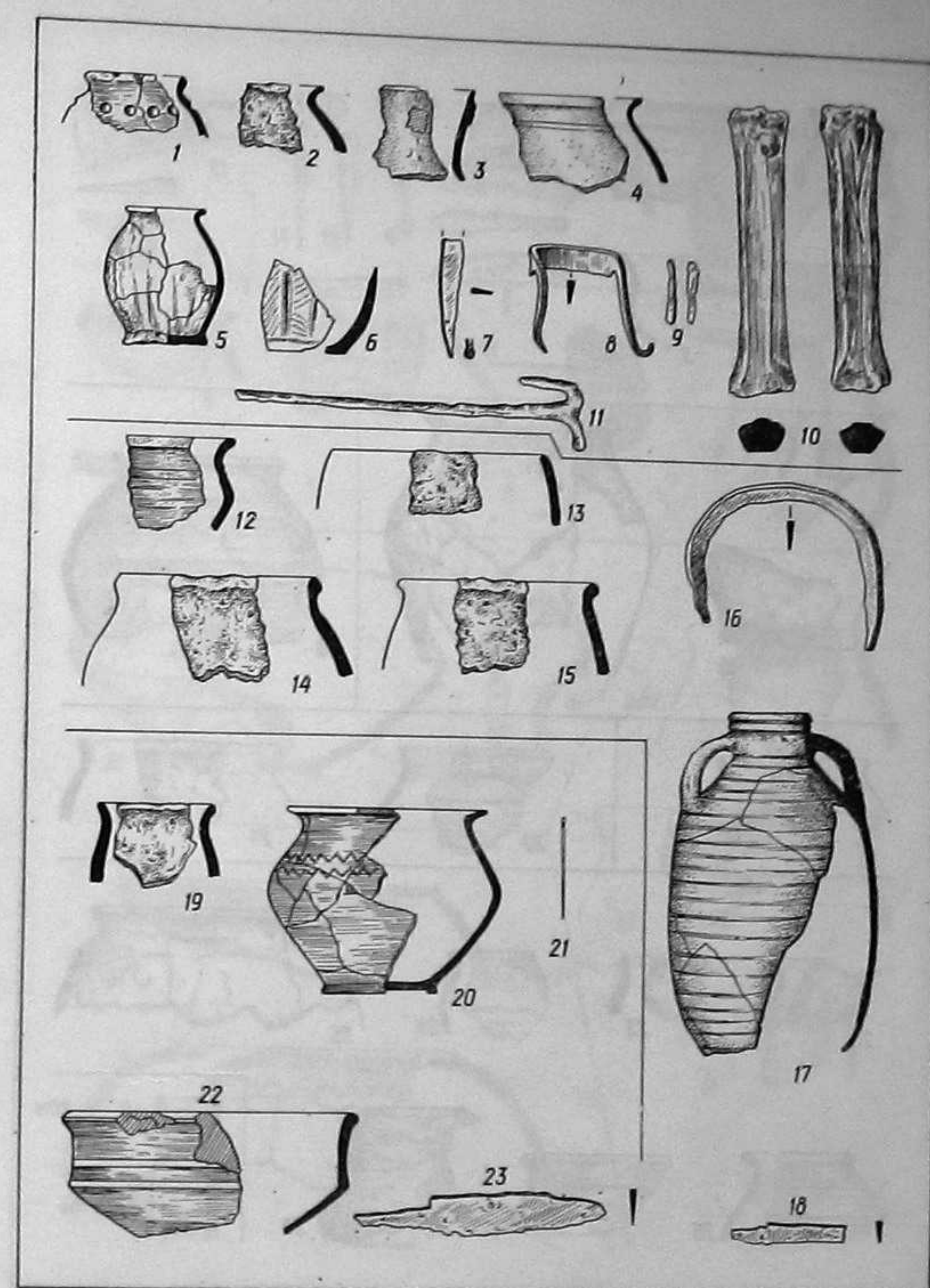
Таблиця LXI. Рівнів II.
Знахідки з житла № 2
(1-25).

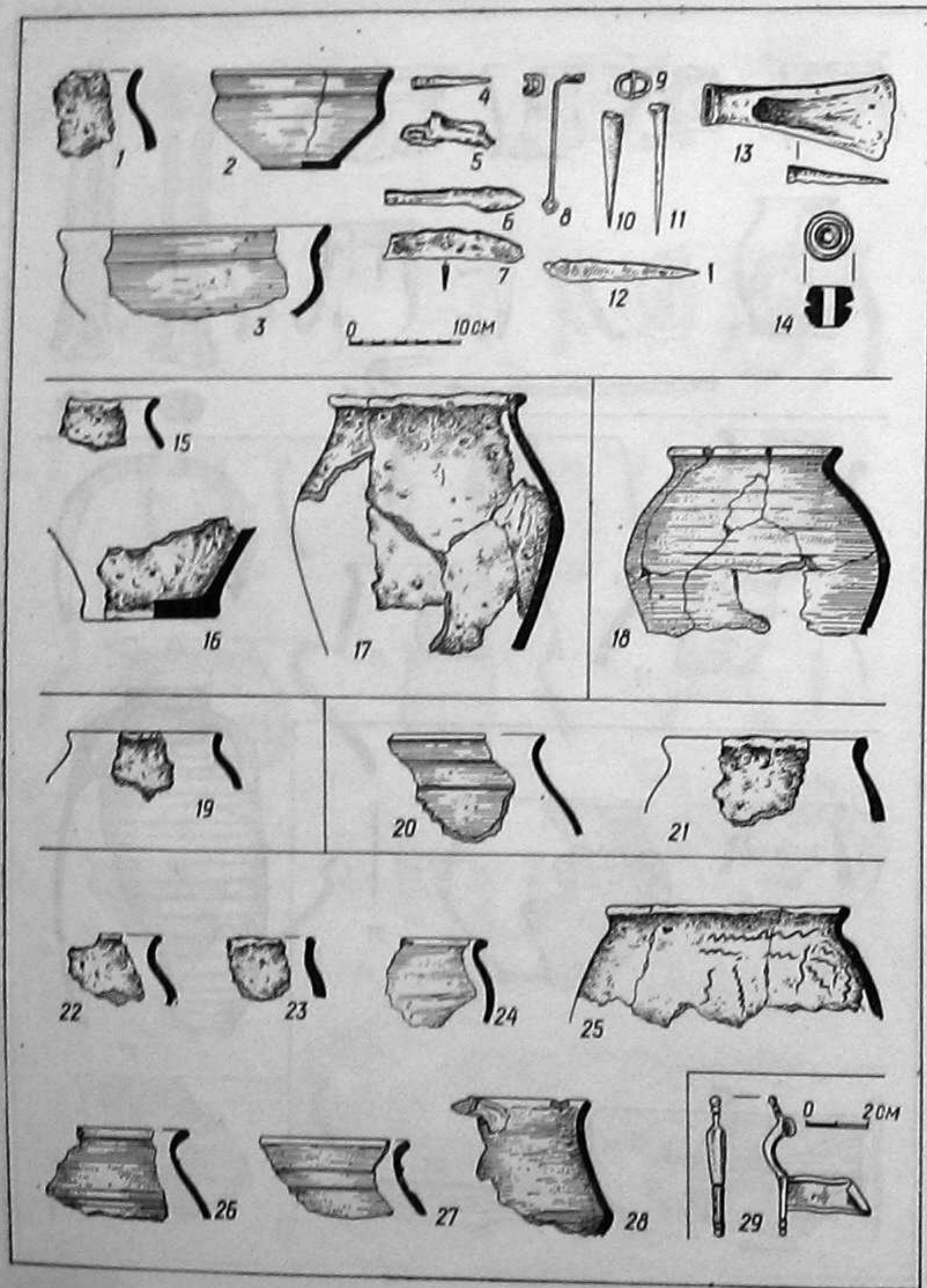
Таблиця LXII. Рівнів II.
Знахідки:
1-4 — житло № 3; 5-23 —
житло № 4.

Таблиця LXIII. Рішнів II.
Знахідки:
1—18 — житло № 7; 19—21 —
житло № 26.

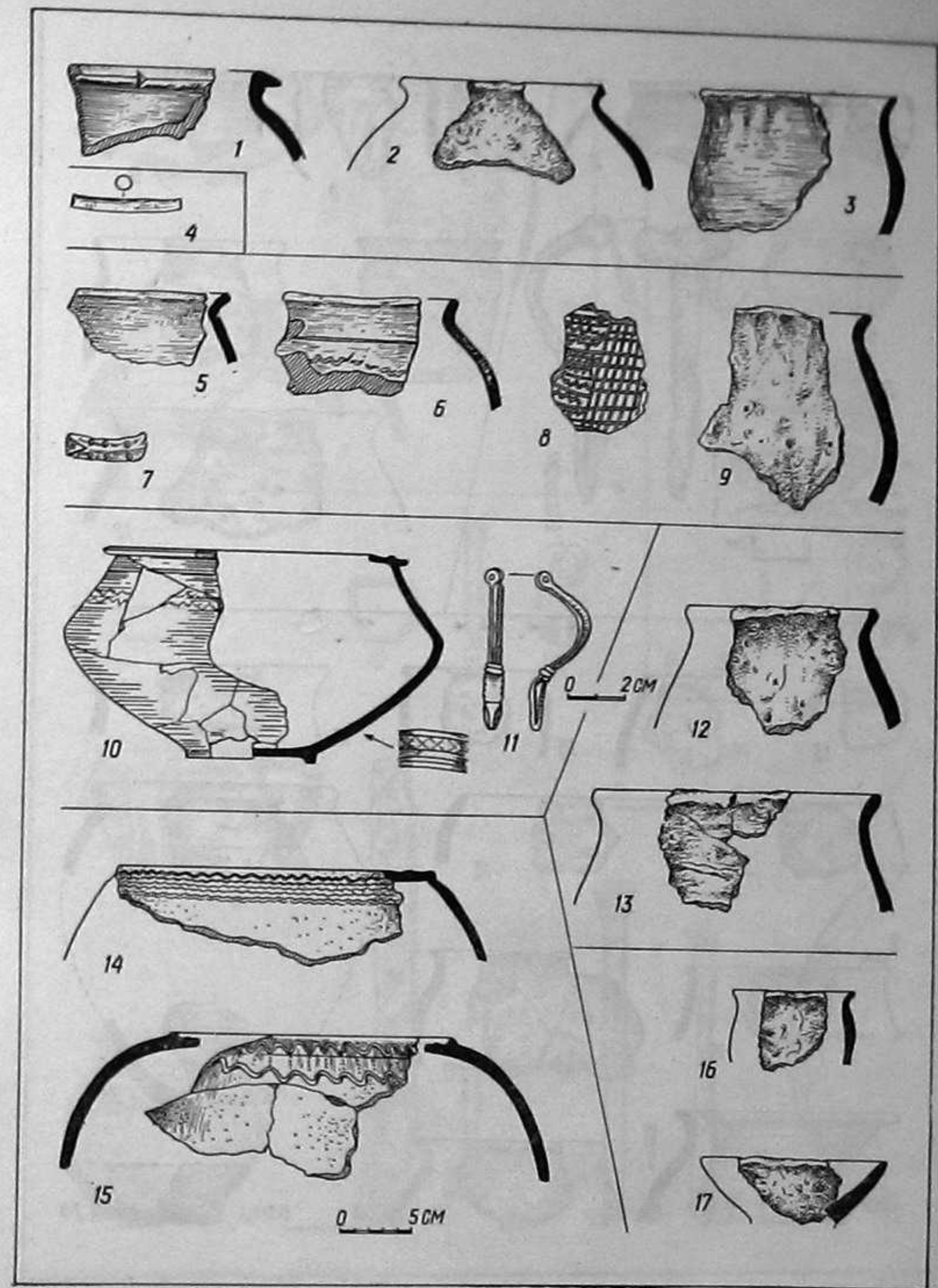

Таблиця LXIV. Рішнів II.
Знахідки:
1—11 — житло № 8; 12—18 —
житло № 11; 19—23 — житло
№ 12.

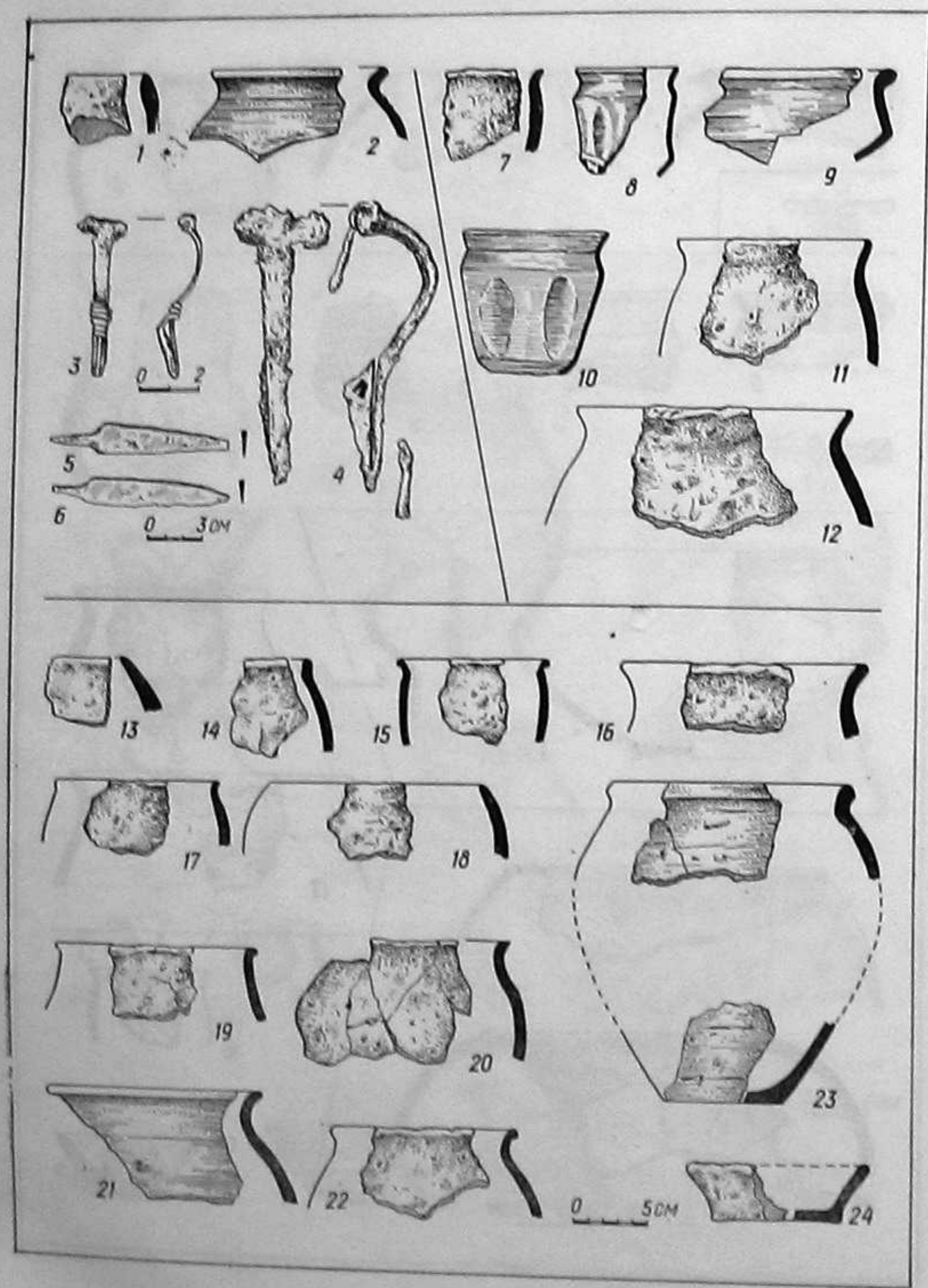
Таблиця LXV. Ріпнів II.
Знахідки:

1-14 — житло № 13; 15-17 —
житло № 18; 18 — житло № 19;
19 — житло № 20; 20, 21 —
житло № 21; 22-28 — житло
№ 23; 29 — житло № 22.

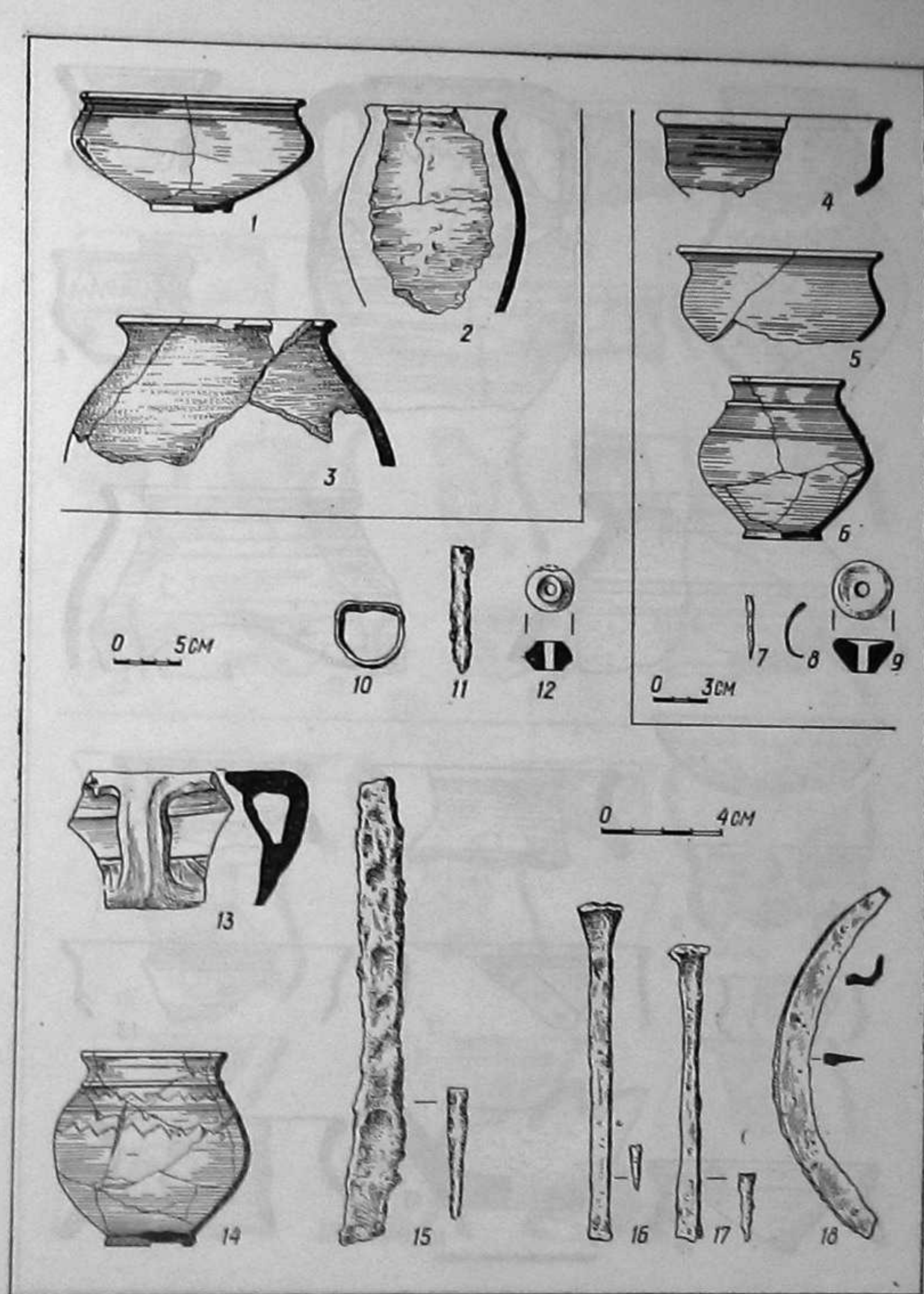
Таблиця LXVI. Ріпнів II.
Знахідки:

1-3 — житло № 16; 4 — житло
№ 17; 5-9 — житло № 23;
10, 11 — споруда № 1; 12, 13,
16, 17 — споруда № 2; 14, 15 —
споруда № 7.

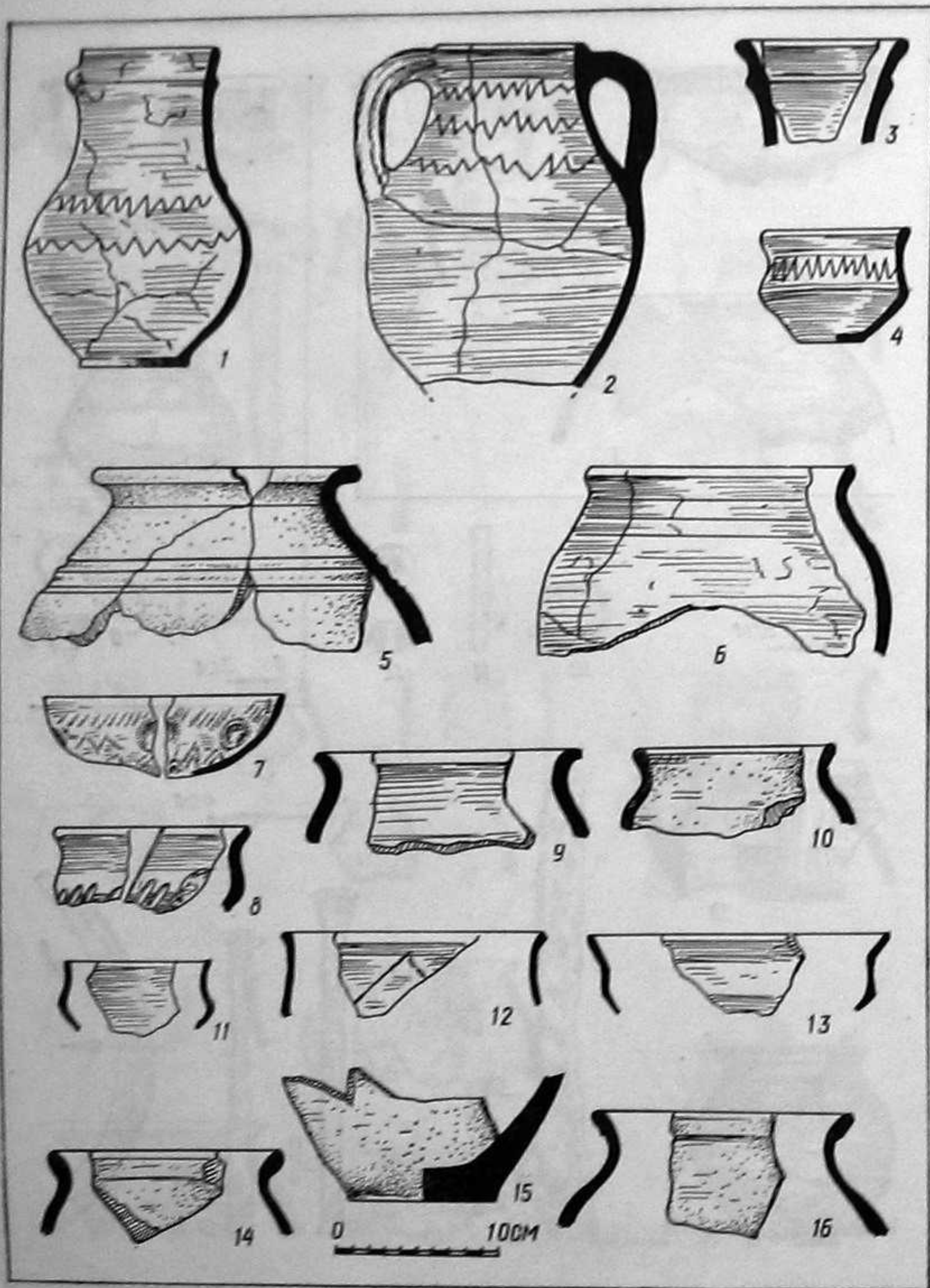
Таблиця LXVII Рівнів II.
Знахідки:

1-6 — інтла № 24; 7-12 —
інтла № 25; 13-24 —
культурний шар.

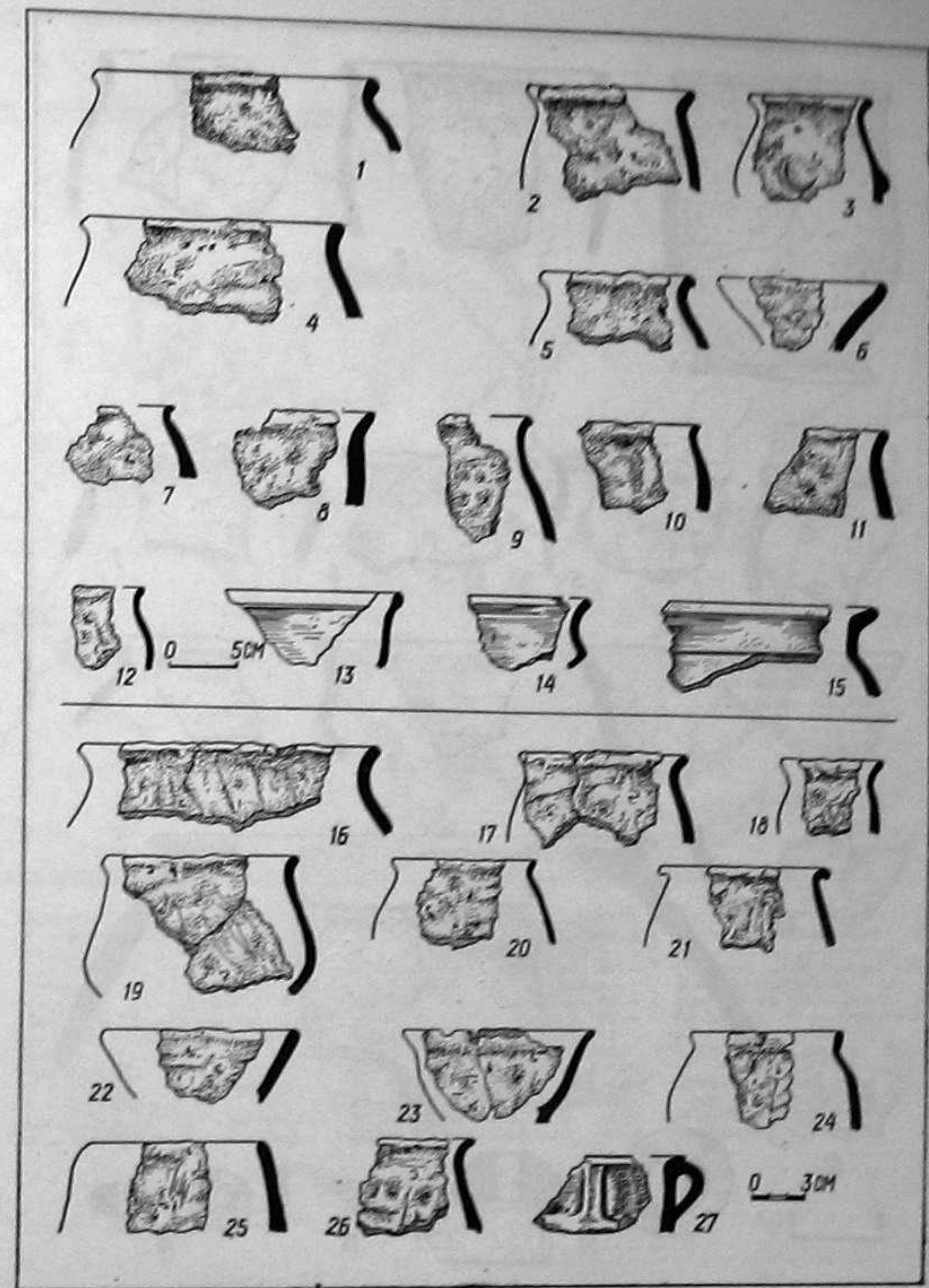

Таблиця LXVIII. Рівнів II.
Знахідки:

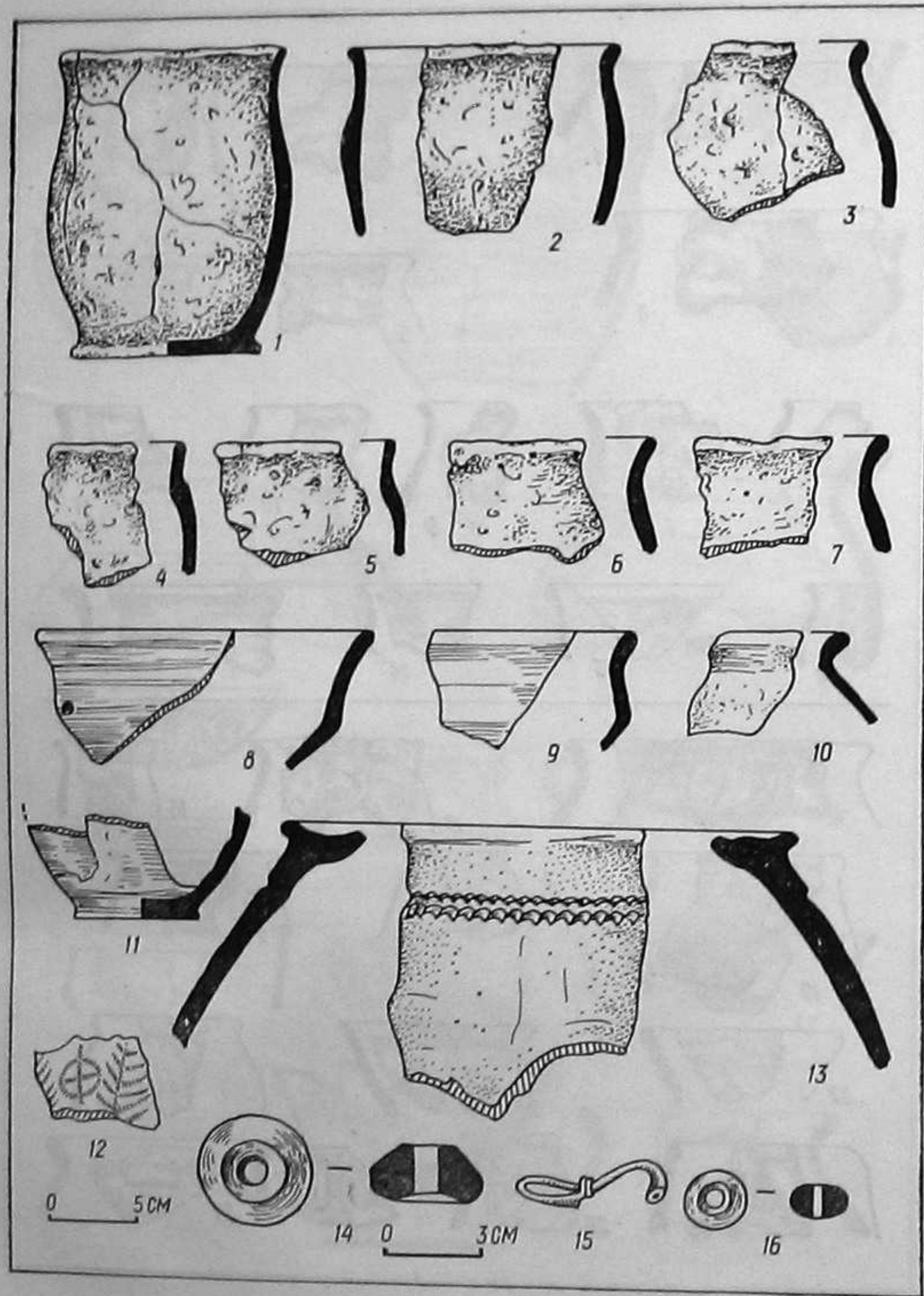
1-6 — яма № 20; 7-9 — яма
№ 3; 10-12 — яма № 11;
13 — яма № 25; 14 — вогнище;
15 — яма № 16; 16 — яма № 13;
17 — яма № 2; 18 — яма № 1.

Таблиця LXIX. Ріпнів II.
Кружальна кераміка з
гончарної печі (1-16).

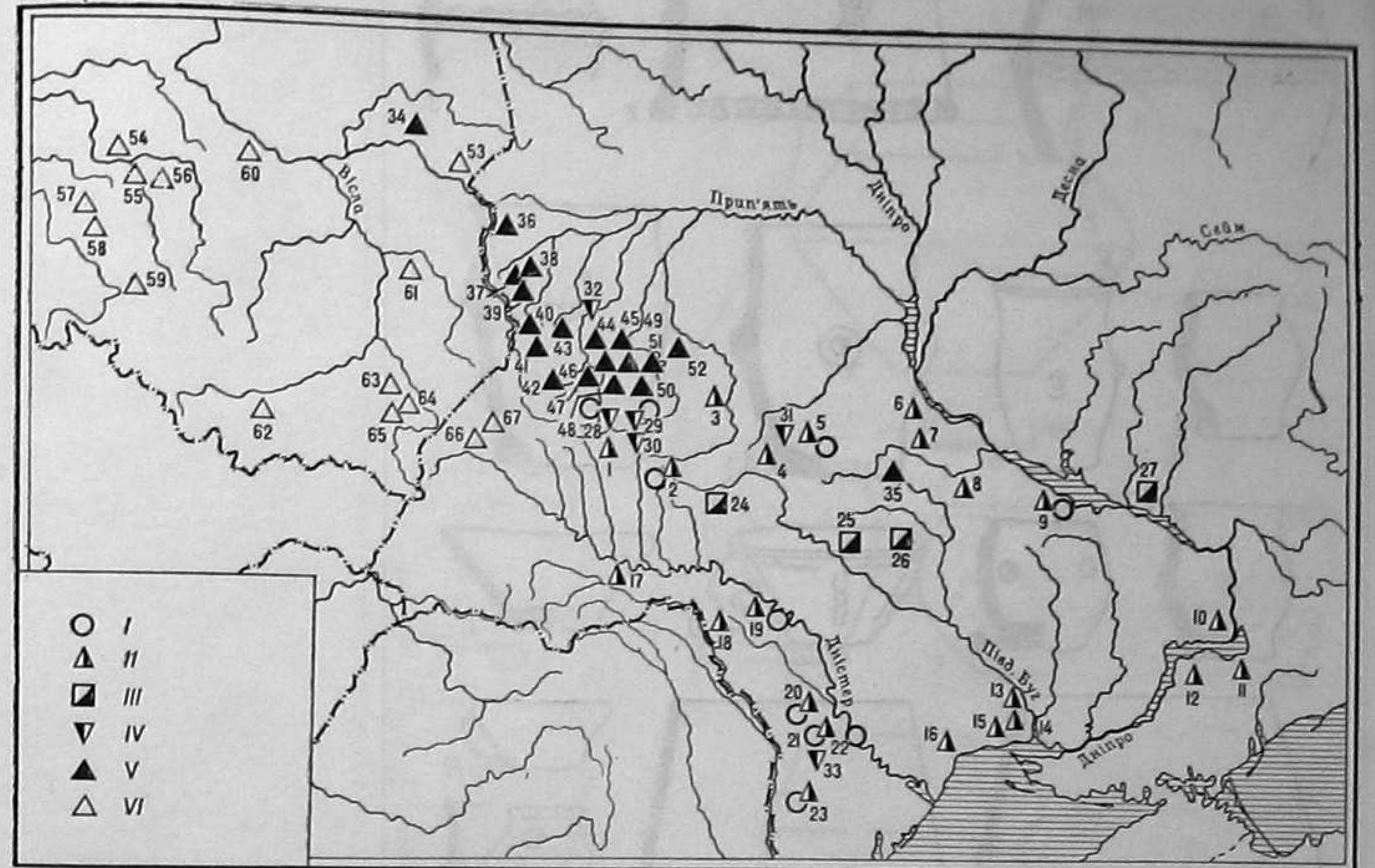

Таблиця LXX. Ріпнів II.
Знахідки:
1-15 - житло № 33; 16-27 -
житло № 35.

Таблиця LXXI. Ракобути. Знахідки:

1-7 — ліпна кераміка; 8-13 — гончарна кераміка; 14 — мергельне пряслице; 15 — бронзова фібула; 16 — глиняне пряслице.

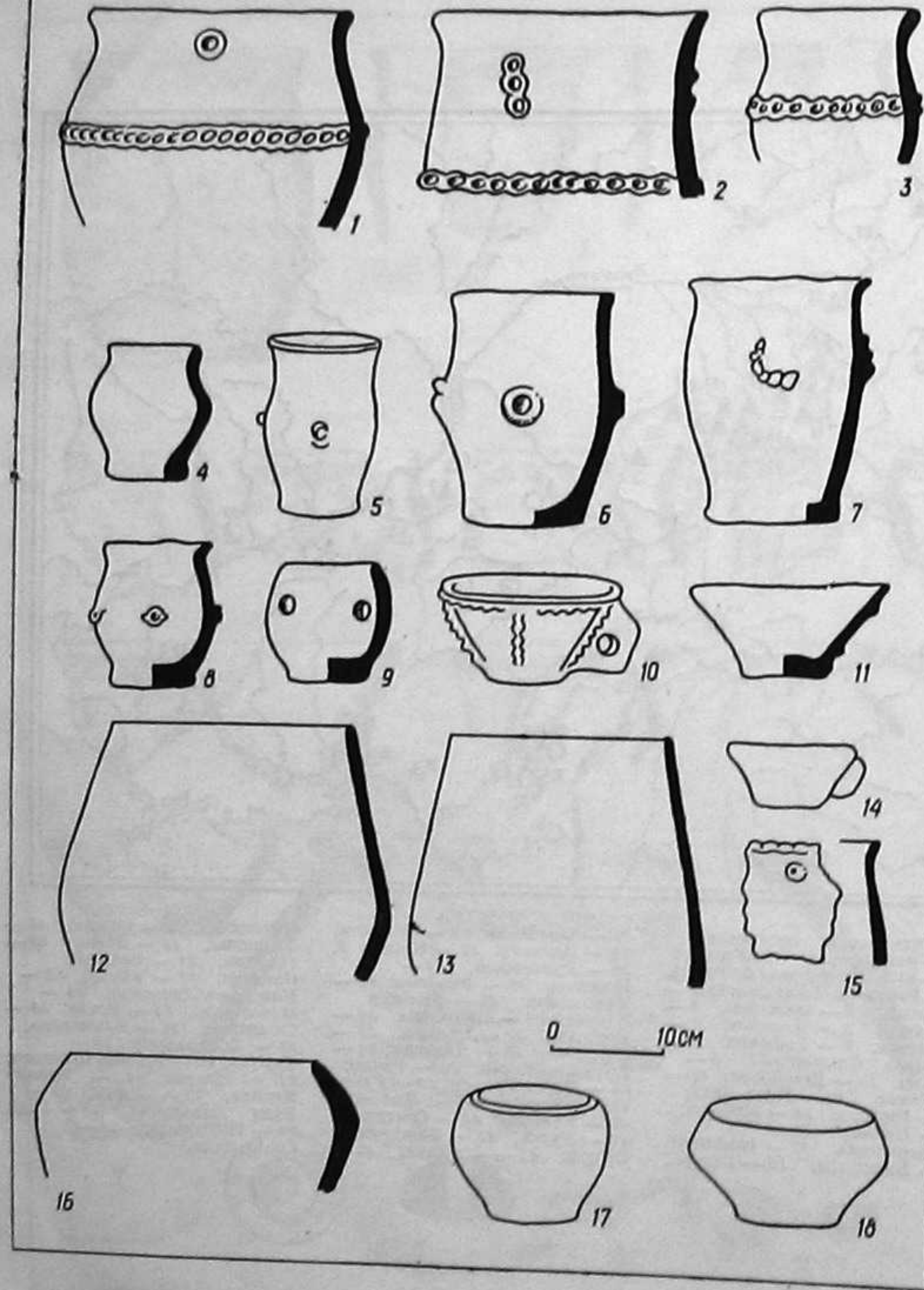
Таблиця LXXII. Карта-схема поєднання різнокультурних рис на пам'ятках другої чверті I тисячоліття н. е.

I — великі житла; II — черняхівські пам'ятки з вельбарськими елементами; III — черняхівські пам'ятки з вельбарськими та шеворськими елементами; IV — вельбарські пам'ятки з шеворськими та

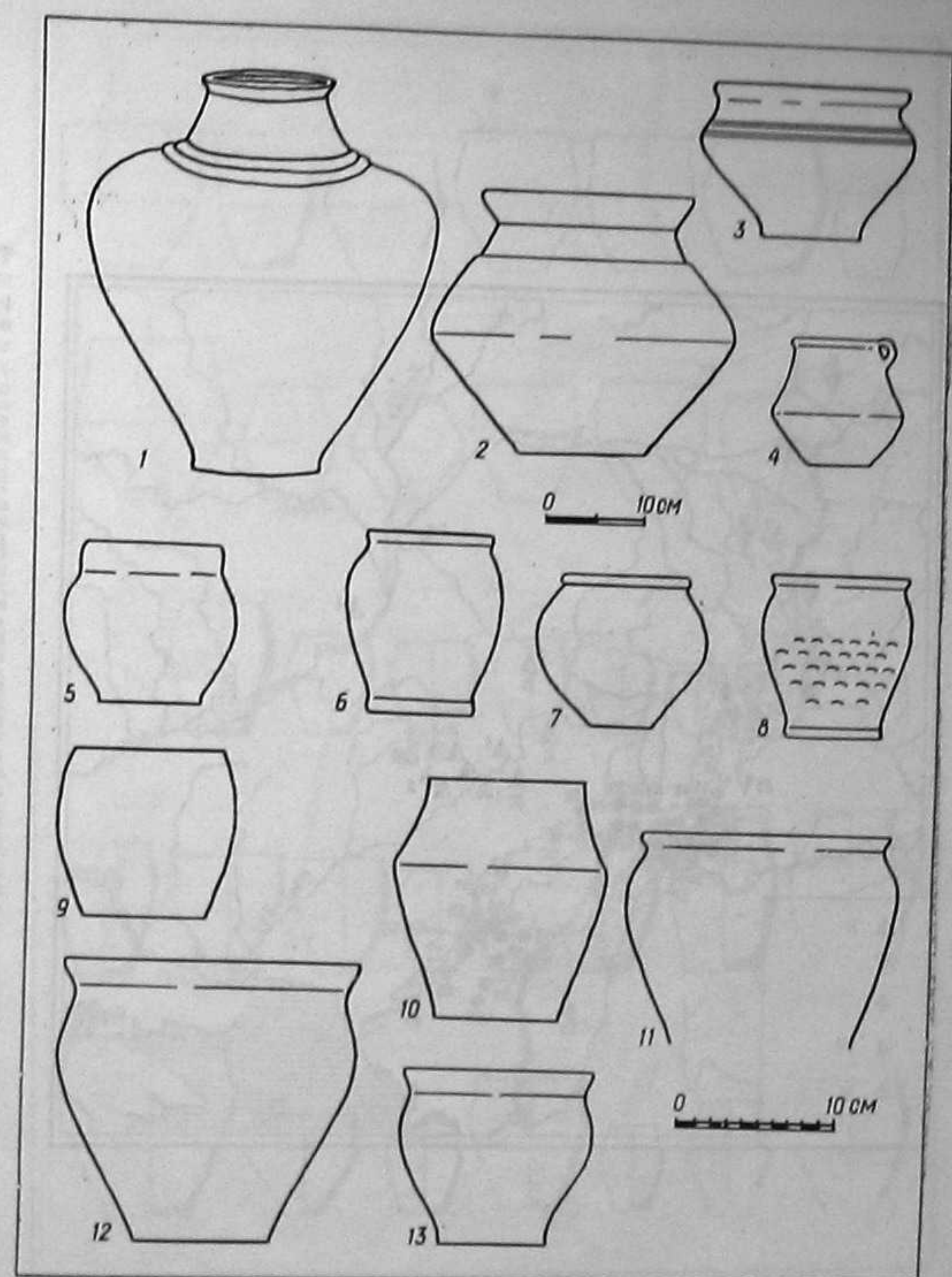
черняхівськими елементами; V — вельбарські пам'ятки; VI — пізні шеворські пам'ятки. 1 — Раковець Чеснівський; 2 — Сухостав; 3 — Іванківці; 4 — Маркуші; 5 — Ягнятин; 6 — Черняхів; 7 — Ромашки; 8 — Журівка Ольшанська; 9 — Леськи; 10 — Привільне; 11 — Кам'янка; 12 — Гаврилівка; 13 — Городок; 14 — Каборга; 15 — Коблеве; 16 — Виноградівка; 17 — Іванківці; 18 — Малашти; 19 — Собарь;

20 — Загайкани; 21 — Будешти; 22 — Делакей; 23 — Комрат I; 24 — Ружичанка; 25 — Косаново; 26 — Рижівка; 27 — Компанійці; 28 — Вікниці Великі; 29 — Липесівка; 30 — Борсуки; 31 — Пряхів; 32 — Дерев'яне; 33 — Данчени; 34 — Брукліно-Коски; 35 — Різіно; 36 — Брест-Тришин; 37 — Гуша; 38 — Машів; 39 — Любомль; 40 — Романів; 41 — Святязів; 42 — Рудка; 43 — Баїв; 44 — Береги; 45 — Сапожин; 46 —

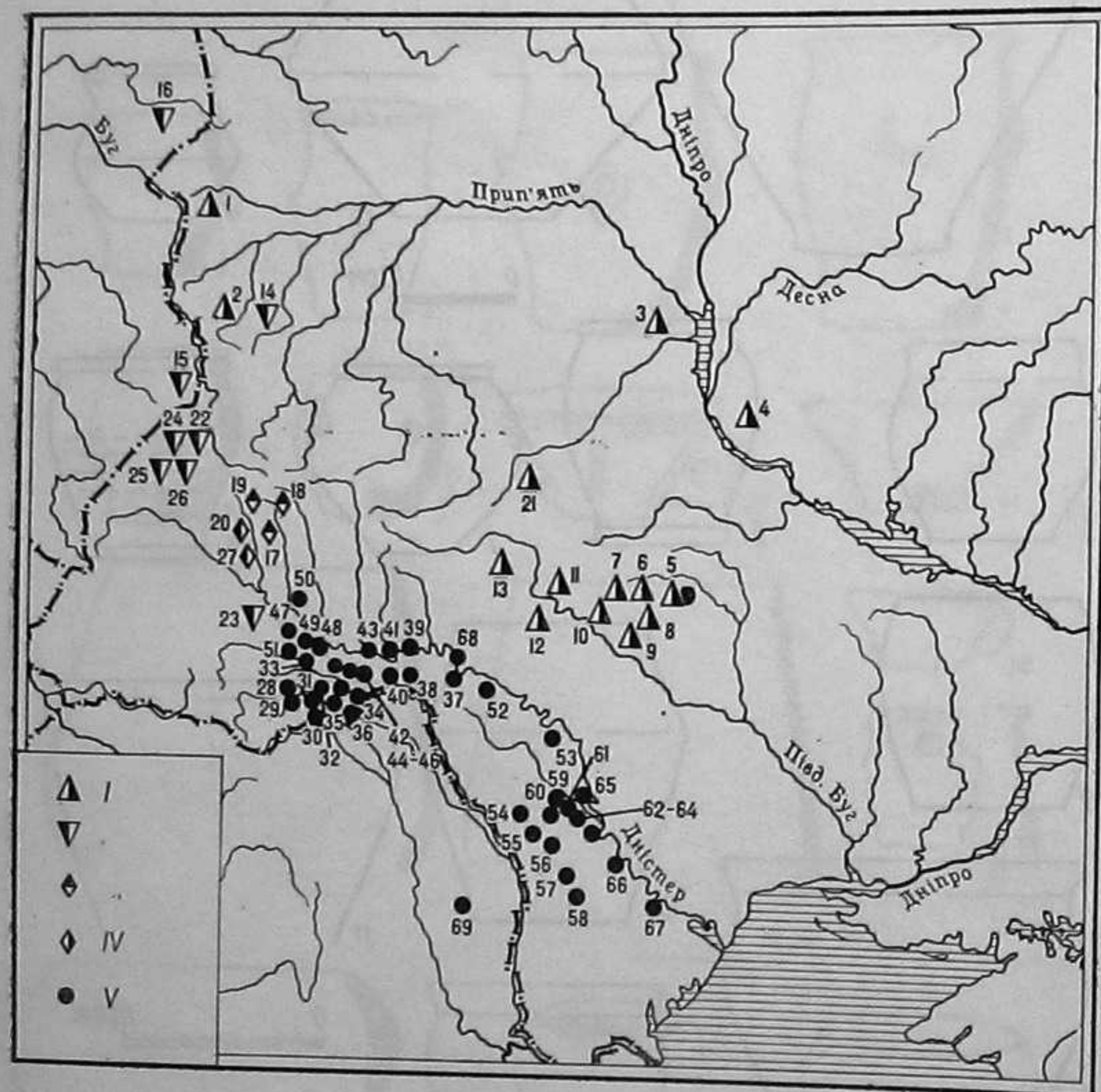
Дитиничі; 47 — Острів; 48 — Замлиння; 49 — Зозів; 50 — Городок; 51 — Великий Олексин; 52 — Уїздці; 53 — Козарівка-Дрогичин; 54 — Млодзіново; 55 — Кояні; 56 — Спішмен; 57 — Вимислово; 58 — Домарадице; 59 — Хоруля; 60 — Кожень Шандови; 61 — Опока; 62 — Кранів-Могіла; 63 — Кошки; 64 — Буди Ланьдучці; 65 — Гаці; 66 — Підберіаці; 67 — Соцільники.

Таблиця LXXIII. Ліпня кераміка з пам'яток липицької культури (за В. М. Цигиликом) (1—18).

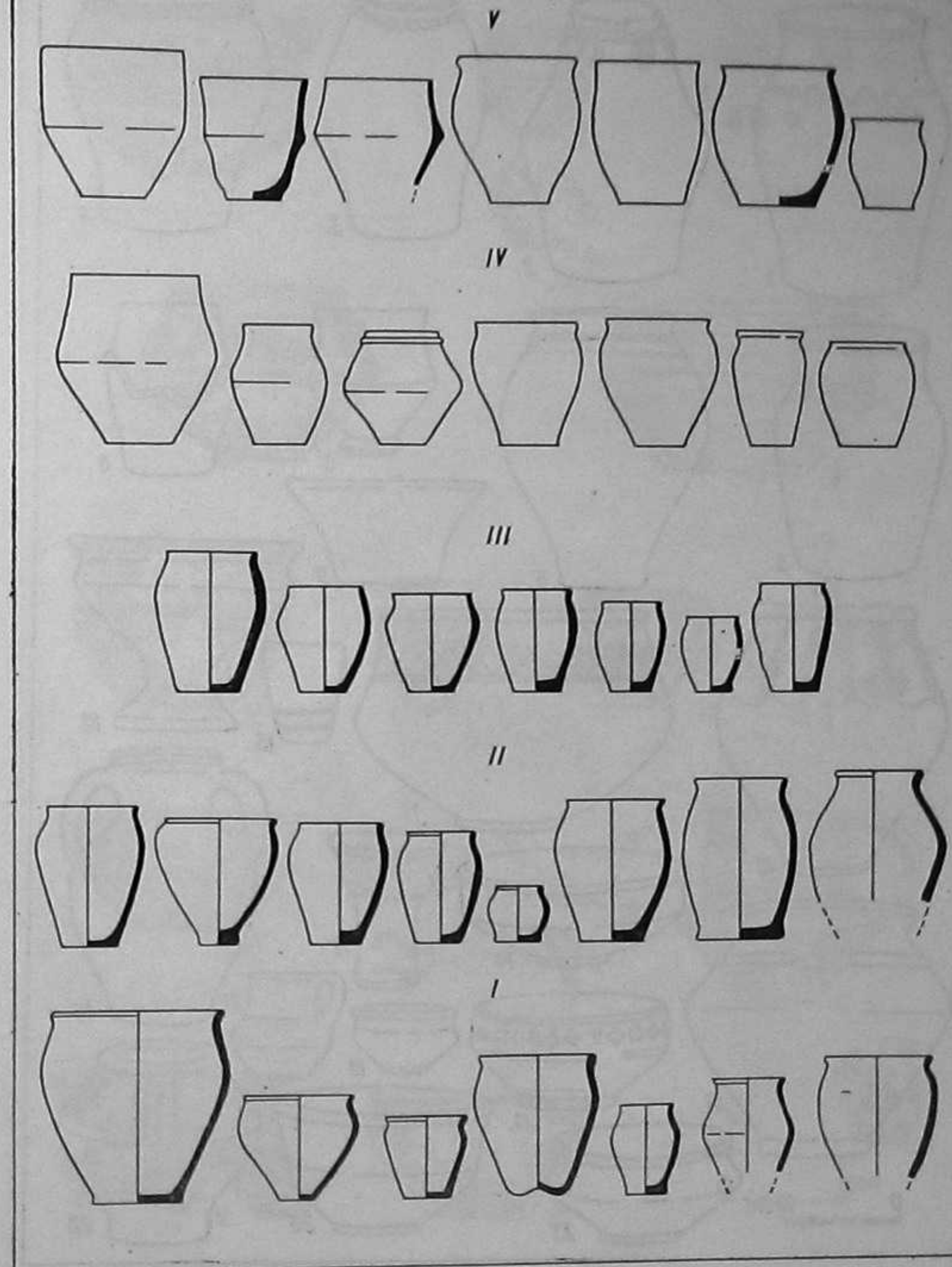

Таблиця LXXIV. Кераміка з пам'яток шеворської культури Верхнього Подністров'я і Західної Волині (1—13).

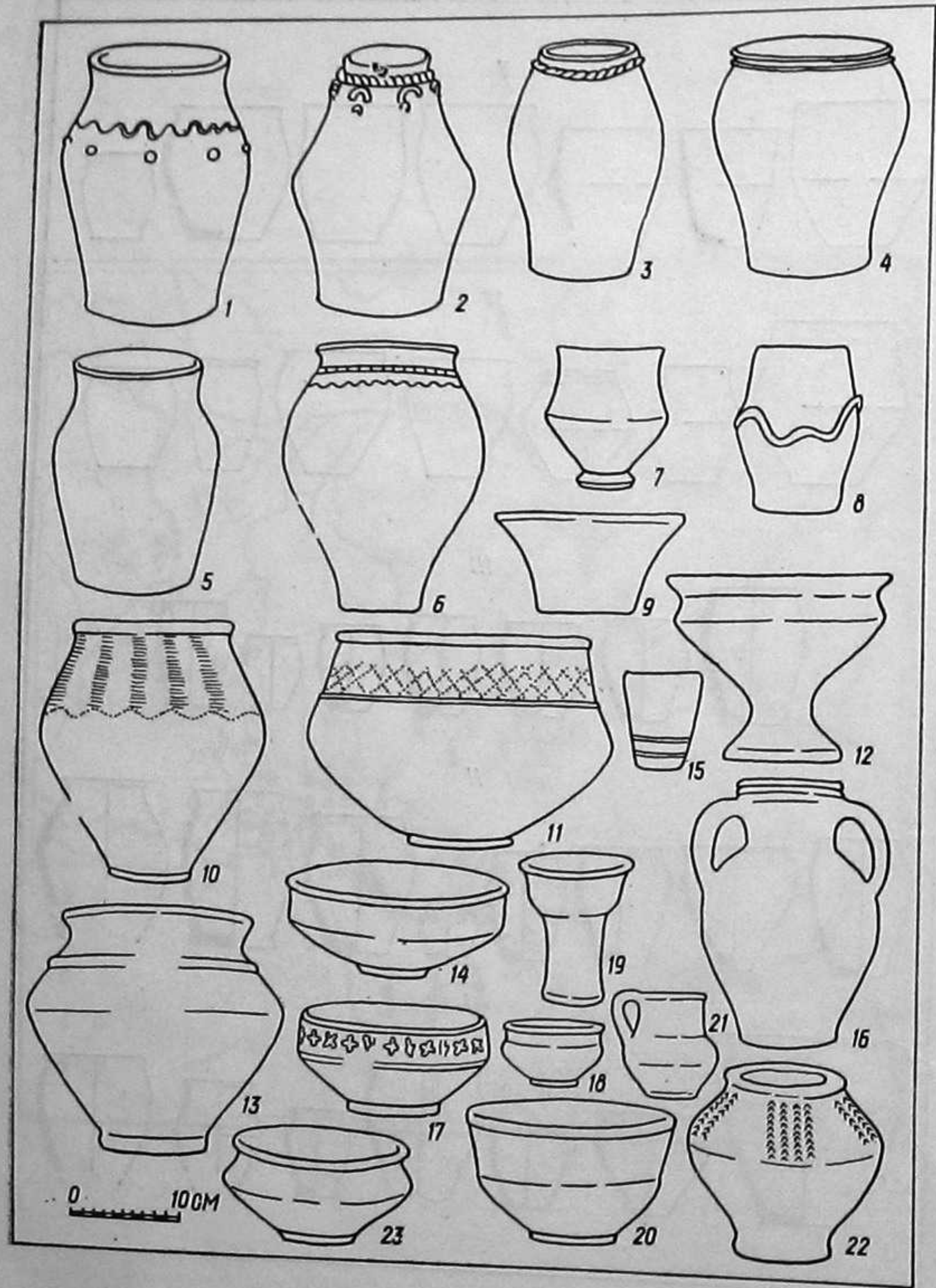

Таблиця LXXV. Карта-схема поєднання різнокультурних рис на пам'ятках першої чверті I тисячоліття н. е.

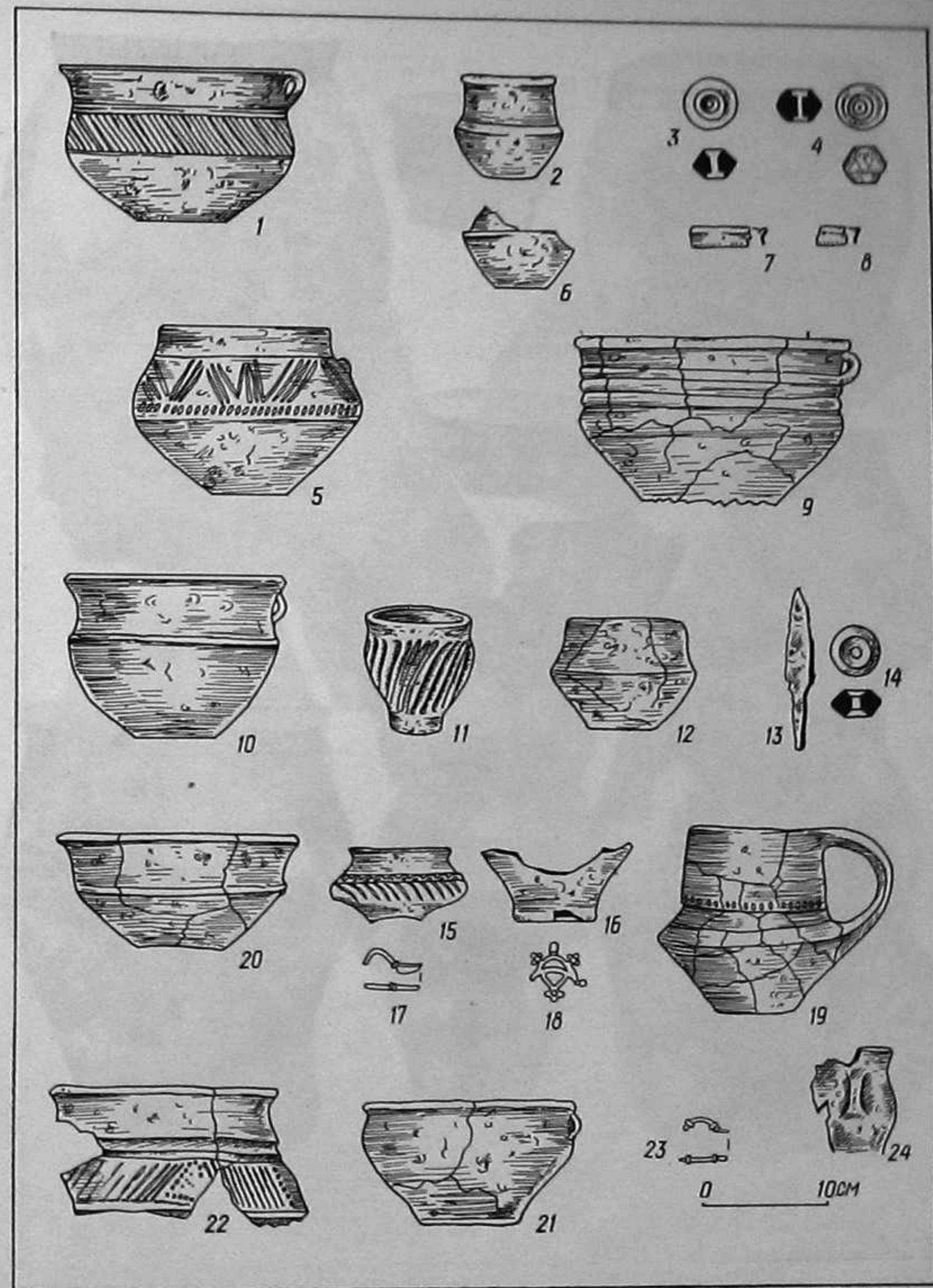
I — пам'ятки зарубинецької культури з шеворськими елементами; II — шеворські пам'ятки з зарубинецькими елементами; III — пам'ятки з липицькими, шеворськими та зарубинецькими елементами; IV — липицькі пам'ятки з шеворськими елементами; V — пам'ятки типу Лукашівки.
 1 — Страдоч; 2 — Черськ; 3 — Грині; 4 — Вишеньки; 5 — Рахни; 6 — Хутір Карбовський; 7 — Носівці; 8 — Мар'янівка; 9 — Гнатівка; 10 — Сокильці; 11 — Остапківці; 12 — Бортнячі; 13 — Ровець; 14 — Підрижжя; 15 — Вербоковці; 16 — Великі Гриневичі; 17 — Ремезівці; 18 — Вороняки; 19 — Майдан Гологірський; 20 — Болотня; 21 — Пряжів; 22 — Черепин; 23 — Незвисько; 24 — Підберіаці; 25 — Сокильняки; 26 — Чижки; 27 — Звенигород; 28 — Коритне; 29 — Кам'яна; 30 — Кут Біньський; 31 — Глибока; 32 — Магола; 33 — Припруття; 34 — Рідківці; 35 — Тарасівці; 36 — Топорівці; 37 — Грубно; 38 — Зелена; 39 — Кельменці; 40 — Ярівка; 41 — Макарівка; 42 — Круглик; 43 — Ставчани; 44 — Млинці; 45 — Новосілка; 46 — Гореча; 47 — Малий Кучерів; 48 — Прилипче; 49 — Вербівці; 50 — Возилів; 51 — Дорочинці; 52 — Рудь; 53 — Алчедар; 54 — Сипотени; 55 — Тиржолтени; 56 — Лозово; 57 — Ульма; 58 — Васцени; 59 — Лукашівка; 60 — Мана; 61 — Петруха; 62 — Іванча IV; 63 — Машкауці; 64 — Бранешти; 65 — Требужени; 66 — Калфа; 67 — Пуркари; 68 — Оселівка; 69 — Поянешти.

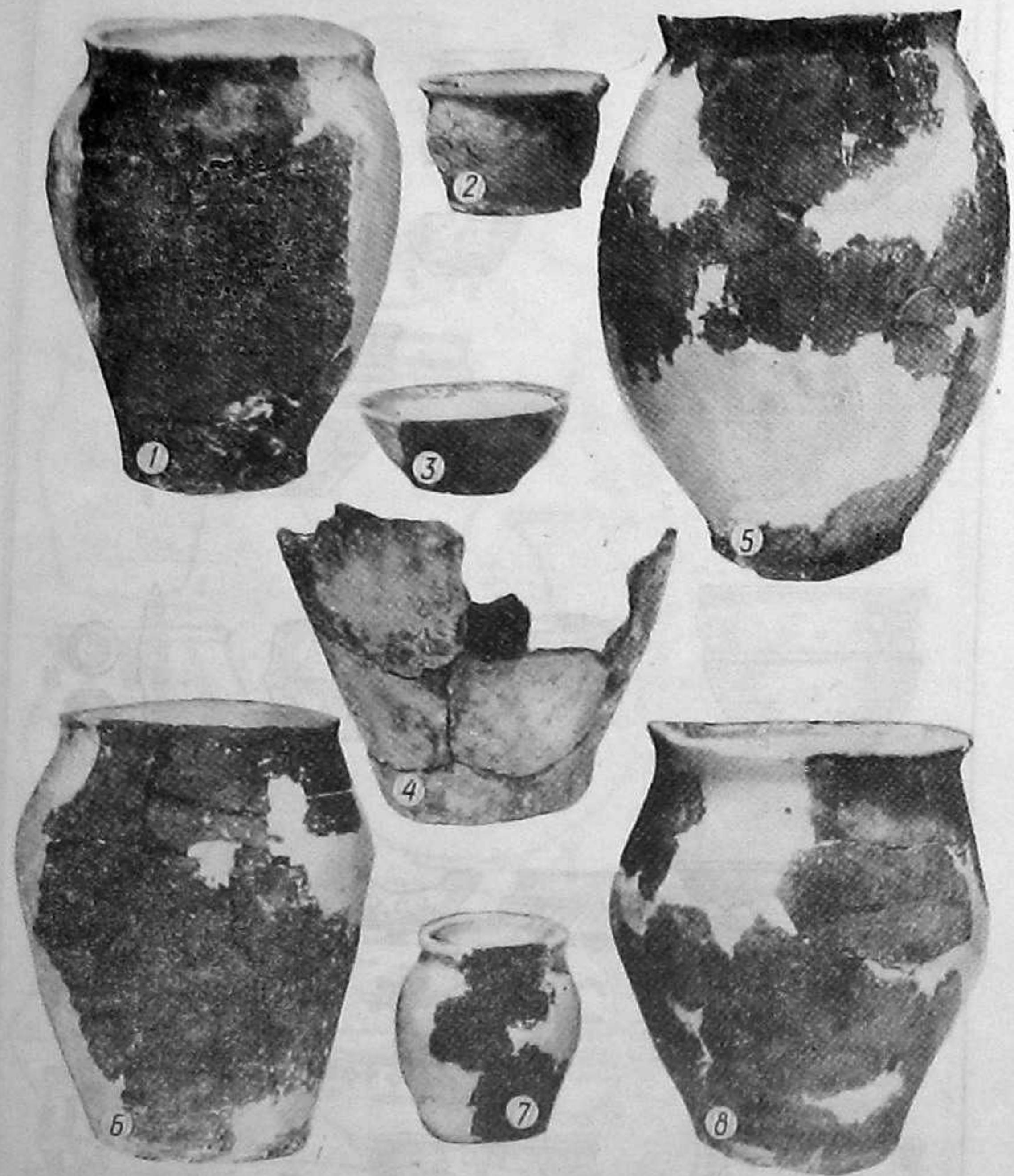
Таблиця LXXVI. Липна кераміка київського (I) черняхівського (II), праського (III), пенківського (IV) і колочинського (V) типів.

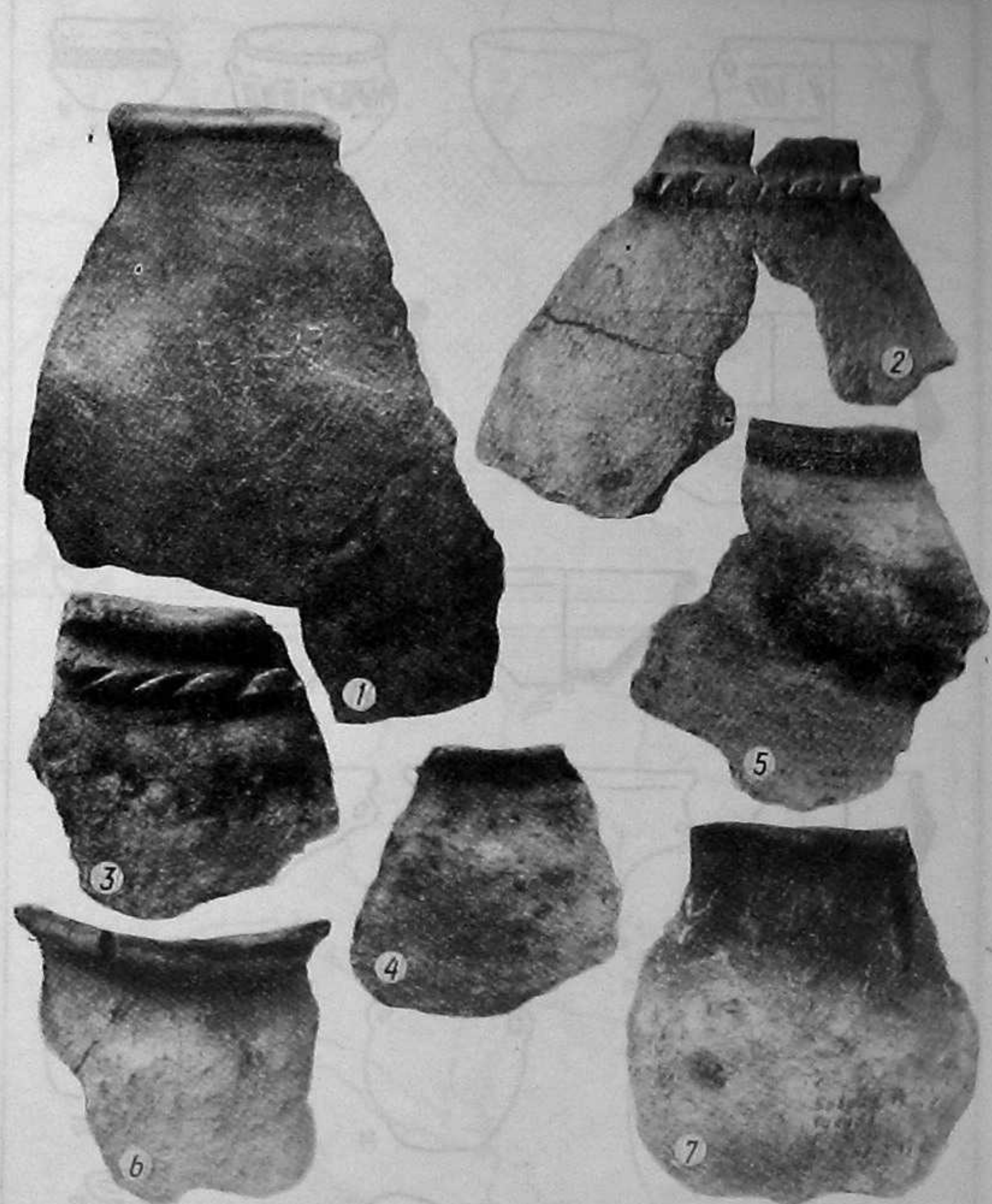
Таблиця LXXVII. Ліпна
кераміка культури
карпатських курганів
(за М. Ю. Смішком) (1—23).

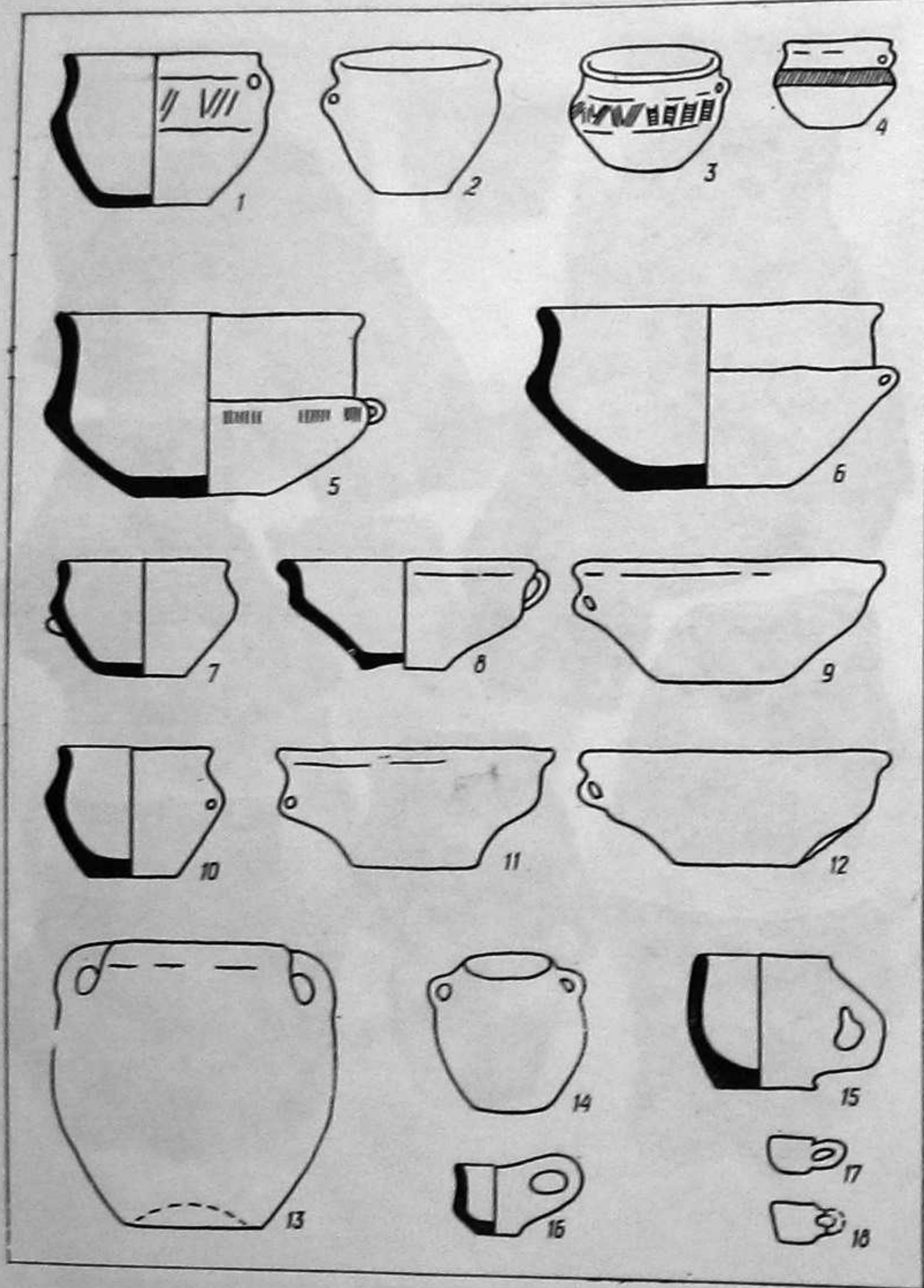
Таблиця LXXVIII.
Кераміка та інші знахідки
з поховань могильника
в с. Дитиничі
(за М. Ю. Смішком) (1—24).

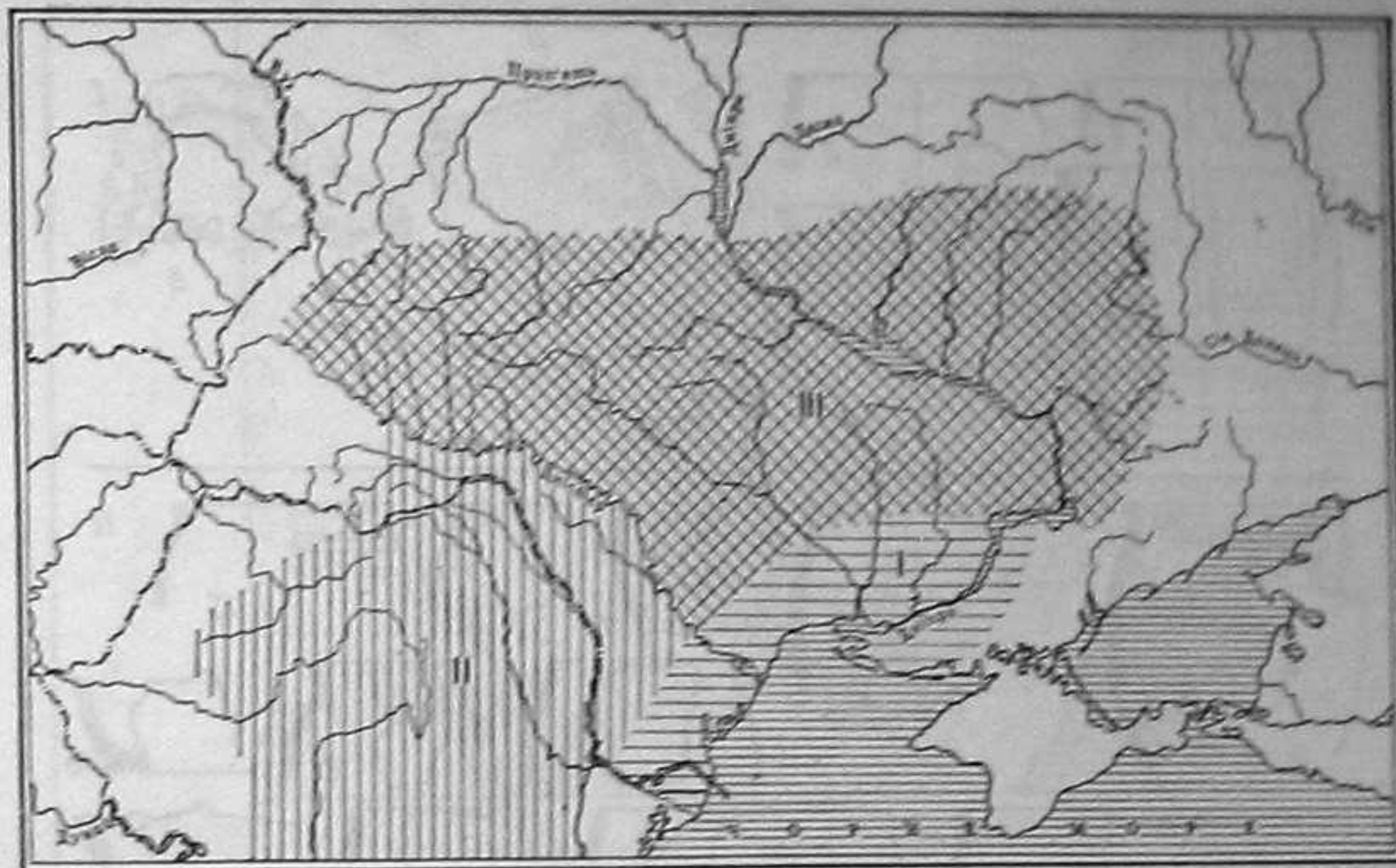
Таблиця LXXIX. Ліпний посуд з поселення Бовшів II (1-8).

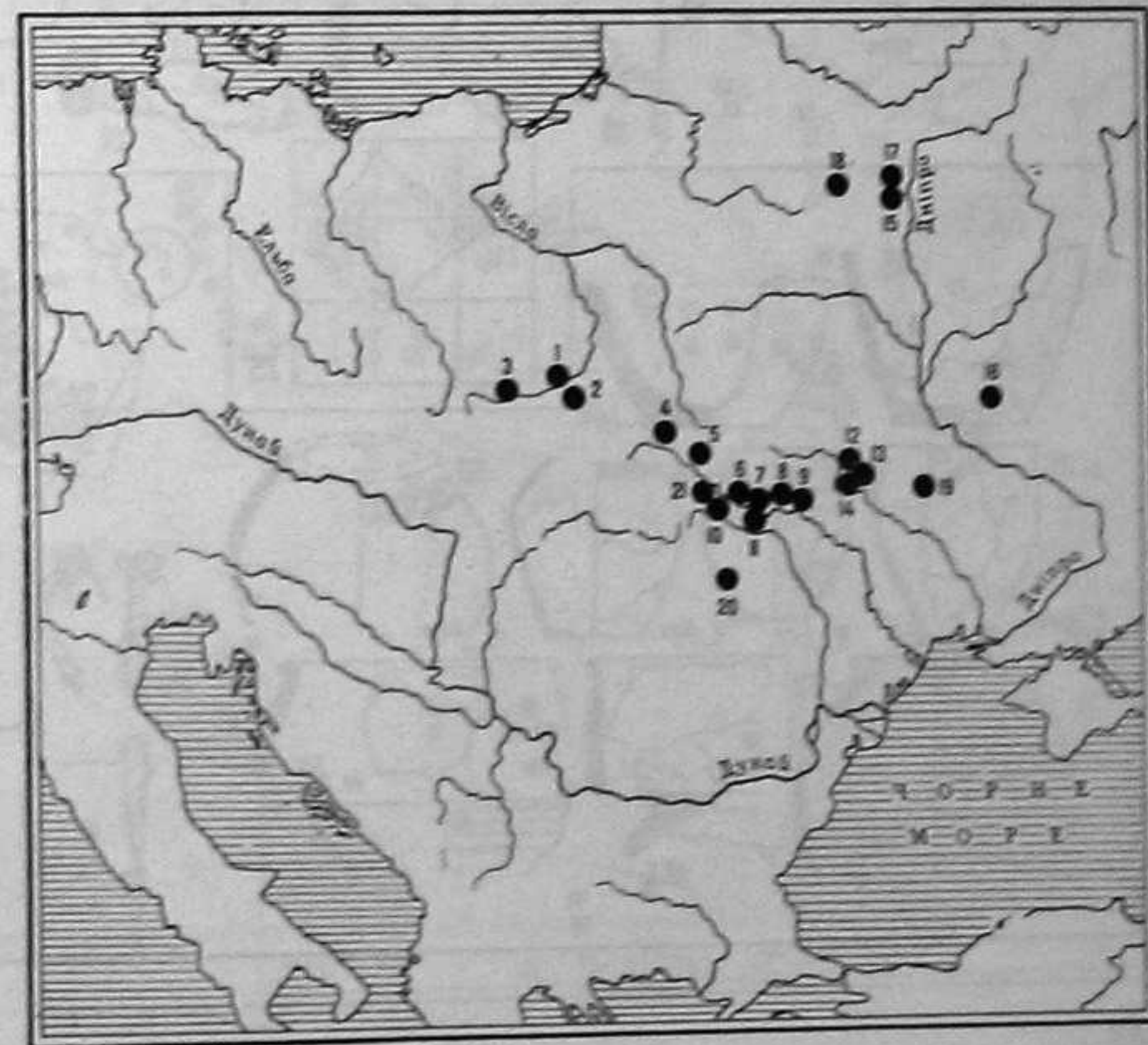
Таблиця LXXX. Уламки ліпного посуду з поселення Бовшів II (1-7).

Таблиця LXXXI.
Вельбарська ліпна кераміка
(1—18).

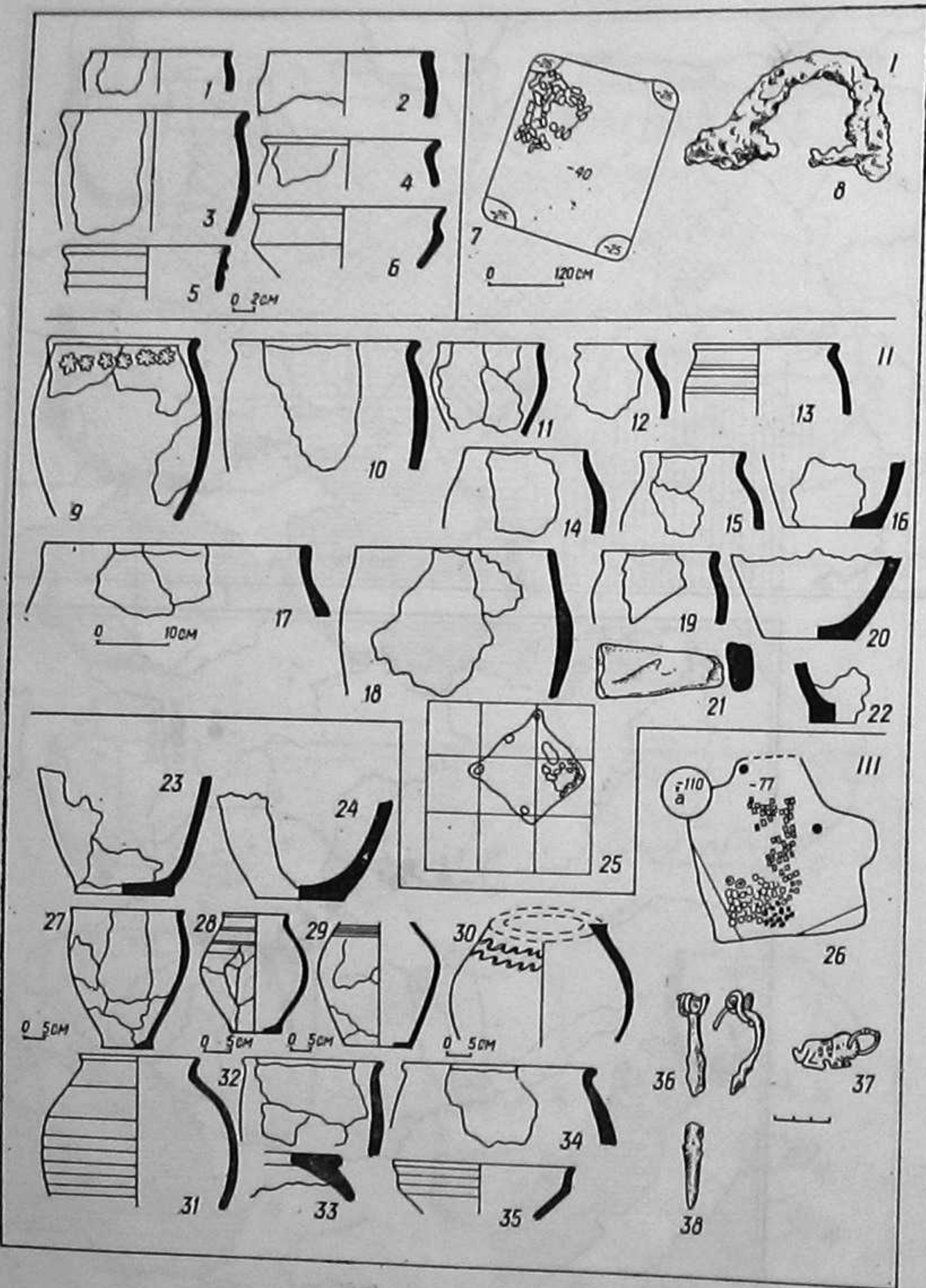

Таблиця LXXXII.
Локальні групи
черняхівської культури
(I—III).

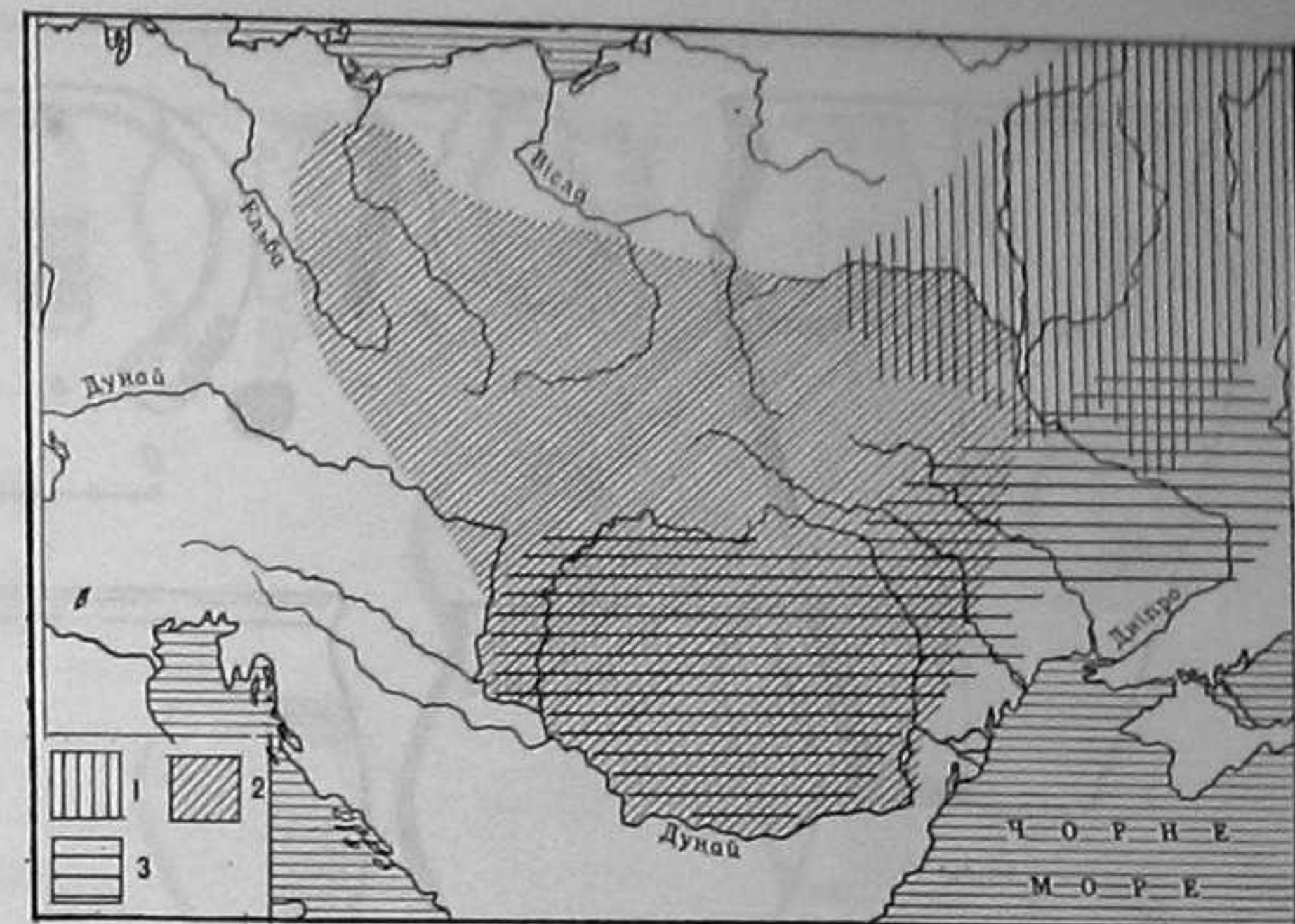
Таблиця LXXXIII. Карта-
схема слов'янських
пам'яток V — початку
VI ст. н. е.

1 — Злата; 2 — Бахуц; 3 —
Нова Гута; 4 — Черешки; 5 —
Зелений Гай; 6 — Устя; 7 —
Кавецька; 8 — Терещки; 9 —
Ванота; 10 — Колян; 11 —
Рашків III; 12 — Пархомівка;
13 — Голіш; 14 — Нуля; 15 —
Алмешка; 16 — Хитці; 17 —
Тайманово; 18 — Гура; 19 —
Кочубівка; 20 — Глибочка;
21 — Рашків II.

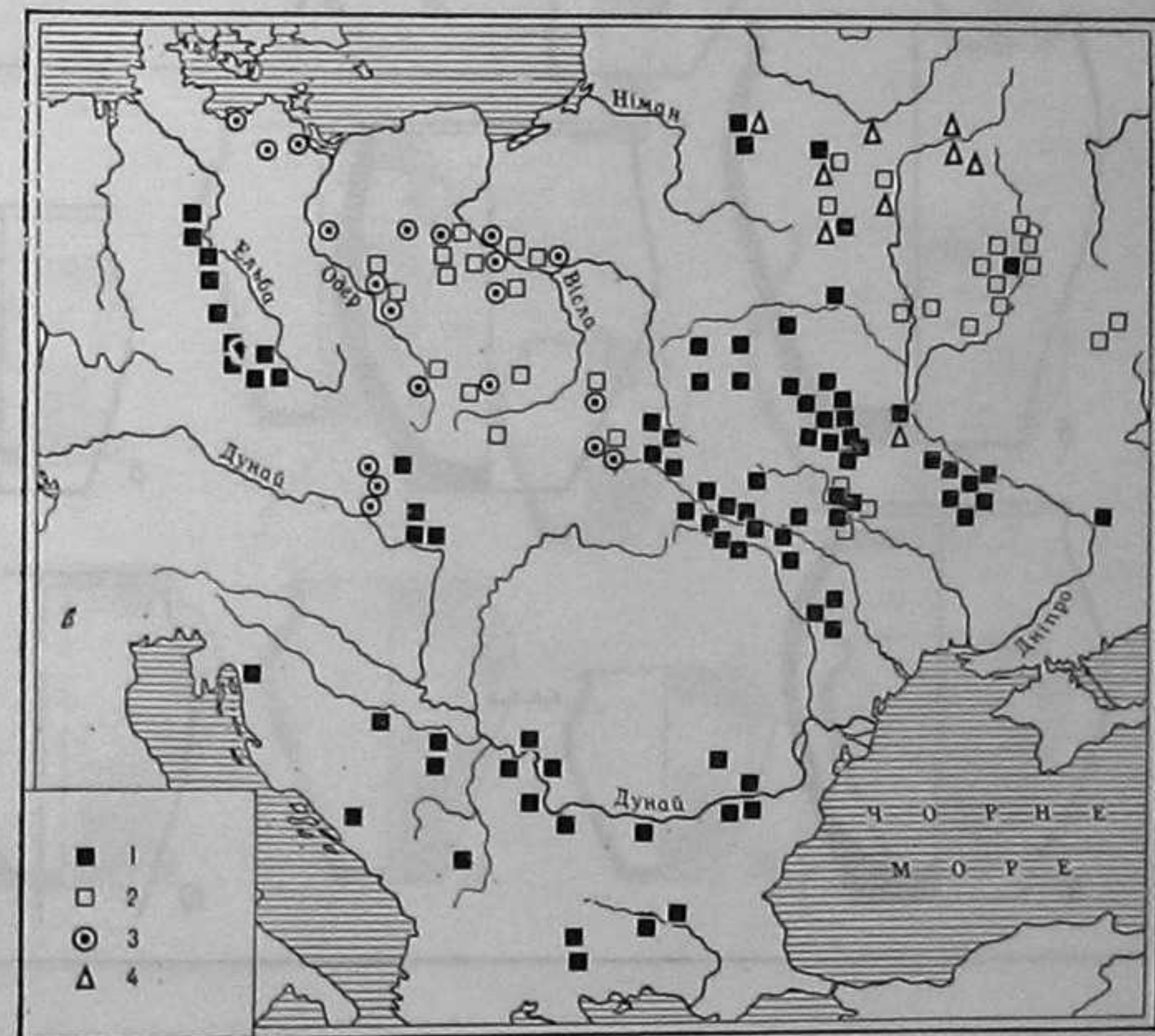

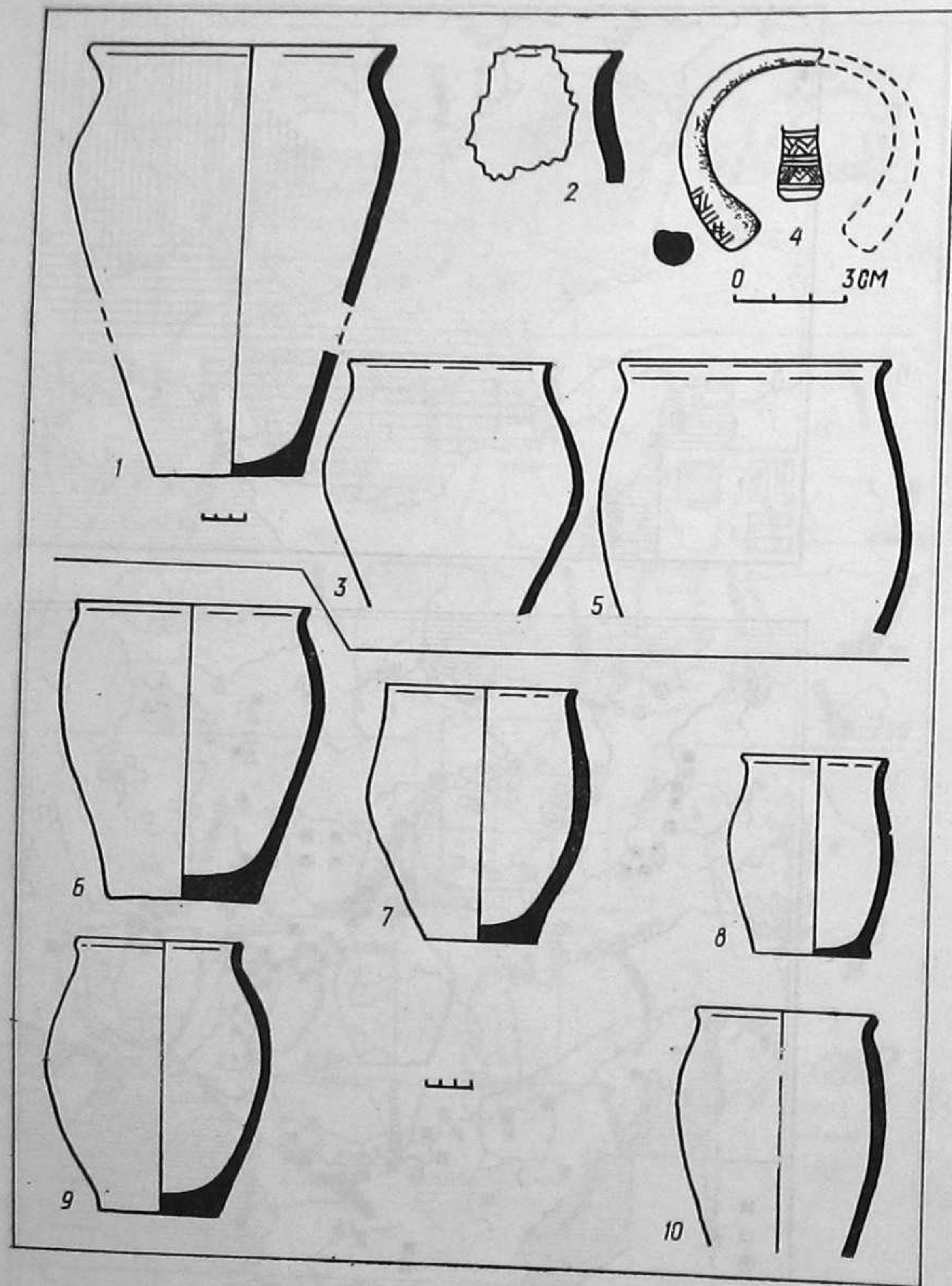
Таблиця LXXXIV.
Комплекси зі
слов'янських поселень
в Кодині (I), Зеленому Гаї
(II) і черняхівського
поселення в Черепині (III):
1—3, 14—20, 22, 23, 24, 27, 32,
34— липна кераміка; 4—6, 11,
28—31, 33, 35 — гончарна
кераміка; 8, 36 — залізни
фібули; 37 — бронзова фігурка
лева; 7, 25, 26 — напівземлянки;
21 — кам'яний брусок; 38 —
вістря нока.

Таблиця LXXXV.
Територія поширення
локальних груп
слов'янських пам'яток
раннього середньовіччя:
пам'ятки типу Колочина (1),
празького (2) та пенківського
типів (3).

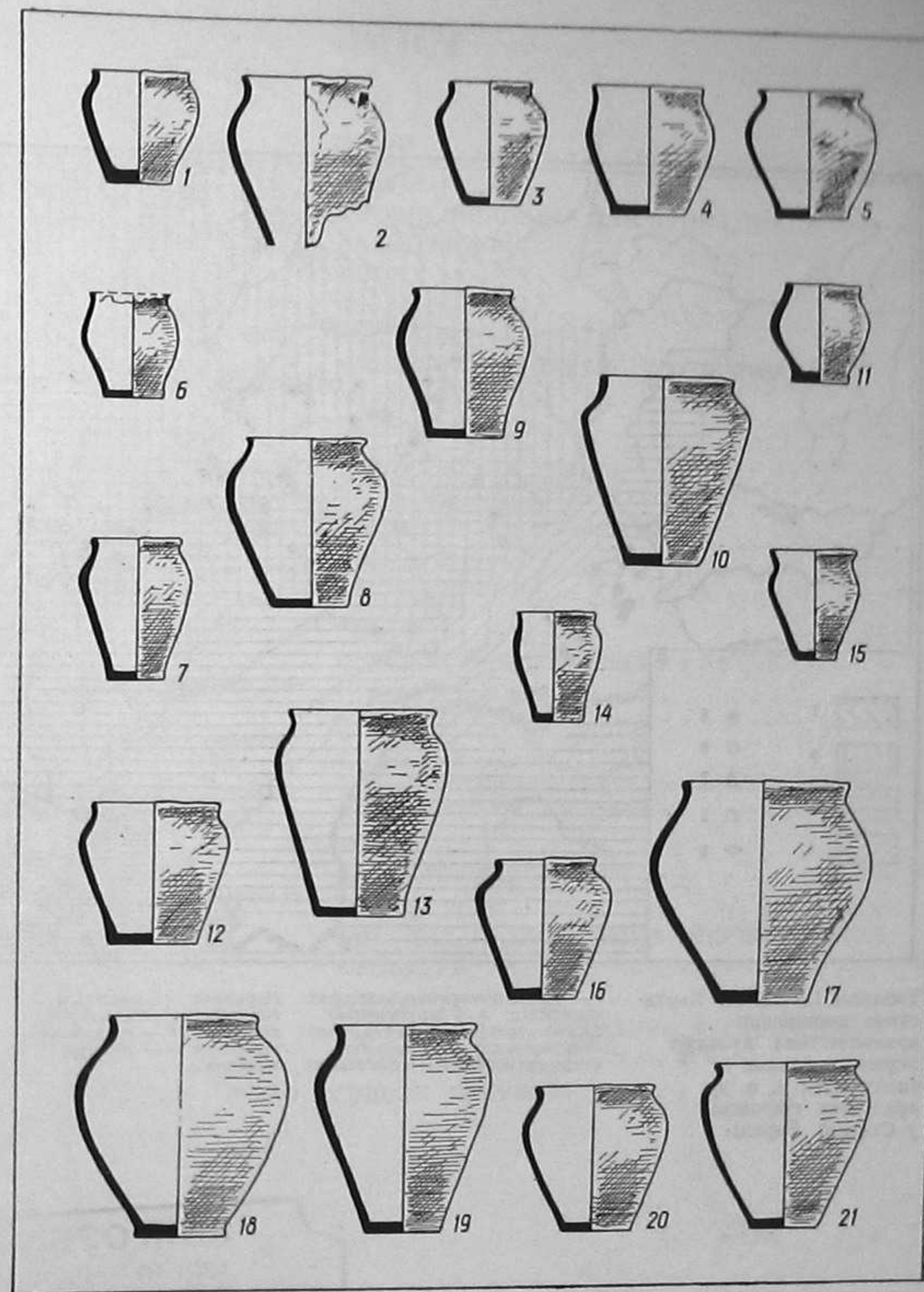

Таблиця LXXXVI.
Карта-схема поширення
різних типів слов'янських
жител V—VII ст. н. е.
1 — напівземлянки з печами;
2 — напівземлянки з вогнищами;
3 — житла невизначеної форми
4 — наземні житла.

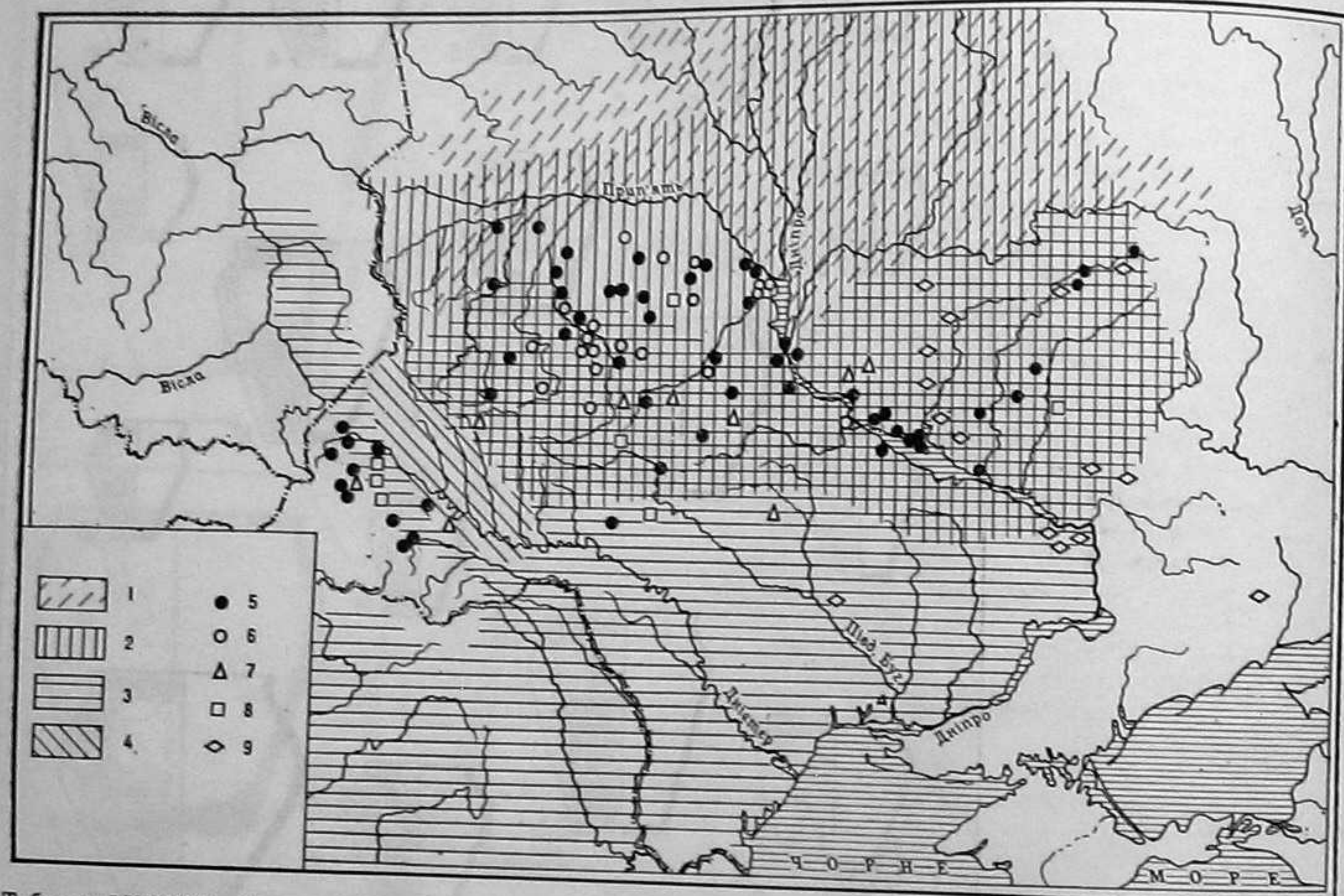

Таблиця LXXXVII.
Комплекси ліпної кераміки
з ранньослов'янських
поселень Рашків III —
житло № 13 (1—5), жигло
№ 1 (6—10).

Таблиця LXXXVIII.
Горщики зарубинецької
культури з пам'яток
Велемичі I і Велемичі II
ча Поліссі (1—21).

Таблиця LXXXIX. Карта-схема поширення археологічних культур першої половини I тисячоліття н. е. та архаїчних гідронімів у Східній Європі.

1 — район поширення балтських гідронімів; 2 — зарубинецькі старожитності; 3 — черняхівські старожитності; 4 — липицькі старожитності; 5 — слов'янські

гідроніми; 6 — балтські гідроніми; 7 — франкські гідроніми; 8 — германські гідроніми; 9 — іранські гідроніми.

5 — 9 — гідроніми поставлені за О. Н. Трубаковим і В. Н. Топоровим.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО — Археологические открытия
 АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
 ВДИ — Вестник древней истории
 ЗРАО — Записки Русского археологического общества
 ИСН — Институт суспільних наук
 КСИА — Краткие сообщения Института археологии
 КСИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
 МДАПВ — Материали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
 МИА — Материали в исследования по археологии
 НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
 НТШ — Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка
 СА — Советская Археология
 САИ — Свод археологических источников
 УІЖ — Український історичний журнал
 AP — Archeologia Polski
 AR — Archeologicke Rozhledy
 ARPR — Editura Academiei Republica Populiary Romany
 IPEK — Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst
 МААЕ — Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne
 MS — Materiały starożytne
 MCA — Materiale Cevcetari Archeologie
 MSW — Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne
 PA — Przegląd archeologiczny
 PAU — Polska Akademia Umiejętności
 SA — Slovenska archeologia
 SCIV — Studii si cercetari de istorie veche
 WA — Wiadomości archeologiczne
 ZOW — Z otchłani wieków
 ZWAK — Zbior wiadomosci do antropologii Krajowej

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I	
ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК І ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ	6
РОЗДІЛ II	
ПОСЕЛЕННЯ	18
РОЗДІЛ III	
МОГИЛЬНИКИ І ОКРЕМІ ПОХОВАННЯ	62
РОЗДІЛ IV	
КЕРАМІКА	75
1. Ліпний посуд	75
2. Гончарний посуд	85
3. Імпортований посуд	98
4. Пряслиця та інші вироби з глини	102
РОЗДІЛ V	
СКЛЯНІ ВИРОБИ	104
РОЗДІЛ VI	
ОБРОБКА МЕТАЛУ, КІСТКИ І КАМЕНЯ	107
1. Вироби із заліза	107
2. Вироби з бронзи	114
3. Вироби з кістки	119
4. Вироби з каменя	122
5. Деякі питання економіки і соціальної організації черняхівського суспільства	124
РОЗДІЛ VII	
ДАТУВАННЯ ПАМ'ЯТОК	130
РОЗДІЛ VIII	
ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	152
РОЗДІЛ IX	
ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА І СЛОВ'ЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ V—VI ст. н. е.	163
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	263

КНИГОЗБІРНЯ

ЦЕНТРУ АРХЕОЛОГІЇ
 Полтавської обл.

№

834